

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. X, sv. 1, br. 19

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Vanda Babić (Zadar)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2017.

UDK 81:1 Platon

Izvorni naučni rad

Milenko A. PEROVIĆ (Novi Sad)

Filozofski fakultet – Novi Sad

perovic.a.milenko@gmail.com

FILOZOFIJA JEZIKA U PLATONOVOM KRATILU

U radu se analizira Platonova filozofija jezika u dijalogu *Kratil*, prema uvjerenju autora da se u tradiciji zapadnog mišljenja ovim djelom utemeljuju filozofija jezika i lingvistika. Autor dokazuje da Platon nije pristalica konvencionalističkog ni naturalističkog poimanja jezika. Naprotiv, umijećem dijalektičkog mišljenja Platon pokazuje dijalekticitet koji je imanentan jeziku, a njegovo dijaloško i polemičko raskrivanje ukazuje na vrijednosti i ograničenja oba stanovišta. Platon je u *Kratilu* bio na putu raskrivanja biti spekulativnog odnosa jezika i bitka.

Ključne riječi: *Platon, Kratil, filozofija jezika, lingvistika, ime*

Prve refleksije o jeziku u helenskoj kulturi djelo je mitološke svijesti. Ona se opredmećuje kod Homera i Hesioda – kao i u drugim mitološkim sistemima – u pitanju o tvorenju imena. Helenska mitologija je fantastičkom imaginacijom spontano oblikovala uvjerenje da se imena i predmeti – posebno božanska bića – nalaze u mitskom jedinstvu. Imena su shvatana kao nosioci višega smisla kojim se dokućuje karakter i bit imenovanoga. Mitološki arhaički „realizam“ u djelatnosti imenovanja počivao je na predstavi o sudbinskoj određenosti identiteta imena i nosioca imena.¹

Helenska filozofija je iskustvo promišljanja pitanja o jeziku počela sticati kod Heraklita i Parmenida. Od mitologije je na jednoj strani naslijedila uvjerenje da ime (riječ) dokućuje istinski bitak predmeta, na drugoj je strani iz korijena posumnjala u to uvjerenje. Sumnja je napolila prve filozofe da pitaju o jeziku promišljanjem odnosa između jezika i bitka. Pribiranje prve filozofske svijesti za to pitanje još nije moglo računati s razvijenom pojmovnom figuracijom. Prvi filozofi ne pitaju o jeziku *qua* jeziku niti o odnosu *jezika uopšte*

¹ Usener, Herman (1896), *Die Götternamen*, Bonn; Иванов В. В. (1964), *Древнеиндийский миф об установлении имен и его параллель в греческой традиции*, In: *Индия в древности*, Москва; Лотман Ю. М., Успенский Б. А. (1973), *Миф – имя – культура*, In: *Труды по знаковым системам*, Москва.

prema mišljenju i bitku. Ne pitaju ni o odnosu *jezičkih iskaza* prema spoznaji i zbiljnosti. Njih vodi pitanje o odnosu između *imena* i imenovanog *predmeta*, između *riječi* – koja je neko ime – i *predmeta* označenog riječju. Njihova će se sumnja vrlo brzo uobličiti u problem da li ime proističe iz dokučene biti imenovanog predmeta ili je djelo ljudskoga zakona, običaja (*éthos*), postavke (*thésis*) i sporazuma (*synthēkē*). Problem postavljanja kriterija ispravnosti imena rješavan je idejom o adekvaciji imena s *phýsis* označenog predmeta. Ime je tretirano kao iskaz ili definicija. Prvi filozofi nijesu pitali o *phýsis*-u samoga znaka niti govornika. Prva mogućnost vodi u *naturalističko* shvatanje. U njegovom argumentacijskom središtu je *phýsei*-postavka. Druga se mogućnost objektivirala u *konvencionalističkom* stanovišu. Obično se smatra da joj središte čini *nōmo*-postavka, iako je ideja da imena (iskazi, jezik) nastaju po ljudskom *nomosu* jedan od nekoliko modaliteta eksplikcije ove mogućnosti.

Istraživači povijesti jezičko-filozofskih diskusija u ranoj helenskoj filozofiji skloni su mišljenju da su *phýsei*-postavku zastupali Pitagora i Heraklit, a *nōmo*-postavku Parmenid, Demokrit i sofisti. Tok te diskusije pokazivao je tendenciju snaženja filozofskog interesa za pitanje o jeziku zbog rasta filozofskog nezadovoljstva spoznajnim i komunikativnim mogućnostima jezika. Parmenid je shvatio da je u davanju imena neizbježna opreka, koje je onda sa svoje strane izvor zabluda i opreka u samom mišljenju. Od Empedokla i Anaksagore do Demokrita i sofista rasla je sumnja da jezik može pružiti adekvatnu reprodukciju predmeta. Sumnju je pojačavao razmah eristički usmjerene retorike. Njen paroksizmalni stupanj dostignut je u sofističkoj skepsi prema spoznajnim mogućnostima jezika. Protagora i Prodik su bili uvjereni da između jezika i zbiljnosti nema podudaranja. Sokratov učenik Antisten sve netautološke predikacije smatrao je nedopustivim.

Platonova odluka da filozofski promišlja pitanje o jeziku potiče s toga duhovnog tla. Ona dovodi do „drugog važnog momenta u povijesti filozofije jezika – kritičkog, negativnog momenta“.² Gadamer drži da je Platonov *Kratil* „osnovni spis grčkog mišljenja o jeziku, koji sadrži čitavi raspon problema, tako da kasnija grčka diskusija, koju samo nepotpuno poznajemo, jedva da donosi nešto bitno“.³ Kao što je u drugim dijalozima temeljno kritički preispitivao sve bitne postavke rane helenske filozofije, Platon u svojoj filozofiji jezika⁴ – u prvom redu u dijalogu *Kratil*, koji će ovdje biti predmet razmatranja – dovodi u pitanje sve dotadašnje jezičko-filozofske postavke. *Kratil* (Κρατύλος,

² Kraus, Manfred, *Platon* (428/27–348/47 v.Chr.), in: *Klasiker der Sprachphilosophie*, hrsg. Tilman Borsche, Verlag C.H.Beck, München, 1996, str. 19.

³ Gadamer, Hans Georg, *Istina i metoda*, Masleša, Sarajevo, 1978, str. 440.

⁴ Dijalog *Kratil* središnje je djelo Platonove filozofije jezika. Tematikom jezika on se bavi u dijalozima *Sofista* i *Teetet*, kao i u *Sedmom pismu*.

Kratýlos, lat. *Cratylus*) je prva tematska jezičko-filozofska rasprava u povijesti zapadne filozofije. Pitanje o jeziku Platon ne razmatra kao „retoričko“, nego kao *par excellence* filozofsko pitanje koje se u eksplikaciji podvrgava samodisciplini metodički samoobezbijedenog mišljenja. Odgovor na bitni jezičko-filozofski zadatak rješava sučeljavanjem s dotadašnjim shvatanjima jezika. On razmatra odnos jezika i bitka (jezika i zbiljnosti) u ključu pitanja o odnosu imena i predmeta, u prvom redu vođen namjerom ispitivanja spoznajne vrijednosti imena (imenovanja), određivanja pouzdanog kriterija istinitosti kao ispravnosti jezika te, napokon, dokučivanja uslova i načina funkcionisanja jezičke komunikacije. Vodeći karakter pitanja o jeziku čini Platonovo djelo *Kratil* „svojevrsnim ishodištem povijesti filozofije jezika“.⁵ Tematski i kritički karakter čini ga utemeljujućim djelom evropske filozofije jezika i lingvistike.

Sporno je statuiranje *Kratila* u hronologijskom nizu Platonovih djela.⁶ Po novijim istraživanjima, *Kratil* je nastao u tzv. srednjem razdoblju, iako je plauzibilna pretpostavka da ga je Platon prerađivao. Vjerovatno je nastao poslije *Gorgije*, a prije *Parmenida*, *Teeteta* i *Sofiste*. Učesnici dijaloga su Sokrat, *Kratil* i Hermogen. Kao zastupnik učenja o idejama, Platonov literarni Sokrat i ovdje se razlikuje od povijesnog Sokrata. Otvoreno je pitanje autenticiteta *Kratila* i Hermogena. Za povijesnog *Kratila* zna se da je bio rodom iz Atine. Zna se i da je kao Heraklitov sljedbenik do krajnosti doveo teoriju o vječnom toku.⁷ Moguće je da je Platon bio *Kratilov* učenik prije nego se priključio Sokratu. Olimpiodor piše da je Platon posvetio *Kratilu* istoimeni dijalog. Aristotel svjedoči da se Platon u mladosti znao s *Kratilom* i svojim pogledima bio blizak heraklitskoj ideji da „sve čulno dokučivo stalno teče i o njemu nema istinskog znanja“.⁸ Aristotel ukazuje i da je Platon od mladosti bio upoznat s *Kratilovim* i heraklitskim učenjem.⁹ Moguće je da Platon – po literarnoj slobodi – pririje *Kratilu* stavove koje ovaj u toj formi *in facti* nije zastupao.¹⁰

⁵ Klaus, Manfred, Isto, str. 19.

⁶ U tetraloškom poretku Platonovih djela (1. v. pr. Hr.), *Kratil* spada u drugi dio tetralogije. Diogen Laertije ubraja ga u „logičke“ spise i daje mu alternativni naslov *O ispravnosti imena*, pozivajući se na izgubljeni spis platoničara Trazila (v. Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1973, III, str. 57–58).

⁷ Diels, Herman, *Predsokratovci*, Naprijed, Zagreb, 1983, 65,3; Diogen Laertije, Isto, III, str. 6. O *Kratilovom* učenju govori Olimpiodor u *Životu Platona (Diogenis Laertii de clarorum philosophorum vitis, acc. Olympiodori... et aliorum vitae Platonis*, ab A. Westermann, Parisii, 1878).

⁸ Diels, Isto, 65,3. Na ovom mjestu (gl. 65) Dils je sabrao sva svjedočanstva o *Kratilu*.

⁹ Aristotel, *Metafizika*, 987a–987b; vidi 1078b; O *Kratilovom* uticaju na Platona vidi: Wolfgang Schadewaldt: *Hellas und Hesperien*, 2. izdanje, Bd. 1, Zürich 1970, str. 626–632.

¹⁰ Nije od značaja da li shvatanje literarnog *Kratila* odgovara povijesnom *Kratilu*, Antistenu ili Protagori, možda čak i Demokritu. Vjerovanje je da Platon različite poglede o jeziku u svom vremenu spaja u dvije polemičke pozicije.

Aristotel tvrdi da je Kratil razvio jednu reduktivnu varijantu heraklitskog učenja o promjeni, jer je govorio o neprekidnoj promjeni onoga istinitoga. Ako je uistinu tvrdio da nijesu mogući filozofski iskazi nezavisni od vremena, primakao se stanovištu spoznajnoteorijskog skepticizma. Aristotel dodaje da iz toga razloga Kratil više ništa nije govorio, nego je samo pokretao svoj prst.¹¹ Aristotel ga smatra konsekventnim sljedbenikom učenja o *Panta rhei*, ali ne spominje da Kratil zastupa naturalističko shvatanje ispravnosti imena. Pripisuje mu negaciju korisnosti jezika za filozofsku spoznaju, što konsenkventno slijedi iz učenja o *Panta rhei*. Hermogen je Atinjanin, sin Hiponikov. Brat je najbogatijeg čovjeka Helade Kalije i njegova sušta suprotnost.¹² Iako je naslijedio pola očevog imetka, dopao je siromaštva. Vjerni je slušalac Sokrata. Prisustvovaće i njegovom kraju.¹³

Debata se odvija u Atini, bez preciznijeg određivanja mjesta i vremena.¹⁴ Radnja *Kratila* pada u vrijeme između 431. i 421. god. p. n. e., u prvoj fazi Peloponeskog rata. U dijalogu se spominje Sokratova vremešnost.¹⁵ Po tome bi se reklo da se dijalog nije dogodio prije 420. god p. n. e.¹⁶ Istorijski Kratil je rođen oko sredine 5. vijeka, a u dijalogu je označen kao mlad.¹⁷ Čini se da je takav i Hermogen.

Predmet debate

Dijalog počinje Sokratovim uključivanjem u spor između Kratila i Hermogena o problemu *ispravnosti imena* (*orthótēs tōn onomátōn*). Održavajući svoju mitološku provenijenciju, riječ „ime“ (*ónoma*) u helenskom jeziku ne odnosi se samo na vlastito ime (lat. *nomen proprium*), nego jednako i na zajedničko ime (*nomen appellativum*). Odnosi se na cijelo područje riječi kojima se imenuju stvari. *Ónoma* su i adjektivi i participi, uopšte – „riječi“, „imenovanja“ („označavanja“, „nazivanja“) i jezička označavanja.¹⁸ Pristu-

¹¹ Aristotel, *Metafizika*, 1010a; Anegdota bi mogla poticati i od onih koji su ismijavali Kratilovu filozofiju.

¹² O njegovoj bogatoj aristokratskoj porodici Platon govori u *Odbrani Sokratovoj*.

¹³ O tome izvještava Platon u *Fedonu*.

¹⁴ U *Kratilu* (433a) spominje se noćna zabrana kretanja na ostrvu Egina. Po tome se dá zaključiti da se Egina tada nalazila pod atinskom vlašću, što je bilo 431. godine p. n. e. Godine 422/421. p. n. e. još je bio živ Hiponik iz Alopeke, otac Hermogenov, što implicira da ga ovaj još nije naslijedio (*Kratil*, 391c).

¹⁵ Sokrat se u šali vjeka da mu opada životna snaga (*Kratil*, 429d).

¹⁶ Platon, *Kratil*, 429d.

¹⁷ Platon, *Kratil*, 440d.

¹⁸ Kraus, Manfred, Isto, str. 20; Komentatori ističu da se u helenskom jeziku imenice shvataju kao „riječi *par excellence*“ i da između *nomen proprium* i *nomen commune* nije pravljen konsekventna razlika.

pajući problemu odnosa jezika i logosa u Helena, Gadamer je – apstrahujući od mitološke provenijencije pojma *ónoma* – na pervertirani način shvatio helensko razumijevanje odnosa *riječi* (jezika) i *imena*. On tvrdi da „u grčkom jeziku izraz za riječ, *ónoma*, istovremeno znači „ime“, a naročito lično ime, tj. rođeno ime. Riječ je najprije shvatana polazeći od imena. A ime je ono što jeste zahvaljujući tome što se neko tako zove i na njega odaziva. Ono pripada svome nosiocu. Pravilnost imena potvrđuje se u tome što se neko na njega odaziva. Ono, dakle, kao da pripada samom bitku“.¹⁹ U Gadamerovom stavu ostaje nejasnim zbiljski tok pojmovne figuracije jezičke svijesti u Helena. Uistinu, ako se shvati da njene polove čine mitološka i filozofska svijest, jasno je da konkretnost govora započinje kao *onomatetička* djelatnost stvaranja mitološkog viđenja svijeta kao stvaranja svijeta pomoću moći imenovanja. Moć imenovanja čini središte mitološke fantastičke umnosti. U imenima ona kao u nukleusu drži rudimente riječi, definicija, rečenica, napokon, jezika kao takvog. Opredmećenje njene prve konkretnosti čini svijet opštijih i apstraktnijih struktura riječi i rečenica do jezika uopšte. Raspravljanje o *ispravnosti imena* stoga nije provjeravanje odnosa *imena* i *predmeta*, kao odnosa *zova* i *odziva*. Ono je ispitivanje ontološke, spoznajno-teorijske i komunikacijske biti i vrijednosti jezika.

Preludij dijaloga je bezuspješna rasprava Kratila i Hermogena o jezičko-filozofskim pitanjima. Hermogen upoznaje prispjelog Sokrata s predmetom spora. On veli da Kratil tvrdi da „za svako biće postoji sasvim prirodno, ispravno ime, i da ime nije ono što neki po sporazumu doznačuju stvarima izražavajući ih jednim dijelom svoga govora. Postoji, prema njima, za sve – i za Grke i za barbare ista prirodna ispravnost imena“.²⁰ Uvjeren je da postoji prirodna ispravnost imena te da svemu što se može imenovati, od prirode pripada objektivno ispravno imenovanje koje jednako važi za sve ljude, jer nije stvar kulture ni običaja.²¹ Hermogen kaže: „...nikako da se uvjerim da bi ispravnost imenâ bila nešto drugo do sporazuma i dogovora. Meni bar izgleda da ime dato nečemu jest ono pravo. Zatim, ako ga mijenjamo u neko drugo, jer prvo više ne dolazi u obzir, drugo nije netačnije od prvoga“.²² Značenja riječi su proizvoljno data, te počivaju na sporazumu i navici. Ispravno je imenovanje samo na osnovu konvencije kojom se povezuje s predmetom. Konvencije

¹⁹ Gadamer, Hans Georg, Isto, str. 440.

²⁰ *Kratil*, Isto, 383 a4–b2.

²¹ Platon, *Kratil*, Isto, 383a–384a; Na karakteristični način Sokrat priznaje da je problem težak i da on o njemu nema znanja. Kroz prividnu samoironiju on veli da nije u stanju prodati svoje neznanje za 50 drahmi kao što to umije sofista Prodik (*Kratil*, 384a–384c).

²² Isto, 384 c10–d8.

se mogu mijenjati te su zato ispravna i nova imenovanja.²³ Kratil je uvjeren u nužnost imena „od prirode“ (*phýsei*), jer „svako ime je od prirode“. Ime vjerodostojno iskazuje bit imenovanoga predmeta. To će stanovište kasnije biti nazvano „semantičkim naturalizmom“. Hermogen zastupa „konvencionalističku“ tezu po kojoj su imenovanja proizvoljna, jer nastaju „putem zakona, običaja, konvencije, sporazuma“ (*nómō, éthai, synthēke, homología*). Iz Kratilovog stava slijedi da nijesu sva imena ispravna, nego postoje ispravna, ali i neadekvatna, odnosno, lažna imena.²⁴ Hermogenov stav implicira da su sva imena ispravna. Podliježu konvenciji pa su proizvoljna u odnosu na predmete koje imenuju. Konvencija uklanja kriterij razlikovanja istinitih i lažnih imena.

Brojnim interpretatorima i kritičarima *Kratila* izmicao je smisao Platonovog uvođenja u diskusiju lika jezičkog „zakonodavca“ (nomothētēs), odnosno „ustanovitelja imena“ ili „tvorca imena“ (*onomathētes*). Mitološka provenijencija toga lika dobro je poznata.²⁵ Uvodeći ga u diskusiju, Platon nije bio vođen namjerom da u njegovom mitološkom porijeklu traži oslonac ili putokaz za filozofsko rješavanje problema ispravnosti imena. Vodila ga je namisao da – izbjegavajući apstraktume konvencionalizma i naturalizma – nađe onaj put rješavanja problema ispravnosti imena na koji poziva unutrašnji dijalekticitet samoga jezika. Platon želi izbjeći sofisticko *disjungiranje* kao način promišljanja biti jezika. Kao način mišljenja, ono je imanentan rezonirajućem razumu koji je svojstven sofistima. Helada im duguje kultiviranu svijet o antitetičnosti svake spoznajne i djelatne stvari, ali i nesigurnost spoznaje koju producira. Njihova disjungirajuća svijest o jeziku pita tako što već pretpostavlja raščlanjenost unutrašnjeg jedinstva jezika. Tu raščlanjenost ona nadalje antitetički učvršćuje – obično u dva momenta – koje argumentativno konfrontira kao preferencijalne da budu shvaćeni kao bit jezika, jer su *opozita!* Logikom ove rezonirajuće svijesti, živo unutrašnje jedinstvo jezika se pretpostavlja kao disjungirano u svoje međusobno konfrontirane momente. U klasičnom sofistickom obliku pitanje o jeziku već je u predmnijevanju na sebi

²³ *Kratil*, 384c–384e.

²⁴ *Kratil*, Isto; Sokrat i Kratil imaju adekvatna imena, ne i Hermogen. „Hermogenes“ znači „od boga Hermesa potekao“. Kad bi to ime bilo istinito, Hermogen bi bio uspješan u novčanim poslovima, kao što je Hermes takav među drugim bogovima. U zbilji Hermogen nije finansijski dobro stajao.

²⁵ U mitološkoj svijesti misao o identitetu imena i njegovog nosioca pretpostavlja prvobitni akt nazivanja svega postojećega imenom. Ta svijet uvijek pretpostavlja i tvorca imena (*onomathētes*). Tvorac imena ujedno je i tvorca stvari, a pretpostavlja se i ikonička vezanost imena i stvari. U mnogim mitološkim sistemima opisuju se tvorcima imena i akti davanja imena. Grčko *onomathētes* (ustanovitelj imena) i vedsko *namadheya* (ustanovljenje imena) pokazuju odgovarajući indoevropski mitološki motiv. On se potvrđuje i čuvenom himnom boginji govora (riječ) Vač u *Rigvedi* koja na sebi nosi sve postojeće.

pretrpjelo rad rezonirajućeg disjungiranja. Pokazuje se to po obliku i smislu pitanja: *Da li je jezik nastao od prirode ili po ljudskoj konvenciji?* U njemu je već pretpostavljeno kao samorazumljivo da su priroda i konvencija, *phýsis* i *nómos* – *opozita*! Pretpostavljeno je, takođe, u ovom pitanju kao djelu sofističke razložne svijesti da je *razložnost* najviša misaona i spoznajna moć svijesti. Uistinu, razložnost samu sebe uzima kao najprikladniji misaoni instrumentum dokučivanja istine. Na istoj samorazumljivosti traje dobar dio potonje povijesti filozofskih i lingvističkih raspravljanja o jeziku. Ona se održava na načinu mišljenja o jeziku koji je utemeljila sofistička razložna svijest. Sofisti su u *djelanju* (praxis) i *mišljenju* (spoznaji) tražili *opozita*. Na isti način su promišljali *jezik*. Njihovo gledanje na unutrašnji dijalekticitet jezika je rodno mjesto paroksizmalne sučeljenosti lingvističkog konvencionalizma i naturalizma.

Platona vodi namjera da pokaže kako *opreka* jezičke *phýsis* i *nómos* nije apsolutna, nego relativna. Njegovo je stanovište da su obje lingvističke solucije u krajnoj liniji dva apstraktuma kojima se razara unutrašnje sintetičko jedinstvo momenata biti jezika. Apsolutizacijom predstave *razlike* „fizikalnog“ i „nomoskog“ u jeziku gubi se iz vida njegovo imanentno jedinstvo. Sofističku razložnu svijest u razumijevanju jezika nadilazi dijalektička svijest svojom sposobnošću da se održi u oprekama i da traži njihovo jedinstvo. Nosilac te svijesti je Platonov postulirani *dijalektičar* (*dialektikos*). Njega ne zbunjuju opreke u mišljenju niti one koje se pokazuju u stvarima. On zna svoj misaoni zadatak kao traženje sintetičkog jedinstva u razlikama, suprotnostima i oprekama. Platonov Sokrat u dijalogu je *dialektikos* koga vodi namjera da u pitanju o jeziku pokuša razoriti nasljeđe tradicije kojim se dospjelo do petrifikacije opozitnosti dva apstraktna i uzajamno nepomirljiva rješenja. Platonova strategija u *Kratilu* – koliko jednostavna, toliko neshvatljiva mnogim generacijama interpretatora – sastoji se u tome da ta dva petrificirana apstraktuma natjera u misaono kretanje umijećem udubljanja u dijalekticitet „same stvari“ jezika!

U tome je i uspio, iako je tvrdoća „same stvari“ onemogućila Platona da misaono kretanje u mediju dijalekticiteta jezika dovede do spekulativnog krešenda u kome se mišljenju potpuno otvara životna bit jezika! Većina tumača i kritičara *Kratila* nije bila u stanju razumjeti ni apsolvirati Platonovo umijeće dijalektičkog mišljenja kojim umrtvljene misli o jeziku natjeruje u kretanje. Filozofi jezika i lingvisti su se pred teškom lekturom *Kratila* najšešće dovijali kako da otkriju inkonsekvencije u tom kretanju, da bi ga ponovo umrtvili, jer jedino s zamrlom mišlju umiju, smiju i vole opštiti! Koliko im ostaje nejasnom Platonova postulacija *jezičkog zakonodavca* (*nomothétēs*), jednako je nejasno što bi imao činiti *dijalektičar* (*dialektikos*). Odnos zakonodavca i dijalektičara predočava Platonov zahtjev da se jezik misli dijalektički, da se polaže računa

o misaonom kretanju analize biti jezika, ali i da se anticipira otpor koji mišljenju pruža sama mišljena stvar! Tumači i kritičari *Kratila* su – slijedeći logiku razložne svijesti – nesamoosviješćeno rezonirali o pitanjima koja svojim dijalektičko-spekulativnim karakterom nadilaze svako rezoniranje. Sami su sebe osuđivali na uzaludne pokušaje natjerivanja Platona u Prokrustovu postelju konvencionalizma ili naturalizma.

Kratil počinje predočivanjem vladajućih shvatanja o jeziku. Ona imaju oblik pitanja o karakteru odnosa između imena i predmeta koji „omogućava da određeno ime pripadne određenoj stvari kao tačno, ili drugačije izraženo da li tvorac imena može u svom poslu potpuno proizvoljno postupati ili se orijentira prema nekoj ispravnosti koju daje priroda“.²⁶ Problem se pokazuje kao opozita „nužnosti“ ili „nenužnosti“ (sofistička opozita *phýsis-nómos*) odnosa riječi i predmeta. Sistematska perspektiva Platonovog načina postavljanja problema može se bolje razumjeti ako se predoči i povijesna perspektiva. U predsokratovaca, pitanje o jeziku bilo je vođeno interesom dokučivanja njegove spoznajne vrijednosti. Njihova svijest o aspektima razumijevanja jezika još nije stupila u figuraciju pojmovne diferencije *riječi, iskaza i jezika uopšte*. Euđenio Košeriu je primijenio model s tri interpretacijska pogleda na svijest o jeziku kod predsokratovaca.²⁷ Prvi je pogled na „jezik uopšte“. Tiče se jezika u cjelosti, s obzirom na odnos jezika prema mišljenju te jezika prema predmetima (činjenicama), odnosno, „izvanjezičkoj zbiljnosti“. U ranoj filozofiji jezika javljaju se dva shvatanja. Po jednom, postoji *izonomija* struktura jezika, mišljenja i zbiljnosti, s uvjerenjem da jezik može dokučiti istinu. Po drugom, sumnja se u analogno ustrojstvo jezika, mišljenja i zbiljnosti, a jeziku se osporava mogućnost dokučivanja istine. Drugi je pogled na „jezik kao iskaz“ u kome se spoznajna moć jezika prosuđuje poređenjem riječi i činjenica. Ako im se pripisuje analogna struktura, jezik se smatra „istinitim“, a ta se istina manifestira u formi iskaza. Ako se poriče postojanje te strukture, onda je on „lažan“. Treći pogled je „jezik kao riječ“. Kod njega je vodeće pitanje da li riječ odgovara predmetu koji označava. Razvoj filozofije jezika u Helena vodio je usmjeravanju na ontološki, logičko-funkcionalni i glotogonijski problem odnosa *riječi i predmeta*. Ontološki je pitano: Odgovara li riječ (kao *ónoma, signifiant*) na činjenični način bitku imenovanog predmeta? U logičko-funkcionalnom smislu je pitano: Po čemu se artikulira zvuk nekog imena? Koji je odnos između predmeta označenog imenom i onoga što je u njemu iskazano? Pitanje u glotogonijskom smislu je: Kako se došlo do toga da se određeni predmeti označavaju pripadnim imenima? Koji je izvor riječi i jezika u cjeli-

²⁶ Kraus, Manfred, Isto.

²⁷ Coseriu, Eugenio, *Geschichte der Sprachphilosophie*, A.Francke, Tübingen und Basel, 2003, str. 33.

ni?²⁸ Kod predsokratovaca pitanje je pretežno usmjereno na ontološki aspekt. Platon i Aristotel razvili su logičko-funkcionalni aspekt, dok se glotogonijski aspekt javlja u postaristotelovskoj filozofiji te je akceptabilan sve do Lajbnica.

Kako rana helenska filozofija pita o *odgovaranju* riječi i predmeta? Pitanje postavlja u semiotičkom smislu: Da li je odnos između riječi i predmeta „nužan“ (prirodno nužan) ili „nije nužan“ (nije prirodno nužan), nego počiva na konvenciji, odnosno, proizvoljnosti? Odgovori formiraju dihotomiju. Iako se dihotomija prividno tiče jednog te istog problema, Košeriu skreće pažnju da postoji razlika. Ona dolazi od evolucije kako pojma „nužnog“ („od prirode“, *phýsei*), tako i pojma „nije nužno“. Prvi je pojmovni par: *phýsei* („od prirode“) - *nómō, éthei, homología, synthēkē* („po zakonu, običaju, konvenciji, sporazumu“). Drugi je pojmovni par *phýsei-katà synthēkēn* („kao ustanovljeno“), a treći: *phýsei-thései* („po postavci“).

Prvi pojmovni par javlja se prije Platona. On ga problematizira u *Kratilu* tako što dihotomija izaziva pitanje o *ispravnosti imena* (*orthótēs tōn onomátōn*). Prije Platona ono se javljalo u upitanosti da li postoji prirodno motivirana saglasnost između *zvuka riječi* (forme riječi) i označenog *predmeta*. Da li je u prirodi predmeta da njegovo ime mora glasiti tako, a ne drugačije? Pozitivni odgovor daje *phýsei*-postavku, a negativni *nōmo*-shvatanje.²⁹ Pojam *phýsei* u striktnom smislu znači „od prirode“, „prirodno nužno“. U diskusiji o ispravnosti imena *phýsei* se odnosi na predmete, na njihovu *phýsis*. Kada se tvrdi da su imena „prirodno nužna“, implicira se da u samom predmetu postoji djelatni uzrok (*causa efficiens*) njegovog imena!³⁰ Platon je doveo u pitanje model dihotomije kao potonji iskaz o istini njihovog odnosa, upućujući na tražanje za dubljim odnosom riječi i predmeta. Tako je otvorio novi put za filozofiju jezika. Njegove kritičare i tumače najčešće je na krivi put vodilo pitanje s kim on polemše u *Kratilu*. Izošene su proizvoljne pretpostavke da polemše s istorijskim *Kratilom*, *Demokritom*, *Protagorom*, *Prodikom*, pa i *Antiste-*

²⁸ Coseriu, Isto, str. 34.

²⁹ Drugi pojmovni par postavio je Aristotel, razbivši njihov dihotomijski odnos. On odbacuje *phýsei*-pretpostavku: ne *phýsei* ili *katà sythēkēn*, nego *katà sythēkēn*, a ne *phýsei*. Radi se o intencionalno-funkcionalnom aspektu znaka, tj. o tezi da samo ime jednoga predmeta može biti što je kao ime bilo mišljeno, i to nezavisno od toga da li ime sada odgovara označenom predmetu. Treći pojmovni par je misaono dobro post-aristotelovske filozofije, iako se pojam *thései* javlja još kod Demokrita. U biti, ova se dihotomija oblikuje na pitanju o izvoru imena, kao i nastanku posebnih jezika. U cjelini, „izrazi *nómō, katà synthēkēn* i *thései* ne upotrebljavaju se u istom smislu, te se otuda mijenja i smisao onoga uvijek jednako zvučeceg izraza *phýsei*, zavisno od toga u kom se pojmovnom paru javlja“, vidi Coseriu, Isto, str. 35.

³⁰ Košeriu tvrdi da bi se izraz *phýsei* mogao odnositi i na ime i na jezik. On misli da se to shvatanje može naći kod Platona i Aristotela, ali nije jasno izvedeno. Nije stoga do kraja jasno ni šta se misli pod „prirodom“ (biti) riječi (ili jezika)! Moglo bi biti da se *phýsei* odnosi na bit čovjeka, onoga ko govori. Ta mogućnost donosi dihotomiju *phýsis-téchne* (*natura – ars*).

nom. Uistinu, Platon polemiše u načelu sa svima koji misle da se razumskom refleksijom može dokučiti bit jezika. Priroda je refleksije da momente mišljene stvari razdvaja u jednostrana određenja. Ona ih uzajamno konfrontira, proglašavajući jedan ili drugi momenat samom biti stvari. Na putu prema spekulativnom mišljenju, Platon nastoji sintetički shvatiti momente jezika kao život jezika. Potonja kritika je nažalost tako malo shvatila da bez te intencije u Platonovom mišljenju ne bi mogla ni da se uobličiti ni provede namjera koja vodi sokratsku majeutiku da u *nómō*-stanovištu nađe *phýsei*-stanovišta i *vice versa*. Nije li se smisao za dijalekticitet prelaženja suprostavljenih odredbi jednih u druge već opredmetio u poimanju jezika kod Heraklita i heraklitovaca te su podjednako argumentirali za oba stanovišta.³¹ I u jeziku je na djelu *coincidentia oppositorum*.

Struktura dijaloga

Na predočeni način u uvodu se postavlja predmet rasprave.³² Prvo sučeljavanje Kratilove *phýsei*- i Hermogenone *nómō*-postavke nije samorazumljivo. Kratil svoju postavku izvodi iz semiotičkog odnosa između *izraza* i *sadržaja*. Ime može biti ono što ima *izraz* (signifiant) i *sadržaj* (signifie). Nije ime onaj artikulisani zvuk s kojim nije vezano značenje. Ime odgovara bitku predmeta.³³ Hermogenova teza u osnovi ima stav o istoricitetu jezika. On implicira da se može govoriti o intersubjektivnoj dimenziji, ali ne i o objektivnosti jezika. Tradiranje jezičkih znaka provodi se u povijesnim zajednicama. Kao sistem znaka, jezik je jedna od povijesnih institucija.³⁴

³¹ Kratil u pogledu *riječi* slijedi Heraklitovo poimanje jezika. Hermogen – zastupnik potpuno suprotnog shvatanja riječi – kaže o imenima (*ónoma*) isto što i Heraklit u poznatom fragmentu o luku (B 48: „Luku je dakle ime život, a djelo (njegova) smrt“. Naime, *lúk* = *biós*; *bíos* = život).

³² Platon, *Kratil*, 383a–384e.

³³ O pitanju „lažne postavke“ ovoga problema govori Košeriu, str. 44: „prirodni“ ili „prirodno dati“ odnos između riječi i predmeta uzima se kao odnos između oblika zvuka (signifiant) i predmeta, kao da se u zvuku mora odražavati bitak stvari: (a) *ónoma* (vox, signifiant, oblik zvuka); (b) *prāgma* (res, chose réelle, predmet/činjenica). *Ónoma* se tretira kao da nema značenje. Radi se ipak o nečem sasvim drugom: (a) *sēmainon* (vox, signifiant, forma znaka), (b) *sēmainómenon* (conceptus, signifie, sadržaj znaka), (c) *prāgma* (res, chose réelle, predmet/činjenica). Ako je riječ o odrazu ili izrazu „bitka“ stvari, onda se može samo odnos između komponenti (a) i (b) druge šeme uzimati u obzir. Kratil ipak govori o odnosu između forme znaka (a) i označenog predmeta (c). Sokrat stoga u trećem dijelu dijaloga bez teškoća razvije sve vrste opreka.

³⁴ Za Košeriu ovaj stav upućuje na drugačiji način nužnosti: Ona se tiče komponenti (a) i (b) predočene Košeriuove sheme u odnosu na komponentu (c). Radi se o kompleksnoj relaciji kod koje oba relata već predstavljaju neku relaciju. Na jednoj strani stoje potpuni jezički znaci kao izraz i sadržaj, a na drugoj strani izvanjezička zbiljnost. Kao i Kratil,

Prvi dio *Kratila* (385a–427d) sadrži razgovor između Sokrata i Hermogena. Sokrat kritički ispituje Hermogenovu *nómō*-postavku (385a–391a). Od početka slijedi dijalekticitet jezika koji ga, kritikom Hermogenovog shvatanja, vodi prema Kratilovom shvatanju, naime, da imena u nekom pogledu moraju biti „ispravna“, tj. moraju odgovarati prirodi predmeta koji označavaju (391b–427d).

Kritika Hermogenove postavke počiva na nekoliko argumenata.

Prvo. Po Hermogenovom shvatanju, svako po svojoj volji može stvoriti privatni jezik te riječi „konj“ dati značenje „čovjeka“ i obrnuto. Po Sokratu, takva uslovnost imena vodi u zabunu, jer ne može isti iskaz kao cjelina biti držan za istinit i lažan. Sastavni djelovi iskaza moraju u istom pogledu biti „istiniti“ kao i iskaz u cjelini.³⁵ Imena mogu odgovarati ili ne odgovarati predmetima, tako da pune proizvoljnosti u imenovanju ne može biti. (385a–385e).

Drugo. Hermogen pretpostavlja da se subjektivnost i proizvoljnost značenja riječi odnosi i na predmete. To je moguća konsekvencija Protagorinog stava o čovjeku kao mjeri svih stvari. Ovdje taj stav implicira sumnju u objektivitet zbiljnosti, odnosno, njenu spoznatljivost. Sokrat oponira tvrdnjom da postoji različitost imenovanja istih predmeta. U protivnom, smisao gube objektivni pojmovi kao što su „dobro“, „loše“, „umno“, „neumno“ itd. Slijedom te proizvoljnosti, ne bi bilo više ničega dobrog ni lošega, niko ne bi bio umniji ni valjaniji od drugoga. Ljudi uistinu jesu dobri ili loši te se mora odbiti proizvoljnost mnijenja o objektivitetu zbiljnosti. Mora se pretpostaviti nepromjenljiva bit stvari, jer „stvari same po sebi imaju bit koja je postojana, bez odnosa prema nama i neovisno od nas“ (386a–386e).

Treće. Sokrat tvrdi da ljudska djelatnost nije stvar proizvoljnosti. Ona se orijentira prema prirodnoj zbiljnosti (387d), a ne prema našim mnijenjima. Da bi valjano ostvarivao svrhu u zanatima, čovjek postupa kako prirodni zakoni dopuštaju. Tako je i u djelatnosti imenovanja.³⁶ Kao što je bušenje potrebno

Hermogen govori o odnosu između forme znaka (a) i predmeta (c), što prividno vodi u nerješivu opreku.

³⁵ Dijeleći mišljenje Jozefa Derbolava (*Platons Sprachphilosophie im Kratylos und in den späteren Schriften*, 1972, str. 113), Košeriu u Sokratovoj argumentaciji otkriva sofizam. Čini ga stav da se svojstvo neke cjeline mora odražavati u svim dijelovima. Ne stoji da se istina iskaza može izvoditi iz „istine“ riječi iz kojih se sastoji; Coseriu, Isto, str. 46.

³⁶ Košeriu drži da Sokrat – da bi udaljio Hermogena što više od Protagorine relativističke teze – pravi drugi sofizam. Tvrdi da nije čovjek mjera svih stvari, nego stvari imaju svoju prirodu koju im ne možemo proizvoljno priručiti. Sokrat taj stav proteže i na djelovanje. Ono treba da se izvodi u saglasju sa svojom prirodom, a ne prema mjerilu našega individualnog djelanja. „Oruđa“ djelanja treba da su primjerena njegovoj svrsi. To važi i za imena. Govorenje je neko djelanje, a imenovanje je dio djelanja; Sokrat jasno tvrdi da je i ime neko oruđe. Po sudu Košeriu, sofizam je u implicitnom izjednačavanju instrumenta i djelanja. Navodno, Sokrat ne pravi razliku između oruđa – potrebnog za izvođenje djelanja – i samo-

svrdlo, a tkanju čunak, govoru je potrebno oruđe (*organon*). Oruđe govora je *imenovanje* (388a). U zanatima se pojmovima „ispravno“ i „lažno“ označava uspjeh ili neuspjeh konkretne zanatske djelatnosti. Govor je neka djelatnost, kao što je to i opštenje. I kod njih mora postojati kriterij „ispravnosti“ i „lažnosti“, tj. držanje pri prirodi ljudske komunikacije. Imenovanje ne može biti proizvoljno (385e–388d), nego mora odgovarati prirodi imenovanoga. Riječ je oruđe govornika, kao što je svrdlo oruđe drvodjelje ili čunak tkača.³⁷

Četvrto. Imenovanje ne može biti proizvoljno, nego slijedi po objektivnom zakonu (*nómos*, 388d). Imenovatelj je svojevrsni zakonodavac (*nomothētēs*, 388e), tvorac imena (*demioyrgós*, 389a). On kuje riječi, držeći se misli o njihovoj prikladnosti za određenu svrhu. Tvorac imena mora raspolagati posebnim umijećem stvaranja imena „po obrascu“ nedjeljivog lika imena (*eídōs*, 389b). Slijedeći istu misao, zakonodavac će „svakom predmetu nametnuti vid imena kako mu od prirode leži“ (*eidos*, 390a). Postojanje različitih jezika moglo bi se navesti kao argument za prigovor ovom shvatanju. Sokrat ga odbija tako što tvorce riječi poredi s kovačima. Svaki kovač na različit način kuje željezo i od njega izrađuje oruđa. Da bi izradio svrdlo, kovač mora u glavi imati uzor po kome se orijentira. Tako postupuje i tvorac riječi. On riječi uvodi po uzoru (*eidos*). Riječ koju pririče nekom predmetu na nekom jeziku je slika te ideje. Svako imenovanje u svakom jeziku drži se dokučivanja prirode imenovanog predmeta. Razlika imenovanja istog predmeta u različitim jezicima dolazi od razlike odslikavanja istog uzora. Njegove slike su čujne riječi (389d–390a).³⁸

ga djelanja. Košeriuov stav ne stoji. Naprotiv, pokazuje nedostatan uvid u bit moralno-etičkog fenomena. Oruđe ljudskog djelanja (*praxis*) i sâmo djelanje u čvrstom su jedinstvu. Ne mogu se nemoralnim sredstvima ostvarivati moralni ciljevi.

³⁷ Treći Sokratov sofizam – po Košeriuu – čisto je jezičke prirode. Hermogen ne prigovara Sokratovom stavu da stručnjaci prilagođavaju oruđa. Naime, *nomos* je uvijek djelo nekoga *nomothētes*. Zakon je djelo zakonodavca. Košeriu veli da Sokrat tu igra na kartu polisemije od *nomos* „običaj, upotreba, zakon (običaj, navika, zakon)“. *Nomos* shvaćen kao „*usus*“ ne treba nužno postojanje „zakonodavca“ ili „stvaraoca običaja“, kako to pretpostavlja par riječi *nomos-nomothetes*. Ni ova Košeriuova kritička teza ne stoji.

³⁸ Četvrti sofizam za Košeriuu počiva na nerazlikovanju *tipa* i *znaka*. Sokrat drži da zanatlija polomljeno oruđe ne zamjenjuje novim po obrascu staroga, nego po idealnom tipu, po obrascu „oruđa po sebi“. Imena kao alati moraju biti oblikovana po obrascu „imena po sebi“. Njihov obrazac je ono što je zapravo ime (*autò hekeino hò éstin ónoma*; 389d). Imena (riječi) različitih jezika su sva načinjena prema obrascu ovih po prirodi datih „imena po sebi“. Ako dva kovača stvaraju jednak (ne isti!) predmet, ne koriste se istim željezom. Kod imena materijal nije odlučujući, nego to da zakonodavac istu formu (*eidos*) primijeni kod izrade imena, i to kod Grka kao i kod barbara. Neki komentatori *Kratila* primijetili su da poređenje nije sasvim prikladno. Dva kovača ne primjenjuju različite materijale, nego različite komade istog materijala. Riječi različitih jezika nijesu stvorene iz različitih djelova istog zvučnog materijala, nego iz različitih zvučnih materijala. Iako Košeriu smatra da ovaj

Peto. Svako oruđe ima sebi imanentnu upotrebu. U svakom zanatu potrebno je znanje (epistēmē, 390b) upotrebe oruđa. Muzičar najbolje umije prosuditi da li je instrument valjano načinjen. Kormilar najbolje sudi o brodogradnji. Slično je s riječima. Prosuđivanje ispravnosti njihove saglasnosti s predmetima zadatak je onoga ko ih upotrebljava. Umijeće tvorbe riječi najbolje prosuđuju znalci upotrebe riječi. Djelo zakonodavca riječi najbolje prosuđuje onaj koji se njima služi. Vještak u služenju riječima je onaj ko najbolje zna pitati i odgovarati. Takav „vještak u razgovoru“ je dijalektičar (*dialektikós*, 391c–391d). Imenovanje ne potiče iz subjektivne proizvoljnosti, nego iz objektivne prirode predmeta i kao rezultat dijalektike (390b–391a). Sokrat daje za pravo *Kratilu* koji pretpostavlja postojanje imanentne povezanosti svojstava riječi i svojstava predmeta. Ta je povezanost spoznatljiva i spada u zadatak filozofa. Sokrat sažima svu izloženu argumentaciju i izvodi zaključak: „I *Kratil* istinu veli kad kaže da su imena data stvarima prema njihovoj prirodi i da ne može svako biti tvorac imena; samo onaj ko ima oči uprte u prirodno ime svake stvari može pridati ideju i slovima i slogovima“ (390d–390e).

Hermogen prihvata Sokratovu teorijsku argumentaciju, ali traži konkretnu demonstraciju stava o prirodnoj ispravnosti imena.³⁹ Sokrat prihvata njegov zahtjev te će pokušaj takve demonstracije zapremiti dobar dio teksta *Kratila*. Pokušaj čine tri momenta: (1) eksplikacija etimologije riječi shvaćenih kao definicije, (2) razlaganju riječi na elementarne („izvorne“, *tà prōta onómata*) sastavne djelove te (3) daljnje razlaganje sastavnih djelova na foneme/grafeme (*stoicheia*) kojima se pripisuje onomatopeička ili ikastička funkcija. Sva tri momenta dokazivanja „ispravnosti imena“ počivaju na jedinstvenoj strategiji traženja „forme“ (*eidos*) imena. Između imena i imenovanog predmeta stoji „prirodno ime“ koje je imanentno biti predmeta. Ime kao znak nije djelo identifikacije s njim, nego njegove „rekonstrukcije“. „Forma“ imena može biti nosilac značenja višeg stupnja, jer je data asocijativno. Na određeni način, ime može biti tretirano kao definicija. Bit stvari otkriva se u imenu. Držeći se ovih načela, Platon analizira 112 riječi, navodeći za njih 140 različitih etimologija.⁴⁰ Nema saglasja među tumačima o vrijednosti Platonovih etimo-

sofizam stvara osnovu za etimološke spekulacije u daljnjem toku dijaloga (*Kratil*, Isto, str. 47), primjedba Platonu nije sasvim umjesna. Uzeti zajedno, glasovni sistemi različitih jezika sadrže mnoštvo glasova. No, i u njemu se glasovi u manjoj ili većoj mjeri preklapaju.

³⁹ Sokrat ne tvrdi da je to u stanju, ali je spreman da zajedno s Hermogenom provede ispitivanje. Hermogenu je sada jasno da od sofista kao što je Protagora ne očekuje što takvo; *Kratil*, Isto, 390e–391c.

⁴⁰ Pitanje *prirodne ispravnosti imena* valja najprije razvidjeti s Homerom i drugim pjesnicima. Homer navodi da bogovi i ljudi različito nazivaju iste stvari. Imena koja nadijevaju bogovi više su u skladu s biti imenovanih bića od onih koja nadijevaju ljudi. U *Ilijadi* (20, 74) bogovi jednu rijeku zovu *Ksantos*, a ljudi *Skamandros*. Ispravnije je ime koje daju bogovi,

loških izvođenja. Ni sami Platon nema jednoznačno mišljenje koliko etimologija može odgovoriti na pitanje o ispravnosti imena. Etimološka ispitivanja on usmjerava na imena bogova i ljudi, astronomske oznake i niz apstraktnih pojmova, pribjegavajući i „barbarskim“ (negrčkim) riječima, arhaizmima i lokalizmima. Platon jezik žena smatra arhaičnijim od jezika muškaraca.

Njegova se etimološka istraživanja temelje na svodenja riječi ili njihovih sastavnih djelova na druge slične riječi. Granica vodeće ideje takvih istraživanja – koje je Platon potpuno svjestan – u proizvoljnosti je fantastičkih domišljanja koja ne otkrivaju stvarne nosioce značenja. Iako u toj fantastici ponegdje promalja racionalno jezgro, Platon je prisiljen da generalno napusti uvjerenje o heurističkoj vrijednosti *etimologije*. Zbog toga, nosioce istinononog značenja u riječima pokušava otkriti analizom *elementarnih riječi*, jer ih smatra „počelima ostaloga“. To su riječi koje se ne sastoje od drugih riječi niti se mogu svoditi na druge riječi. One nijesu složene riječi. Ispravnost „prvih riječi“ ne može se etimološki ispitivati. Mora se naći drugi način ispitivanja njihove ispravnosti. Etimologija mora odstupiti pred ispitivanje elementarnih riječi (*tà onómata stoicheīa*).⁴¹ No, Platon vrlo brzo stiže do granice i toga „morfološkog“ ispitivanja. Na granicu vodi pitanje koje su to – „prve riječi“ ili pra-riječi, odnosno, „odakle oponašatelj počinja oponašati“ (424b), držeci

jer su bolji znalci stvari od ljudi (*Kratil*, 391c–392a). Takođe, ispravnija su imena koje daju umniji ljudi od onih drugih, kao i muškarci od imena koje daju žene. „Sve dok se u imenu izražava bitnost stvari u potpunosti“ – veli Sokrat – nije od značaja hoće li se imenu dodati ili oduzeti neko slovo. Sokrat povezuje lična imena sa slično zvučecim pojmovima da bi dokazao njihovu prirodnu ispravnost. Tako tumači imena mitskih junaka Hektora, Oresta, Agamemnona, Atreja, Pelopa, Tantala, te bogova i Zevsu i Urana (*Kratil*, 392b–397a). Imena koja ljudi daju mogu biti ispravna ili neispravna. U načelu, ispravnija su imena koja znače opšte pojmove, nego individualna imena (*Kratil*, 397a–397c). Pokazuje se to na pojmovima *bogovi* (*theoi*, koja ukazuje na prirodne pojave kretanja – *thein*, u smislu opažanja kretanja primordijalnih božanstava sunca, mjeseca, zemlje, zvijezda i neba), *demoni* (*daímones*), *heroji* (*hérôs*), *ljudi* (*ánthrôpoi*), *duša* (*psyché*), *tijelo* (*sôma*, 397c–400c). Sokrat ispituje imena bogova, zvijezda, elemenata i vremena (400d–410e). Najposlije, Sokrat se okreće pojmovima iz spoznajne teorije i etike kao i brojnim daljnjim izrazima iz različitih područja (*Kratil*, 411a–421c).

⁴¹ Sokrat sluti da su takve elementarne riječi „*ići*“, „*teći*“, „*zaustavljati*“. Njima se pripisuje neka ispravnost koja počiva na njihovoj saglasnosti s onim u njima označenim (*Kratil*, 421c–422e). Kriterij ispravnosti imena sada se traži u tome da tvorac imena oblikom imena mora oponašati ono imenovano. Nije ono prosto oponašanje zvuka, jer bi u protivnom ispravno ime neke životinje bilo oponašanje njenog glaskanja. Iako riječi podražavaju stvari (423b), podražavanje u imenima je potpuno specifično. Nije ono kao što se u muzici oponaša prema zvuku ni kao u slikarstvu po odnosu prema boji (423d). Svako ime stvari je prije svega podražavanje same biti te stvari. Svaka stvar bila bi izražena onakvom kakva jeste kada bi se slovima i slogovima mogla oponašati njena bit (423d–423e). „Imenodavac“ bi bio onaj ko je sposoban za to.

da oponašanje počinje slogovima i slovima. Tako se od uvjerenja o slaboj heurističkoj snazi etimologije, preko uvjerenja da se traženi rezultat nije dobio „morfološkom“ analizom elementarnih riječi, dolazi se do „fonetičkih“ razmatranja „počela“ (*stoicheia*), dakle, osnovnih djelova riječi ili slova.⁴² U cjelini, Sokratova kritika Hermogenovog konvencionalizma dijelom se pokazuje opravdanom, dijelom se i samom Sokratu čini spornom i neutemeljenom. Dramaturgiju debate vodio je Platonov dijalektički nerv. On je uspijevao slijediti dijalekticitet same razmatrane stvari te pokazati kako se na neusiljen način u konvencionalističkom stavu otkriva – njemu iminentna – naturalistička antiteza. Ne uvodi je Platon u diskusiju kao opreku naprosto, nego kao opreku koja se „prirodno“ oblikovala u traganju za samom biti konvencionalizma.

Dijalektički obrt

Punoćom objelodanjene opreke Platon je stvorio zgodu da napokon u raspravu uvede Kratila (427c–428d). Kako on može doprinijeti raspravi ako odmah kaže da se s njegovim mišljenjem slaže sve što je Sokrat rekao protiv Hermogenovog stava, vođen mišlju da je „ispravnost imena u tome da prikaže prirodu stvari“? Osnovanost te vodeće misli sada valja provjeriti dijalektičkim ispitivanjem. U razgovoru s Hermogenom, Sokrat je tražio osnovnu slabost konvencionalizma misaonim kretanjem u njegovo središte. U predstojećoj debati s Kratilom, Sokrata vodi namjera da traga za osnovnom slabošću naturalizmu. Platonova je namjera da se raskrije dijalekticitet u naturalističkom stavu kojim se on – mimo volje zastupnika toga stava – obrće u konvencio-

⁴² Sokrat drži da je smiješno, ali i nužno ispitivanjem „htjeti objasniti stvari slovima i slogovima koji ih oponašaju“ (425d). Ako bi se ta nevolja preduprijedila tako što bi se tvrdilo da su prva imena postavili bogovi i da su zato ispravna, onda bi filozofi postupali poput pisaca tragedije koji „u škripcu“ kako do kraja da dovedu tragičku radnju pribjegavaju rješenju *deus ex machina*. Glas ro (*r*) Sokrat tumači kao odgovarajući izraz za kretanje, jer kod toga glasa jezik najmanje ostaje nepokretan, nego posebno snažno vibrira. Tvorac npr. riječi *rhein* („teći“) izražava kretanje oponašanjem glasa *r*. Glas jota (*i*) najlakše kroz sve prolazi te otuda odgovara za sve što je dobro. Glasovi fi (*ph*), psi (*ps*), sigma (*s*) i zeta (*z*) su poput daška pa su pogodni za označavanje prije svega onoga što ima takvu prirodu, npr. vjetrovitog (*physōdēs*). Kod obrazovanja glasova delta (*d*) i tau (*t*) jezik je stisnut i stegnut te su ti glasovi sadržani u riječima kao *desmós* („povez“) i *stásis* („zastoj“), što se odnose na smetnju ili nedostatak kretanja. Kod lambda (*l*) jezik se gura naviše te je otuda taj glas sadržan u *leia* („glatkom“), kao i u riječima *olisthánein* („klizati“), *liparón* („masno“) i *kollōdes* („ljepljiv“). Glas gama (*g*) sprječava klizanje jezika te otuda odgovara veza između *g* i *l* riječima kao *glischron* („ljepljiv“), *glyký* („sladak“) i *gloiōdes* („smolast“). Glas ni (*n*) nastaje u unutrašnjosti usta i izražava stanje stvari u riječima *éndon* („unutra“) i *entós* („unutar“). Glas alfa (*a*) je dug i otuda uvršten u riječ *mégas* („veliki“), a dugo ē odgovara *mēkos* („dužina“), dok *o* svojom oblošču dominira u *gongýlon* („okruglo“); (*Kratil*, 426c–427d).

nalistički stav! Platon tako demonstrira višu školu mišljenja. Na njenom se naturalnom ispitu traži posvjedočenje sposobnosti da se razumije i prati karakteristični platonički dvostruki dijalektički obrt.

Razgovor s Kratilom čini treći dio dijaloga (428b–439b). Polazište je saglasnost da se ispravnost imena traži u načinu kako jeste imenovana stvar (428e). Najprije valja ispitati stav da imena oponašaju predmete. Sokrat zaključuje po analogiji. Ako postoje bolji i lošiji slikari, tako mora biti i s zakonodavcima ili tvorcima riječi. Analogija treba jednim potezom da relativizira ispravnost imena. Kratil to ne prihvata, nego tvrdi da su sva imena jednako ispravna. Priznaje da bolje ili lošije oponašanje postoji u slikarstvu. Ne prihvata primjenu toga stava na imenovanje. Sva su imena ispravna, ako su imena. Lažna imena uistinu ne postoje u zbiljnosti (428e–429b). Sokrat oponira da Hermogen ipak nosi to ime, iako su na početku dijaloga – doduše u šali – utvrdili da mu to ime nije sasvim adekvatno. Kratil se brani od toga argumenta tvrdnjom da Hermogen samo prividno nosi to ime, koje nije njegovo, nego je nečije drugo. Drži da nije moguće nešto lažno reći (429d). Iskazi koji nijesu istiniti – nijesu iskazi! Pogreška u imenovanju nije izgovaranje riječi, nego praznih zvuka (430a).

Sokrat drži da nije smisleno Kratillovo poricanje realnosti lažnoga. Kratillovu tezu sada pokušava oboriti ukazivanjem na razliku *imena* i *imenovanoga*. Njih vezuje čin oponašanja. Ime *oponaša* ono imenovano (*mimēma*). Slikarstvo se bavi oponašanjem pa je moguće uporediti *slikanje* i *imenovanje*. Slika oponaša naslikano na vjeran ili loš (lažni) način. Ako je moguće nevjerno (neistinito) slikarsko prikazivanje predmeta, moguće je i nevjerno (neistinito) označavanje imenovanoga imenom. Moguće je „neispravno dijeliti imena“, kao i neispravno „dijeliti glagole i rečenice“ (430a–431c). Kao što slika može biti lijepa ili loša, tako je i s imenima. Jedna su lijepo, a druga rđavo stvorena. Tvorac imena je „sad dobar, sad rđav“ (431e). Sokrat tako argumentira protiv Kratillovog stava da su sva imena jednako lažna i jednako istinita. Kratil ipak ostaje pri uvjerenju da su imena uvijek ispravna, jer i najmanja promjena na imenu čini ga nekim drugim. Promjenom mu se oduzima ispravnost te više nije ime (432a). Sokrat oponira da se u imenovanju – baš kao i u slikarstvu – ne može tražiti oponašanje u punom kvalitativnom smislu. Oponašanje ne preslikava ono oponašano na egzaktan način. Portret nikada ne može u potpunosti oponašanjem prenijeti „unutrašnjost“ portretiranog lika, njegovu „mekušnost i toplinu“, „pokret, dušu i misao“. Ne mogu ni „imena koja imenuju stvari biti slična stvarima u svim tačkama“ (432d). U protivnom, slikanje i govorenje imali bi za rezultat reduplikaciju. Ona bi poništila razliku slike i naslikanog, odnosno, imena i imenovanog. Ime ne bi imalo spoznajnu vrijednost, jer bi ono i predmet bili isto. Slika samo djelimično može odsli-

kavati predmet. Tako i ime, budući da je ono – očitovanje predmeta pomoću slogova i slova (433b) – može samo djelimično oponašati predmet u onome što mu je karakteristično. U imenovanju – kao i u slikanju – nužna je neka vrsta graduelnosti oponašanja.

Daljnjom eksplikacijom pitanja o oponašanju, Sokrat hoće Kratila još jednom staviti pred izbor između naturalističke i konvencionalističke teze tako što se usredsređuje na problem sličnosti između „prvotnih riječi“ i „očitovanja stvari“. Ispitivanje tako dolazi do fonetske strane oponašanja u imenovanju. U potonjoj tradiciji ono će – kao pitanje o porijeklu jezika – rezultirati u *teoriji onomatopeje*. U *Kratilu* ono se drži na Sokratovoj pretpostavci da „veći dio slova“ u imenu treba da odgovara ili da je sličan imenovanom predmetu“ (433c). Da bi ime bilo slično predmetu, „potrebno je da *počela* (*stoicheia*, tj. slova, glasovi), na kojima će nastati iskonska imena, budu prirodno slična predmetima“ (434a). Vrijednost teze o oponašanju već je apsolvirana u razgovoru s Hermogenom na primjerima glasova *r* i *l*. Glas *r* u imenovanju iskazuje sličnost s kretanjem, „poletom“ i čvrstoćom (*sklēros*), a *l* s klizavošću i mekoćom stvari. Ako *l* izražava ono što je suprotno od *sklēros*, ne bi smjelo da se pojavljuje u toj riječi. Kratil tvrdi da je u pitanju „neispravno“ postavljanje, pa bi ta riječ trebalo da glasi – *skrēros*. Sokrat uzvraća da se ipak svaki upotrijebljeni oblik riječi bez teškoća povezuje s onim što označava. Tako se dolazi do stava da se „iz navike“ određuje i glasovno stanje. Dakle, i ono je stvar sporazuma. No, ovaj je zaključak suprotan Kratillovoj tezi o prirodnoj ispravnosti riječi. Ime ne mora fonetski oponašati predmet. Jezičkom upotrebom učvršćena konvencija čini mogućim da se kod onoga što izražava ime – i onoga kako se ono čuje – nastane predstava o imenovanoj stvari. Svejedno je da li mu je forma zvuka slična ili nije (435a–435b). Sokrat pokazuje da kritički apsolvirana Hermogenova konvencionalistička teza ima određenu vjerodostojnost: „I sporazum i navika nužno pridonose očitovanju našeg umovanja jezikom“ (435c). Kratilov model oponašanja iznevjerava i na brojevima. Niz brojeva ne može se predstaviti glasovnim oponašajućim označavanjima, jer uz imena brojeva mora postojati poredak putem konvencije (435c).⁴³

⁴³ Košeriu smatra da se tu ne razlikuju jasno dva odnosa: odnos nosioca znaka (signifiant) i sadržaja znaka (signifie) te odnos nosioca znaka i označenog predmeta. On misli da je za Kratila prvi odnos potčinjen konvenciji, a drugi „prirodno nužan“. Stoga, samo ako drugi odnos ispunjava zahtjev „primjerenosti“ ili „sličnosti“, radi se o „ispravnom“ imenu. Po Sokratu, misli Košeriu, prvi odnos je nužan (ne i „prirodno nužan“), a drugi odnos nije nužan, što znači da se uslov „primjerenosti“ može ali ne mora ispunjavati. Tako se objašnjava da „primjereni“ i „neprijereni“ materijalni nosioci znaka (signifiants) u istoj mjeri ispunjavaju svoju funkciju u jezičkoj upotrebi. Napr. riječ *dugo* je dobro shvaćena kao i riječ *kratko*, iako bi po Kratillovoj tezi o „ispravnim“ imenima, trebalo da je duža od riječi *kratko*; Coseriu, Isto, str. 55.

Završnim stavovima *Kratila* filozofska je publika uglavnom bila nezadovoljna. Čini se da Platon nije našao valjano rješenje problema ispravnosti imena. *Kratil* se doima kao „muzički komad s nezavršenim akordom“.⁴⁴ Kritika uglavnom previđa Platonovo umijeće dijalektičkog mišljenja. Njegova je „dijalektička krtica“ – slično raspravi u *Protagori* o pitanju da li se vrlina može naučiti – u Hermogenovom konvencionalističkom stavu našla „kratilovski“ naturalistički stav. U Kratilovom naturalističkom stavu bez teškoća je načinila obrt prema „hermogenovskom“ konvencionalističkom stavu. Kao i u *Protagori*, Platon je u *Kratilu* pokazao majstorstvo – hegelovski shvaćene – negativne dijalektike. I misaoni rezultati oba Platonova dijaloga vrlo su srodni, jer staju na golemoj zapreci koja onemogućava misaono kretanje prema zahtjevima pozitivno-umske dijalektike. Ako je na toj potonjoj dionici dijalektičkog mišljenja biti jezika Platon doživio neuspjeh, mjeru toga neuspjeha treba prosuđivati prema „uspješnosti“ onih filozofa jezika i lingvisti koji do te potonje dionice nikad nijesu ni doprli. Štaviše, većina njih nije ni dospjela do slutnje da je najimanentniji zadatak filozofskog mišljenja jezika dokučivanje njegove spekulativne biti oslobađanjem od dva okamenjena lingvistička apstraktuma – konvencionalizma i naturalizma!

Trećim dijelom *Kratila* (od 435d do kraja) Platon pokušava identifikovati topos više sinteze konvencionalizma i naturalizma. Put prema njoj vodi preko pitanja o spoznajnoj moći jezika. Da li *ime* (riječ, jezik) može biti *instrumentum* spoznaje predmeta? *Kratil* kaže: Ko zna imena, zna i stvari (435e). Znanjem imena otkrivaju se i stvari označene imenima (436a). Sokrat odlučno odbija to uvjerenje, jer spoznaja predmeta na osnovu znanja njihovih imena može voditi u obmanu. Sokrat drži da cijeli taj odnos valja potpuno obrnuti, jer ne postavljaju se predmeti prema imenima, nego imena prema predmetima. Strategija promišljanja pitanja o *ispravnosti imena* svoje težište mora premjestiti na same predmete. Ne dokučuje se istina o predmetima na osnovu imena, nego se ispravnost imena dokučuje istinom o predmetima. Između imena i spoznatljivosti imenovanih predmeta postoji veza, ali njen je princip u samim predmetima. U krajnjoj liniji, filozofsko pitanje o jeziku se može promišljati odijeljeno, bez čvrste povezanosti s filozofskom spoznajom zbiljnosti. Jezik nije apsolutna veličina, nego se njegova bit otkriva u odnosu mišljenja i bitka! *Ergo*, filozofija jezika i ontologija moraju biti u jedinstvu. Platonovo je temeljno uvjerenje da se do sinteze u promišljanju biti jezika ne može dospjeti bez tematizacije pitanja o bitku bića!

Pitanju o ispravnosti imena, tj. o saglasnosti imena i predmeta mora prijetiti pitanje o *ispravnosti samih predmeta*, tj. o saglasnosti predmeta

⁴⁴ Coseriu, Isto, str. 56.

s vlastitom biti, a preko nje – s idealnom biti bitka, s idealitetom zbiljnosti. Iskustvo filozofskog mišljenja u tome je isporučilo dva stava – parmenidovski i heraklitovski! I sama riječ *episteme*, drži Platon, je dvosmislena, jer s jedne strane implicira zadržavanje naše duše na predmetima, a s druge – kretanje s njima! Ta opreka, ozbiljena kao opreka dva filozofska učenja, pokazuje se u samim riječima. Nekim imenima označavaju se predmeti u kretanju, drugima u mirovanju (437a–437e). Ne smije biti uzet kao ozbiljan argument za bilo šta odnos njihove brojnosti.⁴⁵ Pojedina imena potvrđuju tezu Parmenida o vječnoj postojanosti stvari, kao i onu Heraklitovu o stalnoj promjeni. Kratil kaže: „Moguće je da jedna od te dvije vrste imena ne predstavlja imena“ (438c). Kriterij ispravnosti jednih i drugih imena ne treba tražiti na nekoj višoj razini imenovanja. Takva ne postoji niti je moguća.

Tu se zatvara platonička paradoksija rasprave o ispravnosti imena. Njen potonji zaključak je da kriterij ispravnosti imena valja tražiti u prepoznavanju „zbiljnosti bez imena“ (438e). Imena jesu nekakve slike zbiljnosti, ali istinu o zbiljnosti ne treba tražiti u njima. Nju je moguće dokučivati samo iz nje same, ne iz njenih slika u imenima (439a–439b). Nijedna spoznaja ne može dokučiti stvar ako ona nema stalnu bit (440a). Ako je sve u promjeni, spoznaja nije moguća. Za Platonovog Sokrata alternativa je učenje o idejama u čijem je središtu ono lijepo ili dobro po sebi. Kratil ostaje pri učenju o vječnoj promjeni i ne napušta svoju osnovnu tezu.

Filozofski rezultat dijaloga

Ocjena o vrijednosti dijaloga *Kratil* nužno je polemička. Moguće ju je eksplicirati u kritici kritičkih stavova nekoliko autora.

Euđenio Košeriu razlikuje tri bitne strane dijaloga. Prvo, Platon je spoznao da jezik nije proizvoljni skup riječi kojim se opisuju zakonitosti izvanjezičke zbilje, nego je i sam – iako najprije viđen na zagonetni način – vlastiti *nómos*. Košeriuov stav ima djelimičnu vrijednost. Jezik jeste osebujni *nómos*. U njemu se ukida razlike između *privatim* (*idía*, „samo za vlastitu ličnost“) i *publice* (*dēmosía*, „javno, za sve“ (385a)). Platon ne smatra da jezik opisuje izvanjezičku zbiljnost, nego obrnuto da je jezik djelo zbiljnosti posredovano ljudskim mišljenjem. Nije rasprava u *Kratilu* stala pred teškoćama razumi-

⁴⁵ Sokrat otkriva bitno protivurjeđe. S jedne strane, zakonodavac kao tvorac riječi (*onomathētes*) morao je poznavati stvari kojima je davao prva imena. S druge strane, „nemoguće je otkrivati stvari drukčije nego ako sami proučimo i otkrijemo koja su im imena“ (438a–438b). Krug u dokazu Kratil pokušava izbjeći tvrdnjom da je neka viša božanska sila stvarima dala imena. Sokrat ne dopušta taj izlaz, jer opreka nije nestala, nego se sad u nju „upecao“ neki *daimōn* ili bog (438b–438c).

jevanja intra-jezičke biti jezika, nego pred izborom između parmenidovske i heraklitovske recepcije zbiljnosti. Od toga izbora – po Platonovom sudu – ne zavisi priroda razumijevanja odnosa jezika i bitka, nego priroda objektivacije bitka u jeziku! Potonje mjesto istine o jeziku je svijet ideja. Košeriu tvrdi da je Platon dao negativan odgovor na pitanje o spoznajno-teorijskoj vrijednosti jezika, jer analiza riječi ne može pružiti spoznaju prirode stvari. S istom uvjerenjivošću može se tvrditi suprotno: Platon je dao relativno pozitivan odgovor na to pitanje, jer bez potonjeg kriterija poznavanja ideja kao biti zbiljnosti ne može se s pouzdanjem tvrditi da analiza riječi ne pruža spoznaju prirode stvari. Košeriuov argument – izveden iz debate u *Kratilu* – jednako se može uzeti kao protivargument. Analiza pokazuje da neke riječi idu u prilog *phýsei*-postavke, a druge njenoj suprotnosti. Košeriu veli da riječi ne pružaju pouzdan pristup prirodi označavanih stvari. Kod Platona se može naći uporište i za suprotni stav da riječi stalno pokazuju vezu s prirodom označenih stvari koja se ne može objasniti sporazumom.

U jezičko-filozofskom pogledu – po Košeriu – *Kratil* ne daje rješenje problema ispravnosti imena. Takav je kritički sud određen poimanjem jezika kao apsolutne veličine koji vlada u savremenoj lingvistici poslije tzv. *lingvističkog obrta* (engl. linguistic turn, njem. die linguistische Wende). S Platonovog gledišta takvo poimanje jezika ne bi bilo prihvatljivo. Njegov je nedvosmisleni zaključak da se bit jezika ne može tražiti u samom jeziku! U skladu s tim zaključkom valja prosuđivati i kritički sud da Platon nije uspio identificirati bit jezika. On tvrdi da misaona teškoća ne nastaje u tvrđenju da jezik reflektira zbiljnost, jer jezički je znak „raspoznavanje biti“ (*diakritikón tēs ousias*), nego u tome da li se zbiljnost shvata na parmenidovski ili na heraklitovski način. Suprotno zaključuje Košeriu: „Pravi rezultat dijaloga leži u njegovoj besplodnosti (Ergebnislosigkeit). U *Kratilu* se nije odgovorilo na pitanja, nego su pitanja dovedena u pitanje. Platon se ne odlučuje za *phýsei*-niti za *nōmo*-postavku. On prati puteve koje otvaraju obje teze i ide do njihovih krajeva te time pokazuje da ni jedan ne vodi cilju. Jednoznačno je odbio *phýsei*-postavku, ali ni s *nōmo*-postavkom nije se mogao saglasiti“.⁴⁶ Tako ponavlja ocjenu koju je Vilamovic-Melendorf iznio u svojoj knjizi o Platonu: „Dijalog *Kratil* /Platon – prim. M.A.P./ je napisao da bi sebe i svoje učenike savjesno spasio od zablude da bi se mogao naći smisao u slovima ili zvuku riječi; on objašnjava da je taj put neprohodan, ali on se njime tako dugo probija radi zadovoljstva, kako to samo čini onaj ko se odvažio za njega prije nego se uvjerio da je to bio krivi put (Holzweg)“.⁴⁷ Suprotno Vilamovic-Melendorfu

⁴⁶ Coseriu, Isto, str. 58.

⁴⁷ Wilamowitz-Möllendorff, *Plato*, 3. Ausgabe, 1948, str. 223. U fisnoti 2. još direktnije izriče sud o pitanju da li Platon stoji na konvencionalističkom ili naturalističkom stanovištu:

i Košeriuu, valja istaći da Platona – uz svu skepsu, samoironiju pa i svijest o stranputicama na putu prema biti jezika – nije napustilo uvjerenje o nužnosti postojanja nekog oblika primjerenosti (adekvacije) riječi i predmeta. Imena u nekom pogledu moraju imati *orthótes*.

Od interesa je ukazati na nekoliko stavova Loseva.⁴⁸ On opaža da Platon protiv sofističke konvencionalističke subjektivizacije imenovanja ističe objektivitet imenovanoga (385a–391a). Postoji svijet objektivnih biti (391b–392a), koji je kontinuiran i nerazdijeljen. Imenovanjem se ne može smjerati na reprodukciju biti predmeta koja bi joj bila potpuno adekvatna, što je u osnovi nedostupno čovjeku. Reprerentaciji sâme biti predmeta u imenima Platon suprotstavlja relativnu reprerentaciju akta imenovanja koja je dostupna čovjeku. Svaki se čovjek koristi tim aktom i moguće ga je analizirati. Iako nije moguće postići apsolutnu adekvatnost imena i predmeta, u imenovanju se na ovaj ili onaj način stalno interpretira bit predmeta. Imenovanje je, dakle, diakritički ili interpretacijski akt (388c). Platon ga naziva mudročću (396d–396e), jer još nema posebni termin za fiksiranje odgovarajućih akata svijesti. Iz toga valja razumjeti njegovo htjenje da analizira veliki broj imena i riječi. On predočuje moguće jedinstvo, ali i razliku između idealne biti predmeta i naše interpretacije te biti koja je ozbiljena u odgovarajućem ili neodgovarajućem imenu. Platonova etimološka fantastika ipak se drži na misli da naše interpretacije zbiljnosti pomoću imena mogu imati različite stupnjeve vjerodostojnosti. Mogu biti bliže ili dalje predmetu. Taj uvid ipak ne ide u prilog konvencionalističkoj tezi. Ako se u imenu ne odražava sama bit predmeta, ipak se odražava neki njen objektivni aspekt. Losev veli: „Cijeli sistem relativno-reprerentativnih, interpretacijskih, semantičkih i artikulacijsko-akustičkih akata za Platona je jedna jedina i nerazdijeljena cjelina, jedan „eidos“ (lik) kako se on opet izražava, poredeći ime, kao oruđe spoznaje, sa svrdlima u svrdlanju i čuncima u tkanju (388a–390a). Po Platonu tako treba poimati razne stupnjeve prisutnosti idealnog svijeta u ljudskoj svijesti, a ne nediskriminatorno ih preokretati u nešto apsolutno subjektivno, kako su to činili sofisti“.⁴⁹

Plauzibilni su neki sudovi Manfreda Krausa o *Kratilu*.⁵⁰ Bitni je rezultat dijaloga u jasnom Platonovom predočavanju slabosti oba shvatanja jezika. Jedno i drugo hipostazira jednu od dvije centralne uloge jezika. Hermogenova konvencionalistička teza prikladna je za objašnjenje komunikacijskog aspekta jezika, ali potpuno neprikladna za problem njegovog ontološkog fundiranja i

„...uopšte suprotnost prirode i konvencije (zakona) nije upotrebljiva za platoničko razmatranje jezika“.

⁴⁸ Losev, A. F, *Platon, Sočinenia v treh tomah*, Misl, Moskva, 1968, tom I, str. 598.

⁴⁹ Losev, Isto, str. 601.

⁵⁰ Klaus, Manfred, Isto, str. 25.

spoznajno-teorijske povezanosti imena i imenovanoga. Kratilova naturalistička teza jednostrano tvrdi čvrstu vezu imena i predmeta, ali je neprikladna za rješavanje komunikacijske uloge jezika. Radikalnost obje teze vodi neprihvatljivim zaključcima. Ne stoji Hermogenovo dopuštanje mogućnosti privatnog jezika ni Kratilovo traženje saglasnosti imena i predmeta u onom glasovnom te heraklitskom odbijanju mogućnosti čvrste spoznaje. Kraus valjano sudi da je Platon u učenju o idejama tražio rješenje pitanja o jeziku na strategijski, nikako na palijativni način. Platon već u ranim dijalozima pita za vezu jezika, tj. imena s imenovanim.⁵¹ Veza pojedinačnih predmeta pod nekim imenom uvijek se posmatra s obzirom na mogućnost koje pruža učenje o idejama.⁵² „Uz pomoć učenja o idejama – veli Kraus – ipak se može razviti valjan semiotički model: riječi se ne odnose na čulne stvari, nego primarno na ideje. Za Platona, ideje su istinski bitak, a ne čulne stvari te tako postoji odnos jezika prema bitku, a time i kriterij istine“.⁵³ Prema učenju o *anamnesis* može se jezička komunikacija graditi na intersubjektivnom identitetu predstave ideja kod svih ljudi. Budući da čulne stvari participiraju u idejama učešćem (*méthexis*), uspostavlja se semiotički relacijski lanac od imena preko ideja do čulnih stvari. Relacija *učešća* je polivalentna, jer više stvari mogu učestvovati u jednoj ideji, a jedna stvar u više ideja, čime se ne narušava jednoznačnost odnosa između imena i onoga pravog imenovanog (ideje). U krajnjoj liniji, kod Platona imenovanje se odnosi na ideje kao prauzore čulnih stvari koje su pravi predmeti spoznaje. Odnos prema istinitosti jezika moguć je bez pretpostavljanja direktnog odnosa između imenovanja i čulno opažljivih stvari. Odnos između imenovanja i čulnih predmeta je indirektan, jer ti predmeti učestvuju u idejama.

Kraus zaključuje da razlikovanjem između značenja riječi i referencijalnog odnosa Platon anticipira moderni trostrani semiotički model: „Platonički semiotički model stvara na višoj ravni povezanost i pomirenje naturalističke i konvencionalističke teze. Tako se osigurava funkcija jezika kojom se diferencira bit (wesensdifferenzierende Funktion der Sprache), kao i njegovo komunikativno djelanje. Pokazuje se da je za bliže razumijevanje i poimanje funkcionisanja jezika potrebno više znanje ideja. Isključuje se ono obrnuto što je htio Kratil, naime spoznavanje biti stvari na osnovu istraživanja imena“.⁵⁴ Platon ne negira, nego relativizira spoznajnu vrijednost koju mu je priricao Kratil. I Kraus smatra da u cjelini promašuje interpretacijska polari-

⁵¹ Platon pita na ovaj način: „Nazivaš li ti pak nešto tako i tako“ (npr. *Protagora*, 332 a4; *Menon* 75 e1; 761, d2; 88 a7–b1; *Fedon* 103 c11). I dalje: „Šta je pak to što ti tako nazivaš?“ (npr. *Lahes*, 192 a9, *Harmid*, 175 b3; *Menon* 74 e11).

⁵² Vidi: *Menon*, 74 d5–e2; *Politeia* X, 596 a6; *Sofista*, 240 a4–a6.

⁵³ Manfred Kraus, Isto, str. 26.

⁵⁴ Isto, str. 27; vidi takođe: Manfred Kraus, *Name und Sache*, Amsterdam, 1987, str. 201 f.

zacija nastala na pitanju da li je Platonova filozofija jezika konvencionalistička ili naturalistička.

Literatura:

- Borsche, Tilman, *Platon*, In: Peter Schmitter (Hrsg.), *Sprachtheorien der abendländischen Antike (Geschichte der Sprachtheorie, Band 2)*. Gunter Narr, Tübingen, 1991.
- Derbolav, Josef, *Platons Sprachphilosophie im „Kratylos“ und in den späteren Schriften*, Darmstadt, 1972.
- Diehl, Christoph, *Platons Semantik. Die Theorie sprachlicher Bedeutung im Kratylos*, Mentis, Münster, 2012.
- Eckl, Andreas, *Sprache und Logik bei Platon. Teil 1: Logos, Name und Sache im Kratylos*, Königshausen-Neumann, Würzburg, 2003.
- Gaiser, Konrad, *Name und Sache in Platons „Kratylos“*, Winter, Heidelberg, 1974.
- Manfred Kraus, Manfred, *Platon*. In: Tilman Borsche (Hrsg.), *Klassiker der Sprachphilosophie. Von Platon bis Noam Chomsky*, Beck, München, 1996.
- Perović, Milenko A., *Fihite i pitanje o jeziku*, Arhe, br. 25, Novi Sad, 2016, str. 7–27.
- Perović, Milenko A., *Herderova filozofija jezika*, Arhe, br. 26, Novi Sad, 2017 (u pripremi).
- Perović, Milenko A., *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 1. dio, *Lingua montenegrina*, IX/I, br. 17, Cetinje, 2016, str. 3–21.
- Perović, Milenko A., *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 2. dio, *Lingua montenegrina*, IX/II, br. 18, Cetinje, 2016, str. 3–22.
- Perović, Milenko A., *Medium duha ili kuća bitka. Hegelov spekulativni pojam jezika*, Arhe, br. 24, Novi Sad, 2015, str. 9–36.
- Rijlaarsdam, Jetske C., *Platon über die Sprache. Ein Kommentar zum Kratylos*, Bohn, Scheltema-Holkema, Utrecht, 1978.

Milenko A. PEROVIĆ

PHILOSOPHY OF LANGUAGE IN PLATO'S *CRATYLUS*

The paper analyzes the Plato's philosophy of language in *Cratylus*, based on the belief of the author that this work established the philosophy of language and linguistics in the tradition of Western thought. The author argues that Plato is not a supporter of conventionalist or naturalistic understanding of the language. On the contrary, through the art of dialectical thinking, Plato shows dialecticism immanent to language, whereas its dialogic and polemical revelation indicates the value and limitations of both positions. In the *Cratylus*, Plato was on his way of decrypting the speculative relationship between language and existence.

Key words: *Plato, Cratylus, philosophy of language, linguistics*

UDK 811.163.4'36

Izvorni naučni rad

Miomir ABOVIĆ (Tivat)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

abovicmiomir@t-com.me

KONGRUENCIJA SA SLOŽENIM SKRAĆENICAMA I NAZIVIMA JEDNE VRSTE KOLEKTIVA; KOLEBANJE U VEZI SA ISTOM I NORMATIVNI ASPEKT OVE POJAVE

Predmet rada je kongruencija sa složenim skraćenicama i nazivima određene vrste kolektiva. Ukazaćemo na kolebanja (i razloge tih kolebanja) u kongruenciji u rodu i broju sa pomenutim pravopisno-leksičkim kategorijama i predložiti određena normativna rješenja za tretiranje ove pojave. Prije toga detaljno ćemo razmotriti suštinu pojmova kongruencije i složenih skraćena. Primjeri su ekscerpirani iz tekstova dnevne štampe.

Ključne riječi: *kongruencija, složene skraćence, sintaksa, muzičke grupe, političke partije, institucije, normativnost*

U ovom radu pozabavićemo se kongruencijom sa složenim skraćenicama i nazivima jedne vrste kolektiva. Pokušaćemo dati što potpuniji opis datog fenomena mada iz razumljivih razloga ta slika nikad ne može biti definitivno zaokružena, jer kada je npr. riječ o složenim skraćenicama, treba imati u vidu da je to pravopisna kategorija u okviru koje stalno nastaju nove forme, tj. da je u pitanju kategorija u stalnom nastajanju. Fokusiraćemo se na pojavu kolebanja u rodu u kongruenciji sa složenim skraćenicama i na kolebanje u broju u kongruenciji sa nazivima muzičkih grupa i nekim složenim skraćenicama. U zaključku, nakon predstavljenog i prokomentaranog materijala, ponudićemo i neka moguća rješenja u pogledu preskriptivnog regulisanja kongruencije u rodu i broju sa pomenutim pravopisno-gramatičkim kategorijama.

Prije prelaska na deskripciju i eksplanaciju samog materijala, nužno se moramo pozabaviti dvama gramatičko-pravopisnim pojavama koje su u tematskoj podlozi ovog rada – kongruencijom i (složenim) skraćenicama. Kongruencija, koja je uz rekciju „jedan od dva glavna vida sintaksičke akomodacije“ (Piper e alt. 2005: 75) definiše se kao „formalno i/ili semantičko prilagođavanje gramatičkih oblika jednih sintaksičkih jedinica drugima; kao usklađivanje zavisnih sintaksičkih jedinica sa gramatičkim oblicima i/ili značenjem jedinica

koje imaju samostalniji sintaksički status, a ređe uzajamno formalno i/ili semantičko usklađivanje pojedinih delova rečenice“ (Piper et al. 2005: 75). Autori ove gramatike izdvajaju više podtipova kongruencije, između ostalih formalnu i semantičku kongruenciju. „Formalna kongruencija predstavlja prilagođavanje oblika zavisnog sintaksičkog dela obliku glavnog dela imenskog izraza čak i kada se to razilazi sa realnim gramatičkim značenjem glavnog dela“ (Piper et al. 2005: 76). „Semantička kongruencija predstavlja prilagođavanje oblika zavisnog sintaksičkog dela značenju glavnog dela, a ne njegovom gramatičkom obliku“ (Piper et al. 2005: 76). O dvije vrste kongruencije govori i S. Babić. „Sročnost se može upravljati prema gramatičkom obilježju određene riječi ili prema smislu. Ako se upravlja prema gramatičkom obilježju određene riječi, onda je to *sročnost po obliku* ili *gramatička sročnost*. Ako se upravlja prema smislu, tada se naziva *sročnost po smislu* ili *logička sročnost*. Tako su npr. imenice na -ad gramatički ž. r. u jednini, a znače množinu, zbirne su imenice osnovnih riječi. Riječi *Cigančad*, *Turad* ž. su roda u jd., a po značenju su zbirne imenice od *Ciganče*, *Ture*. Prema toj razlici predikat može biti u jednini (sročnost po obliku), npr. *Turad bulji skrstiv ruke* (I. Mažuranić, Smrt Smail-age Čengića), a može se slagati i sa značenjem i biti u množini (sročnost po smislu), npr. *Cigančad su pružala ruke za milostinjom svakom*. (L. Perko- vić, Novele, 72)“ (Babić 1998: 13). U kongruenciji se zapravo radi o, po terminologiji engleskog jezikoslovca Grevila Korbeta, pojmovima *kontrolora* – okidača kongruencije, i *mete* – lekseme čiji je oblik uslovljen kongruencijom. „Kanonski su kontrolori u hrvatskome jeziku opće i vlastite imenice (...) U sintagmi *dobra majka* kontrolor je imenica *majka* (nominativ, jednina, ženski rod) koja uvjetuje da meta uvrštena uz nju (*dobra*) dobiva iste gramatičke kategorije“ (Pišković 2011: 195). Kontrolori, kaže dalje autorka ove monografije, mogu biti i lične zamjenice, pokazne zamjenice, neodređene zamjenice, zamjenički pridjevi, glavni i redni brojevi, brojevne imenice, zbirni brojevi, poime- ničeni pridjevi i neke manje tipične riječi i konstrukcije, npr. infinitiv i zavisne rečenice (Pišković 2011: 195). „Kanonske su mete u hrvatskome jeziku svaka- ko pridjevi, opisni i odnosni (*lijep dan*, *zagrebačka cesta*, *stare hlače*, *Markovo dijete*), koji se javljaju češće kao atributi, a rjeđe kao dio predikata, odnosno kao predikatno ime (On je dobar, Ana je marljiva) ili kao predikatni proširak (*Vratio se kući umoran*, *Postajao je sve nervozniji/nervoznijim*)“ (Pišković 2011: 195). Do konflikta između formalne i semantičke kongruencije (u terminologiji autora *Sintakse savremenoga srpskog jezika – prosta rečenica*) ili gramatičke i logičke sročnosti (u terminologiji Stjepana Babića) dolazi kada su u poziciji kontrolora određene vrste imenica i određeni leksički spojevi. „Hibrid- ne imenice tipa *kolega* i ostale skupine imenica kolebljiva roda jedan su od izvora konflikta između sintaktičke i semantičke sročnosti; ostali su izvori vi-

šečlani kontrolori i leksički ograničene konstrukcije poput imeničkih fraza sastavljenih od brojeva dva, oba, obadva, tri i četiri i imenice muškoga roda u dvojini“ (Pišković 2011: 226). Značajan doprinos pomenutog Korbeta proučavanju kongruencije u slovenskim jezicima – pa i u B/CG/H/S jeziku – je njegovo ustanovljenje takozvane hijerarhije kongruencije, upravo u slučajevima kad je u poziciji kontrolora neka imenica ili konstrukcija koja produkuje konflikt između sintaktičke i semantičke kongruencije. „For any controller that permits alternative agreement forms as we move rightwards along the Agreement Hierarchy, the likelihood of semantic agreement will increase monotonically. In absolute terms, if semantic agreement is possible in a given position in the hierarchy it will also be possible in all positions to the right. In relative terms, if alternative agreement forms are available in two positions, the likelihood of semantic agreement will be as great or greater in the position to the right than in that to the left. It is evident that this hierarchy has considerable predictive power, since it rules out a large number of theoretically possible agreement systems“ (Corbett 1983: 10–11). Drugim riječima, u smjeru slijeva nadesno: atribut → predikat → relativna zamjenica → lična zamjenica u poziciji mete „pravilno raste mogućnost semantičke sročnosti, odnosno atributi se s kontrolorom najčešće slažu sintaktički, a lične zamjenice semantički. Ako imenica pokreće dva različita sročnosna obrasca, veća je vjerojatnost da će se semantičko slaganje pojaviti s metom koja je na desnoj strani hijerarhije sročnosti i koja ne pripada istoj klauzi u kojoj je kontrolor“ (Pišković 2011: 227). Kad je u pitanju kongruencija sa skraćenicama, ne može se, naravno, govoriti o kolebanju u rodu metâ zbog kolizije semantičkog i formalnog faktora kod kontrolora. Kolebanje u kongruenciji sa skraćenicama nastaje zbog razloga psihološke prirode, zbog dvostrukosti u perceptivno-kognitivnoj obradi određene složene skraćenice – ili kao takve, dakle kao skraćenice, ili kao punog naziva entiteta koji se sažima u skraćenici. S tim u vezi konflikt između formalne i semantičke kongruencije – kad je kongruencija sa složenim skraćenicama u pitanju – transformiše se u konflikt koji ćemo (uslovno) nazvati konfliktom između formalne kongruencije (kongruencija sa skraćenicama kao takvima) i psihološke kongruencije (kongruencija sa punim nazivom entiteta sublimiranog u složenoj skraćenici, koji se kao takav percipira u svijesti enkodera poruke). Da li se može uspostaviti eventualna hijerarhija kongruencije kad su u poziciji kontrolora složene skraćenice, o tome je teško govoriti jer su složene skraćenice – kako smo naglasili na početku ovog rada – kategorija u stalnom nastajanju, i za tako nešto bilo bi potrebno mnogo šire i iscrpnije istraživanje datog fenomena (koje bi u svakoj varijanti bilo teško sprovesti u punom opsegu). Složene skraćenice (akronimi) su najvažnija kategorija u poziciji kontrolora u vezi sa kojima ćemo govoriti u ovom radu. Veoma detaljan i temeljan

opis ove pravopisne kategorije nalazimo u *Hrvatskom pravopisu*. „Složene kratice (akronimi)“, kažu autori ovog Pravopisa, „nastaju skraćivanjem višočlanih imena (rjeđe višočlanih općih pojmova) na početna slova (rjeđe početne slogove) članova imena: **RH** (Republika Hrvatska), **EU** (Europska Unija), **HNK** (Hrvatsko narodno kazalište), **MH** (Matica hrvatska), **HSU** (Hrvatska stranka umirovljenika), **SAD** (Sjedinjene Američke Države), **PDV** (porez na dodatu vrijednost); načelno se pišu velikim slovima i bez točke; jezično se osamostaljuju, odnosno mogu se sklanjati poput imenica te sudjelovati u tvorbi izvedenica; čitaju se ili prema nazivima slova (npr. **RH** [er-ha], **EU** [e-u], **SAD** [es-a-de]), ili kao osamostaljene leksičke jedinice (ako imaju tri i više slova, od kojih je barem jedno samoglasničko, npr. **MUP** [mup], a ne [em-u-pe], ili kao neskraćeni skup riječi u odgovarajućem gramatičkom obliku (**RH** – Republika Hrvatska)“ (Badurina, Marković, Mićanović 2007: 181). Autori *Hrvatskog pravopisa* detaljno govore i o gramatičkom rodu skraćenic. „Rod složene skraćenicice određuje se prema izgovornom obliku kratice. Muškoga su roda: *a*) kratice koje izgovorno završavaju suglasnikom: **FER** [fer], **GONG** [gong], **MUP** [mup], **MORH** [morh], **UN** [u-en], **UNICEF** [unicef]; *b*) kratice koje izgovorno završavaju samoglasnicima **e, i, o, u**: **HNB** [ha-en-be], **KBC** [ka-be-ce], **PDV** [pe-de-ve], **FOI** [foi], **NATO** [nato], **EU** [e-u], **HAZU** [hazu]; *c*) kratice koje izgovorno završavaju naglašenim **a**, a među njima i one na **ha** i **ka** (u pismu na **H, K, HA, KA**): **DNA** [de-en-a], **WTA** [ve-te-a], **MH** [em-ha], **HNK** [ha-en-ka], **NK** [en-ka], **DNK** [de-en-ka], **HDKA** [ha-de-ka-a], **RH** [er-ha] (...) Ženskoga su roda kratice koje izgovorno završavaju nenaglašenim **a**: **CIA** [ci(j)a], **ETA** [eta], **FIFA** [fifa], **HINA** [hina], **IPA** [ipa], **IRA** [ira], **OA** [oa], **POA** [poa], **NASA** [nasa], **UEFA** [uefa]“ (Badurina, Marković, Mićanović 2007: 182). I autori ovog *Pravopisa* zapažaju – doduše na nivou opaske – ono čime ćemo se mi detaljnije baviti u ovom radu – kolebanje u kongruenciji sa rodom skraćenicice kao takve i kongruencije sa rodom upravne riječi višočlanog naziva čijim je skraćivanjem složena skraćenicica i nastala. „Rod domaćih kratica koje stoje umjesto riječi što završavaju na **a** kadšto se određuje prema (ženskomu) rodu skraćene riječi. Tada se kratica slaže s atributom ženskoga roda (**lijepa naša RH, naša MH, slavna HAZU**), ali i postaje nesklonjivom (**Vlada RH, glavni tajnik MH, zgrada HAZU**)“ (Badurina, Marković, Mićanović 2007: 182). Najfrekventnija kategorija složenih skraćenicica koju srećemo u dnevnoj štampi su skraćeni nazivi političkih partija. Odmah treba naglasiti da nema gotovo nijedne skraćenicice od naziva neke političke partije koja ne pokazuje kolebanje u kongruenciji u rodu. Navodimo opsežan broj primjera kolebanja u kongruenciji sa složenim skraćenicama od naziva različitih političkih partija, i to najprije kolebanja u kongruenciji složene skraćenicice sa predikatom: **SNP** *predao* ustavnom odboru šesnaest amandmana na

tekst nacрта Ustava... (Vijesti, 23. 3. 2007, str. 3), SNP je ovih dana *iznosio* brojne primjedbe... (Vijesti, 1. 2. 2008, str. 2), SNP je uvijek *spreman* na projektnu saradnju... (Vijesti, 27. 9. 2008, str. 2), Takođe, i SNP *bi se mogao* pohvaliti dobrim vezama sa evropskim partijama... (Dan, 15. 7. 2007, str. 3), SNP je *tražio* da samo srpski jezik bude službeni... (Vijesti, 20. 10. 2007, str. 2), Kako se SNP *družio* sa DPS-om i *igrao* bez granica... (Dan, 1. 11. 2007, str. 3), SNP *odgovorio* Lekićem... (Vijesti, 28. 12. 2007, str. 3), SNP je, kako navodi, na sjednici GO *afirmisao* prijedlog i način formiranja nove vlasti u Kotoru... (Pobjeda, 16. 1. 2017, str. 3) / SNP *priređila* knjigu izjava... (Dan, 29. 3. 2007, str. 4), To je rezultat činjenice da je SNP *vratila* dio svojih simpatizera... (Dan, 22. 1. 2007, str. 7), SNP je na lokalnim izborima u Herceg Novom *osvojila* dvanaest odborničkih mandata... (Dan, 7. 4. 2008, str. 2), SNP nije *izabrala* partnere... (Vijesti, 18. 4. 2008, str. 21), ...kada je SNP *predvodila* blok za zajedničku državu...(Dan, 25. 6. 2007, str. 3), Podsjećamo da je SNP nakon referenduma (...) *pozvala* sve opozicione partije... (Dan, 25. 6. 2007, str. 3), Sve što je SNP do sada *činila*... (Dan, 23. 7. 2007, str. 4); ...jer im miriše da bi DPS time *mogao* biti *oslabljen*... (Dan, 23. 5. 2007, str. 4), DPS *strahovao* za novi Ustav... (Vijesti, 13. 6. 2007, str. 2), DPS za svoje potrebe *naručio* posebno tajno istraživanje... (Republika, 18. 6. 2007, str. 4), DPS *spreman* da podrži izmjene zakona o NVO... (Vijesti, 27. 6. 2008, str. 2), ...te da to pokazuje da je DPS *odlučio* da svim silama pobijedi na predsjedničkim izborima... (Vijesti, 2. 2. 2008, str. 3), Treba da budemo zadovoljni jer DPS nikada i nije *imao* ozbiljnu namjeru da politički stabilizuje Crnu Goru... (Dan, 25. 6. 2007, str. 4), DPS *izabrao* novi izvršni odbor... (Vijesti, 20. 7. 2007, str. 2), ...da je DPS *spreman* na izbore... (Vijesti, 5. 10. 2007, str. 3), ...da je DPS još debelo *prekriven* staljinističkim šinjelom... (Vijesti, 10. 11. 2007, str. 3) / DPS je *uzdrmana*... (Vijesti, 10. 4. 2010, str. 3), ...a DPS na nju i sada, kao što je to *činila* i ranije, odgovara svojim radom... (Vijesti, 6. 7. 2007, str. 3), Kao najjača partija u Crnoj Gori, DPS je *spremna* na kompromise... (Dan, 15. 7. 2007, str. 4), DPS *poručila* opoziciji da konačno izađe sa konkretnim zahtjevima oko novog Ustava... (Vijesti, 17. 8. 2007, str. 3); SDP je *uzvratio* optužbama da je Radulović „iznajmljeni trojanski konj“... (Vijesti, 24. 3. 2007, str. 2), SDP je objeručke *prihvatio* plodove deformisanog sistema... (Vijesti, 24. 3. 2007, str. 3), Ubuduće SDP *odgovoran* za razvoj energetike? (Vijesti, 13. 6. 2007, str. 2), SDP je *srušio* Vladu... (Vijesti, 13. 9. 2008, str. 3), SDP nije *osvojio* vlast... (Jutarnji list, 18. 2. 2008, str. 9), SDP je ranije *saopštio*... (Vijesti, 2. 2. 2008, str. 3), SDP je tokom usaglašavanja *odbio* i predlog DPS-a... (Vijesti, 3. 7. 2007, str. 5), SDP je juče *saopštio* da Radulović nema legitimitet... (Vijesti, 10. 8. 2007, str. 3), SDP je Vijeću za elektroničke medije u nedjelju *uputio* prigovor... (Slobodna Dalmacija, 1. 10. 2007, str. 5), SDP je (...) obe-

ćanje... (Vijesti, 20. 10. 2007, str. 3), On je istakao da SDP ne bi *podržao* re-balans budžeta... (Vijesti, 7. 12. 2007, str. 24) / SDP, iako mala stranka, *imala* je unutrašnjeg demokratskog kapaciteta... (Vijesti, 8. 6. 2007, str. 2), Ističe se da SDP mora biti *ponosna* na doprinosima u promjenama društva... (Vijesti, 22. 6. 2007, str. 2), SDP je *saopštila* da će se zalagati za poštovanje važećeg zakona... (Vijesti, 1. 12. 2007, str. 5), ...da je SDP u prethodna dva dana *imala* intenzivne aktivnosti... (Vijesti, 1. 3. 2008, str. 3), Iz čitave priče oko prodaje Termoelektrane *profitirala* je upravo SDP... (Republika, 18. 6. 2007, str. 4), Vukadinović je uvjeren da „SDP sada sigurno strahuje od toga da istupi *sama*“... (Dan, 23. 7. 2007, str. 4), Do tada je bio veliki ljubitelj vlasti, *navela* je SDP... (Vijesti, 10. 8. 2007, str. 3); NS je tu najviše *zabrinut*... (Vijesti, 13. 9. 2008, str. 3) / ...dok je NS bila *uzdržana*... (Vijesti, 22. 6. 2007, str. 18), ... dok je NS *osvojila* jedno odborničko mjesto... (Dan, 7. 4. 2008, str. 2); ...*saopštio* je LP. (Vijesti, 24. 3. 2007, str. 2), LP *poručio* opoziciji... (Vijesti, 10. 8. 2007, str. 2), Predsjedništvo smatra da LP nije *doveo* do političke krize u Crnoj Gori... (Vijesti, 16. 1. 2016, str. 3) / ...navodeći da to na najbolji mogući način omogućava Zakon o lustraciji, koji je *predložila* LP... (Vijesti, 31. 8. 2007, str. 8); SNS Đeliću *uručio* 100.000 zahtjeva za dvojno državljanstvo... (Dan, 10. 7. 2007, str. 1), ...koji je uložio sigurno ne malu energiju da SNS bude baš *ovakav kakav* njima odgovara... (Vijesti, 10. 8. 2007, str. 2), Dakle, SNS je *okrenuo* leđa svom osnivaču... (Jutarnji list, 15. 2. 2017, str. 20) / SNS je na to *uzvratila* navodima... (Vijesti, 20. 4. 2007, str. 2), ...i jedini mogući nastavak politike koju je *vodila* SNS... (Vijesti, 13. 9. 2008, str. 2), ...da misle kako im je ovu „zavjeru“ međunarodnih razmjera *skuvala* SNS... (Dan, 25. 6. 2007, 4); DSS je u trenutku konstituisanja pokrajinske vlade *tražio* da se u koaliciji ne nađu ni SVM ni LSV... (NIN, 31. 5. 2007, str. 55), DSS *predao* izbornu listu... (Vijesti, 8. 3. 2008, str. 10), Vokabularom iz 1999. DSS je *pokazao*... (Vijesti, 17. 8. 2007, str. 10), DSS bi bio *spreman* da preuzme odgovornost... (Borba, 8. 9. 2007, str. 1), ...a DSS nije *hteo* da pomogne...(Politika, 13. 10. 2007, str. 5), DSS je *protestovao* što je predsjednik tivatskog parlamenta (...) pozvao... (Vijesti, 1. 12. 2007, str. 18) / DSS se kao i uvek *rukovodila* pre svega državnim razlogom... (NIN, 31. 5. 2007, str. 16), DSS (...) nije u kampanji *obećavala*... (Danas, 17. 5. 2008, str. 2), U ovom trenutku jasno je da je DSS *bliža* koaliciji sa SRS-om... (Danas, 3. 5. 2008, str. 3), Ako se vrati na te principe, DSS je *dobrodošla*... (Danas, Vikend, 15. 3. 2008, str. 2), ...ali se DSS nije *vratila* u Vladu... (Večernje novosti, 12. 7. 2007, str. 10), DSS je *nagovijestila* mogućnost da podrži kandidata... (Dan, 25. 1. 2008, str. 4); Oni na kraju uvek mogu da kažu da je DS *nastavio* da se bori za Kosovo... (Danas, 15. 3. 2008, str. 5), DS bi *pristao* na odvojene izbore... (Press, 11. 8. 2007, str. 2), Upitana kako bi DS *odgovorio* u slučaju takve zvanične inicijative... (Borba, 8. 9.

2007, str. 1), DS je *dobio* i mesto prvog čoveka JKP... (Blic, 29. 9, Srbija, str. 5), ...DS je *dobio* najviše... (Politika, 13. 10. 2007, str. 5) / DS nije *došla* do uverenja da je moguće formiranje takve vlade... (Danas, 9. 5. 2007, str. 2), Slobodana je DS *kandidovala* u izbornoj jedinici Futog-Veternik... (Danas, 5. 4. 2008, str. 15), ...*saopštila* je juče DS... (Danas, 9. 2. 2008, str. 1), ...ali je DS i dalje *imala* najviše odbornika u opštinskom parlamentu... (Politika, 13. 10. 2007, str. 5); ...da SPS ne bude *primljen* u Internacionalu... (Vijesti, 27. 6. 2008, str. 2), Ideju o rotaciji poslanika na pola godine prvi je *začeo* SPS... (Večernje novosti, 28. 7. 2007, str. 4), SPS je *dobio* od Vučića ponudu koja se ne odbija... (Danas, 4. 2. 2017, str. 4) / Politika koju je SPS *vodila* u tom vremenu... (Dan, 18. 7. 2007, str. 5); ...najviše glasova (...) *dobio* bi SRS... (Vijesti, 25. 4. 2008) / Na poslednjoj konferenciji za novinare SRS je *prikazala* amaterske video i foto snimke... (Danas, 3. 5. 2008, str. 4), SRS još nije *podnela* zahtev za smenu predsednika Skupštine... (Danas, 8. 3. 2008, str. 3), ...u kojima je *učestvovala* i SRS... (Danas, 2. 8. 2008, str. 5); HGI nije *dobio* obećana funkcionerska mjesta u ministarstvima... (Vijesti, 1. 6. 2007, str. 2) / ...na kojima je HGI *nastupila* u koaliciji sa DPS-om i SDP-om... (Vijesti, 1. 6. 2007, str. 2); Može se desiti da bi LDP (...) *privukao* još manje svojih birača... (Danas, Vikend, 15. 3. 2008, str. 2), LDP je bio *neodlučan* u drugom krugu predsedničkih izbora... (Danas, 8. 3. 2008, str. 2), ...on napominje da je LDP *predao* predlog za povećanje budžeta... (Danas, 12. 1. 2008, str. 17) / LDP *ocenila* da je hapšenje haškog optuženika... (TV B92, 22. 7. 2008), ...uprkos tome što je LDP svoj skup *prijavila* na zakoniti način... (Danas, 3. 5. 2008, str. 4). Kolebanje u kongruenciji nalazimo i u vezi sa složenim skraćenicama od ostalih entiteta: DIK *potvrdio* kandidaturu Medojevića... (Vijesti, 1. 3. 2008, str. 2), RIK je na sjednici održanoj u četvrtak večer (...) većinom od četrnaest glasova (...) *odbio* prigovor Miloša Adamovića... (Vijesti, 19. 1. 2008, str. 12), Prigovor je podniet zbog toga što RIK 10. januara nije *izdao* službena ovlašćenja... (Vijesti, 19. 1. 2008, str. 12) / ...rekao je Vijestima da je DIK *preduzela* sve mjere... (Vijesti, 5. 4. 2008, str. 3); ...tvrdi Đukanović i podseća da je EPCG *bio* garant za deset miliona evra... (Politika, 16. 6. 2007, str. 21) / EPCG je *optužila* Agenciju da je stopirala prepodešavanje... (Vijesti, 6. 7. 2007, str. 5), ...ali bi postojao ukoliko bi EPCG *poslovala* po tržišnim principima... (Vijesti, 20. 7. 2007, str. 7); ...a CANU je, čini se, *imao* zadatak da promoviše ideju o crnogorskom jeziku... (NIN, 31. 5. 2007, str. 51) / ...da je inicijativa akademika Vukotića mogla uspeti da se CANU prema ovim sredstvima *odnosi* odgovorno... (Vijesti, 1. 6. 2007, str. 37), ...i pošto je iz njegovog kabineta „Vijestima“ potvrđeno da je CANU *poslala* poziv na razgovor... (Vijesti, Art, 9. 6. 2007, str. 3).

Kolebanje u kongruenciji sa složenim skraćenicama opažamo i u slaganju atributa sa istima: ...pokušaj rehabilitacije *Miloševićevog* SPS-a... (Vijesti, 27. 6. 2008, str. 2), Pod uticajem *vladajućeg* SPS-a, izmišljen je treći krug... (Danas, 5. 4. 2008, str. 15), Gubljenje vremena na iluzijama o sadašnjem jedinstvu samo odgovara *vladajućem* DPS-u... (Vijesti, 10. 8. 2007, str. 2), *Budvanski* DPS će sada morati da okrene ploču... (Vijesti, 16. 1. 2016, str. 9), *Kotorski* SDP odgovorio liberalima za slučaj Lipci... (Vijesti, 16. 8. 2008, str. 9), *Majušni* DSS tada je od moćnog Šešeljevog vojvode napravio pajaca... (Danas Vikend, 26. 1. 2008, str. 1), Prema nezvaničnim informacijama, *podgorički* SDP je održao sastanak... (Dan, 13. 11. 2007, str. 13) / ...saopštila je *hercegovačka* SNP... (Vijesti, 8. 3. 2008, str. 2), Na čelu *lokalne* NS do sada je bio Dejan Ćorović... (Vijesti, 3. 7. 2007, str. 18), navodi se u jučerašnjem saopštenju *hercegovačke* SDP... (Vijesti, 28. 3. 2008, str. 21), *Barska* SNP tvrdi da izvršna vlast želi da preuzme nadležnost parlamenta... (Vijesti, 4. 5. 2007, str. 21), ...navodi se u saopštenju *tivatske* SDP... (Vijesti, 8. 3. 2008, str. 20), Vanrednoj izbornoj skupštini OONS, kao gosti, prisustvovali su predstavnici *hercegovačke* DPS, SNP i DSS... (Vijesti, 3. 7. 2007), ...što su aduti predizbornog programa *vladajuće* HDZ... (Vijesti, 16. 11. 2007, str. 35).

U vezi s određenim složenim skraćenicama notiramo i slaganje predikata sa istima isključivo u muškom rodu premda je upravna riječ njihovog punog naziva ženskog ili srednjeg roda: MANS je *tvrdio*... (Vijesti, 20. 4. 2007, str. 6), MANS je *dobio* izvještaj svih mogućih putovanja... (Vijesti, 22. 6. 2007, str. 2), Iz policije su tvrdili da je MANS *bio obavezan* da prijavi skup... (Vijesti, 3. 7. 2007, str. 9), MANS je juče *dostavio* Ustavnom sudu Crne Gore... (Dan, 18. 7. 2007, str. 11), NVO MANS ga je u svom jednomjesečnom istraživanju o aktivnosti poslanika *ocijenio* nulom... (Vijesti, 26. 7. 2007, str. 3), ...da je MANS donatorima „*prodavao* znanje“... (Vijesti, 4. 8. 2007, str. 6), ...obrazložio je MANS prijavu protiv Medenice... (Vijesti, 24. 8. 2007, str. 2), MANS je 24. septembra dobio od MUP-a informaciju... (Vijesti, 6. 10. 2007, str. 7); MUP *ponudio* zaštitu Nikoliću... (RT B92, 8. 9. 2008), ...*saopštio* je MUP Srbije... (Danas, 9. 2. 2008, str. 1), Takođe imamo i odličnu saradnju sa MUP-om *koji* je od samog početka *uključen* u sve naše projekte... (Vijesti, 14. 9. 2007, str. 40), ...*hrvatski* MUP *raspisao* je juče međunarodnu potjernicu... (Vijesti, 6. 10. 2007, str. 13). Dakle, možemo konstatovati da je u proučavanom korpusu kolebanje u kongruenciji u rodu – kad su akronimi u poziciji kontrolora – osjetno. Sa jedne strane, kako smo naveli, na rod mete utiče formalni faktor, tj. formalni lik složene skraćenicе, a, sa druge, rod upravne riječi sintagmema – punog naziva određenog entiteta. Koliko snažan može biti uticaj određene forme latentno prisutne u (pod)svijesti govornika na uobličenje kongruencije u rodu u konkretnom jezičnom izrazu, najbolje

pokazuje slučaj skraćenice od naziva partije *Pokret za promjene*. Naime, pored (očekivane) kongruencije sa skraćenicom od naziva ove partije u muškom rodu: PzP je priznanje Mesiću *ocijenio* kao kompenzacijski odnos između crnogorske vlasti i Hrvatske... (Pobjeda, 2. 3. 2007, str. 15), Zato PzP nikada do sada nije *davao* povoda niti *učestvovao*... (Vijesti, 4. 5. 2007, str. 2), ... dok je PzP još nedovoljno politički *profilisan*... (Dan, 15. 7. 2007, str. 3) – u proučavanom korpusu veoma često nalazimo i kongruenciju u ženskom rodu: Pokret za promjene uskoro će pokrenuti skupštinsku interpelaciju o stanju u Ministarstvu spoljnih poslova, *najavila* je juče PzP... (Vijesti, 20. 4. 2007, str. 2), On je istakao da će PzP biti *prinudena* da zbog nedostatka kooperativnosti...o svemu obavijesti međunarodne institucije... (Dan, 23. 5. 2007, str. 4), PzP *iznijela* šokantan podatak... (Vijesti, 10. 4. 2010, str. 3), S obzirom na to da je PzP dala kombinaciju naziva mogućeg složenog jezika... (Dan, 10. 7. 2007, str. 4), PzP iznenađena Veljovićevom izjavom... (Vijesti, 28. 9. 2007, str. 6). Premda ni rod upravne riječi punog naziva ove stranke ni formalni lik skraćenice ne nagovještavaju ništa drugo sem kongruencije sa istom u muškom rodu, latentno prisustvo – u (pod)svijesti kreatora poruke – saznanja da je u pitanju stranka, tj. atributiva STRANKA, uslovljava i kongruenciju u ženskom rodu.

Kolizija između kongruencije sa rodom upravne riječi sintagmema – punog naziva određenog entiteta, sa jedne strane, i kongruencije sa formalnim likom skraćenice, s druge, produkuje nedoumice na normativnom planu. Postavlja se pitanje da li kao normativni vid kongruencije sa složenim skraćenicama prihvatiti samo slaganje u rodu sa formalnim likom akronima ili i slaganje u rodu sa upravnom riječi punog naziva određenog entiteta. Smatramo da se treba opredijeliti za prvu varijantu, prije svega zbog (već pomenute) činjenice da se složene skraćenice uklapaju u deklinacioni obrazac imenica, tj. dobijaju gramatičke nastavke (i sufikse) i imaju imeničku deklinaciju. To konstatuju i autori *Hrvatskog pravopisa* (Badurina, Marković, Mićanović 2007: 183), a obilato potvrđuje i naša građa: Mislim na ulogu SDP-a... (Vijesti, 8. 6. 2007, str. 2), ...smatraju u forumu žena LP-a... (Vijesti, 8. 6. 2007, str. 2), ...u prostorijama pljevaljskog CB-a... (Vijesti, 8. 6. 2007, str. 11), ...dok u SNP-u predlažu... (Vijesti, 20. 7. 2007, str. 2), Mislim (...) da kandidata PzP-a promoviše matična stranka... (Vijesti, 20. 7. 2007, str. 2), ...da je LSCG pregovarao jedino sa DPS-om i SDP-om... (Dan, 18. 7. 2007, str. 3), ...mi u CPC-u... (Vijesti, 7. 9. 2007, str. 7), ...našoj redakciji javila se i Kancelarija za odnose s javnošću RTCG-a.. (Vijesti, 6. 2. 2009, str. 40), ...uspostavi kontrolu...nad RTS-om... (Danas, 5. 7. 2008, str. 5), U Programskom vijeću HRT-a... (Jutarnji list, 18. 2. 2008, str. 5), ...kazao je predsjednik BS-a Rafet Husović... (Vijesti, 21. 9. 2007, str. 3), ...koji nijesu ni DPS-ovi, niti SDP-ovi... (Dan, 25. 6.

2007, str. 3) itd. Iz razmatranja o kongruenciji s akronimima možemo izvesti dva zaključka: prvo, složene skraćenice su, u izvjesnom smislu, ambivalentna kategorija – u svijesti kreatora (usmene ili pisane) poruke egzistiraju upravo u toj formi, dakle u formi skraćenice, sa svim konsekvencama na gramatičkom planu koje iz toga proizlaze, ali, sa druge strane, i kao sintagmemi – nazivi punih entiteta koji se skraćuju. Drugi zaključak proističe iz prvog i zalazi u domen psiholingvistike; razmatranje kongruencije sa složenim skraćenicama otkriva – još jednom (ako uzmemo u obzir pojave u jeziku kao što je, npr. analogija) – snažan (nesvjesni) uticaj koji određeni misaoni sadržaj, latentno prisutan u (pod)svijesti, ima na oblikovanje jezičkog izraza i njegove forme.

U ovom radu pozabavićemo se i kolebanjem u kongruenciji u broju s nazivima muzičkih grupa i kolebanjem u kongruenciji u broju sa određenim složenim skraćenicama. Kad su u pitanju muzičke grupe, u proučavanom korpusu – pored kongruencije sa nazivima istih u jednini: Aerosmit *otkazao* ostatak turneje... (Danas, 15. 8. 2009, str. 20), Riblja čorba *ima* preko tri stotine snimljenih kompozicija... (Vijesti, 15. 8. 2009, str. 36), „Speedster“ *snimio*... (Vijesti, 9. 5. 2008, str. 45), „Postmortem“ iz Podgorice *izazvao* je najbolju reakciju publike, zatim je *svirala* „Gomila nesklada“... (Vijesti, 1. 10. 2007, str. 45), Ponovo okupljeni „Take that“ *bilježi* samo uspjehe... (Vijesti, 13. 12. 2008, str. 42), Iron Maiden je ove godine *krenuo* na svjetsku turneju... (Vijesti, 5. 12. 2008, str. 48), Tinejdžerska pop senzacija sa kraja osamdesetih „New Kids on the Block“ i prvi svjetski popularni boy-bend uveliko se *priprema* za povratak na muzičku scenu... (Vijesti, 5. 4. 2008, str. 38) itd. – sa nazivima istih nalazimo i veliki broj primjera kongruencije u množini: Depeche Mode *dolaze* u Beograd u okviru evropske turneje... (Vijesti, 10. 10. 2008, str. 46), „Darkwood Dub“ su u Srbiji *stekli* kulturni status albumima... (Vijesti, 31. 10. 2008, str. 42), „Portishead“ su sa genijalnim „Dummy“ *obznanili* svijetu... (Vijesti, Art, 6. 9. 2008, str. 8), ...a na glavnoj bini ranoranoce *zabavljaju* „The Bellrays“... (Vijesti, 12. 7. 2008, str. 40), Početkom osamdesetih „The Jam“ su *postali* jedan od najvećih britanskih bendova... (Vijesti, 16. 2. 2008, str. 30), Kerber su *pitali* da mi budu predgrupa u Nišu... (Vijesti, 27. 2. 2010, str. 38), U2 su *izveli* četiri pjesme... (Vijesti, 7. 11. 2009, str. 38), „The Hives“ *važe* za bend koji je napravio... (Vijesti, 1. 3. 2008, str. 36) itd. Postoje dva moguća objašnjenja za ovu pojavu: prvo je da se muzičke grupe percipiraju ne kao kompaktni entiteti, nego kao skupovi pojedinačnih individua koje ih čine, što rezultira kongruencijom u množini sa njima. Drugo objašnjenje je da se kod ove pojave ogleda jedan od (brojnih) vidova uticaja engleskog jezika na B/CG/H/S jezik. (Ova objašnjenja se međusobno ne isključuju; moguće je da se u engleskom jeziku pojavila – na gore pomenutoj semantičkoj bazi – kongruencija u množini sa nazivima muzičkih bendova, a onda je to pozajmljeno u B/CG/H/S jeziku).

Kolebanje u kongruenciji u broju nalazimo i sa skraćenicama od naziva zemlje *Sjedinjene Američke Države* i organizacije *Ujedinjene Nacije*. Pored kongruencije u množini npr.: SAD *saopštile* da je politika „strateškog strpljenja“ s Pjongjangom završena... (Danas, 18. 3. 2017, str. 17), ...da SAD *podržavaju* Gruziju... (Danas, 15. 8. 2009, str. 20), SAD *žele* hitno povlačenje... (Vijesti, 16. 8. 2008, str. 13), ...Vladimir Putin je predložio američkom kolegi Džordžu Bušu da SAD za štit *koriste* ruski radar u Azerbejdžanu... (Blic, 5. 7. 2007, str. 7), Na pitanje da li su SAD *spreme* da izmjestite put Kosova... (Vijesti, 20. 7. 2007, str. 14), SAD *znaju* da su... (Politika, 13. 10. 2007, str. 3), ...zbog čega su UN *optužile* Beograd za „provokaciju“... (Vijesti, 29. 12. 2007, str. 12), Ban Ki Mun naglasio je da su UN „*zauzele* strogo neutralan stav“... (Danas, 21. 6. 2008, str. 3), sa skraćenicama za ove entitete nalazimo i kongruenciju u jednini: SAD ne *obara* sjevernokorejsku raketu... (Atlas TV, Forum 60, 30. 3. 2009), Karipske države traže od SAD da *ukine* embargo Kubi... (TV Atlas, 9. 12. 2008), SAD *optužuje* sirijski režim (HRT Teletext, 10. 12. 2016), UN *podsjeca* na važnost njihove zaštite... (RTCG, 22. 3. 2009, Dnevnik 19.30), UN *završava* razmatranje dokumenta o ljudskim pravima u Crnoj Gori... (Vijesti, 5. 12. 2008, str. 11). Ovdje se srećemo sa sličnom pojavom kao kod složenih skraćenicama koje smo maloprije razmatrali – kolizijom između, sa jedne strane, sintagmema – punog naziva entiteta u (pod)svjesti kreatora poruke, tj. množinskog značenja tog sintagmema, i formalnog lika složene skraćenicice, sa druge; dakle, za razliku od maloprije razmatranih složenih skraćenicama, ovdje se kolizija „seli“ na teren nesuglasja između značenja i forme što se manifestuje u kolebanju u kongruenciji u gramatičkoj kategoriji broja sa ovim skraćenicama.

U ovom radu pozabavili smo se jednom, u suštini ipak perifernom pojavom u okviru B/CG/H/S jezika. No, kako smo videli, i takve pojave otkrivaju neke zanimljive zakonitosti u pogledu funkcionisanja jezika i odnosa jezika i mišljenja; stoga su i one vrijedne naučnog interesa. Drugi razlog zbog kojeg se vrijedi baviti i ovakvim problemima je cjelovita spoznaja određenog jezika; ista se ne može dostići (ako ikad uopšte i može) ako se pored centralnih gramatičko-semantičkih tema naučno ne rasvijetli i što više problema koji ne spadaju u domen onih najvažnijih lingvističkih pitanja jednog jezika, ali su svakako prisutni u korpusu i stoga nužno zahtijevaju naučnu pažnju i naučnu obradu.

Spisak skraćenica:

SNP (Socijalistička narodna partija)
DPS (Demokratska partija socijalista)
SDP (Socijaldemokratska partija)
NS (Narodna stranka)
LP (Liberalna partija)
SNS (Srpska narodna stranka; Srpska napredna stranka)
DSS (Demokratska srpska stranka; Demokratska stranka Srbije)
DS (Demokratska stranka)
SPS (Socijalistička partija Srbije)
SRS (Srpska radikalna stranka)
HGI (Hrvatska građanska inicijativa)
LDP (Liberalno-demokratska partija)
DIK (Državna izborna komisija)
RIK (Republička izborna komisija)
EPCG (Elektroprivreda Crne Gore)
CANU (Crnogorska akademija nauka i umjetnosti)
MANS (Mreža za afirmaciju nevladinog sektora)
HDZ (Hrvatska demokratska zajednica)
PzP (Pokret za promjene)
MUP (Ministarstvo unutrašnjih poslova)
RTS (Radio televizija Srbije)
RTCG (Radio televizija Crne Gore)

Izvori:

Vijesti – dnevni list iz Podgorice
Dan – dnevni list iz Podgorice
Pobjeda – dnevni list iz Podgorice
Republika – (bivši) dnevni list iz Podgorice
Danas – dnevni list iz Beograda
Politika – dnevni list iz Beograda
Večernje novosti – dnevni list iz Beograda
Borba – (bivši) dnevni list iz Beograda
Blic – dnevni list iz Beograda
Press – dnevni list iz Beograda
NIN – časopis iz Beograda
Jutarnji list – dnevni list iz Zagreba
Atlas TV – televizija iz Podgorice

TV B92 – televizija iz Beograda

HRT – javni servis Republike Hrvatske

Literatura:

- Babić, Stjepan, *Sročnost u hrvatskome književnome jeziku*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Badurina, Lada; Marković, Ivan; Mićanović, Krešimir, *Hrvatski pravopis*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
- Corbett, Greville, *Hierarchies, Targets and Controllers Agreement Patterns in Slavic*, Croom Helm, London & Canberra, 1983.
- Piper, Predrag e alt, *Sintaksa savremenoga srpskog jezika – prosta rečenica*, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, Beograd, 2005.
- Pišković, Tatjana, *Gramatika roda*, Disput, Zagreb, 2011.

Miomir ABOVIĆ

**AGREEMENT WITH ACRONYMS AND COLLECTIVE NOUNS
AND THEIR FLUCTUATIONS AND NORMATIVE ASPECT OF
THIS PHENOMENON**

In this article, the author considers grammatical agreement with acronyms and collective nouns, pointing to fluctuations in gender and number agreement with the above lexical categories and proposing certain normative solutions for dealing with the phenomenon. In addition, the essence of the concepts of agreements and acronyms is discussed, based on the examples from the daily press.

Key words: *agreement, acronyms, syntax, music bands, grammatical category, gender, number*

UDK 81:[82:165.65

Izvorni naučni rad

Serhii PETRENKO (Kyiv)

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
serge.v.petrenko@gmail.com

Maryna ANTONOVA (Kyiv)

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
antonovakyiv@gmail.com

JEZIČKA SREDSTVA ZA PREDSTAVLJANJE ZNAJANJA U KNJIŽEVNOJ KRITICI

Jedno od pitanja od interesa za kognitivnu lingvistiku su i studije prirodnog jezika koje doprinose predstavljanju informacija o svijetu. Način na koji se informacije skladište i strukturiraju ključan je za izučavanje konceptualizacije svijeta koji, sa svoje strane, značenju daje centralno mjesto. U isto vrijeme, prenošenje značenja kroz književni tekst od suštinskog je značaja za književnu kritiku. Prema principima kognitivne lingvistike koji se mogu primijeniti na predmet ovoga rada, autentične književne tekstove konceptualizuju, kategorizuju i doživljavaju prvo kritičari pa onda čitaoci. Kritika čitaocu daje nagovještaje ili pomoć na osnovu prethodnih radova. Stoga je za razumijevanje poruke kritike važno da čitalac s kritičarem dijeli ista pozadinska znanja.

Ključne riječi: *književna kritika, diskurs medija, aluzije, antroponimi, toponimi, intertekstualnost koda*

Introduction. Different approaches, such as cognitive, communicative, pragmatic and cultural are applied to the study of discourse as a multidimensional phenomenon. Cognitive analysis of discourse has become one of the strongest segments of linguistics. Taking into account that cognitive linguistics focuses on language as a tool for processing, organising and conveying information, language users communicate through discourse, but not through isolated sentences.¹ I. Shevchenko states that discourse is a multi-faceted lan-

¹ Hart, C. (Ed.) (2011). *Critical Discourse Studies in Context and Cognition (Discourse Ap-*

guage-cognitive-communication system, where the following three aspects have been united: language usage, ideas and beliefs, social and pragmatic aspect.² Media discourse can be understood as the process of interaction³ between text, addresser, addressee and information channel.⁴ Literary criticism is viewed in this article as a media discourse subtype. It is the process of interaction between literary text, author, reader and critic in a form of literary review written in a specialised journal on literary criticism.

The novelty of the research is the analysis of linguistic means representing knowledge in literary criticism. The aim of the article is to study the role of enumeration, allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality within the framework of cognitive linguistics. The task is to analyse functions of enumeration, allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality in literary criticism. The material of the research is the following American journals on literary criticism: *Journal of Modern Literature (Bloomington)*, *Twentieth Century Literature*.

As the overall aim of literary criticism is to describe fiction and nonfiction literature to readers, it has the following functions:

- Information function reviews a number of new books;
- Evaluation function points out the strengths and weaknesses of literature in order to improve book publishing;
- Communicative function has discursive and dialogical features as the critic holds a discussion and provokes to reflect on literature, genres, author's style, etc.;
- Advertising function influences the reader's choice which book to buy and read;
- Aesthetic function involves aesthetic education of readers.⁵

The criteria of literary criticism can be described with the following scheme:

Author / text ↔ critic / media ↔ reader / audience

The critic is an intermediary between the text and the addressee. Whi-

proaches to Politics, Society and Culture). Amsterdam, The Netherlands: John Benjamins Publishing Company.

² Shevchenko, I.S. (ed.) (2005). Kohnityvno-prahmatychni doslidzhennia dyskursu [Cognitive and pragmatic studies of discourse]. *Dyskurs yak kohnityvno-komunikatyvnyi fenomen* [Discourse as cognitive and communicative phenomenon]. Kharkiv, Ukraine: Konstanta, p. 112.

³ Talbot, M. (2007). *Media Discourse: Representation and Interaction*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press Ltd., p. 5.

⁴ Pochepcov, G.G. (2001). *Teorija komunikacii* [Theory of communication]. Moscow, Russia: Refl-buk, Vakler, p. 38-39.

⁵ Albrecht, W. (2001). *Literaturkritik* [Literary criticism]. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.

le being the first and privileged reader of the text, they carry out a thorough analysis of the text and present a well-argued report. Such report can be written in a form of review, commentary, feature or essay. T. Anz states, criticism is a service, and the critic is the author's assistant.⁶ The critic, on the one hand, is the addressee of the author's message. On the other hand, they become the addresser, the author of the critical text.

Means of knowledge representation in literary criticism. Critical texts are easily understandable when the critic and the reader have the common background knowledge, which is closely related to religion, philosophy, science, law, literature, music and art. Perceiving a name (word) forms the belief about the phenomenon, perceiving the notion forms its semantic field, perceiving the name of a literary work, a character's name or an author's name forms the precedent text.⁷ The precedent text always forms the concept.⁸

Literary criticism is abundant with enumerations, allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality. Enumeration has been of interest to scholars in the field of linguistics for many decades. A series of studies was devoted to establishing structural and semantic features, as well as stylistic functions of enumeration, which allowed to define and identify enumeration among other stylistic devices.^{9,10} As a stylistic syntactical device in the language of fiction enumeration created relaxed and humorous atmosphere to the whole perceiving of the literary piece.¹¹ Discourse approach to the analysis of enumeration was applied. The prepositional phrase *pour deux raisons* (*for two reasons*) within enumeration was treated as a discourse marker, which signaled the content-level relation "explanation".¹² Cognitive approach to the

⁶ Anz, T. & Baasner, R. (2004). *Literaturkritik: Geschichte, Theorie, Praxis* [Literary criticism: history, theory, practice]. München, Germany: Verlag C. H. Beck, p. 221.

⁷ Karasik, V.I. (2002). *Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd, Russia: Peremena.

⁸ Slyshkin, G.G. (2000). *Ot teksta k simvolu: lingvokul'turnye koncepty precedentnyh tekstov v soznanii i diskurse* [From Text to a Symbol: Lingvocultural Concepts Precedent Texts in Consciousness and Discourse]. Moscow, Russia: Academia, p. 30.

⁹ Vetvinskaja, T.L. (1970). *Perechislenie kak stilisticheskij prijom (na materiale anglijskogo jazyka)*. [Enumeration as a stylistic device (on the material of the English language)]. Unpublished candidate dissertation, Taras Shevchenko State University of Kiev, Ukraine.

¹⁰ Levashova, V.A. (1977). *Lingvisticheskaja priroda i funkcionirovanie stilisticheskogo prijoma perechislenija (na materiale anglijskogo jazyka)*. [Linguistic nature and functioning of the stylistic device of enumeration (on the material of the English language)]. Extended abstract of candidate's thesis, Moscow, Russia.

¹¹ Siantova, G. (2013). The Effect of Enumeration in the Language of Fictional Prose Helen Fielding: Bridget Jones: The Edge of Reason. *International Journal of Arts and Commerce*, 2 (7), 1–10.

¹² Vergez-Couret, M., Bras, M., Prevot, L., Vieu, L. & Atallah, C. (2011). Discourse Contribution of Enumerative Structures involving "pour deux raisons". *Constraints in Discourse*.

study of enumeration is observed in the following definition “Enumeration is a cumulative discourse process made of at least 2 different components that belong to the same or equivalent morphological and functional classes, that expresses a homogeneous whole, i.e., a cognitive schema or referential scene of which the enumerated elements form a part”.¹³ Enumeration as a means of financial markets data representation was analysed within cognitive linguistic approach which allowed establishing its nature as an instrument for organizing, processing and conveying information.¹⁴

Being one of the contributors to general study of literary allusions A. Nadel described process by which readers interpret meaning through allusions.¹⁵ The process of the allusive context decoding through the principles of cognitive linguistics was examined by O. Yarema. It was discovered that allusion connected by association with background knowledge creates new meanings on intertextual competence of the reader.¹⁶ The study of allusive anthroponyms in journalistic discourse was carried out by E. Ismayilova. Different use on the semantic structure of allusive anthroponyms was provided.¹⁷ Verbalization of toponyms considering cognitive and cultural approaches was examined;¹⁸ as well as metaphoric analysis of understanding toponyms was carried out.¹⁹ The notion of code intertextuality as assuming borrowings from other languages was analysed.²⁰ This article investigates enumeration,

Retrieved, January 10, 2017, from https://hal.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/635319/filename/Vergez-Couret_et_al._2011_The_discourse_contribution_of_Enumerative_Structures_involving_pour_deux_raisons.pdf

¹³ Dubois, S. & Sankoff, D. (1997). Discourse Enumerators and Schegloff’s Denominator. In G.R. Guy, C. Feagin, D. Schiffrin & J. Baugh (Eds.), *Towards a Social Science of Language. Papers in Honour of William Labov. Social Interaction and Discourse Structures* (Vol. 2). Amsterdam, The Netherlands & Philadelphia, USA: John Benjamins Publishing Company, p. 160.

¹⁴ Antonova, M. (2016). Enumeration as a means of financial markets data representation. *Advanced Education*, 5, 60–64. <http://dx.doi.org/10.20535/2410-8286.63421>

¹⁵ Nadel, A. (1991). *Invisible criticism: Ralph Ellison and the American canon*. Iowa City, USA: University of Iowa Press.

¹⁶ Yarema, O. (2013). Allusion through cognitive linguistics dimension. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 4, 51–53.

¹⁷ Ismayilova, E. (2013). Structural and semantic characteristics of English allusive anthroponyms. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 4, 18–21.

¹⁸ Kalambet, Ya. (2015). Verbalization of the precedent toponym Avalon in Arthurian discourse of XV–XXI centuries. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 56, 16–18.

¹⁹ Shumsky, N.L. (2016). Toponyms of a Different Type Metaphors as Placenames and Place Nicknames. *A Journal of Onomastics*, 64 (3), 127–137. <http://dx.doi.org/10.1080/00277738.2016.1118857>

²⁰ Petrenko, S.V. (2011). Intertekstualnist u mediinomu dyskursi (na materiali anhliiskoi

allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality as the means of knowledge representation in literary criticism.

Functions of enumeration in literary criticism. The analysis of enumeration as a means to represent knowledge in literary criticism revealed the following functions: introductory, categorising, informative, generalising and summarising. Let us examine these functions.

This review essay explores three recent publications in the digital humanities that are relevant for scholars of modern literature. Jessica Pressman's Digital Modernism fruitfully opens new modes of comparison between modern literature and electronic literature, though it depends on an outdated definition of modernism. Jerome McGann's A New Republic of Letters exhorts all literature scholars to renew the traditions of philology in order to represent the history of literature in the digital realm – a salutary, but inconsistently argued, lesson. Comparative Textual Media, a collection edited by Pressman and N. Katherine Hayles, which provides an exciting array of close readings and cultural histories of textuality, is strongly recommended. Taken together, these three books reveal the emergence of a new methodological modernism in the digital humanities.²¹

In this case enumeration performs an introductory function. This critical text starts with the enumerative structure which serves as an introductory means to frame the whole essay. The first sentence of the paragraph focuses the reader's attention on the three recent works in digital humanities. And the next three sentences enumerate the books analysed by the critic. Each element of the enumeration provides the contribution of the publications to the development of the new methodological modernism in digital humanities. The enumeration in this example functions on the level of paragraph and its elements are separated by dots.

*Donald Allen's 1960 anthology The New American Poetry underscored an important direction for experimental poetics in the post-war period. This direction was already in place prior to the anthology's publication, but it was Allen's assembly of the so-called third generation of American modernists – among them Charles Olson, Robert Duncan, and Robert Creeley – that demonstrated his acuity for identifying an avant-garde at once national, global, and anti-academic in its assertions.*²²

movy) [Intertextuality in media discourse (on the material of the English language)]. *Literaturoznavchi studii*, 44, p. 330.

²¹ Ross, S. (2016). Digital Modernism as Method: Recent Publications in Digital Humanities. *Journal of Modern Literature* (Bloomington). Retrieved, January 10, 2017, from <http://elibrary.bigchalk.com>

²² Tierney, O. (2016). Back to the Future of Poetry? A Review of The New American Poetry: Fifty Years Later. *Journal of Modern Literature* (Bloomington). Retrieved, January 10, 2017, from <http://elibrary.bigchalk.com>

Categorising and informative functions are revealed in this passage, as the two linear enumerations within one sentence have different functions. The first enumeration fulfils the categorising function as it names the authors assembled in the anthology by Donald Allen. The category of these authors brings together the poets who contributed to the emergence of the third generation of American modernists. The second enumeration provides information on the level of experimental poetics that could be explored in the authors' poetry.

*In the previous few decades, H.D.'s work has been interpreted along a number of critical axes that reconnect it to its social, historical, and cultural moments, including feminism, war, psychoanalysis, sexology, spiritualism, occultism, developments in cinema (both avant-garde and mainstream), modernist little magazines and the print public sphere, biology, ecology, and optical science. This resituation of H.D.'s work within history has found a particularly productive context in recent considerations of the importance of space and place to her artistic practices and self-identifications.*²³

Generalising function is represented in this case. The enumeration is used to generalise the spheres that help to interpret the central concerns of H.D.'s poetry. The complex semantics of the enumeration is used to reflect the boundless nature of H.D.'s work. The first three elements of the enumeration represent social, historical and cultural context of her writing which is specified by the elements of the enumeration introduced by preposition "including". The next semantic group of elements of the enumeration comprises developments of the cultural sphere. And the final three elements of the enumeration include the scientific themes.

*Her book will appeal to a multiplicity of audiences, especially those focused on modernism, authorship, gender, and film studies. The breadth of her work does indeed highlight a need for the expansion of modernist impersonality to include scientific conversations. *Optical Impersonality* paves the way for further thinking about scientific studies, ophthalmological studies specifically, and their relation to modern art and literature.*²⁴

Let us examine the summarising function of enumeration. These two enumerations are used as a summary in the final paragraph of the book review. The first enumeration categorises the interests of the audience to which the book will appeal, while the second enumeration defines scientific scope of

²³ Capogna, F. (2016). The Muse in the Museum: Cultural Institutions and Aesthetic Experience in H.D.'s *Asphodel* and *Trilogy*. *Twentieth Century Literature*, 62 (4), 379–402. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3764022>

²⁴ Poole, M. (2016). *Optical Impersonality: Science, Images, and Literary Modernism*. *Twentieth Century Literature*, 62 (3), 345–349. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3654251>

future developments related to the subject of the book. In general, these enumerations serve to advertise the book.

Functions of allusions in literary criticism. Allusion, which is reference of a described phenomenon to a certain mythological, religious, literary or philosophical concept, is widely used in literary criticism. Using allusions the critic tries to unite the author and the reader appealing to particular background knowledge.

*Saint-Amour illustrates the complicated interplay between fears of apocalypse and a stubborn hope for the future in his description of two Westinghouse time capsules – the first buried in 1938 and the second buried in 1965. In his reading, these capsules epitomize the apocalyptic mood of the Cold War.*²⁵

In this example the critic refers to the “apocalypse” religious allusion, which is derived from the “Book of Revelation” of the “New Testament” and points out to the end of the world. Reference to the Cold War period describes the fear and mood of people during that time.

*My argument thus focuses on Bloom’s struggle to tell himself a story of himself-one that affords him continuity with the past even as it fragments into psychological defenses in the present. It is important to stress, however, that Bloom’s struggle for such a unifying narrative is not to be confused with an orthodox/Kantian search for the “depths of the soul” or with clichéd notions of finding one’s true/real self.*²⁶

This example illustrates philosophical allusions. The critic analyses the James Joyce’s “Ulysses” applying Immanuel Kant’s concepts of “depths of the soul” and “finding one’s true/real self”. If readers don’t share background knowledge of Kant’s philosophical ideas, they can fail to understand the critic’s message.

Functions of anthroponyms in literary criticism. Anthroponyms in literary criticism can refer to writers, characters in their books, philosophers, literary critics, artists or prominent politicians. When the critic refers to them, background knowledge of the reader about books, characters, works of art and philosophical ideas is foregrounded.

*Style – local features of language and syntax - is not only what we pause over; it can also be the engine to make us read forward breathlessly - to reach the end of a Faulknerian period as much as to fulfill the promise of a parallelism in Dickens.*²⁷

²⁵ Grattan, S. (2016). Tense Future: Modernism, Total War, Encyclopedic Form. *Twentieth Century Literature*, 62 (4), 448–454. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3764108>

²⁶ Winterhalter, T. (2016). Leopold Bloom’s Dark Riddle: Joyce, Levinas, and the Storytelling Self. *Twentieth-Century Literature*, 62 (4), p. 360-361.

²⁷ Bronstein, M. (2016). How Not to Re-read Novels: The Critical Value of First Reading.

The critic uses the names of such writers as Faulkner and Dickens contrasting them and showing that the notion of style can be explained by William Falkner and Charles Dickens' books. In turn, the reader should know their novels and characters to understand the critic.

*And as these narrative tugs toward disunity and wholeness compete throughout the novel, Joyce animates Bloom's ongoing attempts to survive the text's verbal tensions. It is crucial, therefore, not to allow the astute insights we gain through Bakhtinian analysis to delimit the endpoint in exploring Joyce's narrative technique.*²⁸

The critic refers to the Bakhtin's theory of text analysis, a scholar who contributed to literary theory. It is necessary for the reader to be acquainted with this theory, as the critic only mentions it without any explanation. In order to understand so called *Joyce's narrative technique*, representation of the novel's character, Leopold Bloom, the critic and the reader should share the common background knowledge of Bakhtinian analysis.

*That its departures from 1980s documentary realism come in camera angle choices rather than flights of fancy also suggests resistance to the magical thinking of the age of voodoo economics revived, which lives on in credit default swaps, Internet bubbles, Harry Potter's cultural dominance, and the resurgence of The Lord of the Rings.*²⁹

In this case the critic suggests that in order to understand 1980s documentary realism, the reader has to know the plot of "Harry Potter" and "The Lord of the Rings" books, which the critic refers to.

*I want to suggest that the Lady here functions as something of a museum object, but one that transcends the normative boundaries of the artistic field. Although the Lady's physical appearance is juxtaposed against a typology of Renaissance Madonna and Child tableaux, this suggests a revised function for these representations.*³⁰

This example illustrates the reference to Renaissance paintings of Virgin (Madonna) and Child. In order to understand the difference between the pain-

Journal of Modern Literature (Bloomington). Retrieved, January 10, 2017, from <http://elibrary.bigchalk.com>

²⁸ Winterhalter, T. (2016). Leopold Bloom's Dark Riddle: Joyce, Levinas, and the Storytelling Self. *Twentieth-Century Literature*, 62 (4), p. 360-361.

²⁹ McGlynn, M. (2016). Collectivism and Thatcher's "Classless" Society in British Fiction and Film. *Twentieth Century Literature*, 62 (3), 309-336. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3654227>

³⁰ Capogna, F. (2016). The Muse in the Museum: Cultural Institutions and Aesthetic Experience in H.D.'s *Asphodel* and *Trilogy*. *Twentieth Century Literature*, 62 (4), 379-402. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3764022>

ting described in the text, the reader should have the background knowledge of the Renaissance paintings.

Functions of toponyms in literary criticism. Toponyms are spatial allusions that refer to certain geographical objects and places.

As a recent expatriate but also an initiate into London's artistic avant-garde, Hermione approaches museum culture with a double vision: she possesses at once the eye of the tourist outsider, approaching European culture from a distance, and with the eye of the native skeptic, distrusting the sense of cultural performativity these institutions radiate, their presence in the touristic marketplace as synecdoches of an idealized Europe.³¹

In this case the critic contrasts London's artistic avant-garde to European culture and idealised Europe. In order to understand this contrast the reader should possess the background knowledge of London's artists of avant-garde and European artists who created their works during that period.

Functions of code intertextuality in literary criticism. Code intertextuality in literary criticism is represented with borrowings from other languages. Common foreign languages that are inserted in the critical texts are Latin, French, Italian.

As it happens, I have drawn this analogy to transformational grammar from Davis, who uses it in his mammoth and much-disputed history, City of Quartz. Davis uses this phrase to describe Noir as a mélange of politically ambidextrous assumptions, interpretive tactics, and motifs emerging within different forms of storytelling and social criticism in early twentieth-century Los Angeles.³²

The critic uses the French words "noir" and "mélange". The former, which denotes "black" colour, portrays visual and moral darkness of characters, pessimistic doom of the plot, and that most of the actions are performed at night. The latter describes a mixture of different things, i.e. "politically ambidextrous assumptions, interpretive tactics, and motifs".

As in The Last September, the landscape in A World of Love isn't organized around the sovereign vantage point that traditionally anchors the gaze of the viewer; the sovereign gaze is displaced by means of a repoussoir, the figure orienting the angle of vision in a landscape painting, here operating primarily through Maud, perhaps one of the most puzzling of Bowen's precocious child characters, variously described by critics as "ominous" and "batty", but also the character most closely tied to the landscape.³³

³¹ Ibid

³² Wilson, C.P. (2015). When Noir Meets Nonfiction. *Twentieth Century Literature*, 61 (4), 484–510. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3343568>

³³ Jeannie, I. (2015). Elizabeth Bowen's Negative Epics: Landscape and Realism in *The Last*

In this example the critic uses the French word “repoussoir”, which denotes an object on the painting when the viewer is directed into the composition while the edge is framed.

*Were this Los Angeles, we might mistake D’Agata’s voice for that of Raymond Chandler; oscillating between downbeat, shoe-leather understatement and sotto voce suspicions.*³⁴

This example depicts the Spanish phrase “sotto voce” derived from music and it denotes the volume of the instrument which is lowered intentionally to make an emphasis. Thus, the critic tries to show the diminishing effects used in John D’Agata’s books.

Conclusions. Cognitive approach to the study of literary criticism in media discourse is based on the manner in which critics and readers conceptualise, categorise and perceive the literary text. Critical texts are comprehensible by readers if they have the same background knowledge with critics. Enumerations, allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality are the means of knowledge representation in literary criticism. The analysis of enumeration in literary criticism shows that it fulfils introductory, categorising, informative, generalising and summarising functions. Enumeration is used to introduce authors and publications, to generalise spheres that help to interpret the literary work, summarise reviews and advertise books. The complex semantics of enumeration is applied to reflect the nature of literary work. The elements of enumeration are not necessarily restricted to one sentence and may extend to the level of paragraph. The analysis of allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality in literary criticism has shown that these means are used by critics to carry out analogies with books of different authors, to cite authentic texts, to clarify opinions of other authors, literary critics and philosophers.

Suggestions for further research include the analysis of communicative and pragmatic aspects of literary criticism in media discourse.

References

- Albrecht, W. (2001). *Literaturkritik* [Literary criticism]. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Antonova, M. (2016). Enumeration as a means of financial markets data representation. *Advanced Education*, 5, 60–64. <http://dx.doi.org/10.20535/2410-8286.63421>

September and A World of Love. *Twentieth Century Literature*, 61(4), 460–483. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3343559>

³⁴ Wilson, C.P. (2015). When Noir Meets Nonfiction. *Twentieth Century Literature*, 61 (4), 484–510. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3343568>

- Anz, T. & Baasner, R. (2004). *Literaturkritik: Geschichte, Theorie, Praxis* [Literary criticism: history, theory, practice]. München, Germany: Verlag C. H. Beck.
- Bronstein, M. (2016). How Not to Re-read Novels: The Critical Value of First Reading. *Journal of Modern Literature (Bloomington)*. Retrieved, January 10, 2017, from <http://elibrary.bigchalk.com>
- Capogna, F. (2016). The Muse in the Museum: Cultural Institutions and Aesthetic Experience in H.D.'s *Asphodel and Trilogy*. *Twentieth Century Literature*, 62 (4), 379–402. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3764022>
- Dubois, S. & Sankoff, D. (1997). Discourse Enumerators and Schegloff's Denominator. In G.R. Guy, C. Feagin, D. Schiffrin & J. Baugh (Eds.), *Towards a Social Science of Language. Papers in Honour of William Labov. Social Interaction and Discourse Structures* (Vol. 2). Amsterdam, The Netherlands & Philadelphia, USA: John Benjamins Publishing Company. <http://dx.doi.org/10.1075/cilt.128.12dub>
- Grattan, S. (2016). Tense Future: Modernism, Total War, Encyclopedic Form. *Twentieth Century Literature*, 62 (4), 448–454. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3764108>
- Hart, C. (Ed.) (2011). *Critical Discourse Studies in Context and Cognition (Discourse Approaches to Politics, Society and Culture)*. Amsterdam, The Netherlands: John Benjamins Publishing Company.
- Ismayilova, E. (2013). Structural and semantic characteristics of English allusive anthroponyms. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 4, 18–21.
- Jeannie, I. (2015). Elizabeth Bowen's Negative Epics: Landscape and Realism in *The Last September* and *A World of Love*. *Twentieth Century Literature*, 61(4), 460–483. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3343559>
- Kalambet, Ya. (2015). Verbalization of the precedent toponym Avalon in Arthurian discourse of XV–XXI centuries. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 56, 16–18.
- Karasik, V.I. (2002). *Jazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd, Russia: Peremena.
- Levashova, V.A. (1977). *Lingvisticheskaja priroda i funkcionirovanie stilisticheskogo prijoma perechislenija (na materiale anglijskogo jazyka)*. [Linguistic nature and functioning of the stylistic device of enumeration (on the material of the English language)]. Extended abstract of candidate's thesis, Moscow, Russia.
- McGlynn, M. (2016). Collectivism and Thatcher's "Classless" Society in British Fiction and Film. *Twentieth Century Literature*, 62 (3), 309-336. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3654227>

- Nadel, A. (1991). *Invisible criticism: Ralph Ellison and the American canon*. Iowa City, USA: University of Iowa Press.
- Petrenko, S.V. (2011). Intertekstualnist u mediinomu dyskursi (na materiali anhliiskoi movy) [Intertextuality in media discourse (on the material of the English language)]. *Literaturoznavchi studii*, 44, 326–331.
- Pohepcov, G.G. (2001). *Teorija komunikacii* [Theory of communication]. Moscow, Russia: Refl-buk, Vakler.
- Poole, M. (2016). Optical Impersonality: Science, Images, and Literary Modernism. *Twentieth Century Literature*, 62 (3), 345–349. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3654251>
- Ross, S. (2016). Digital Modernism as Method: Recent Publications in Digital Humanities. *Journal of Modern Literature (Bloomington)*. Retrieved, January 10, 2017, from <http://elibrary.bigchalk.com>
- Siantova, G. (2013). The Effect of Enumeration in the Language of Fictional Prose Helen Fielding: Bridget Jones: The Edge of Reason. *International Journal of Arts and Commerce*, 2 (7), 1–10.
- Shevchenko, I.S. (ed.) (2005). Kohnityvno-prahmatychni doslidzhennia dyskursu [Cognitive and pragmatic studies of discourse]. *Dyskurs yak kohnityvno-komunikatyvnyi fenomen* [Discourse as cognitive and communicative phenomenon]. Kharkiv, Ukraine: Konstanta, 105–117.
- Shumsky, N.L. (2016). Toponyms of a Different Type Metaphors as Place-names and Place Nicknames. *A Journal of Onomastics*, 64 (3), 127–137. <http://dx.doi.org/10.1080/00277738.2016.1118857>
- Slyshkin, G.G. (2000). *Ot teksta k simvolu: lingvokul'turnye koncepty precedentnykh tekstov v soznanii i diskurse* [From Text to a Symbol: Linguocultural Concepts Precedent Texts in Consciousness and Discourse]. Moscow, Russia: Academia.
- Talbot, M. (2007). *Media Discourse: Representation and Interaction*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press Ltd.

- Tierney, O. (2016). Back to the Future of Poetry? A Review of The New American Poetry: Fifty Years Later. *Journal of Modern Literature (Bloomington)*. Retrieved, January 10, 2017, from <http://elibrary.bigchalk.com>
- Vergez-Couret, M., Bras, M., Prevot, L., Vieu, L. & Atallah, C. (2011). Discourse Contribution of Enumerative Structures involving “pour deux raisons”. *Constraints in Discourse*. Retrieved, January 10, 2017, from https://hal.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/635319/filename/Vergez-Couret_et_al._2011_The_discourse_contribution_of_Enumerative_Structures_involving_pour_deux_raisons.pdf
- Vetvinskaja, T.L. (1970). *Perechislenie kak stilisticheskij prijom (na mate-*

riale angijskogo jazyka). [Enumeration as a stylistic device (on the material of the English language)]. Unpublished candidate dissertation, Taras Shevchenko State University of Kiev, Ukraine.

- Wilson, C.P. (2015). When Noir Meets Nonfiction. *Twentieth Century Literature*, 61 (4), 484–510. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3343568>
- Winterhalter, T. (2016). Leopold Bloom's Dark Riddle: Joyce, Levinas, and the Storytelling Self. *Twentieth-Century Literature*, 62 (4), 359-378. <http://dx.doi.org/10.1215/0041462X-3764010>
- Yarema, O. (2013). Allusion through cognitive linguistics dimension. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 4, 51–53.

Serhii PETRENKO & Maryna ANTONOVA

LINGUISTIC MEANS OF KNOWLEDGE REPRESENTATION IN LITERARY CRITICISM

Studies of natural language contributing to representation of information about the world are of interest to cognitive linguistics. The way how information is stored and structured is fundamental to the study of conceptualisation of the world which, in its turn, gives meaning a central position. At the same time conveying meaning through literary texts is vital to literary criticism. According to the principles of cognitive linguistics applicable to the subject-matter of the research, the authentic literary texts are conceptualised, categorised and perceived initially by the critic and then by the reader. The critic provides the reader with hints in form of precedent texts. In order to understand the critic's message it is vital that the reader shares the same background knowledge. The role of enumeration, allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality in literary criticism have been analysed as the means representing knowledge. In literary texts enumeration is used in order to introduce writers and their literary works, as well as interpret the texts and summarise the presented ideas. Allusions, anthroponyms, toponyms and code intertextuality in literary criticism are used by critics to suggest analogies with books of writers, cite original texts and clarify opinions of other writers, critics and philosophers .

Key words: *literary criticism, media discourse, background knowledge, enumeration, allusion, anthroponym, toponym, code intertextuality.*

UDK 811.163.4'344:34"12"

Izvorni naučni rad

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

amira.turbic@untz.ba

FONETSKO-FONOLOŠKE OSOBITOSTI PRAVNIH DOKUMENATA IZ XIII STOLJEĆA

U radu se analiziraju fonetsko-fonološke osobitosti srednjovjekovnih pravnih dokumenata nastalih u 13. stoljeću, koji se danas čuvaju u Državnome arhivu u Dubrovniku. Fonetska je analiza pokazala: bilježenje poluglasa u skladu s normom staroslavenskoga jezika: *нъ, съ, д(ь)нъ, ѡ(т)сѣ, коньсѣ*; vokaliziranje poluglasa u skladu s normom starobosanskoga jezika: *na, sa, danb, bosanьskih*, te eliziju poluglasa: *vsī, ѡd*; čuvanje *jata* kao grafičkoga morfema u skladu sa staroslavenskom normom: *аньдрѣи, всѣми, всѣи, ѡбькинѣ, вѣки, старѣ, моѣ*, potom *jat* se reflektira u: *e* i *i* u skladu sa starobosanskom normom: *veruje, večьni, pridu*.

Ključne riječi: *pravni bosanskoćirilичni dokumenti, zapadna bosanska ćirilica, fonetika, fonologija, staroslavenski jezik, starobosanski jezik*

Uvod

Danas se većina pravnih tekstova srednjovjekovne Bosne nalazi i čuva u Državnome arhivu u Dubrovniku dok se svi bosanskoćirilичni pravni tekstovi iz 13. st. nalaze u njemu i korišteni su kao izvori u ovome radu: Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1214–1217) *sign. bec_987*, Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku – prije 1232. godine *sign. bec_992*, Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. *sign. 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 256/2*, Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1247–1249) *sign. bec_988*, Pismo kneza Črnomira Dubrovniku (1252–1254) *sign. 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 216*, Povelja humskoga župana Radoslava Dubrovniku od 22. 5. 1254. *sign. 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 213*. Ove povelje i jedno pismo pripadaju bosanskoćirilичnim pravnim tekstovima koji pružaju građu za proučavanje historije, pravne historije i jezika. U radu se ispituju fonetsko-fonološke osobitosti sastavljene od elemenata dvaju sistema: staroslavenskoga i starobosanskoga.

Fonetsko-fonološke se osobitosti bosanskoćiriličnih tekstova iz 13. stoljeća uspoređuju s istim tekstovima koji su nastali u 12. te u 14. i 15. stoljeću. Sačuvani originalni bosanskoćirilični pravni tekstovi iz 13. stoljeća zrcale autentično stanje bosanskih idioma koji su imali svoj jezični prostor u srednjem vijeku. Stoga će fonetsko-fonološke osobitosti bosanskoćiriličnih pravnih tekstova staroslavenskoga jezika biti prinos u proučavanju bosanskoćiriličnoga jezika. Tekstovi iz 13. stoljeća su uglavnom razumljivi današnjem govorniku štokavskoga narječja. Pravne srednjovjekovne tekstove 13. st. razvrstali smo na: povelje (**P**) i pisma (**Pi**); prvi broj pored kratice označava broj teksta, a drugi broj redak originala navedenoga klasificiranog teksta u kojem se nalazi primjer. Vlastita imena, prezimena i imena svih hidronima i toponima navode se u latiničnoj transliteraciji malim ili velikim slovima a koja su tačno prenesena iz originala. Potvrđeni se oblici navode samo jednom, kad se pojavljuju prvi put u tekstovima, i bez broja potvrda.

Poluglasi i refleksi poluglasa

U bosanskoćiriličnim tekstovima na ortografskoj razini **poluglas pisari nerijetko bilježe u skladu sa normom staroslavenskoga jezika:**

- a) u osnovama **glagola, imenica, pridjeva, brojeva i zamjenica:** *ja smь*¹ **P** 4₁₉, *d(ь)нѣ*² **P** 4₁, *ô(ть)сь* **P** 2₇, *ljubьvê* (< stsl. *ljubьve*) **P** 4₇, *dubrovьčьkomu* **P** 2₃, *dubrovьčьkimь*³ **P** 2₄₋₅, *тъпкъ копьсь* (< stsl. *тъпкъ копьсь*) **P** 2₁₃, *тъпкъ копьсь* **P** 5₁₅, *bos(ь)ньски* (< **Восьна* /

¹ Belić tvrdi da je glagol *jesam* imao trojake oblike: *jesam – sam – iêsam*, koji su naslijeđeni od zajedničkoslavenskog jezika i da su se enklitički oblici u štokavskim spomenicima nalazili od kraja 13. stoljeća (Belić 1960: 36). Za sekundarni poluglas Vuković tvrdi „ako se je poluglas u slabom položaju nalazio iza sonanta, on je, u procesu iščezavanja, u jačem stepenu vokalizovao svoj prethodni sonant: (...) glagolski oblik *jesmь... > jêsьm > jesam*“ (Vuković 1974: 39). Isp. i: Ivić & Grković 1971.

² Prema Vukoviću imamo primarni uvjet za jaki položaj poluglasa pod akcentom u jednosložnoj riječi, dok Rešetar (1921) u svojoj studiji navodi: „Za takve jednosložne oblike stvar je dakle sasvim jednostavna i jasna: prasl. *дѣнь* nije u našem jeziku /a ni u kojem drugom slavenskom/ postalo *dn* u koje se je pak umetlo *a* što je, ne zna se otkuda, priteklo u pomoć da bi se reč mogla lakše izgovoriti, nego je dabome vokal u prvome slogu ostao i pomalo se meňao.“

³ „...Dubrovnik (Dalmacija), koji se sudeći po etniku i ktetiku zvao najprije Dubrov (a, -o) + -ac: Dubrovčanin, Dubrovka, Dubrovkinja...“ (Skok 1971: 449), a „u latinskim izvorima grad se naziva *Ragusium* (*Rhacusium*); naziv potječe vjerovatno još iz ilirskog doba. Uporedo s time već u najstarijim sačuvanim srpsko-hrvatskim izvorima javlja se i slavenski naziv *Dubrovnik*, koji potječe od staroslavenskoga *dabr’ – dubr’* (dub, stablo – dubrova, dubrava), označavajući, vjerovatno, da je grad nastao u šumom bogatu kraju“ (Rogić 1958: 124).

- Восьна; pridjev na -ьsk) P 4₂, dubrovčьčkoga P 4₆, dubrovčьčkomu P 4₉, dubrovčьčkimь P 4₂₁, Vьsi P 4₂₇.
- b) **u prijedlozima:** вь P 2₁; кь P 4₃, ѡдѣ P 4₁₁, предѣ P 4₁₆, ѡдѣ /pet puta u 25. redu/ P 4₂₇, сь своіовь P 4₁₁, сь своими P 4₂₈; вь P 5₁, сь своимь, сь своими P 5₁₀.

U primjeru *тънкѣ* (< stsl. тьнѣкъ) dolazi do izjednačavanja poluglasa, a u primjeru *коньсь jer* (b) stoji u skladu sa staroslavenskom normom. Zadržavanje poluglasa u jakome položaju pokazuje da pisar poznaje normu staroslavenskoga jezika.

Poluglasi se vokaliziraju, što je u skladu sa normom starobosanskoga jezika:

- a) **u osnovama pridjeva:** босеньски P 4₈.
- c) **u nom. sg. zamjenica:** та (< stsl. ть) P 4₂₂.
- d) **u prijedlozima imamo** primarno otvorene završne slogove u kojima se poluglas vokalizira: на (<нѣ) P 4₁₉, на P 5₁₆.

Belić (1958) u svojoj studiji *Periodizacija srpskohrvatskog jezika* peti period smješta u vrijeme od 13. do kraja 14. stoljeća i u njemu zamjenu poluglasa *ь* vokalom *e* vezuje za kajkavske govore, a u svojoj *Istoriji srpskohrvatskog jezika (Fonetika 1960)* navodi da u svim dijalektima od najstarijih vremena imamo jedan poluglasnik koji u različitim krajevima ima i različite izgovore: u dubrovačkim poveljama ponekad *ь>e*, „ali je jasno da takvo pisanje predstavlja samo približan izgovor dotičnog kraja u to vreme“ (str. 82), a Povelju je Matije Ninoslava iz 1240. godine najvjerojatnije pisao dubrovački anonimni pisar koji je prema Čremošnikovim (1948) istraživanjima napisao još niz dubrovačkih, srpskih, bosanskih i drugih povelja, a refleks *poluglasa* u *e* prema Beliću je osobit za dubrovačke povelje. Bošković konstatira da primjere sa *a* umjesto poluglasnika u ćirilskim spomenicima nalazimo „kasnije – prvi put u jednoj povelji Stevana Dečanskog iz 1326: дѣжан, dubrovačkimь“; (Bošković 1968: 43) dok A. Peco zapaža da „u Bosni se ova promjena mogla vršiti i nešto kasnije. (...) vokalizacija se mogla vršiti pred kraj XIV ili početkom XV vijeka. Bez ikakve sumnje i za ovu promjenu u našem glasovnom sistemu (mислеći na hs/sh jez. područje, istakla A. T-H) vrijedi“ (...) da „vrijeme ovih glasovnih promjena ne mora biti istovremeno sa nastankom pisanih spomenika u kojima su te promjene zasvjedočene. Govorna riječ uvijek je prednjačila svojoj pisanoj varijanti“ (Peco 1989: 68).

Dalje, Ivić & Grković (1971) tvrde da: „tražeći prve primere zamene poluglasa u zbirci dokumenata vezanih za Dubrovnik, pregledali smo situaciju u svim tekstovima Stojanovićeve zbirke do kraja XIV veka i došli do sledećih rezultata. Prvi datirani spomenik u toj zbirci za koji znamo izvesno

da je napisan sa primerima za *a* mesto poluglasa je povelja bosanskog bana (kasnijeg kralja) Tvrtka iz 1375. god.“, ali prema dosadašnjim saznanjima, na osnovi uvida u originalne rukopisne ćirilične i bosanične pravne tekstove srednjovjekovne Bosne i njihove minuciozne transliteracije, poluglas *jer* se reflektira u *e* i *a* u Povelji bana Matije Ninoslava od 22. 3. 1240. godine: dakle, u prvoj polovici 13. stoljeća.

U 14. i 15. st. nalazimo zadržavanje poluglasa u svim vrstama riječi, te u brojevima i vremenskim priložima: *ed(ь)na*, *nikьdare* (<*nikьda*, *nikьgda*). Naporedo sa zadržavanjem poluglasa dolazi i do njegove vokalizacije uvijek u *a* u jakome položaju, ali sa zadržavanjem *ь* na kraju riječi (*danь*, *sabludamь* < *сѣbljudati*, *сѣbljusti*, *bosanьskomь*, *bosanьscimь*, *dohodakь* (< *-ькь*), *sa*, *na*, *va*, *kadi* < stsl. (*ni*)*kьda*) u skladu s normom staroslavenskoga jezika. Dalje, u kasnijim stoljećima poluglas *jer* se ispušta na kraju riječi što je u skladu sa normom starobosanskoga jezika (*bosanьskih*) pa možemo govoriti o supostojanju dviju normi: staroslavenske i starobosanske. Razlika poluglasa u frekvenciji pojavljivanja leži u činjenici njegova pismenoga realiziranja na kraju riječi.

Poluglasi se elidiraju:

a) u imenicama, prijedlozima i zamjenicama: zdravie P 3₉, s vami, s vašimi P 2₈, s vašimь P 2₁₄, dubrovьčkomû P 5₄, s moimi P 5₁₋₂, s vami P 5₇, s vašimi P 5₈, s vašimь P 5₁₆₋₁₇, ôd P 5₂₀; vsi P 2₁₆. I u kasnijim stoljećima tekstovi srednjovjekovne Bosne pokazuju starobosanske osobitosti naspram staroslavenskih: ôt, od, k, š, vašim, vsake.

Poluglasi se u bosansko-humskim poveljama bilježe istim znakom *ь*, koji je postao karakterističan znak u redakciji staroslavenskih spomenika.

U poveljama iz 13. st. poluglasi se, iako nisu u jakome položaju, čuvaju i preovladavaju u odnosu na riječi koje se pojavljuju bez poluglasa, što s jedne strane odražava vezanost za tradiciju i udaljenu staroslavensku podlogu, a na drugoj strani pretpostavljamo prisustvo obrazovanosti pisara. Sam čin dvojstva pisarskoga bilježenja *jera*: dosljedno bilježenje u slaboj poziciji (na kraju riječi) na jednoj strani a zatim na drugoj strani njegovo ispuštanje, navodi nas na pretpostavku dvojne „pisarske manire“ – staroslavenske (tradicijske) i starobosanske (savremene).

Refleksi jata

Prva sačuvana povelja, Povelja Kulina bana, koju danas baštinimo ne može nam puno reći o glasovnoj vrijednosti ê, jer je „sačuvana stara situacija do 12. stoljeća sa izvjesnim tendencijama daljeg razvitka“ (Vuković 1974:

57), dok povelje nastale poslije 1189. osim ortografske vrijednosti ê imaju i njegove reflekse, kako etimološke tako i morfološke.

U poveljama iz 13. st. najbrojniji su primjeri u kojima se čuva *jat* kao grafički morfem u skladu sa staroslavenskom normom na svome etimološkome mjestu u svim morfemskim pozicijama i rjeđe u nastavcima, zato što je staroslavenski jezik ovim tekstovima temeljni jezični sloj: анѣдрѣи, всѣми, всѣи, ѡбѣкинѣ, вѣки, старѣ, моѣ, всѣхъ, чловѣкъ, мѣсто, прѣступлју P 2; лѣто, урлѣчениѣ, хѣтѣниѣ, ѡрѣкинѣ, градѣскѣ, сѣ, лјубѣвѣ, вѣлики, сѣ, вѣсѣ, мучѣн, (зѣ)лѣ, ср(ѣдѣ)ченѣ, лјубѣвѣ, вѣсакѣ, десѣѣине, нikerѣ, прavinѣ, разѣратитѣ, кралѣмъ, послѣ, никѣторѣ, вѣрује, никакорѣ, родѣперѣ, godѣ, серѣнѣ, книгѣ, никѣрѣ, ê P 4.⁴

Na početku riječi i iza vokala *jat* se označava glasovna sekvenca /ja/: ѡtvorena zemla моѣ P 2₉, ê P 2₁, ali i u 12. te u 14. i 15. stoljeću često su pisari koristili ovaj postupak pisanja. Dalje, iza vokala umjesto *jata* imamo bilježenje sekvence *ja*: prijatelomъ P 4₃. S obzirom da pisari *jat* ponekad razumijevaju kao glas e-tipa, pišu ga na mjestima gdje mu po etimologiji nikad nije bilo mjesto: A. jd. i u lјubѣvѣ (< stsl. lјubѣvъ) P 4₇, L. jd. ^{u sr(ѣдѣ)ченѣ} lјubѣvѣ (stsl. < srѣдѣчѣнѣ lјubѣve), G. jd. ^{best} vѣsакѣ (< stsl. vѣsjakoјѣ) P 4₁₄.

U štokavskome narječju osnovni refleksi *jata* jesu: ikavski - ê > i, (i) jekavski - ê > ije, je i ekavski - ê > e.

U e reflektira se *jat* u slijedećim primjerima:

- u pridjevima:** večъni (<vѣčъnъ) P 4₇, verъni (< stsl. vѣrъnъ) P 6₈.
- u imenicama:** veka (<vѣkъ) P 4₁₁, verovъ (< vѣra) P 4₁₂, veromъ P 4₁₅, delomъ P 4₂₃, vekи P 4₂₃, u vekи P 4₂₄, detъ (< dѣti) P 4₂₅, ѡbetovanie (< obѣtъ; obѣčanije) P 4₂₈, ^{nekoј} plēnъ (< plѣnъ) P 6₂₇.
- u prijedlogu:** predъ (< prѣdъ) P 4₂₂.
- u priložima:** dokole (< stsl. dokoli/dokolѣ) P 6₁₀.
- u glagolima:** veruje (< vѣrovati) P 4₂₁, reši (< rѣšiti) P 4₂₄.

U riječi *zъledi* (< stsl. zlѣdъ) vokal ê se reflektirao u vokal e, kad se prema Beliću (1960: 90) „u bosanskim poveljama XII i XIII v. – održava razlika između e i ê.“

H. Kuna (1977: 153–166) tvrdi da je sporadična pojava primjera napisanih u skladu sa grafijskom školom Sv. Save i da oni pripadaju kasnijem periodu kao povremeno ugledanje pojedinih pisara zbog jačega utjecaja iz Srbije. Budući da se u poveljama susrećemo i sa tipičnim čakavskim ekavizmima (imenica *zled*, prijedlog *pred*).

⁴ Nap.: Ekscerpirali smo samo dio primjera sa etimološkim bilježenjem *jata*, isti ili drugi primjeri pojavljuju se u Povelji Kulina bana iz 12. st., ali i u kasnijim stoljećima srednjovjekovnog perioda.

Ikavski refleks jata u dugom i kratkom slogu:**a) u glagolima:**

pride **P** 2₁₀, pridu (< prêidŏ, prêhoditi) **P** 2₁₄; pridohъ **P** 4₃, pridu **P** 4₁₉;
pride **P** 5₁₂, pridemo **P** 5₁₆.

Zastupljeni su ekavski i ikavski refleksi jata u korijensko-leksičkim i prefikslnim morfemima gdje se ekavizmi javljaju prema staroslavenskoj normi, a ikavizmi pod utjecajem narodnih govora prema starobosanskoj normi. Dominacija ekavskih likova nad ikavskima bit će izmijenjena u korist ikavskih i ijekavskih likova u kasnijim stoljećima.

Budući da se radi o starim administrativno-pravnim tekstovima, imamo posvjedočeno i (ne)etimološko bilježenje jata kod imenica: *listovi*, *Dubrovnik* i *dijak*: *lêstove*, *dubrovnêkomъ* i *dêêkъ* u Povelji kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 20. 11. 1398. godine – naspram istih imenica koje se u poveljama pojavljuju u slijedećim oblicima od 12. do 15. stoljeća: *listu*, *diêkъ*, *dubrovnъnikъ*, *dubrovnъnika*, *dubrovnika*, *dubrovnikomъ*, *Dubrovniku*. Čin pisarskoga bilježenja *jata* navodi nas na zaključak da se pisarski zanat učio i njegovao.

Refleksi nazala i jerija (y)

Rano dolazi do denazalizacije nazala ($\varphi > u$, $\epsilon > e$) i prijelaza $y > i$. U bosanskoćiriličnim srednjovjekovnim tekstovima iz 13. stoljeća grafemom *ê* se označava izgovor /ja/ u postvokalnoj poziciji: *prîêti* **P** 3₅. Ova leksema čuva „okamenjen trag vrlo starog sloja zapadne štokavštine“ (Nakaš 2010: 209).

Grafem *jeri* se zadržava kao u staroslavenskome jeziku: *hlmsъky* **P** 2₂, *vlastely* **P** 2₂, *s(ve)ty* **P** 2₁₆, ali ga pisari bilježe i sa zamijenjenim grafemom *i* u skladu sa normom starobosanskoga jezika: *misli* (g. sg.) **P** 4₁₂, *s(ve)ti* **P** 4₂₇. Malobrojni potvrđeni slučajevi i u osnovama i u nastavcima pokazuju da se *i* ne razlikuje od primarnoga *y*.

*Slogotvorni r i l*⁵

Slogotvorni glasovi *r* i *l* mogli su imati dvostruku ulogu u jeziku: samoglasničku – u položaju između dvaju suglasnika i suglasničku – u svim drugim pozicijama.

Slogotvorno je *l* u skladu sa staroslavenskom tradicijom očuvano neizmijenjeno: *klъnu* se **P** 2₃, *ne isplъnena* **P** 2₁₁, *hlъmъski* **P** 5₁, *klъnemo* se **P**

⁵ U najstarijim poveljama bosansko-humskog tla imamo sonantno *r* i *l* koji se bilježe sa poluglasom ili bez njega.

Asimilacija

Provođene se asimilacijske promjene u živom govoru bilježe i u tekstovima srednjovjekovne Bosne.

Prijedlog *s* ispred zvučnoga suglasnika u tekstovima iz 13. st. jednači se prema zvučnosti u *z*: *zde* (< ѕѣдѣ) **P 4**₇, *zde* **P 5**₃, *zdravie* (< ѕѣdravie) **P 3**₉. U kasnijim stoljećima srednjovjekovnih tekstova imamo primjere asimilacije po zvučnosti za koju Kuna kaže da se može vršiti „i unutar riječi i u sklopu akcenatske cjeline, upravo proklitike s riječju na koju se naslanja“ (Kuna 1961: 142): *z banomь*, *z bratiômbь*, te do asimilacije dolazi i u pridjevima: *lupko*, *kripko*; glagolima: *isplati*; i u prijedložno-pridjevskoj sintagmi: od slavnoga.

Novo jotovanje

Neizvršeno novo jotovanje pokazuje čuvanje zapadnoštokavskih jezičnih osobitosti u bosanskoćiriličnim tekstovima iz 13. stoljeća, pa imamo zabilježene primjere: *zdravie* **P 3**₉, *pride* **P 2**₁₀, *pridu* **P 2**₁₄, *pridoһь* **P 4**₃, *pridemo* **P 6**₂₃, *һtѣnie* **P 4**₂, *һtѣnie* **P 6**₄, *vladanie* **P 4**₁₃, *ôbetovanie* **P 4**₂₈, *poide* **P 2**₁₃.

Prva palatalizacija

Od triju palatalizacija najviše posebnosti prema starijem stanju pokazuje prva palatalizacija. U riječima kada se velarni suglasnici nađu ispred *i*, *e*, *ь*, *ѣ* i *ѧ* dosljedno se sprovodi palatalizacija: *b(o)ʒe* **P 3**₉, *azь, rabь*: *b(o)ʒ(i)i* **P 3**₁, *b(o)ʒ(i)je*. **P 4**₃, *po milosti* *b(o)ʒ(i)e* **P 4**₈, *i u s(ve)ta* *b(o)ʒ(i)ja* **P 4**₁₀.

Djelovanje prve palatalizacije najfrekventnije je u imeničkoj i pridjevskoj paradigmi.

Supstitucija konsonanta f sa p

Korpus pokazuje konsonant *f* u medijalnoj poziciji: *Ѕѣfinaрь* **P 4**₅, a koji se „inače izgovara u stranim rečima i znači da je u takvom položaju dobijeno iz stranih jezika“ (Belić (1960: 109–110)). Dalje, Belić tvrdi da se konsonant *f* rijetko razvija u dijalektima i nalazimo ga samo supstituiranoga sa *p* kod stranih riječi: *stѣpkovikь* **P 4**₂₀. U bosanskoćiriličnim srednjovjekovnim dokumentima dolazilo je do kolebanja prilikom supstitucije etimološkoga *f* sa *p* kod imena Stjepan: bos. Stjepan < lat. Stěphānus < grč. < Στέφανος, tj. etimološko *f* supstituiralo se sa konsonantom *p* u 13. stoljeću, a u kasnijim stoljećima se zadržavalo: *Stefanь* (14. st.), *ufajučihь*, *stefanь*, *Ĉefanь* (15. st.) ili supstituiralo

sa *p*: stêpanomъ, rapaiô / lično ime Rafael < *lat.* Raphael, *grč.* ← *hebr.* rēphāēl, Stīpanъ (14. st.), stiproevijъ, stipanъ, Stepanъ, Stīpana (15. st.).

Zaključak

Rezultati fonetsko-fonoloških istraživanja srednjovjekovnih pravnih dokumenata nastalih u 13. st., koji se danas čuvaju u Državnome arhivu u Dubrovniku, pokazuju da je u proučavanome korpusu riječ o jeziku bosanske redakcije staroslavenskoga jezika ili o bosanskome staroslavenskom jeziku.

U bosanskoćiriličnim tekstovima na ortografskoj razini poluglas pisari nerijetko bilježe u skladu sa normom staroslavenskoga jezika: *ô(tъ)сѣ, d(ъ)нѣ, тѣнѣ конѣсѣ, Vъsi, вѣ, кѣ, ôдѣ, предѣ*. Pisari poluglas bilježe istim znakom *ѣ*, koji je karakterističan u redakciji staroslavenskih spomenika, te se vokaliziraju i elidiraju prema normi starobosanskoga jezika: *boseňski, ta, na / ôd, s, vsi*.

Jat se bilježi kao grafički morfem u skladu sa staroslavenskom normom: *анѣдрѣи, всѣми, всѣи, ôбѣkinѣ, вѣки, starѣ, моѣ, vsѣнѣ, чловѣкѣ, мѣсто, лѣто*, a u skladu sa starobosanskom normom reflektira se u *i* početkom 13. stoljeća: *pridoň, pridu*.

Grafem *jeri* pisari bilježe u skladu sa normom staroslavenskoga jezika: *hlmsъky, vlastely* i zamjenjuju ga grafemom *i* u skladu sa normom starobosanskoga jezika: *misli, s(ve)ti*. Slogotvorni glasovi *r* i *l* mogli su imati dvostruku ulogu u jeziku: samoglasničku – u položaju između dvaju suglasnika i suglasničku – u svim drugim pozicijama.

Kontrakcije samoglasnika zastupljene su u oblicima upitno pridjevske zamjenice *ki*, u glagolima: *pride, pridu, pridohъ, pridemo* i u prijedložno-pridjevskoj sintagmi: *bezъle*.

Provođene se asimilacijske promjene u živom govoru bilježe *i* u tekstovima srednjovjekovne Bosne: *zde, zdravie*.

Neizvršeno novo jotovanje pokazuje čuvanje zapadnoštokavskih jezičnih osobitosti u bosanskoćiriličnim tekstovima iz 13. stoljeća: *hъtenie, ôbetovanie, poide*.

Djelovanje prve palatalizacije najfrekventnije je u imeničkoj i pridjevskoj paradigmi: *b(ož)e, b(o)ž(i)e*. Etimološko se *f* supstituiralo sa konsonantom *p* u 13. stoljeću.

Izvori:

- Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1214–1217) **P 2**
Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku – prije 1232. godine **P 3**
Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. **P 4**
Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1247–1249) **P 5**
Pismo kneza Črnomira Dubrovniku (1252–1254) **Pi 1**
Povelja humskoga župana Radoslava Dubrovniku od 22. 5. 1254. **P 6**

Literatura:

- Belić, Aleksandar, *O prirodi jezika i jezičkom razvitku*, Beograd, 1958.
- Belić, Aleksandar, Periodizacija srpskohrvatskog jezika, u: *Južnoslovenski filolog*, XXII, Beograd, 1958, str. 1–15.
- Belić, Aleksandar, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, Fonetika, knj. I, Beograd, 1960.
- Bošković, Radosav, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, Fonetika, knj. I, Beograd, 1968.
- Brozović, Dalibor, O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata, *Filologija, Knj. 4*, Zagreb, 1963, str. 45–55.
- Čigoja, Brankica, *Najstariji srpski ćirilski natpisi. Grafija, ortografija i jezik*, „Čigoja“, Beograd, 1998.
- Čremošnik, Gregor, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. III, Sarajevo, 1948.
- Čremošnik, Gregor, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. IV–V, Sarajevo, 1950.
- Čremošnik, Gregor, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. VI, Sarajevo, 1951.
- Damjanović, Stjepan, *Staroslavenski jezik. Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.
- Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona*, Staroslavenska/starohrvatska čitanka, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
- Damjanović, Stjepan, Jurčević, Ivan, Kuštović, Tanja, Kuzmić, Boris, Lukić, Milica, Žagar, Mateo, *MALI staroslavensko-hrvatski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
- Daničić, Đ., *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka*, Državna štamparija u Biogradu, 1874.
- Dizdar, Mak, *Antologija starih bosanskih tekstova*, Sarajevo, 1997.

- Đorđić, Petar, *Istorija srpske ćirilice, Paleografsko-filološki prilozi*, Beograd, 1971.
- Enciklopedija Jugoslavije, Bje–Crn, sv. 2, Zagreb, 1982.
- Gabrić-Bagarić, Darija, Crkvenoslavensko i narodno u bosansko-hercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. st., u: *DRUGI Hercigonjin zbornik / uredio Stjepan Damjanović*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1989.
- Gošić, Nevenka, Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina (1189–1989)*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga CX; Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 1989, str. 45–59.
- Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1958.
- Hamm, Josip, *Staroslavenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1960.
- Ivić, Pavle, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Subotica, 1985.
- Ivić, Pavle, *Sudbina poluglasa u srpskohrvatskom jeziku*, Književnost i jezik, Knj. XIV, sv. 2–3, Beograd, 1972, str. 6–11.
- Ivić, Pavle, Grković, M., *O počecima zamene poluglasnika sa a u ćirilskim spomenicima*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XIV/I, Novi Sad, 1971.
- Ivšić, Stjepan, *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- Jahić, Dževad, *Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne*, Institut za jezik, Sarajevo, 2002.
- Jakanović, Vlado, Bosanska kancelarija, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb, 1956.
- Jakanović, , Državna organizacija, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb, 1956.
- Kalajdžija, Alen, Prilog terminološkom određenju starobosanskoga jezika, *Istraživanja*, br. 5, časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2010.
- Krstić, Kruno, Latinitet kod Južnih Slavena, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Zagreb, 1962.
- Kuna, Herta, Administrativno-pravni spisi, u: *Starija književnost*, Knj. I, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1974.
- Kuna, Herta, Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost, u: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Od najstarijih vremena do 1918. godine*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1982.
- Kuna, Herta, Istorija srpskohrvatskog literarnog jezika u krugu dijahronih disciplina serbokroatistike, *Književni jezik*, god. 16, br. 1, Sarajevo, 1987, str. 31–36.

- Nakaš, Lejla, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.
- Nikolić, Svetozar, *Staroslovenski jezik I. Pravopis – Glasovi – Oblici*, treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd, 1984.
- Nikolić, Svetozar, *Staroslovenski jezik II. Primeri sa rečnikom*, Naučna knjiga, Beograd, 1973.
- Pavlović, Milivoj, *Primeri istorijskog razvitka srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd, 1956.
- Peco, Asim, Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina, 1189–1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XC, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 23, 1989.
- Peco, Asim, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1985.
- Popović, Ivan, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi sad, 1955.
- Rački, Franjo, Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina, *Starine JA*, XIII, 1881.
- Radojičić, Sp. Đorđe, Ćirilica, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb, 1956.
- Radojičić, Sp. Đorđe, Hvalov zbornik, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, Zagreb, 1960.
- Raukar, Tomislav, O problemu bosančice u našoj historiografiji, *Izdanja Muzeja grada Zenice*, sv. 3, 1973, str.103–144.
- Rešetar, Milan, *Sekundarni poluglas u srpskohrvatskom književnom jeziku*, Prilozi za književnost, istoriju, jezik i folklor, knj. 1, Beograd, 1921, str. 238–251.
- Rogić, Pavle, Jedna isprava, pisana bosančicom u Senju 1720, *Filologija*, 3, Zagreb, 1962, str. 137–142.
- Rogić, Veljko, Dubrovnik. Geografija, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3, Zagreb, 1958, str. 123–126.
- Silić, Josip, Pranjković, Ivo, *Gramatika hrvatskoga jezika : za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–III, JAZU, Zagreb, 1971–1973.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. I, Prvi deo, Srpska manastirska štamparija, Beograd – Sremski Karlovci, 1929.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. I, Drugi deo, Srpska manastirska štamparija, Beograd – Sremski Karlovci, 1934.

- Rudolf, Strohal, Vokalizacija glasa „l“ u hrvatskom jeziku, *Nastavni vjesnik*, Knj. XXXIX, Zagreb, 1930/1931.
- Šidak, Jaroslav, Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci u Lenjingradu, *Slovo*, sv. 17, Zagreb, 1966, str. 113–125.
- Turbić-Hadžagić, Amira, *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni*, JU Javna biblioteka „Alija Isaković“, Gradačac, 2011, str. 267.
- Turbić-Hadžagić, Amira, Jezične osobitosti bosaničnih pravnih dokumenata iz 15. stoljeća pisanih u „Sutisci“, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, Kraljeva Sutjeska, Sarajevo, 2010, str. 33–50.
- Turbić-Hadžagić, Amira, Razvoj poluglasa u nekim bosansko-humskim poveljama, *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2010, str. 117–124.
- Vuković, Jovan, Glas jat u istorijskom razvitku i u savremenom srpskohrvatskom jeziku, *Radovi, Knj. XLI, Odjeljenje društvenih nauka*, Sarajevo, 1971, str. 89–133.
- Vuković, Jovan, *Istorija srpskohrvatskog jezika. Uvod i fonetika*, Beograd, 1974.

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ

PHONETIC-PHONOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LEGAL DOCUMENTS FROM THE XIII CENTURY

The paper analyzes phonetic-phonological characteristics of medieval legal documents created in the thirteenth century, which are kept in the State Archives in Dubrovnik today. The phonetic analysis has shown: presence of semi-vowels in accordance with the norm of the Old Slavonic language: *нъ, съ, д(ь)нъ, ѡ(тв)ць, коньць*; vocalization of the semi-vowel in accordance with the norm of the Old Bosnian language: *na, sa, danъ, bosanъskih*, and the elision of the semi-vowel: *vsj, ѡd*; preservation of *Jat* as a graphical morpheme in accordance with the Old Slavonic norm: *анѣдрѣи, всѣми, всѣи, ѡбъкинѣ, вѣки, старѣ, моѣ*, and reflection of *Jat* into: *e* and *i* in accordance with the Old Bosnian norm: *veruje, večъni, pridu*.

Key words: *legal Bosnian Cyrillic documents, phonetics, phonology, Old Slavonic language, Old Bosnian language*

UDK 811.112.2'36:811.163.42'36

Izvorni naučni rad

Ružica ZELJKO-ZUBAC (Mostar)

Filozofski fakultet – Mostar

ruzica.zeljko@gmail.com

SLOŽENI PRIDJEVI KOJI OPISUJU BOJE U NJEMAČKOM I NJIHOVA PRIJEVODNA OSTVARENJA U HRVATSKOM JEZIKU

Svima koji se bave njemačkim jezikom poznata je sklonost prema slaganju riječi. Osim imeničkih, značajan broj složenica nalazimo i među pridjevima. U radu se analiziraju složeni pridjevi u njemačkom jeziku koji opisuju boje. Osim onih koje nalazimo u rječnicima, značajan broj takvih pridjeva nastaje *ad hoc* (reklame, časopisi, modni portali) i svjedoči o kreativnosti (izvornih) govornika njemačkog jezika da na zanimljiv način tvorbom pridjevskih složenica opisu nijansu neke boje kako je oni percipiraju. To pak za govornike hrvatskog jezika, ali i drugih jezika može stvarati probleme prilikom prevođenja. Analizom na morfološkoj i sintaktičko-semantičkoj razini daju se neke smjernice za prevladavanje tog problema.

Ključne riječi: *složeni pridjevi, boje, ad hoc složenice, njemački jezik, hrvatski jezik, preoblike, prijevodna ostvarenja*

Uvod

Boje su veoma važan segment našega okruženja. One su predmet izučavanja u mnogim strukama kao fizici, kemiji, psihologiji, umjetnosti, grafičkom dizajnu, antropologiji ali i lingvistici. Boje su kulturološki fenomen i svojevrsno sredstvo komunikacije. Od svake osobe individualno ovisi kako percipira neku boju u određenom trenutku i pod određenim uvjetima. Istu boju možemo različito doživljavati u različito doba dana, godišnje doba, pri prirodnom svjetlu ili pod umjetnom rasvjetom. Boje su dio našeg životnog okruženja i utječu na naše raspoloženje. Jednako važno je i kako ih pripadnici neke jezične zajednice opisuju.

Upravo u opisu boja pokazuje se sva raskoš njemačkog jezika koja se postiže slaganjem pridjeva. Izvorni govornici sposobni su razumjeti i prema jasno definiranim pravilima uz ispravno određene elemente koji su relevantni

za tvorbu u svakom trenutku tvoriti „gramatički“ ispravne riječi. Na korpusu od 200 pridjevskih složenica (prikupljenih iz modnih časopisa, časopisa za uređenje interijera, reklamnih poruka ili s modnih portala na mrežnim stranicama) analiziramo njihovu morfološku i sintaktičko-semantičku strukturu. Pomoću preoblika pokušat će se odrediti smjernice za prevođenje na hrvatski jezik njemačkih pridjevskih složenica koje spadaju u semantičko polje *boja* a koje vrlo često ne nalazimo u leksikografskim djelima.

1. Složeni pridjevi u njemačkom jeziku

Pridjevi su riječi kojima opisujemo osobine nekoga ili nečega. Unatoč činjenici da inventar pridjeva u njemačkom jeziku broji svega nekoliko stotina jednostavnih pridjeva¹ (*alt, schön, dunkel, blau*) oni su sjajna podloga za tvorbu njemačkih složenica (imeničkih – *alt + Stadt > Altstadt*, glagolskih – *schön + schreiben > schönschreiben*), pridjevskih – *dunkel + blau > dunkelblau*).

Složene pridjeve koji se sastoje od dva (ili više leksema) možemo svrstati ili u **determinativne** ili u **kopulativne pridjevske složenice**. Determinativne složenice se bez obzira na broj leksema koji sudjeluju u tvorbi uvijek mogu svesti na dvije sastavnice: **modifikator** (*Bestimmungswort*) kao prvu i **temeljnu riječ** (*Grundwort*) kao drugu sastavnicu čime se dokazuje njihova binarna struktura.² Da bi **pridjevska složenica** bila okarakterizirana kao takva njena **temeljna riječ** uvijek mora biti **pridjev** a kao **modifikator** u tvorbi mogu sudjelovati imenice, pridjevi, glagoli, vezani leksički morfemi i dr.³ Kod

¹ U njemačkom jeziku pridjevi spadaju u treću najbrojniju vrstu riječi nakon imenica i glagola. Više o tome u DUDEN – *Die Grammatik* (1995), Band 4, 5. völlig neu bearb. Aufl., Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, str. 514.

² Struktura kompleksnih riječi najbolje se može prikazati kroz **strukturno stablo**, tzv. **Baumdiagramm**. Više o tome kod NAUMANN, B. (2000): *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*, 3., neubearb. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, str. 21. On ga naziva još i **Konstituentenstrukturbaum**. Kada shematski prikazemo hijerarhiju složenice vidimo da se one bez obzira na broj leksema koji sudjeluju u njenoj tvorbi uvijek svode na dvije neposredne sastavnice. Naravno da svaka od neposrednih sastavnica može i sama po sebi biti već složenica pa tako imamo **Linksverzweigung**, **Rechtsverzweigung** ili **Links-Rechts-Verzweigung**. Ovakva analiza je značajnija kod imeničkih složenica s obzirom na broj leksema koji može sudjelovati u nastanku njemačkih složenica.

³ **Temeljna riječ** (njem. *Grundwort*) je druga neposredna sastavnica njemačkih složenica koja definira vrstu riječi i određuje ostale gramatičke osobine ovisno o vrsti riječi. Ovdje moramo napomenuti da temeljna riječ sama po sebi može biti već složenica. **Modifikator** (njem. *Bestimmungswort*) kao prva neposredna sastavnica pobliže opisuje temeljnu riječ. I modifikator može biti također već složenica. Usp. kod ZELJKO-ZUBAC, R. (2007): *Tvorba imeničkih složenica u njemačkom i hrvatskom jeziku, kontrastivna analiza primjera iz jezika pravne struke*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 20–21.

determinativnih složenica nije moguća zamjena mjesta prve (modifikator) i druge (temeljna riječ) sastavnice jer bi u tom slučaju došlo do promjene značenja, a u mnogim slučajevima i do promjene vrste riječi novonastale složenice. To možemo ilustrirati na slijedećim primjerima: imenica *Beton* + pridjev *hart* tvore **pridjevsku složenicu** *betonhart* (hrv. *tvrd kao beton*). Međutim ako zamijenimo ove dvije riječi pa pridjev *hart* stavimo na prvo, a imenicu *Beton* na drugo mjesto tada nastaje **imenička složenica** *Hartbeton* (hrv. *tvrdi beton*).

Kod složenica koje poznamo kao **kopulativne**⁴ moguće je zamijeniti mjesta pridjeva a da ne dođe do promjene značenja, npr. *schwarzweiß* ili *weißschwarz*, *sauerbitter* ili *bittersauer*. Ova vrsta složenica u svome značenju uvijek ima jednakost zbog činjenice da ni jedan leksem nije nadređen drugome kao kod determinativnih složenica. One uvijek nose značenje i prvog i drugog (i trećeg...) leksema, jer između njih stoji veznik 'und / i' pa je *schwarzweiß* i *schwarz* i *weiß* istovremeno. Međutim, ako se radi o nazivima boja koje koristimo za opis zastava, zamjena redosljedom leksema nije moguća zbog promjene značenja, npr. *schwarz-rot-gold* se uvijek navodi ovim redosljedom zbog toga što nam upravo ovaj niz boja opisuje zastavu Savezne Republike Njemačke.

Razlikujemo leksikalizirane složene pridjeve (*blutjung*, *riesengroß*, *langbeinig*, *knochenhart*, *altmodisch*) koje bez većih problema prevodimo na hrvatski jezik (značenje možemo provjeriti u rječnicima) i ad hoc složenice usko vezane uz određeni kontekst u kojem su upotrijebljene (*spritudurstig*, *milchkaffeebraun*, *morphologieblind*)⁵. Neke se često pojave samo jednokratno kao inspiracija autora u određenom trenutku. Upravo takvi primjeri stvaraju poteškoće pri prevođenju na hrvatski jezik.

2. Složeni pridjevi koji označavaju boje u njemačkom jeziku

Prije nego se posvetimo složenim pridjevima koji opisuju boje u njemačkom jeziku provjerit ćemo kako su leksemi *Farbe* i *boja* definirani u različitim jedno- i dvojezičnim rječnicima njemačkog i hrvatskog jezika. Za leksem *Farbe* u nekoliko rječnika na njemačkom jeziku kao prve natuknice nalazimo slijedeća objašnjenja „*vom Auge wahrgenommene Tönung von*

O složenim pridjevima više kod DONALIES, E. (2005): *Die Wortbildung des Deutschen, Ein Überblick*, 2. überarbeitete Auflage, Gunter Narr Verlag, Tübingen, str. 79–81.

⁴ O ovoj vrsti složenica više kod NEUSS, E. (1981): *Kopulativkomposita*, U: *Sprachwissenschaft*, herausgegeben von Rudolf Schützeichel, Band 6, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1981, str. 31–68.

⁵ Usp. kod HILSEN, E. (2011): *Grundzüge der Morphologie des Deutschen*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin/Boston, str. 148 ff.

etwas“⁶; „Empfindung, die Lichtstrahlen ihrer Wellenlänge entsprechend dem Auge vermitteln“⁷ ili „die optische Erscheinung, die es möglich macht, z.B. bei roter Ampel den Unterschied zwischen den Signalen rot, gelb und grün zu sehen“⁸. U hrvatskim rječnicima nalazimo slijedeće opise „dojam što ga na oko ostavljaju različita zračenja od kojih se sastoji svjetlost“⁹ ili „Vidni osjeti zavisni od frekvencije svjetlosnog zračenja...“¹⁰ ili „utisak što ga na ljudsko oko čini neka pojava ili predmet svojim vidljivim zračenjem (bijelo, crno, plavo, zeleno, žuto itd.“¹¹ I u njemačkim i u hrvatskim leksikografskim djelima pojašnjenja su data na sličan način, opisuje se pojava koju opažamo okom pod određenim uvjetima, potom slijede nazivi pojedinih boja, njihove specifičnosti te lingvistički kontekst u kojem se i kako koriste.

Razlikujemo osnovne ili primarne boje (*rot, blau, gelb*), složene ili sekundarne koje nastaju miješanjem primarnih boja (*grün, orange, violett*) i tercijarne boje koje nastaju miješanjem primarnih i sekundarnih boja (*grünblau, rosarot, graugrün, orangenrot, gelbbraun* i sl.).¹² Kapović već u uvodnom dijelu svoga osvrta na svijet boja ističe „Spektar se boja različito dijeli i različito imenuje u različitim jezicima te se broj osnovnih riječi za boje u jezicima kreće od dvije do desetak i više boja. Sustav boja u jezicima nije pretjerano stabilan, često se i razmjerno lako mijenja, nastaju riječi za nove boje, posuđuju se iz drugih jezika, a stare riječi odumiru ili mijenjaju značenje.“¹³ Posebno u području mode dolazi do stalne promjene tzv. „trendy-boja“ tako da isti opisi boja ne traju godinama. Modni stručnjaci i stručnjaci za marketing žele izazvati pozornost, a jedan od najboljih načina je

⁶ DUDEN, *Das Herkunftswörterbuch* (1997), Band 7, Dudenverlag Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, str. 176.

⁷ WAHRIG, G. (2005): *Deutsches Wörterbuch*, 7. völlig neu bearbeitete Auflage, Wissen Media Verlag GmbH, Gütersloh, München, str. 457.

⁸ LANGENSCHIED (1998): *Langenscheids Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Langenscheidt Berlin – München – Wien – Zürich – New York, str. 324.

⁹ HRVATSKI ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK (2002), Knj. 2 (Bež–Dog), Zaj. izd. EPH d.o.o. Zagreb i Liber d.o.o. Zagreb, str. 56.

¹⁰ ENCIKLOPEDIJA, Opća i nacionalna u 20 knjiga, 3. knjiga, BE–CA, Proleksis d.o.o., Večernji list, Zagreb, 2005, str. 91.

¹¹ KLAIĆ, B. (1985): *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, str. 184.

¹² Ovo je neka osnovna podjela boja, međutim njemački kemičar i filozof Wilhelm Friedrich Ostwald (1853–1932) dao je skalu od 24 boje kao osnovu za jedan od sustava za klasifikaciju pojedinih nijansi boja iako u literaturi nalazimo niz različitih podjela ovisno o jeziku ili području ljudskog djelovanja u kojem se koriste. Smatra se da ljudsko oko može razlikovati nekoliko milijuna boja, ali da može zapamtiti tek oko 160 nijansi. Više o tome kod ŠTIMAC LJUBAS, V. (2014): *Podrijetlo, sintaktička struktura i leksikografska obradba naziva za boje*, *Studia lexicographica*, god. 7, Br. 1(12), str. 91–115.

¹³ KAPOVIĆ, M. (2009): Boje u jeziku, u: *Moć boja*, Zagreb: Etnografski muzej, str.163.

ekspresivno izražavanje, pa zanimljiv opis nijanse¹⁴ ili intenziteta određene boje tome značajno doprinosi.

Naše je istraživanje posvećeno uglavnom opisu sekundarnih i tercijarnih boja pomoću pridjevskih složenica u njemačkom jeziku i značajnom broju primjera kojima se opisuju boje u kojima je druga sastavnica, tj. temeljna riječ pridjev *-farbig* ili domaći konfiks¹⁵ *-farben*.

2.1. Analiza pridjevskih složenica koji označavaju boje

2.1.1. Morfološka analiza pridjevskih složenica

S morfološkog aspekta analiziramo koje riječi sudjeluju u tvorbi u ulozi prve sastavnice, tj. modifikatora. Već smo ranije spomenuli da modifikator u pridjevskim složenicama općenito mogu biti različite vrste riječi, međutim u korpusu smo našli potvrdu za:

1) imenica + pridjev

Kod nekih novonastalih složenica ovoga tipa pojavljuje se spojnik *-n-* na tvorbenom šavu, a kod drugih ne:¹⁶

*taubenblau, rabenschwarz, flaschengrün, tannengrün,
kirschrot, schneeweiß, blutorange, moosgrün, himmelblau.*

2) pridjev + pridjev

U složenicama u kojima obje sastavnice pripadaju po vrsti riječi pridjevima razlikujemo boje u kojima se one opisuju po svom intenzitetu, tj. pomoću nekog drugog pridjeva opisana je svjetlina ili intenzitet neke boje:

hellrosa, dunkelrot, tiefblau, altrosa, hochrot, blassgrün.

Oba pridjeva označavaju boje u njemačkom jeziku:

*grünblau, blaugrün, grauoliv, blaulila, gelborange,
gelboliv, rotviolett, violettblau, grünbeige, braungrün.*

¹⁴ Pojam '*nijansa*' odnosi se na bilo kakav mali pomak ili razliku prema primarnoj ili sekundarnoj boji.

¹⁵ Ovdje smo termin '*domaći konfiks*' naveli prema LOHDE, M. (2006): *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr- und Übungsbuch*, Narr Studienbücher, Tübingen, str. 162. Lohde navodi da se *-farben* razvio iz mdh. *var* što je značilo *farbig* i ističe slijedeće „Das heimische Konfix *-farben* ist außergewöhnlich produktiv; es lässt sich problemlos mit den oben genannten Modefarbwörtern kombinieren.“

¹⁶ Ako je modifikator imenica može se često pojaviti spojnik *-n-* na tvorbenom šavu.

3) **pridjev / imenica + pridjev „-farbig“**

Često pri opisu boja u njemačkom jeziku imamo pridjevske složenice kojima je temeljna riječ pridjev „-farbig“:

grünfarbig, schwarzfarbig, rotfarbig, rosafarbig, gelbfarbig, zitronenfarbig, dotterfarbig, goldfarbig, lederfarbig, holzfarbig.

4) **imenica / pridjev + konfiks „-farben“**

Mnogo produktivnije od pridjeva **-farbig** u svojstvu temeljne riječi su složenice s domaćim konfiksom „-farben“ kao drugom sastavnicom kod kojih prva sastavnica, tj. modifikator može biti **imenica** ili **pridjev** koji opisuje boju:

*honigfarben, kirschfarben, smaragdfarben, lilafarben, cremefarben, fliederfarben, rosafarben, grünfarben, senffarben.*¹⁷

2.1.2. Sintaktičko-semantičke specifičnosti pridjevskih složenica

Kako je u većini primjera riječ o **determinativnim pridjevskim složenicama** odnose između prve (**A**) i druge neposredne sastavnice (**B**)¹⁸ možemo odrediti pomoću preoblika koje nam daju uvid u sintaktičko-semantičke specifičnosti u njemačkom jeziku. Najučestalija preoblika je „**B ist wie A**“ (*moosgrün > grün wie Moos, himmelblau > blau wie der Himmel, kirschrot > rot wie Kirschen*). Riječ je o tzv. '**Vergleichskomposita**', tj. pridjev koji opisuje boju uspoređuje se s imenicom koja opisuje „nešto zastupljeno u prirodi koje ima tipičnu boju za koju se pretpostavlja da je (svima) poznata“. Prema našem 'znanju o svijetu' znamo da je mahovina (das Moos) zelene boje, nebo (der Himmel) plave, a trešnje (die Kirschen) crvene. Većinu sličnih složenica možemo bez problema razumjeti i parafrazirati.

Pridjevske složenice koje opisuju kontrast (*hell – dunkel*) parafraziramo kao '**A ist B**' pa je *hellgrün > helles Grün, dunkelblau > dunkles Blau* što znači da modifikator (**A**) stoji uz temeljnu riječ (**B**) kao atribut.

Mogući su i drugačiji primjeri gradacije boja pomoću pridjeva u njemačkom jeziku, međutim *tiefblau* ne može se jednostavno parafrazirati kao '*tiefes Blau*'. Prema DUDEN – Grammatik¹⁹ ovaj pridjev spada u **elativische**

¹⁷ LOHDE, M. (2006, str. 162) navodi da pridjev **-farbig** uglavnom nalazimo povezan s čistim bojama, dok se konfiks **-farben** može slagati i s imenicama koje nam služe kao usporedba za neku boju. Obje varijante često nalazimo i kao sinonime.

¹⁸ Prvu neposrednu sastavnicu ili **modifikator** (Bestimmungswort) označavamo kao **A**, a drugu neposrednu sastavnicu ili **temeljnu riječ** (Grundwort) kao **B**.

¹⁹ DUDEN – Grammatik der deutschen Gegenwartssprache (1995), str. 517.

Bildungen „in denen das Erstglied wie ein Präfix wirkt und den adjektivi-schen Grundwortinhalt verstärkend hervorhebt“. Značenje bi bilo *'sehr blau / intensiv blau'*. U tom slučaju ni *tiefschwarz* ne bi bilo *'tiefes Schwarz'* već nešto što je *'sehr schwarz'*, a *knallrot* nije „*knalliges Rot*“ već nešto što je *'intensiv rot'*, radi se dakle o prenesenom značenju.

Složenice koje su nastale slaganjem od „**pridjeva / imenice (A) i pridjeva -farbig (B)**“ možemo parafrazirati na slijedeće načine *'etw. ist in A Farbe (B) / 'etw. ist A'* ili *'etw. ist in der Farbe wie A'* pri čemu je leksem *Farbe* ekvivalent za temeljnu riječ **-farbig**:

<i>grünfarbig</i>	>	<i>etw. ist in grüner (A) Farbe (B) / etw. ist grün (A)</i>
<i>rotfarbig</i>	>	<i>etw. ist in roter (A) Farbe (B) / etw. ist rot (A)</i>
<i>honigfarbig</i>	>	<i>etw. ist in der Farbe wie Honig (A)</i>

Složenice u kojima imamo konfiks **-farben** kao temeljnu riječ (B), a **'pridjev ili imenicu kao modifikator (A)'** mogu se parafrazirati kao *'etw.ist B (= in der Farbe) von A'* ili „*etw. hat B (= die Farbe) wie A'*. Od govornika / čitatelja se očekuje da zna koju boju u prirodi ima A, tj. kako je on subjektivno vidi i doživljava.²⁰

<i>zitronenfarben</i>	>	<i>etw. ist in der Farbe von Zitronen</i>
<i>senffarben</i>	>	<i>etw. hat eine Farbe wie Senf</i>
<i>curryfarben</i>	>	<i>etw. hat die Farbe wie Curry</i>

Kod jednog broja pridjevskih složenica kojima se opisuju boje utvrđeno je da su prva i druga sastavnica u ravnopravnom odnosu, dakle ne postoji nadređenost niti jedne od njih. Sastavnice uvijek pripadaju istoj vrsti riječi i oba leksema imaju predikatnu funkciju. Riječ je o **kopulativnim složenicama** koje vrlo jednostavno parafraziramo kao „**AB ist A und B**“, npr. *schwarzgrün, rotgelb, blauweiß, weißbrot* i sl.²¹ Ovakve primjere nalazimo često u opisu zastava, sportske odjeće ili u interijerima, tj. opisima u kojima su pojedine boje jasno razgraničene i pojavljuju se jedna pored druge. Primjeri za ovu vrstu složenica kojima se označavaju kombinacije boja se jednostavno prevode kao osnovne boje koje su sastavni dio neke kombinacije. Da se radi o kopulativnim pridjevskim složenicama u kojima su boje jasno razgraničene vidljivo je iz toga da uz njih skoro bez izuzetka stoji još neki

²⁰ I **-farbig** i **-farben** koji nam u ovakvim slučajevima stoje kao temeljna riječ (B) u složenim pridjevima odnose se na predmet (X) koji je u boji koja je navedena kao modifikator (A). Obje varijante su dosta zastupljene i pojavljuju se često kao sinonimi (*rotfarbig = rotfarben*).

²¹ Više o tome kod NEUSS, E. (1981), str. 39–44 i HENZEN, W. (1965): *Deutsche Wortbildung*, 3. durchg. und ergän. Auflage, Max Niemeyer Verlag Tübingen, § 42.

pridjev koji opisuje neki uzorak i slično (*ein weiß-blau gestreiftes Kleid, das rot-schwarz karierte Hemd*).

3. Prijevodne realizacije u hrvatskom jeziku

Pridjevi se u hrvatskom jeziku tvore na različite načine, međutim Brbora²² je ukazala na nekoliko pravilnosti u načinu iskazivanja boja u hrvatskom jeziku (pomoću derivacije – sufiksalsnom tvorbom (*plav-kast*), opisnim sintagmama (*zagasito zelena*) ili složenicama (*tamnonarančasta*) koje pobliže označavaju nijanse određene boje, poredbenim sintagmama koje boju uspoređuju s bojom / objektom koji bojom nalikuje boji / nijansi koju želimo izraziti (*zeleno kao trava*) i frazama (*boja ciklame*).

Njemačke pridjevske složenice iz korpusa koji se sastoji od 200 primjera razvrstali smo prema vrstama riječi koje sudjeluju u tvorbi pridjevskih složenica kao prva sastavnica, zatim prema mogućim preoblikama i nastalim parafrazama u njemačkom jeziku. Dobivene parafraze usporedili smo s prijevodom ili opisom boje / nijanse u hrvatskom jeziku. Sve smo pronađene primjere provjeravali u jedno- i dvojezičnim rječnicima koji su nam bili na raspolaganju. Za primjere iz korpusa koji su bili vrlo specifični ili su nastali kao inspiracija govornika u određenom trenutku provjerili smo na koji od gore navedenih načina se može najvjerođostojnije interpretirati u hrvatskom jeziku.

3.1. Njemačke preoblike i njihove prijevodne realizacije u hrvatskom jeziku

Analizom je utvrđeno da su u našem korpusu imenice potvrđene kao najbrojnija vrsta riječi u njemačkom jeziku koja sudjeluje u tvorbi složenih pridjeva. Pojavljuju se kao modifikator kojim se opisuje ili precizira određena boja ili njena nijansa.²³ Svrstavaju se u tzv.

Vergleichskomposita (poredbene složenice) čija je preoblika na njemačkom jeziku vrlo jednostavna i glasi 'B ist wie A'. A je neki objekt koji se

²² BRBORA, S. (2005): „Što je zajedničko marelici i lososu? (O nazivima za boje)“, u: *Semantika prirodnog metajezika i jezika semantike* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 111–121. U radu se nalazi i Glosar sa 129 opisanih boja/nijansi čije nazive autorica predlaže kao moguće opise boja u hrvatskom jeziku. Mnogi od njih mogu nam poslužiti prilikom prevođenja s njemačkog na hrvatski jezik jer su se već uvriježili u govornom jeziku iako mnoge nazive (još uvijek) ne nalazimo u rječnicima.

²³ U radu će biti predočeni samo neki od primjera iz korpusa zbog ograničenog prostora. Za svaki navedeni primjer bit će ponuđene preoblike koje ćemo analizirati kao moguće prijevodne ekvivalente u hrvatskom jeziku.

nalazi u prirodi i koji govornika po boji asocira na njega. Ponuđena preoblika može nam poslužiti prilikom prevođenja ukoliko nemamo adekvatan naziv za određenu boju ili nijansu u hrvatskom jeziku.

Pridjevska složenica	/ njem. parafraza	prijevod na hrvatski
<i>ozeanblau</i> >	<i>blau wie der Ozean</i>	<i>plav kao ocean</i>
<i>moosgrün</i> >	<i>grün wie Moos</i>	<i>zelen kao mahovina</i>
<i>dottergelb</i> >	<i>gelb wie Dotter</i>	<i>žut kao žumance</i>
<i>lachsorange</i> >	<i>orange wie Lachs</i>	<i>narančast kao losos</i>
<i>nachtschwarz</i> >	<i>schwarz wie die Nacht</i>	<i>crn kao noć</i>

U nekim primjerima parafraza ne može biti od pomoći s obzirom da govornici različitih jezika imaju različitu percepciju boja. U takvim slučajevima se predlaže usporedba koja je bliska govornicima hrvatskog jezika vodeći računa o karakteristikama određene boje / nijanse usporedive s nekim objektom u prirodi:

<i>rehbraun</i> >	<i>braun wie ein Reh</i>	<i>*smeđ kao jelen²⁴</i>
<i>milchkaffeebraun</i> >	<i>braun wie Milchkaffee</i>	<i>*smeđ kao bijela kava²⁵</i>
<i>taubenblau</i> >	<i>blau wie eine Taube</i>	<i>*plav kao golub²⁶</i>

Za slijedeće primjere u hrvatskom jeziku (koji inače nije sklon tvorbi složenica poput njemačkog) kao prijevodne ekvivalente ponekad imamo također složenice nastale čistim slaganjem sa spojnikom **-o-**. Većina složenica se često koristi za opise boja ili nijansi te se smatraju kao općepoznate za većinu govornika hrvatskog jezika:

<i>schneeweiß</i> >	<i>weiß wie Schnee</i>	<i>snježnobijel</i>
<i>korallenrot</i> >	<i>rot wie die Koralle</i>	<i>koraljnocrven</i>
<i>blutrot</i> >	<i>rot wie Blut</i>	<i>krvavocrven</i>
<i>kupferrot</i> >	<i>rot wie Kupfer</i>	<i>bakrenocrven</i>
<i>zitronengelb</i> >	<i>gelb wie eine Zitrone</i>	<i>limunžut</i>
<i>grasgrün</i> >	<i>grün wie Gras</i>	<i>travnatozelen</i>
<i>smaragdgrün</i> >	<i>grün wie ein Smaragd</i>	<i>smaragdnozelen</i>

²⁴ Govornik hrvatskog jezika bi ovu nijansu smeđe boje preveo kao *lješnjak smeđa* ili *kestenjasta* s obzirom da ima blagu primjesu crvenkaste. Teško da bi je usporedio s jelenom unatoč činjenici da i jeleni imaju smeđu boju s blagom primjesom crvenkaste.

²⁵ Ni ovu boju ne možemo prevesti prema njemačkoj parafrazi jer je u hrvatskom jeziku već uobičajena sintagma „*bijela kava*“ kao naziv za jako svijetlu smeđu boju koja podsjeća na kavu s mlijekom, pridjev *smeđ* nije potrebno isticati.

²⁶ BRBORA (2005) za ovu boju predlaže naziv „*golublje siva*“ (sivo-smečkasta boja koja podsjeća na boju golubova perja). Znači u percepciji govornika hrvatskog jezika golubovi se ne percipiraju kao *plavi*, već kao *sivi* s određenom nijansom koja asocira upravo na njih i ni na što drugo (miš, dim, pepeo i sl.).

Složenice tipa 'pridjev + pridjev' imaju **B** kao jezgru sintagme, **A** postaje pridjevski atribut koji parafraziramo kao „**A ist B**“. U hrvatskome se jeziku ovakvi primjeri također pojavljuju kao pridjevske složenice sa spojnikom **-o-** i ne predstavljaju poteškoće osobito, ako se u ulozi modifikatora (**A**) nađu pridjevi 'hell' i 'dunkel':

Pridjevska složenica		njem. parafraza	prijevod na hrvatski
<i>dunkelblau</i>	>	<i>dunkles Blau</i>	<i>tamnoplav</i>
<i>dunkelbraun</i>	>	<i>dunkles Braun</i>	<i>tarnosmeđ</i>
<i>hellrot</i>	>	<i>helles Rot</i>	<i>svijetlocrven</i>
<i>hellgrau</i>	>	<i>helles Grau</i>	<i>svijetlosiv</i>

Problem nastaje kada imamo pridjeve koji imaju intenzivirajuću ulogu u složenici kao npr. *tief + schwarz > tiefschwarz*. U njemačkom jeziku će izvorni govornik ovu sintagmu prepoznati kao 'völlig dunkel'. Za govornike hrvatskog jezika *crna boja* je samo *crna* bez potrebe posebnog naglašavanja pomoću nekog drugog pridjeva.

Boja koja je obilježena kao *grellrot* po svom semantičkom značenju je „*leuchtendes, kräftiges, auffallendes Rot*“. U hrvatskom jeziku za takvu boju imamo izraz „*kričavo crvena*“. Pridjev 'grell' nalazimo i uz 'weiß' > *grellweiß* što se u njemačkom parafrazira kao „*von einem (grellen) blendenden Weiß*“. Mogući prijevod za ovaj pridjev mogao bi biti sintagma 'blještavo bijel'.

I neki drugi pridjevi postaju modifikatori pridjevskih složenica kao npr. *alt + rosa > altrosa* sa značenjem „*von dunklem bläulichem Rosa*“. U hrvatskom jeziku za opis 'roza boje' koja nije sasvim jasna imamo izraz „*prljavo roza*“. Pridjevsku složenicu *reingrün > reines Grün* u hrvatskom jeziku interpretiramo kao 'čista zelena' odnosno samo 'zelena', dakle ona boja koja nastaje u jednakom omjeru iz plave i žute. Boja označena kao *blassgrün* obilježava u njemačkom jeziku „*mattes, schwaches Grün*“. U hrvatskom bi za ovu pridjevsku složenicu najbolji prijevod bio s izvedenim pridjevom na sufiks **-kast** dakle 'zelenkast' jer se radi o jako svijetloj boji koju nije moguće usporediti ni sa čime što nas okružuje. Opisuje se samo „nijansa, drugačiji ton boje od onoga što se nalazi u osnovi riječi.“²⁷

Ako je modifikator (**A**) pridjev u njemačkom jeziku, a temeljna riječ (**B**) pridjev 'farbig' ili domaći konfiks '-farben' (vrlo se često pojavljuju kao sinonimi) u hrvatskom se jeziku mogu interpretirati kao sintagme u kojima se pojavljuje leksem „boja“, npr. „**X boje**“ ili „**u X boji**“. Ukoliko je prva

²⁷ Usp. kod ŠTIMAC LJUBAS, V. (2013), str. 98.

sastavnica imenica moguće su parafraze kao „boja X“ ili „boja kao / poput / na + predmet koji se navodi“.²⁸

Pridjevska složenica	njem. parafraza	prijevod na hrvatski
<i>rotfarbig</i>	<i>(etw. ist) in roter Farbe</i>	<i>crvene boje / u crvenoj boji</i>
<i>schwarzfarbig</i>	<i>(etw. ist) in schwarzer Farbe</i>	<i>crne boje / u crnoj boji</i>
<i>pinkfarbig</i>	<i>(etw. ist) in der Farbe pink</i>	<i>pink boje / u pink boji</i>
<i>champagnefarbig</i>	<i>in der Farbe von Champagne</i>	<i>boja šampanjca / u boji šampanjca²⁹</i>
<i>goldfarbig</i>	<i>(etw. ist) in goldner Farbe</i>	<i>boja zlata / u zlatnoj boji</i>
<i>honigfarbig</i>	<i>(etw. ist) in der Farbe wie Honig</i>	<i>boja meda / u boji meda</i>
<i>fleischfarbig</i>	<i>(etw. ist) in der Farbe von Fleisch</i>	<i>boja mesa / u boji mesa³⁰</i>
<i>feuerfarben</i>	<i>in der Farbe wie Feuer</i>	<i>boja vatre / u boji vatre ili u hrv. vatreno crvena³¹</i>
<i>scharlachfarben</i>	<i>die Farbe ist wie bei Scharlach</i>	<i>boja kao skrlet / šarlah skrletne boje³²</i>
<i>curryfarben</i>	<i>in der Farbe von Curry</i>	<i>u boji currya³³</i>
<i>sandfarben</i>	<i>in der Farbe wie Sand</i>	<i>boja pijeska / u boji pijeska</i>
<i>amethystfarben</i>	<i>in der Farbe wie Amethyst</i>	<i>boja poput ametista³⁴</i>
<i>jeansfarben</i>	<i>in der Farbe von Jeans</i>	<i>boja džinsa / u boji džinsa³⁵</i>

²⁸ BRBORA, S. (2005) u svom istraživanju naziva za boje kaže slijedeće: „Dok se s jedne strane susrećemo s brojnim nazivima i jezičnom kreativnosti te tvorbenim mogućnostima jezika, s druge strane svjedočimo situacijama kad se boja iskazuje deiktički, odnosno indeksički „ova boja; ovakva boja“, što upućuje na nedostatak odgovarajućeg naziva. Isto tako, pri imenovanju boja često dolazi do komunikacijskog nesporazuma – pod spomenutim nazivom sugovornici ne podrazumijevaju isti referent.“

²⁹ Govornik mora znati koje je boje piće ‘šampanjac’ da bi si istu mogao predočiti.

³⁰ Boja svježeg mesa je *blijedo crvena*.

³¹ Govornici i njemačkog i hrvatskog jezika će imati sličnu percepciju ove boje imajući u vidu intenzivne boje koje vide kada gori vatra. Moguć je i prijevod *plamenocrvena*.

³² Skrlet (šarlah) je opasna zarazna, uglavnom dječja bolest kod koje se na tijelu pojavljuje osip, tj. točkice intenzivne crvene boje. Kada se navede opis boje kao ovaj računa se s time da govornici / slušatelji / čitatelji imaju predodžbu o pojmu šarlah. To spada u njihovo ‘znanje o svijetu’ (Weltwissen).

³³ I kod ovog primjera potrebno je znati što je to i kakve je boje „curry ili kari“. Curry je začinska mješavina, koja može sadržavati od 5 do 30 različitih začina i karakterističan je za indijsku kuhinju. Karakteristična boja mu je *intenzivna tamno žuta boja*. I poznavanje ove boje spada u naše ‘znanje o svijetu’ (Weltwissen).

³⁴ *Ametist* je *ljubičasta* vrsta kremenca (poludragulj). Potrebno je imati dodatno znanje o tome koje je boje imenovani predmet u prirodi da bi za nešto novo mogli ustvrditi da je ‘poput *ametista*’.

³⁵ Ovu boju danas svaki govornik i njemačkog i hrvatskog jezika može zamišljati drugačije

Određen broj pridjevskih složenica iz našeg korpusa pripada u njemačkom jeziku kopulativnim pridjevskim složenicama koje parafraziramo kao „**AB ist A und B**“. S obzirom da se boje u složenici pojavljuju jedna pored druge jednostavno se prevode na hrvatski jezik.³⁶ Povezuju se sa spojnikom -o-, nekad se pišu s crticom koja je grafijski znak koji ističe njihovu naglasnu samostalnost i njihovu morfološku istovjetnost, ali ih nalazimo i zajedno napisane:

Pridjevska složenica	njem. parafraza	prijevod na hrvatski
<i>gelbbraun</i>	<i>gelb und braun</i>	<i>žuto-smeđ / žutosmeđ</i>
<i>gelborange</i>	<i>gelb und orange</i>	<i>žuto-narančast / žutonarančast</i>
<i>schwarzgrün</i>	<i>schwarz und grün</i>	<i>crno-zelen / crno zelen</i>
<i>weißgrau</i>	<i>weiß und grau</i>	<i>bijelo-siv / bijelo siv</i>
<i>bordeauxviolett</i>	<i>bordo und violett</i>	<i>bordo-ljubičast / bordo ljubičast</i>

Ovdje moramo napomenuti da se pridjevi ovoga tipa mogu razumjeti i drugačije, ako se radi o **'boji koja u svojoj osnovi ima primjesu neke druge boje'** u tom slučaju se *grünblau* može interpretirati i kao *blau mit grünem Schimmer*³⁷. Prijevod na hrvatskom jeziku bio bi *zelenoplav*, što bi značilo *'plava s primjesom zelene boje'*. Radi se o nijansi plave boje. Prilikom prevođenja treba biti jako oprezan i pokušati iz šireg konteksta otkriti je li riječ o pravim kopulativnim pridjevskim složenicama ili se radi o složenicama koje su po svojim semantičkim osobinama na prijelazu prema determinativnim.³⁸ Kopulativne pridjevske složenice u modnim časopisima i portalima možemo u njemačkom jeziku jednostavno prepoznati jer u većini slučajeva uz njih stoji još jedan pridjev koji nam potvrđuje da se radi o ovom tipu složenica, npr. *grünblau gestreiftes Hemd* ne možemo razumjeti

uzimajući u obzir sve nijanse u kojima se *jeans* pojavljuje. Kada se ovaj pamučni, otporni materijal pojavio bio je u indigo plavoj boji i služio je uglavnom za izradbu radne odjeće. Tek sredinom 20. stoljeća postaje omiljeni materijal za izradbu hlača, a kasnije i ostalih odjevnih predmeta za mlade ljude. Danas se proizvode odjevni predmeti od *jeansa* za sve generacije bez obzira na spol (od beba do starijih ljudi). U hrvatskom se za *džins / jeans* koristi i naziv *traper*.

³⁶ Ako navodimo boje zastava *blau-weiß-rot / plava-bijela-crvena* (HR); *schwarz-rot-gold / crna-crvena-zlatna* (BRD); *rot-gelb-grün / crvena-žuta-zelena* (Gvineja) redoslijed je utvrđen i ne može se mijenjati kao što je to inače moguće kod kopulativnih zamjenica.

³⁷ WAHRIG, G. (2005): *Deutsches Wörterbuch*, 7. völlig neu bearbeitete Auflage, Wissen Media Verlag GmbH, Gütersloch, München, str. 581.

³⁸ Više o ovoj dilemi kod DONALIES, E. (2005), str.77–78 i str. 84–88.

drugačije nego *zeleno-plava prugasta košulja*. Pridjev *gestreift / prugast* nam pomaže pri tome.

Zaključak

Već smo zaključili da je 'boja' koju vidimo subjektivan doživljaj. Priпадnici različitih kultura jednu te istu boju doživljavaju i pri tom opisuju na različite načine. U dvojezičnim rječnicima možemo pronaći nazive za osnovne boje, neke već uvriježene kombinacije boja ili nijanse istih pa je prevođenje jednostavno. Problem predstavljaju opisi boja koji su u mnogo slučajeva nastali trenutnom inspiracijom i vještinom govornika da nešto opiše na što maštovitiji način. U takvim slučajevima mogu nam pomoći preoblike i pomoću njih dobivene parafraze. Njemačke parafraze uglavnom mogu poslužiti kao predložak za doslovno prevođenje na hrvatski jezik ako im je modifikator (A) imenica (*himmelblau > blau wie der Himmel > plav kao nebo*). Riječ je o poredbenim složenicama (Vergleichskomposita). Uočavaju se i razlike zbog kulturološkoga percipiranja boja ili nijansi određenog predmeta u prirodi pa *taubenblau > blau wie die Taube* u hrvatskom jeziku nalazimo kao *golublje siv*. U modernom njemačkom jeziku ova vrsta pridjevskih složenica nastaje *ad hoc* prema trenutnoj inspiraciji govornika. Dovoljno je da ga neka boja ili nijansa asocira na predmet ili pojavu u prirodi i već nastaje nova usporedba (*abgestandenesgetriebeölschwarz > schwarz wie abgestandenes Getriebeöl = crn kao odstajalo ulje u mjenjaču vozila*).

Pridjevi kojima se pomoću *hell / dunkel* opisuje intenzitet boje i u hrvatskom su jeziku složenice pa se *hellblau / dunkelblau > helles Blau / dunkles Blau* jednostavno interpretira kao *svijetloplav / tamnoplav*. Modifikator (A) u atributivnom je odnosu prema temeljnoj riječi (B) pa nam njemačka parafraza može poslužiti kao obrazac za doslovno prevođenje s napomenom da se u hrvatskom jeziku ovakvi pridjevi također pojavljuju kao složenice. Nešto zahtjevnije za prevođenje su određene boje kojima se intenzitet opisuje pridjevima kao *rein / blass / grell / tief / hoch* i sl. Uglavnom se radi o prenesenom značenju pa je potrebno i naše 'znanje o svijetu' za prevođenje takvih pridjevskih složenica, *blassgrün* sa značenjem 'mattes, schwaches Grün' prevodi se kao izvedeni pridjev na *-kast* dakle *zelenkast* (s blagim odsjajem na zelenu boju, tako svijetlu da je nemamo s čime u prirodi usporediti).

Opisi boja se u njemačkom jeziku mogu ostvariti i pomoću **temeljne riječi** koja sadrži pridjev *-farbig* ili domaći konfiks *-farben* (što u konačnici znači da je nešto *in einer Farbe*), a željena boja je navedena kao **modifikator**. Vrlo često se radi o sinonimima pa nalazimo *goldfarbig* i *goldfarben* sa značenjem *in der Farbe wie Gold* što se i u hrvatskom može parafrazirati kao

zlatne boje ili *u boji zlata*. Za prevođenje je važno da sebi možemo predočiti predmet ili pojavu u prirodi koja nas po boji asocira na njega: *senffarben* > *in der Farbe wie Senf* = *boja senfa* pri čemu 'senf' (gorušicu) moramo znati povezati sa *žutom oker* bojom.

Za opise boja na raspolaganju nam u njemačkom jeziku stoje i kopulativne pridjevske složenice sa značenjem da je 'nešto i A i B' pa je *eine schwarzte Handtasche* ručna torbica u kombinaciji *crne* i *crvene boje* ili *crvene i crne boje*. Oprez je potreban kod složenica u kojima bi se moglo raditi o određenoj nijansi pa *orangerot* možemo parafrazirati kao 'rot, ins Orange gehend' ili u hrvatskom kao *narančastocrven*.

Analiza pridjevskih složenica je pokazala da se prilikom prevođenja boja nalazimo na vrlo skliskom terenu s jedne strane zbog sintaktičko-semantičkih, a s druge strane kulturoloških posebnosti u oba jezika. U hrvatskim rječnicima još uvijek ne nalazimo nazive za mnoge boje koje se u razgovornom jeziku koriste, tek se pokušavaju dati prijedlozi i odrediti smjernice za definiranje i uvrštavanje u buduća leksikografska djela.³⁹ Do tada se prevoditeljima prepušta da pomoću morfoloških i sintaktičko-semantičkih pravila parafraziraju određenu boju na njemačkom jeziku te da pomoću dobivenih parafraza i uz pomoć tvorbenih modela u hrvatskom jeziku interpretiraju istu na semantički prihvatljiv način.

Literatura

- ALTMAN, H., Zu methodischen Problemen der semantischen Beschreibung von Farbadjektiva im Deutschen, In: *Falkner, W./Schmid, H.–J.* (Hgg.): *Words, lexemes, concepts – approaches to the lexicon. Studies in honour of Leonhard Lipka.* – Tübingen, 1999.
- BABIĆ, S., *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku*, HAZU i nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002.
- BARIĆ, E., i dr., *Hrvatska gramatika*, II promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1997.
- BRBORA, S., „Što je zajedničko marelici i lososu? (O nazivima za boje)“, u: *Semantika prirodnog metajezika i jezika semantike* (ur. Jagoda Granić), Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 2005.

³⁹ Ovdje moramo ukazati na radove BRBORA, S. (2005), JELASKA, Z. i dr. (2005) i ŠTIMAC LJUBAS, V. (2013) u kojima se nude rješenja za opis i standardiziranje naziva za boje u hrvatskom jeziku koje će možda jednoga dana biti uvrštene u rječnike, što bi znatno olakšalo njihovo prevođenje.

- BREIDEL, E. / THURMAIR, M., *Eine Studie zu den nominalen Kopulativkomposita des Deutschen*, Deutsche Sprache, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1992.
- DONALIES, E., *Die Wortbildung des Deutschen, Ein Überblick*, 2. überarbeitete Auflage, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 2005.
- DUDEN – *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Band 4, völlig neu bearb. und erw. Auflage, hrsg. von Günter Drosdowski u.a, Dudenverlag Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 1995.
- DUDEN - *Das Herkunftswörterbuch*, Band 7, Dudenverlag Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 1997.
- ENCIKLOPEDIJA, Opća i nacionalna u 20 knjiga, 3. knjiga, BE–CA, Proleksis d.o.o., Večernji list, Zagreb, 2005.
- ERBEN, J., *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*, 3. Aufl., Erich Schmidt Verlag, 1993.
- FLEISCHER, W. / BARZ, I., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Unter Mitarbeit von Susanne Schröder, 2. durchg. und erg. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1995.
- GIPPER, H., Die Farbe als Sprachproblem, In: *Sprachforum 1*, 1955.
- HANSEN-KOKORUŠ, R. i dr., *Deutsch–Kroatisches Universalwörterbuch*, Hrvatski nakladni zavod Globus, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2005.
- HENZEN, W., *Deutsche Wortbildung*, 3. durchg. und ergän. Auflage, Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1965.
- HILSEN, E., *Grundzüge der Morphologie des Deutschen*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin/Boston, 2011.
- HRVATSKI ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK, Knj. 2 (Bež–Dog), Zaj. izd. EPH d.o.o. Zagreb i Liber d.o.o. Zagreb, 2002.
- JAKIĆ, B. / HURM, A., *Hrvatsko-njemački rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
- JANICH, N., *Werbessprache. Ein Arbeitsbuch*, Narr Verlag, Tübingen, 2010.
- JELASKA, Z. / BOŠNJAK, T. / BALENT, M., Nazivi za boje u hrvatskom jeziku i njihovo značenjsko podrijetlo u usporedbi s francuskim i engleskim, u: *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike (zbornik)*, HDPL, Zagreb – Split, 2005.
- KAPOVIĆ, M., Boje u jeziku, u: *Moć boja*, Etnografski muzej, Zagreb, 2009.
- KLAJČIĆ, B., *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1985.

- KLAUS, H., Beobachtungen zu den Modefarbenwörtern in der deutschen Gegenwartssprache, in: *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 17:1, 1989.
- LANGENSCHIED, *Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Langenscheidt Berlin – München – Wien – Zürich – New York, 1998.
- LOHDE, M., *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr- und Übungsbuch*, Narr Studienbücher, Tübingen, 2006.
- NAUMANN, B., *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*, 3., neubearb. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000.
- NEUSS, E., Kopulativkomposita, U: *Sprachwissenschaft*, herausgegeben von Rudolf Schützeichel, Band 6, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1981.
- NORD, B., Von Azurblau bis Zinnoberrot. Farbbezeichnungen und ihre Darstellung im Wörterbuch, In: *Lebende Sprachen* 42:1, 1997.
- ORTNER, H., *Wortschatz der Mode, Das Vokabular der Modebeiträge in deutschen Modezeitschriften*, Düsseldorf: Schwann Verlag, 1981.
- PÜMPEL-MADER, M. / GASSNER-KOCH, E. / WELLMANN, H., *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache V. Adjektivkomposita und Partizipialbildungen*, Düsseldorf, 1992.
- SILIĆ, J. / PRANJKOVIĆ, I., *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga d.d., Zagreb, 2005.
- SUCHART, A., *Die Sprache der Mode, Eine linguistische Betrachtung lexikalischer und stilistischer Besonderheiten in der Sprache der Modewelt*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I der Julius-Maximilians Universität, Würzburg, 2013.
- STOEVA-HOLM, D., *Farbbezeichnungen in deutschen Modetexten. Eine morphologisch-semantische Untersuchung*, Stockholm (= Acta Universitatis Upsaliensis/ Studia Germanistica Upsaliensia 34), 1996.
- ŠTIMAC LJUBAS, V., *Podrijetlo, sintaktička struktura i leksikografska obradba naziva za boje*, Studia lexicographica, god. 7, Br. 1(12), 2014.
- WAHRIG, G., *Deutsches Wörterbuch*, 7. völlig neu bearbeitete Auflage, Wissen Media Verlag GmbH, Gütersloh, München, 2005.
- ZELJKO-ZUBAC, R., *Tvorba imeničkih složenica u njemačkom i hrvatskom jeziku, kontrastivna analiza primjera iz jezika pravne struke*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.

Ružica ZELJKO-ZUBAC

**COMPOUND ADJECTIVES DESCRIBING
COLORS IN GERMAN AND THEIR
TRANSLATION EQUIVALENTS IN CROATIAN**

In this paper, the author analyzes compound adjectives describing colours in German. In addition to traditional adjectival forms included in the dictionaries, a significant number of such adjectives are created *ad hoc* (commercials, magazines, fashion portals), which is an evidence of German native speakers' creativity in terms of forming compound adjectives to describe a colour hue as they perceive it. However from the perspective of speakers of Croatian and other languages, this practice can cause translation problems, which is why the author provides some guidelines for resolving the problem by conducting an analysis at a morphological and syntactical-semantic level.

Key words: *compound adjectives, colours, ad hoc compounds, German language, Croatian language, transformations, translation equivalents*

UDK 811.134.2'36:811.163.42'36

Izvorni naučni rad

Aleksandra KNOLL (Zagreb)

aleksandraknoll@yahoo.es

ZNAČENJA ŠPANJOLSKOG PRIJEDLOGA *SOBRE* I NJEGOVI PRIJEVODNI EKVIVALENTI U HRVATSKOM JEZIKU

U ovom se radu navode značenja španjolskog prijedloga *sobre* potkrijepljena primjerima iz odabranog korpusa, te njegovi prijevodni ekvivalenti u hrvatskom jeziku. Tako vidimo da se značenja španjolskog prijedloga *sobre* u hrvatskom jeziku izražavaju pomoću jedanaest prijedloga: *iznad, na, nad, o, od, oko, osim, po, preko, iz, u*.

Gljučne riječi: *španjolski jezik, hrvatski jezik, prijedlozi, korpusna analiza, prijevodni ekvivalenti, sobre*

1. Uvod

Ovaj će se rad baviti značenjima¹ španjolskog samostalnog² prijedloga

¹ Leksičkom značenju prijedloga lingvisti su pristupali na različite načine. Trujillo smatra da je upravo značenje jedan od najtežih aspekata analize prijedloga. U *Notas para un estudio de las preposiciones españolas* (1971: 255) naziva ga najčešćim kamenom spoticanja: *¿Puede hablarse de significación de las preposiciones? ¿Posee un valor semántico cada preposición, o se trata sólo de elementos 'vacíos' cuyo valor está a merced de los términos relacionados? He aquí uno de los puntos difíciles en el análisis de las preposiciones: el obstáculo en que más se ha tropezado*. Navodi da pogreške semantičke interpretacije prijedloga možemo svrstati u dva tipa. Ili se miješa jednostavnost gramatičkoga s kompleksnošću leksičkoga nabirajući jedno za drugim sva značenja jednog prijedloga, kao što je to slučaj u leksikografiji, ili se sva značenja reduciraju na jedno temeljno značenje, kao što to čini B. Pottier u djelu *Système des éléments de relation. Étude de morphosyntaxe structurale romane* (1962). Kad govori o prijedlozima u navedenom djelu, Pottier polazi od sljedeće ideje: prijedlozi u jeziku imaju samo jedno općenito značenje, a u diskursu dobivaju nijanse značenja. Univerzum dijelimo na dimenzionalni i nedimenzionalni. Dimenzionalni pritom ima prostornu i vremensku dimenziju. Pottier smatra da bi se zbog toga svaki prijedlog morao proučavati kroz ova tri aspekta: prostor, vrijeme i nedimenzionalni pojmovi (šp., *espacio, tiempo y noción*).

² U španjolskom jeziku formalno razlikujemo samostalne prijedloge (šp., *preposiciones propias*), složene prijedloge (šp., *preposiciones compuestas*), prijedložne izraze (šp., *locuciones prepositivas*) i grupirane samostalne prijedloge (šp., *preposiciones agrupadas*). Složeni se prijedlozi sastoje od priloga i prijedloga *a* ili *de*, kao što su na primjer *delante de, detrás*

sobre i njegovim prijevodnim ekvivalentima u hrvatskom jeziku. Budući da se slažemo s Trujillom³ (1971: 261) kada se radi o semantičkoj analizi prijedloga, kao početnu smo točku uzeli Luque Duránov⁴ opis prijedloga *sobre* upravo zato jer, kako i sam autor kaže (1973: 8), on je u svom opisu reducirao kompleksnu panoramu prijedložnih upotreba, a opet opisao svaki prijedlog dovoljno detaljno da se na osnovi toga opisa mogu logički izvući zaključci o upotrebama koje nisu opisane. Primjerima iz korpusa⁵ ćemo potkrijepiti svako

de, dentro de, fuera de, lejos de, junto a, conforme a, i drugi. Prijedložni se izrazi sastoje od imenične jezgre koja je obično okružena dvama samostalnim prijedložima, kao što su na primjer *en forma de, al hilo a, en vista de, a pesar de, por causa de, con respecto a*, i drugi. Mada ih Vinja u svojoj Gramatici (1998: 377) razlikuje, vrlo često se složeni prijedlozi i prijedložni izrazi smatraju jednom kategorijom i nazivaju se prijedložnim izrazima (šp., *locuciones prepositivas*). Pavón Lucero (1999: 579) navodi da većina prijedložnih izraza ima za osnovu imenicu, te jednu od ove dvije strukture: a) imenica + prijedlog, kao na primjer *cara a*, ili b) prijedlog + imenica + prijedlog, kao na primjer *con relación a*. Osim toga navodi i da postoje drugi modeli, od kojih su neki: pridjev/particip + prijedlog, kao na primjer *junto a, debido a*, prilozi u kombinaciji sa prijedložima, kao na primjer *lejos de, en cuanto a*, kombinacije prijedloga, kao na primjer *por bajo de*, kombinacija glagola i prijedloga, kao na primjer *a partir de*, i drugi. Prijedložni izrazi se sintaktički ponašaju isto kao i jednostavni prijedlozi, te se mogu njima zamijeniti ukoliko imaju slično značenje, kao na primjer *Se paró <frente a / ante> ella*. Grupirani samostalni prijedlozi služe da bi se izbjegla dvosmislenost ili nedovoljna preciznost u diskursu. Bazirajući se na više od deset leksikografskih i gramatičkih izvora, Edyta Waluch de la Torre (2007: 92) sastavila je popis grupiranih samostalnih prijedloga u španjolskom jeziku. Ovo su oni koje se sastoje od dva prijedloga: *a por, bajo de, de a, de en, de entre, de hacia, de para, de por, de sobre, desde con, desde con, desde en, desde por, en hasta, hacia a, hacia abajo, hasta con, hasta de, hasta en, hasta hacia, hasta para, hasta por; hasta sin, hasta sobre, para con, para de, para desde, para en, para entre, para por, para sin, para sobre, por ante, por bajo, por el contrario, por de, por entre, por sobre, según con, según para, tras de*. Puno rjeđi su grupirani samostalni prijedlozi koji se sastoje od tri elementa. U španjolskom su to: *de para entre, desde por entre, en entre de, hasta de con, hasta para por*.

³ Trujillo (1971: 261) smatra da semantička analiza prijedloga nije komplicirana ako pribegnemo nekim metodološkim postupcima kao što je primjerice isključivanje slučajeva fiksacije, to jest leksikalizacije prijedloga s elementom koji mu prethodi (npr. *atreverse a...*) ili dolazi iza njega, kao što je slučaj s frazeološkom upotrebom (npr. *a hurtadillas*). Također bi trebalo isključiti slučajeve kad prijedlog ima samo sintaktičku ulogu, kao primjerice prijedlog *a* + neizravni objekt (šp., *a + complemento indirecto*). Kad bi se izdvojilo navedeno, onda bi trebalo usporediti, odnosno suprotstaviti značenja prijedloga da bi se došlo do pravog značenja svakoga od njih. Uz to bi trebalo opisati i kontekstualne komponente koje utječu na promjenu značenja jer kombinatorna kompatibilnost i nekompatibilnost ovisе o određenim obilježjima značenja koja su u nekim uvjetima vidljiva, dok u drugim nisu.

⁴ Luque Durán je španjolske prijedloge opisao u priručniku koji je podijelio na dvije knjige: u prvoj (koju smo upotrebljavali pri svojem opisu španjolskog prijedloga *sobre*) opisuje opća značenja španjolskih prijedloga, dok u drugoj opisuje njihova idiomatska značenja.

⁵ Korpus koji ćemo analizirati činit će primjeri koji potkrepljuju objašnjena značenja prema Luque Duránovu priručniku (uz koje ćemo dodati vlastiti prijevod na hrvatski jezik) te reče-

od značenja na španjolskom jeziku te ćemo uz njih navesti rečenice prevedene na hrvatski jezik, a iz kojih će biti vidljivo kako se u hrvatskom jeziku izražava značenje koje se u španjolskom jeziku izražava prijedlogom *sobre*.

2. Analiza

1. Prijedlog *sobre* koristi se ispred imenica⁶ izražavajući aproksimativnu procjenu neke veličine.

Prijedlog + imenica⁷

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog **oko** kojeg slijedi **broj** nakon kojeg se nalazi imenica u genitivu.

Pesa **sobre** los cien kilos. (LD: 104) Teži **oko** stotinu kilograma.

Su padre tendrá **sobre** cuarenta años. Njegov otac ima **oko** četrdeset godina. (LD: 104)

El récord está **sobre** los diez segundos. Rekord iznosi **oko** deset sekundi. (LD: 104)

2. Prijedlog *sobre* koristi se ispred imenica koje izražavaju vrijeme izražavajući neprecizan smještaj u vremenu.

Prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog **oko** kojeg slijedi imenica u **genitivu** ili **broj**.

nice ili dijelovi rečenica iz sljedećih književnih djela i njihovih prijevoda na hrvatski jezik: Gabriel García Márquez: *Del amor y otros demonios* / *O ljubavi i drugim nečistim silama*, Gabriel García Márquez: *Crónica de una muerte anunciada* / *Kronika najavljene smrti*, Jorge Luis Borges: *El Aleph* / *Aleph*, Jorge Luis Borges: *Historia universal de la infamia* / *Opća povijest gadosti*.

⁶ Budući da prijedloge ne možemo proučavati odvojeno od riječi kojima su okruženi, objašnjenja se odnose na konstrukcije u kojima se prijedlozi pojavljuju za svaku pojedinu upotrebu.

⁷ Ponekad se u opisu upotrebe španjolskog prijedloga *sobre* navodi da iza njega slijedi imenica, a iz primjera je vidljivo da je na tom mjestu broj. Objašnjenje za to pronalazimo u *Nueva Gramática*, RAE (2009: 1504), gdje stoji: *Desde el punto de vista sintáctico, los numerales admiten usos como sustantivos, pronombres, adjetivos e incluso – aunque más raramente – como adverbios*.

Iremos a Madrid **sobre** el veinticinco. (LD: 104) Ići ćemo u Madrid **oko** dvadeset petog.

Terminaremos el trabajo **sobre** diciembre. (LD: 104) Završit ćemo s poslom **oko** prosinca.

Nos veremos **sobre** las tres y media. (LD: 104) Vidimo se **oko** tri i trideset.

Este hecho ocurrió aproximadamente **sobre** mil novecientos sesenta. (LD: 104) Ovaj se događaj dogodio otprilike **oko** 1960.

Vendremos **sobre** el miércoles más o menos. (LD: 104) Doći ćemo manje-više **oko** srijede.

3. Prijedlog *sobre* koristi se ispred imenica koje izražavaju mjesto izražavajući prostorni smještaj iznad nekog objekta ili iznad određene visine.

a) Smještaj u kontaktu s referentnom točkom

Prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog **na** kojeg slijedi imenica u **akuzativu** (na stol) ili **lokativu** (na konju), prijedlog **po** kojeg slijedi imenica u **lokativu** i prijedlog **preko** kojeg slijedi imenica u **genitivu**.

Pon el libro **sobre** la mesa. (LD: 105) Stavi knjigu **na** stol.

Dio un golpe **sobre** la caja. (LD: 105) Udario je **po** kutiji.

Se deslizaba **sobre** una pista de nieve. (LD: 105) Klizio je **po** snježnoj stazi.

Cabalgaba **sobre** un caballo. (LD: 105) Jahao je **na** konju.

He dicho que la Ciudad estaba fundada **sobre** una meseta de piedra. (B-A: 16) Rekao sam da grad počiva **na** kamenoj uzvisini. (B-A: 9)

- La pluma corría **sobre** la hoja, los argumentos se enlazaban, irrefutables,... (B-A: 118) Pero je klizilo **po** papiru, dokazi su se neporecivo nizali... (B-A: 68)
- ...el lugar no importaba, sino el saberse en movimiento, y seguro **sobre** el infatigable río... (B-H: 23) Mjesto nije bilo važno, bitno je da si u pokretu, i siguran **na** neumornoj rijeci... (B-O: 19)
- Podía prescindir de camisa como también de saco, pero no de una galerita rabona **sobre** la ciclópea cabeza. (B-H: 59) Znalo se dogoditi da nema košulje ili kaputa, ali je kusav šesir **na** kiklopskoj glavi bio neizostavan. (B-O: 48)
- Esa figura, a veces con el traje sudanés, a veces de uniforme, pero siempre con un paño **sobre** la cara, penetró desde entonces en las visiones. (B-H: 127) Taj lik koji je čas nosio sudansku nošnju, a čas uniformu, ali je uvijek imao platno **preko** lica, otada je postao stalni gost u našim prizorima. (B-O: 106)
- Por orden de Dominga de Adviento las esclavas más jóvenes le pintaban la cara con negro de humo, le colgaron collares de santería **sobre** el escapulario del bautismo... (GM-D: 20) A zapravo ga je poprskao slinom, i to ne **po** zdravoj koži nego po kroničnom čiru na nožnom listu. (GM-O: 26)
- Y lo había babeado, en efecto, aunque no **sobre** la piel sana sino en una úlcera crónica que tenía en la pantorrilla. (GM-D: 26) Al amanecer del día siguiente, cuando volvió la criada con el desayuno, la encontró durmiendo **sobre** los matrajes de paja del colchón, que había destripado con los dientes y las uñas. (GM-D: 82)
- Po nalogu Dominge de Adviento, najmlađe robinje načadile bi joj lice, nanizale joj oko vrata svakojake radžbine **preko** krsnog skapulara... (GM-O: 19) Sutradan u zoru, kad je služavka donijela zajutak, zatekla ju je kako spava **na** homušinama trave iz slamarice što ju je rasparala noktima i zubima. (GM-O: 89)

Cuando terminó, Cayetano tomó la mano de Sierva María y la puso **sobre** su corazón. (GM-D: 145) Završivši, Cayetano dohvati ruku Sierve Marije i pritisne je **na** srce. (GM-O: 162)

La descubrieron al final de la misa y la dejaron tendida como una princesa muerta **sobre** el catafalco de mármol. (GM-D:151) Potkraj mise su je razotkrili i ostavili da leži poput mrtve kraljevine **na** mornom odru. (GM-O: 168)

...y puso **sobre** la mesa diez gavillas de billetes de a mil todavía con las bandas impresas del Banco del Estado. (GM – C:46) ...i **na** stol stavio deset svežnjeva novčanica od po tisuću pesosa, još omotanih vrpcama s pečatom Državne banke. (GM – K: 31)

Se tiró **sobre** la cama en la oscuridad y con la ropa puesta...(GM – C: 76) Bacio se **na** krevet u mraku i ne skidajući odjeću... (GM – K: 51)

El cuerpo había sido expuesto a la conpemplación pública en el centro de la sala, tendido **sobre** un angosto catre de hierro mientras le fabricaban un ataúd de rico. (GM – C: 86) Tijelo je izloženo javnosti nasred dnevne sobe, ispruženo **na** uskom poljskom krevetu od željeza, dok su mu pripremali bogataški lijes. (GM – K: 57)

Una noche de buen humor se le derramó el tintero **sobre** la carta terminada, y en vez de romperla le agregó una posdata... (GM – C: 109) Jedne noći kad je bila dobra raspoloženja razlila joj se tinta **po** već završenom pismu i umjesto da ga podere, dodala mu je riječi... (GM – K: 73)

b) Smještaj bez kontakta s referentnom točkom.

Prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog **iznad** kojeg slijedi imenica u **genitivu** i prijedlog **nad** kojeg slijedi riječ u **instrumentalu**.

Volábamos sobre Francia. (LD: 105) Letjeli smo **iznad** Francuske.

Había numerosos pájaros **sobre** nosotros. (LD: 105) **Nad** nama su bile brojne ptice.

La catedral se elevaba **sobre** las casas. **Nad** kućama se izdizala katedrala.
(LD: 105)

Echado en la arena, como una pequeña **sobre** él giraran los cielos, desde el crepúsculo del día hasta el de la noche. (B-A: 20) **Nad** njime što se opružio na pijesku kao sitna i kukavna svinga od lave, nebesa su kružila od svitanja do sumraka. (B-A: 12)

Cierta noche, una calva resplandeciente que se inclinaba **sobre** un bock de cerveza le llamó la atención... (B-H: 60) Jedne mu je noći neka sjajna ćela, pognuta **nad** kriglom piva, privukla pažnju,... (B-O: 49)

La casa era un antiguo depósito de dos pisos, con paredes de tablones bastos y un techo de cinc de dos aguas, **sobre** el cual velaban los gallinazos por los desperdicios del puerto. (GM – C: 17) Kuća je nekoć bila jednokatno skladište, sa zidovima od grubih dasaka i limenim krovom na dvije vode **nad** kojim su stražarili strvinari zbog otpadaka iz luke. (GM – K: 12)

En la ventana de una casa frente al mar, bordando a máquina en la hora de más calor, había una mujer de medio luto con antiparras de alambre y canas amarillas, y **sobre** su cabeza estaba colgada una jaula con un canario que no paraba de cantar. (GM – C: 103) Na prozoru jedne kuće koja je gledala na more, vidjelo se kako uz stroj za vezenje, po najžešćoj vrućini, sjedi žena djelomično u crnini, s naočalama metalnih okvira i žućkastim sjedina- ma, a **iznad** njene glave bila je kretka s kanarincem koji nije prestajao pjevati. (GM – K: 68)

...y por un instante quedamos a la deriva **sobre** un abismo de incertidumbre... (GM – C: 54) ... i na trenutak ostadosmo plutajući **nad** ponorom neizvjesnosti... (GM – K: 37)

4. Prijedlog *sobre* koristi se između glagola kretanja i imenice koja izražava mjesto izražavajući cilj ili smjer kretanja.

Glagol + prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog **na** kojeg slijedi riječ u **akuzativu**.

Ha traído **sobre** nosotros todas las desgracias. (LD: 105) Navukao je **na** nas svakojake nedaće.

El perro se lanzó **sobre** el gato.) (LD: 105) Pas je nasnuo **na** mačka.

Tiráis piedras **sobre** vuestro propio tejado. (LD: 105) Bacate kamenje **na** vlastiti krov.

El pelotón cayó **sobre** el enemigo por sorpresa. (LD: 105) Četa se iznenada obrušila **na** neprijatelja.

A veces, de la buhardilla de alguna casa jorobada cerca del agua, una mujer volcaba **sobre** la cabeza de un transeúnte un balde de ceniza. (B-O: 68) Ponekad bi iz potkrovlja kakva zgrbljenog kućerka pored vode neka žena istresla **na** prolaznika kabao pepela. (B-O: 56)

Cuando la espada se abatió en la visión **sobre** la cabeza culpable, gimió con una voz que no me apiadó, y rodó al suelo, muerto. (B-H: 129) Kad se sablja iz prizora sručila **na** glavu okrivljenog, prostenjao je glasom koji u meni ne izaziva samilost i stropoštao se na pod, mrtav. (B-O: 107)

Fue puesto a disposición del Santo Oficio, y condenado en un juicio de plaza pública que arrojó **sobre** él sospechas de herejía y provocó disturbios populares y controversias en el seno de la Iglesia. (GM-D: 168) Predan je Inkviziciji i osuđen poslije javnog procesa, koji je bacio **na** nj sjenu hereze i izazvao pučke neredes i raspre u krilu Crkve. (GM-O: 188)

5. Prijedlog *sobre* koristi se između glagola koji za cilj ima oslanjanje na nešto ili izražava određeni uloženi napor i imenice koja izražava element kojemu je radnja usmjerena.

Glagol + prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog **na** kojeg slijedi imenica u **akuzativu**.

Carga el peso **sobre** la parte de atrás. (LD: 105) Natovari teret **na** stražnji dio.

Todas las responsabilidades recaen **sobre** él . (LD: 105) Sve obveze padaju **na** njegova pleća.

Se apoyó **sobre** el hombro de su amigo. (LD: 105) Oslonio se **na** prijateljevo rame.

Los soldados se lanzaron **sobre** las trincheras enemigas. (LD: 105) Vojnici su nasrnuli **na** neprijateljske rovove.

Cuatro meses después, un herrero del Aventino, alucinado por los engaños de los histriones, cargó **sobre** los hombres de su hijito una grane sfera de hierro, para que su doble volara. (B-A: 51) Poslije četiri mjeseca, neki kovač s Aventina, obmanut prijevarama histri-ona, natovario je **na** leđa svoga djeteta veliku željeznu kuglu, da bi njegov dvojnjak mogao poletjeti. (B-A: 30)

6. Prijedlog *sobre* koristi se ispred imenica koje izražavaju materijal od kojeg se nešto izrađuje.

Prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog **iz**⁸ kojeg slijedi imenica u **genitivu**, prijedlog **od** kojeg slijedi imenica u **genitivu** i prijedlog **u** kojeg slijedi imenica u **lokativu**.

Labraban figuras sobre caoba. (LD: 106) Izrađivali su figure **iz** mahagonija / **od** mahagonija.

Esculpía sobre mármol. (LD: 106) Klesao je **u** mramoru.

Trabajan sobre planchas metálicas. (LD: 106) Izrađuju to **iz** metalnih ploča / **od** metalnih ploča.

⁸ U Gramatici hrvatskoga jezika (2005: 207) stoji da je u hrvatskom jeziku relativno čest tvarni genitiv s prijedlogom *iz* (npr. zvono *iz* olova, spomenik *iz* bijelog kamena), ali se normativna prednost daje genitivu s prijedlogom *od* (npr. zvono *od* olova, spomenik *od* bijelog kamena).

7. Prijedlog *sobre* koristi se ispred imenica koje izražavaju temu ili predmet.

Prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog **o** kojeg slijedi imenica u **lokativu** i prijedlog **u vezi s(a)** kojeg slijedi imenica u **instrumentalu**.

He conseguido un libro **sobre** la Nabavio sam knjigu **o** stogodišnjem Guerra de los Cien Años. (de) (LD: ratu.

106)

Hablaban **sobre** política. (de) (LD: Razgovarali su **o** politici.

106)

Los periódicos informaban **sobre** las Novine su izvjestile **o** najnovijim vi-
últimas noticias. (de) (LD: 106) jestima.

Nos llamaron a prestar declaración **sobre** el accidente. (de) (LD: 106) Pozvali su nas da damo izjavu **o** nezgodi.

...llamó por teléfono a Loewenthal, ...telefonirala je Loewenthalu, natu-
insinuó que deseaba comunicar, sin knula da mu želi saopćiti nešto **u vezi**
que lo supieran las otras, algo **sobre** la **sa** štrajkom, mimo znanja svojih dru-
huelga y prometió pasar por el escrito- garica, i obećala da će se predvečer
rio, al oscurecer. (B-A: 75) navratiti u njegov ured. (B-A: 44)

No sólo he imaginado esos juegos; Nisam samo izmišljao sve te igre nego
también he meditado **sobre** la casa. sam i razmišljao **o** svojoj kući. (B-A:
(B-A: 86) 50)

De 'Los teólogos' basta escribir que Za Teologe mogu samo reći da su san,
son un sueño, un sueño más bien me- pomalo sjetan san, **o** ljudskom identi-
lancólico, **sobre** la identidad perso- tetu...(B-A: 123)
nal... (B-A: 211)

'La otra muerte' es una fantasía **sobre** el tiempo...(B-A: 211) Druga smrt maštarija je **o** vremenu...
(B-A: 123)

...reanudó sus tareas literarias como si no fuera un cadáver y escribió durante unos días **sobre** la justificación por la fe. (B-H: 113) ...Melanchthon je nastavio s književnim radom kao da nije pokojni i nekoliko je dana pisao **o** opravdanju putem vjere. (B-O: 93)

... y aun contra sus deseos tuvieron que conversar otra vez **sobre** asuntos que les eran comunes, como en los tiempos en que se odiaban menos. (GM-D: 25) ...pa su i protiv volje morali opet razgovarati **o** zajedničkim pitanjima, kao nekoć, dok su se manje mrzili. (GM-O: 24)

...y era tan reservado **sobre** su origen que hasta el engendro más demente podía ser cierto. (GM – C: 41) **o** svom porijeklu da je i najluđa pretpostavka mogla biti točna. (GM – C: 28)

...a tako je bio suzdržljiv u razgovoru

Pero la sola ideal o impresionó, después de todo lo que había oído decir **sobre** la potencia devastadora de una bala blindada. (GM – C: 124) Ali i sama ga je pomisao na to zastrašila nakon svega što je čuo **o** razornoj moći blindiranog metka. (GM – C: 83)

8. Prijedlog *sobre* koristi se između dvije imenice i jednog glagola kada se izražava superiornost ili diferencijacija jednog elementa u odnosu na druge.

Imenica + glagol + prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog **nad** kojeg slijedi imenica u **instrumentalu** i prijedlog **iznad** kojeg slijedi imenica u **genitivu**.

Destacaba sobre los demás por su grande estatura. (LD: 106) Isticao se **nad** ostalima zbog svoje visine.

El primer corredor lleva una gran ventaja sobre el pelotón. (LD: 106) Prvi trkač ima veliku prednost **nad** mnoštvom.

Preponderaba la gente de edad sobre los jóvenes. (LD: 106) Stariji su prevagnuli **nad** mladima.

Triunfaron sobre el equipo extranjero. (LD: 106) Trijumfirali su **nad** stranom ekipom.

Se elevó sobre sus compañeros de Uzdigao se **iznad** ostalih zbog svoje curso por su diligencia. (LD: 106) marljivosti.

9. Prijedlog *sobre* koristi se ispred glagola koji izražava kretanje i imenice koja izražava točku ili os oko koje se odvija radnja.

Glagol + prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog **oko** kojeg slijedi imenica u **genitivu** i prijedlog **preko** kojeg slijedi imenica u **genitivu**.

La rueda giraba velozmente sobre su Kotač se brzo okretao **oko** svoje osi. eje. (LD: 107)

Dio media vuelta sobre el pie izquier- Okrenuo se **oko** lijeve noge. do. (LD: 107)

Dio una voltereta sobre sí mismo. Napravio je salto **preko** samoga sebe. (LD: 107)

Las puertas se mueven sobre bisagras. Vrata se miču **oko** šarki. (LD: 107)

10. Prijedlog *sobre* koristi se u sljedećoj konstrukciji s istim značenjem kao španjolski izraz *además de*:

Glagol + imenica + prijedlog + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog **osim** kojeg slijedi imenica u **genitivu**.

Sobre su carácter brusco tiene algo de **Osim** naprasite naravi ima i nešto dulzura. (LD: 107) milo u sebi.

Sobre su inteligencia tiene una gran **Osim** inteligencije ima i veliko pam- memoria. (LD: 107) ćenje.

3. Zaključak:

Proučivši veliki broj primjera u odabranom korpusu zaključujemo da su za navedena značenja španjolskog prijedloga *sobre* prijevodni ekvivalenti u hrvatskom jeziku prijedlozi **iznad**, **na**, **nad**, **o**, **od**, **oko**, **osim**, **po**, **preko**, **iz**, **u**. Kako je većina istraživanja o prijedlozima i u španjolskom i u hrvatskom

jeziku monolingvalna⁸, a općenito nema mnogo kontrastivnih djela na temu prijedloga, te pogotovo jer do sada nije bilo radova koji su se bavili usporedbom upotrebe prijedloga u španjolskom i hrvatskom jeziku nadamo se da će ovaj rad poslužiti kao inspiracija i poticaj za daljnja istraživanja na tu temu⁹.

Literatura:

- Luque Durán, Juan de Dios, *Las preposiciones: Valores generales*, Sociedad General Española de Librería, Madrid, 1973.
- Matas Ivanković, Ivana (2009), „Izražavanje prostornih značenja prijedložno-padežnim izrazima“, pristupljeno s <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1824&naslov=izrazavanje-prostornih-znacjenja-prijedložno-padeznim-izrazima> (17. 3. 2016.)
- Pavón Lucero, María Victoria, „Clases de partículas: preposición, conjunción y adverbio“, u Bosque, Ignacio y Violeta Demonte, ur., *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. I, 565–655, Espasa Calpe, Madrid, 1999.

⁸ U španjolskom se jeziku proučava njihov povijesni razvoj od latinskog, njihova sistematizacija, te prijedložne funkcije i strukture sa semantičkog i sintaktičkog gledišta. U hrvatskom su jeziku padežni oblici pokazatelji sintagmatskih veza između riječi. No jezikom prenosimo najrazličitije odnose, pa katkad samo padežni oblici nisu dovoljni za izražavanje različitih nijansi značenja. Zato postoje prijedlozi koji čine gramatičku cjelinu s padežnim morfemom i obogaćuju padežna značenja. Prijedlog i padežni morfem usko su vezani, te je nemoguće proučavati prijedloge u hrvatskom jeziku bez spominjanja njihove vezanosti uz padežni sustav. Informacije o hrvatskim prijedlozima većinom pronalazimo u gramatikama, priručnicima i sintaksama, no objavljeno je i nekoliko znanstvenih i stručnih članaka, te znanstvenih radova na temu prijedloga i to su sve radovi relativno nedavnog datuma. Neki od njih su Ivo Pranjković (1992), Ivo Pranjković (1994), Vanja Svačko (1993), Vlasta Rišner (2004), Vlasta Rišner (2006), Ivana Matas Ivanković (2009). Nema mnogo kontrastivnih djela koja se bave temom prijedloga. Španjolski prijedlozi su većinom proučavani u usporedbi s prijedlozima drugih romanskih jezika, kao na primjer portugalskog i francuskog, no također i u usporedbi sa arapskim i poljskim prijedlozima. Hrvatske se prijedloge proučavalo (koliko smo mi pronašli) u usporedbi s prijedlozima u francuskom, ruskom, talijanskom i engleskom jeziku.

⁹ Držimo da bi osobito korisna i zanimljiva bila usporedba značenja prijedloga koji u ova dva jezika nemaju isti opseg upotrebe (npr., španjolski prijedlozi *a* i *de* i njihovi ekvivalenti u hrvatskom jeziku). Naime, španjolski i hrvatski jezik pripadaju različitim jezičnim skupinama te se i njihove strukture razlikuju. Španjolski jezik je analitički i ne posjeduje padeže i morfološke padežne nastavke koji bi odredili funkciju imenice u rečenici. Hrvatski je jezik, pak, sintetički i posjeduje sedam padeža te padežne nastavke. Baš zbog ove razlike prijedlozi u ova dva jezika imaju različit opseg upotrebe. Prijedlozi u španjolskom jeziku mogu imati samo sintaktičku funkciju u rečenici, bez prenošenja nekog leksičkog značenja. Tako na primjer prijedlog *de* ima značenje genitiva u konstrukcijama gdje uvodi imensku dopunu, na primjer *libro de María* (Marijina knjiga). Ali uz to ‘padežno’ značenje također ima i značenje porijekla: *viene de Madrid* (dolazi iz Madrida).

- Pottier, Bernard, *Systématique des éléments de relation. Étude de morphosyntaxe structurale romane*, Klincksieck, Paris, 1962.
- Pranjković, Ivo, „Prostorna značenja prijedloga u hrvatskome standardnom jeziku“, *Suvremena lingvistika* 33, Zagreb, 1992.
- Pranjković, Ivo, „Vremenski prijedlozi u hrvatskom jeziku“, *Fluminensia* 1-2, Rijeka, 1994.
- Real Academia Española, *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*. Editorial Espasa Calpe, Madrid, 2006.
- Rišner, Vlasta, „Prijedlozi nekad i danas“, *Zbornik zagrebačke slavističke škole*, Zagreb, 2004.
- Rišner, Vlasta, „Od 18. stoljeća do suvremenog jezika: prijedlozi i prijedložni izrazi“, *Iz jezične prošlosti i sadašnjosti*, Matica hrvatska, Osijek, 2006.
- Švačko, Vanja, „Funkcija i status prijedložnih izraza“, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, sv. 19, Zagreb, 1993.
- Trujillo, Ramón (1971), „Notas para un estudio de las preposiciones españolas“, *Thesaurus*, tomo XXVI num. 2, Centro Virtual Cervantes, pristupljeno s <http://cvc.cervantes.es/lengua/thesaurus/boletines/1971.htm> (14. 2. 2012.)
- Vinja, Vojmir, *Gramatika španjolskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Waluch de la Torre, Edyta, *Análisis comparado de las preposiciones en español, portugués y polaco*, Universidad de Granada, Granada, 2007.

Korpus:

- Borges, Jorge Luis, *El Aleph*, Debolsillo, Barcelona, 2012.
- Borges, Jorge Luis, *Aleph*, (prijevod: Milivoj Telečan i Marko Grčić), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2004.
- Borges, Jorge Luis, *Historia universal de la infamia*, Debolsillo, Barcelona, 2015.
- Borges, Jorge Luis, *Opća povijest gadosti*, (prijevod: Milivoj Telečan i Anita Vrsaljko), Zagrebačka naklada, Zagreb, 2000.
- García Márquez, Gabriel, *Del amor y otros demonios*, Debolsillo, Barcelona, 2013.
- Gabriel García Márquez, *O ljubavi i drugim nečistim silama*, (prijevod: Milivoj Telečan), Mozaik knjiga, Zagreb, 1996.
- García Márquez, Gabriel, *Crónica de una muerte anunciada*, Debolsillo, Barcelona, 2007.

- García Márquez, Gabriel, *Kronika najavljene smrti*, (prijevod: Gordana Tintor), VBZ, Zagreb, 2003.
- Luque Durán, Juan de Dios, *Las preposiciones: Valores generales*, Sociedad General Española de Librería, Madrid, 1973.

Kratice:

- LD – Juan de Dios Luque Durán: *Las preposiciones: Valores generales*
- B-A – Jorge Luis Borges: *El Aleph / Aleph*
- B-H – Jorge Luis Borges: *Historia universal de la infamia*
- B-O – Jorge Luis Borges: *Opća povijest gadosti*
- GM – C – Gabriel García Márquez: *Crónica de una muerte anunciada*
- GM – K – Gabriel García Márquez: *Kronika najavljene smrti*
- GM-D – Gabriel García Márquez: *Del amor y otros demonios*
- GM-O – Gabriel García Márquez: *O ljubavi i drugim nečistim silama*

Aleksandra KNOLL

MEANINGS OF THE SPANISH PREPOSITION *SOBRE* AND ITS TRANSLATIONAL EQUIVALENTS IN CROATIAN

This paper analyzes the meanings of the Spanish preposition *sobre* and provides examples for each of them from the chosen corpus. At the same time it presents its Croatian translational equivalents. From this analysis we can see that the meanings of the Spanish preposition *sobre* are expressed by using eleven Croatian prepositions: *iznad, na, nad, o, od, oko, osim, po, preko, iz, u*.

Key words: *Spanish language, Croatian language, prepositions, corpus analysis, translational equivalents, sobre*

UDK 821.163.4-13(497.16)

Izvorni naučni rad

Aleksandar ČOGURIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.coguric@fcjk.me

ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHA – IZRAZ ORIJENTALNO-ISLAMSKOGA DUHOVNOGA I RELIGIJSKOGA NASLJEĐA U CRNOJ GORI

Spjev Avda Međedovića *Ženidba Smailagić Meha* jeste, između ostaloga, i izraz religijskoga nasljeđa orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori. Ovaj rad pokušava da predstavi na koji se način bogat religijski sloj našao u strukturi Međedovićeve spjeva, kako su religijski sadržaji postali podesan materijal za epsko oblikovanje, te u kojoj ih je mjeri pjesnik posmatrao kao pjesničku građu a u kojoj kao kulturno nasljeđe.

U radu smo prvo odredili kako je pjesnik pozicionirao odnos junaka prema islamu, držeći se isključivo spjeva i pjesnikova kreiranja duhovnoga i religijskoga svijeta junaka. Slijedeći taj pravac bavili smo se dovom kao specifičnim kulturnim artefaktom, koji u religioznome doživljaju čovjeka ima mističnu moć. Rad smo završili jednim, možda, neočekivanim pristupom religiji, pripisujući joj odrednicu povlašćeni prostor. Tim smo sintagmemom označili posebno stanje koje u junaku proizvodi sjedinjenje s religijskim sadržajem i vjerom u njegovu moć. Taj izvanstvarnosni svijet oslobađa pojedinca surovosti koje mu nameće stvarnost.

Ključne riječi: *islam, religijski uticaj, Avdo Međedović, Ženidba Smailagić Meha, orijentalno-islamska kultura, dova, povlašćeni prostor*

Uvod

Središnja tačka orijentalno-islamske kulture jeste islam koji uređuje odnos čovjeka i Boga i značajno reguliše pravne i običajne norme pojedinca i kolektiva u svakodnevnome životu. Taj kulturni elemenat nije podložan uticajima, jer je strogo definisan i statičan. Svi baštinici kulturnih sadržaja i vrijednosti orijentalno-islamske kulture slijede ustanovljeni kulturni koncept koji oblikuje kulturni identitet pojedinca i zajednice i nalaže poštovanje ustanovljenih kulturnih obrazaca.

Religijski sistem islama, u svijesti pojedinca, formirao je predstavu o Bogu kao stvoritelju svega i sili koja upravlja svime što postoji. Čovjekova je dužnost prihvatanje takvoga poretka, a njegov odnos prema Bogu ispoljava se kroz stalno pominjanje njegova imena, molitvu i duhovnu povezanost s njim. Bog je nadahnuće svemu što čovjek stvara i svemu s čime živi. Međedovićev čovjek je pobožan, predan i pokoran jednome Bogu. Siguran je da će Bog uslišiti njegove molitve, u čemu vidi praktičku vrijednost religije. Vjeruje u život pravednika koji se nastavlja i poslije smrti, iako je prvjenstveno okrenut ovozemaljskome životu i umire s vjerom u snagu molitve i onoga što joj slijedi.

Islam kao obilježje nacionalnoga i kulturnoga identiteta

U prostoru orijentalno-islamske kulture islam ima status opšte vrijednosti, o čemu Dragana Kujović kaže: „Univerzalizam islama koji je prisutan u cjelokupnom životu čovjeka, javnom i privatnom, tj. najneposrednija veza religije i svjetovnog života, mogu se posmatrati kao polazne tačke dubokog prodora i trajnog obilježja krajeva čije je stanovništvo pripadalo korpusu islamskih vjernika“.¹ Navedeno zapažanje upućuje na zaključak da islam oblikuje kulturni model, a pojedincu ne smeta da „religija postane snažan podsticaj, da religijska svest uđe u sve što čini i što misli da čini“.² Međedovićevi junaci svoj cjelokupni život prilagođavaju religijskome načinu mišljenja i vjerovanja posmatrajući svoj vrijednosni sistem, formiran na tim temeljima, kao „sigurnosni sistem, bez kojega bi se ličnost i zajednica raspali, a život obesmislio“.³ Svaki pripadnik islama poštuje društveno-religijske norme, slijedi ih u svakodnevnome praktikumu, jer „religijska verovanja, ideje i vrednosti, pored svoje uloge u religijskom sistemu, vrše i neke druge značajne funkcije u društvenom životu“.⁴ Islam integriše duhovni i praktički svijet pojedinca i zajednice u okvir orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori i čuva njihov religijski i duhovni identitet kroz sistem ideologije i politike, tj. sultanove vlasti. Din je pod zaštitom sultanove vlasti do granica njezina prostiranja. Na religijskim osnovama počivaju i moralno-etički principi junaka spjeva u koje je ugrađen odnos prema dobru i zlu.

Učenje islama počiva na *Kur'anu*, koji se doživljava kao izvor svjetlosti i nadahnuća čovjekova. Luče te svjetlosti su kur'anske dove. Njih pojedinac doživljava kao svjetlost koja obasjava iz tmine mraka. Islam i pobjeda islama

¹ Dragana Kujović, *Tragovima orijentalno-islamskog nasljeđa u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2009, str. 8.

² Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 271.

³ Đuro Šušnjić, *Religija I*, Čigoja, Beograd, 2009, str. 240.

⁴ Đuro Šušnjić, *Isto*, str. 21.

čovjeku donose traženi mir i osećaj blagostanja i putokaz su prave vjere i pravoga puta. Takav odnos pojedincu uliva vjeru u to da je pod Božijim nadzorom i zaštitom, jer vjerovati u Božiju istinitost i dobrotu obaveza je svakoga pojedinca i u skladu je s Božijom objavom kao apsolutnom istinom. Čovjek orijentalno-islamske kulture Boga doživljava kao silu „koja je stvorila cijeli univerzum i sve uzročno-posljedične zakonitosti u njemu“.⁵ Čovjek-vjernik živi u saznanju da su njegove mogućnosti slabe i ograničene, a da Bog ima apsolutnu moć kojom može izmijeniti svaku situaciju u kojoj se nađe čovjek. U najtežim trenucima Međedovićevi junaci Boga doživljavaju svemoćnim i zato mu se obraćaju pokazujući svoju pokornost, poniznost i zavisnost od njega. Rijetki su trenuci neutemeljenoga i neopravdanoga obraćanja Bogu. Ono što nije regulisao *Kur'an* dopunili su sunet i šerijat. To trojstvo ustanovljuje čvrst religijski koncept Međedovićevih junaka, koji uređuje porodične i društvene odnose i „svaku dimenziju života“,⁶ od duhovne do praktične.

Da bismo upotpunili opštu predstavu o islamu kao religiji, smatramo cjelishodnim navesti jedno objašnjenje pojma religije: „Religija je osoben način života koji se opisuje u njenom učenju, doživljava u posebnoj vrsti iskušstva, ostvaruje u njenim obredima, izražava u njenim simbolima, ogleda u vrhovnim vrednostima, propisuje u normama, oživotvoruje u zajednicama vernika, učvršćuje u ustanovama, otelovljuje u svetim ličnostima, oseća na svetim mestima, i u sveto vreme“.⁷ Ako u kontekstu datoga objašnjenja smjestimo religijski svijet čovjeka kulture opjevane u spjevu, vidimo da je njegov religijski sistem potpuno usaglašen s opštim religijskim konceptom.

U zajednici koja je baštinila orijentalno-islamsku kulturu islam je uređivao odnos prema Bogu i pravac ponašanja u svakodnevnome životnome praktikumu. Vjera u Boga opšta je i stalna kategorija čovjeka te kulture i ispoljava se u svim životnim prigodama. Vjera u Boga je razumna i razborita, pojedinac nikad ne dozvoljava da ona ugrozi njegov racionalni odnos prema okruženju. Njegov odnos prema Bogu obilježavaju riječi *Bog ti vera koja varat' neće* (1494), kao i pjesnikove riječi koja označavaju razborit odnos prema Bogu: *Bože, pomози* (1) i njihov nastavak *Hoće, akobogda* (2). Obraćanjem Bogu i spominjanjem njegova imena čovjek očekuje njegovu milost koja mu pomaže da svoje zamisli pretoči u djela: pjesnik pjeva, junak čini viteške podvige, pojedinac stvara i vjeruje da njegov pogled k Bogu štiti od svakoga zla, posebno bijede kao najvećega čovjekova neprijatelja, s kojim je nemoćan sam upravljati.

⁵ Muhamed Muteveli eš-Šar'avi, *Tajne i koristi dove*, Ilum, Bužim, 2009, str. 9.

⁶ Mirča Elijade, *Vodič kroz svetske religije*, Narodna knjiga, Beograd, 1996, str. 181.

⁷ Đuro Šušnjić, *Isto*, str. 54.

Zajednica koja stvara i baštini tu kulturu gradi duhovno-religijski prostor u čijim se okvirima kreće pojedinac. Din ne sputava iskazivanje njegovih sposobnosti i umijeća. Granica dina ne smije se preći: pojedinac koji je pređe postaje prestupnik, jer ono što ne dopušta din, čovjeku nije potrebno. Ko pređe granicu dina više mu ne pripada. Može je preći različitim povodima i razlozima: na primjer, bijesom ili željom za osvetom. Čineći to, pojedinac je svjestan prestupa i njegovih posljedica, tako Meho u nastupu nezadovoljstva prijeti da će prestupiti granicu dina. Hasan-aga Cifrić, stric Mehov, to ne smatra bezopasnom i praznom prijetnjom, zato što trenutke slabosti ima svaki čovjek, osobito mladi. Iz pomenutoga Mehova stava vidimo da pojedinac zna za granicu i kao svaki vjernik zna što je protivno dinu, što ugrožava *tursku veru tvrdu* (3220), kako je karakteriše Fatima.

Zadatak pojedinca jeste savladavanje samoga sebe i obuzdavanje od činjjenja zlih djela. Trenuci slabosti nijesu konstanta, javljaju se samo kad zataji razborito upravljanje emocijom, jer pojedinac nastoji da u svakome trenutku poštuje načela dina. Na primjer, Meho kaže Fatimi da ne plače, njezinoj majci da ne tuži i ne kuka, jer je sve to protivno dinu. Začuden takvim prizorom obraća im se i glasno pita zar ne vjeruju u Boga. To je primjer suštine čovjekova odnosa prema Bogu. Čovjek ne smije pre nagliti ni u čemu, tada ne bi imao vlast nad sobom, svojim naumima i djelima. Sve te postulate ugradio je Međedović u misaoni i emocionalni svijet svojih junaka.

Granice dina ne sputavaju čovjekovu slobodu da izrazi želje, da čini podvige, ali uz zadržavanje u okvirima religijske konvencije. Pravi vjernik čini mnoge stvari zbog dina, ne pomišlja da din ograničava njegove slobode i prava, zato što granice dina smatra mjerom svojih potreba, želja i mogućnosti. Čovjek orijentalno-islamske kulture daleko je od renesansnoga čovjeka i njegovih potreba za neograničenom slobodom, on je baštinik srednjovjekovnoga društvenoga koncepta životnih vrijednosti. Junaci spjeva ne osećaju tjeskobu, smatraju se slobodnim pojedincima sve dok traju din i Carstvo, iako je to po daleko od opšteg koncepta slobode.

U fizičkome prostoru orijentalno-islamske kulture pojedinac je, u granicama dopuštenoga, slobodna i kreativna ličnost, bez obzira kojoj religiji pripadao. Na primjer, u prikazu dočeka gosta, vidimo slobodnoga pojedinca koji kreira taj odnos i upravlja njime. Pojedinac sebe izražava kroz ustaljene društvene norme kao smjernice načina ophođenja i vladanja, s namjerom da se ne naruši sistem. Vukašinovo obraćanje Mehu s *moja zlatna zvezdo* (2405), kao i riječi njegove žene koje izgovara dok gleda junake đe poizdaleka prilaze kući, potvrđuje postojanje slobodnoga pojedinca.

*Blago majci koja ga je rodila
Sestri blago što se kune š njime
A najbolje vijernici ljubi
Što se š njime u dušeku ljubi (2192–2195).*

Takvim postupkom pjesnik individualizuje junake i unosi crte drugačijega kulturnoga modela u postojeće kulturno polje. Susret kultura potvrđuje pripadnost istome prostoru, fizičkome ili duhovnome, ukazujući da se „svaka kultura transformiše pod uticajem druge kulture“.⁸ Otvorenost prostora učinila je prirodnom situaciju u kojoj Vukašin sedi među gostima i vlada se kao i svi turci, jer je rođen među njima. Postojanje dva svijeta, islamskoga i hrišćanskoga, koji su politički suprotstavljeni, ne remeti ideju međukulturnoga prožimanja i života u zajedništvu. Životni praktikum ujedinjuje svjetove jedan u drugi. Integrisanost tih svjetova vidi se iz činjenice da hrišćani turke ne doživljavaju kao neprijatelje i protivnike, već kao ravnopravne članove kolektiva koji sebe u svakome smislu smatra dijelom Carstva. Pripadaju svome religijskome poretku, ali se uklapaju u ustanovljeni društveni poredak. Stihovi koji govore o jedinstvu elementa i cjeline glase:

*Ne bi reko, da smo podajnici
no ka i oni njihni junaci.
Svi nas držu ka i oči svoje (2245–2247).*

Pjesnik smatra da je svijet kojemu pripada jedinstven. Različitosti posmatra samo kao prirodnu raznolikost istoga prostora, nikako kao dezintegracioni elemenat. Junak spjeva, a i pjesnik sam, jeste na stanovištu da posmatra jedan jedinstveni svijet, jedno društveno uređenje, jedinstveni usklađeni poredak različitosti.

Religija pomaže da se protumači opšti društveni i kulturni kontekst, zato što na njezinu sistemu počiva čovjekov duhovni i svjetovni svijet. Iz perspektive religije čovjek ovoga kulturnoga kruga tumači zakonitosti svijeta u kojemu živi i stvara. Koliko religija uređuje svakodnevicu pojedinca, kazuje ovaj primjer: Mehov otac i stari lički begovi ne piju ni vino ni rakiju, jer je protivno dinu, nijesu u mladosti pili, a kamoli u starosti; piju samo kavu. Postoji još jedna stvar: što je čovjek stariji sve se više ponaša po religijskim pravilima. Nije rijetka ni pojava odstupanja od tradicionalne religijske norme. Na primjer, imamo situaciju da hodža dolazi s Talem na okup svatova s pljoskom vina i *Kur'anom* u ruci, što se protivi religijskome obrascu. Pjesnik tu pojavu

⁸ Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 27.

ovako komentariše: *Ćitap s pljoskom nema drugovanja* (9076). Takav kulturni artefakt nastao je simbiozom naslijeđenoga i novostvorenoga kulturnoga sadržaja. Islam čuva kulturni format bez obzira što ga periferno dodiruju strani kulturni elementi. Oni bivaju odbačeni ukoliko nemaju moć integracije, tj. sposobnost prilagođavanja potrebama sistema u koji ulaze. Nereligijski sadržaji koji uđu u kulturno polje najčešće čuvaju autonomnost. Pominjani primjer na nivou je kulturnoga incidenta i nikad se neće *ucijepiti* u sistem.

Orijentalno-islamsku kulturu, iz perspektive njezinih junaka, možemo posmatrati kao jedan veliki svijet čiji „prečnik obilježava granicu svih stvorenih stvari“.⁹ Centar toga svijeta jeste din. Zaklinjući se junaci kažu *lijepog mi dina* (1203). Junaci se zaklinju i imanom. Za svaki momenat nade, sreće, radosti kaže se da je *lijep dinu* (3167). Na primjer, Fatima to kaže u trenutku kad je Meho oslobađa iz kočija carskih delibaša. Vrhunac vrijednosti pojedinca i njegove spremnosti na žrtvovanje sadržan je u iskazu *Sve i sve bi za din ostavijo* (10859). U religijskome ojećaju pojedinca i zajednice sadržano je svih pet stubova islama, mada se u spjevu pominju samo dova i hadž. Najvećim grijehom smatra se izdaja Božije riječi.

Svaka čovjekova misao, svaki njegov rad treba biti u sadejstvu s dinom. Din nalaže da vjernik jednom u životu ode na hadžiluk, kad će to učiniti stvar je mogućnosti i izbora. Mehov otac, Smajilaga, to čini na kraju svoga alajbegovanja. Hadžiluk vidi kao krunu svega što je, saglasno dinu, činio u životu. Hadžilukom čovjek samopotvrđuje usaglašenost svoga življenja s načelima dina i ispunjava obavezu svakoga muslimana.

Ako pođemo od suštine da je kulturno u posebnostima i specifičnostima, onda možemo ustvrditi da nijedna kultura nije imuna na sadržaje koji dolaze iz drugih kulturnih polja, već da neke uspješno preoblikuje prilagođavajući ih svome sistemu, dok drugi ostaju u starome obliku, ali u novim kulturnim okolnostima. Možemo zaključiti da orijentalno-islamsku kulturu nijesu zaobišli procesi svojstveni svakoj kulturi – pojava i prilagođavanje stranih kulturnih sadržaja svojim potrebama. Ta je kultura dio korpusa evropske kulture i rezultat društveno-istorijskih tokova i „kulturna norma“¹⁰ koja kao „nesvesno usvojeni ili svesno propisani način ponašanja: merilo, pravilo, propis, model, obrazac, uzor, standard ili uputstvo za ponašanje ljudi u zajednici“,¹¹ čuva ustanovljeni kulturni i društveni poredak. Ako tako pristupimo orijentalno-islamskoj kulturi, lakše ćemo razumjeti njezine kulturne modele, bilo da pripadaju duhovnoj, religijskoj bilo praktičnoj sferi života. Pojedinač koji pripada tome kulturnome prostoru ne razdvaja duhovno i religijsko, jer su se *ucijepili* i u njegovu biću stopili u jedno.

⁹ Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971, str. 98.

¹⁰ Đuro Šušnjić, *Religija I*, Čigoja, Beograd, 2009, str. 245.

¹¹ Đuro Šušnjić, *Isto*, str. 245.

Kulturni identitet kao odraz religijskoga konteksta

Istražujući procese oblikovanja kulturnoga identiteta kroz spjev *Ženidba Smailagić Meha* primijetili smo da su mnogi kulturni proizvodi odraz religijskoga uticaja, iako religija i društveno-politički kontekst podjednako oblikuju kulturni identitet pojedinca i kolektiva. Takav stav može biti naizgled manje prihvatljiv, i u pokušaju da se u konstituisanju kulturnoga identiteta prednost da religiji, može izazvati polemičan ton. Treba imati u vidu da je islam došao s političkom pojavom Osmanskoga carstva tako da nema primat u formiranju identiteta u odnosu na politiku. Zajednica koja je baštinila orijentalno-islamsku kulturu formirala je odnos prema Carstvu kao sveukupnome zaštitniku svoje kulture.

Moramo istaći i da postoje sadržaji u kojima vidno dominira ili religijsko ili političko, ali postoje i kulturni modeli đe je teško razabrati religijsko od političkoga. Stvaranje identiteta jeste rezultat procesa i tekovina ukupnoga društveno-političkoga okvira. Naslanja se na ranije ustanovljeno, bez obzira na to da li je pojedinac toga svjestan i da li prepoznaje ranije stvorene elemente u svome kulturnome identitetu. O načinu oblikovanja identiteta Mišel Fuko kaže: „Čovjek uvijek može misliti svoj iskon na osnovu onoga što je već započeto. Iskon za njega nije uopšte početak – nešto kao prvo jutro istorije od koga su se kasnije nagomilale nove tekovine. Iskon je više način na koji se čovjek uopšte (...) podešava prema onome što je već započeto u radu, životu i jeziku“.¹² Međedović slijedi svoj *iskon* jer stvara kulturni proizvod od već stvorenih činjenica. Njegova pjesma jeste rezultat svega ranije stvorenoga na polju usmene epike, zato što se „svakidašnjica pojedinca, pa i društvenih grupa, odvija po utvrđenom *redu* i društveno prihvaćenoj vrednosnoj orijentaciji“.¹³ Fukoovo viđenje načina oblikovanja identiteta možemo primijeniti na kulturološku situaciju u kojoj Međedović slijedi „utvrđeni red“, dajući svoj pjesnički impuls tome redu. To znači da pojedinac ne stvara kulturni identitet, već samo snagom svoga stvaralačkoga umijeća ili znanja učestvuje u njegovu uobličavanju.

Čovjek orijentalno-islamske kulture prepušta da religija, u najvećemu dijelu, formira njegov identitet i ne smatra da din ograničava njegov stvaralački potencijal, iako granica može biti tako shvaćena posebno ako je riječ o pojedincu kao stvaralačkoj ličnosti. Religija nameće kulturni model da misao i djelo moraju biti u granicama dina. Takav kulturni model pojedinac i kolektiv ne žele manifestno mijenjati, ali se promjene dešavaju u procesu stvaranja

¹² Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971, str. 370.

¹³ Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 157.

kulturnoga proizvoda. Rijetki su kulturni produkti u spjevu koji nemaju religijskoga u sebi, ali je malo i isključivo religijskih, poput dove.

Moralne vrijednosti ne zavise od vremena, one su u sistemu vrijednosti jedne kulture i izdižu se iznad vremena. Mogu nestati ako nestanu njihovi nosioci ili opstajati u izmijenjenome obliku usljed novih društvenih okolnosti ili pojave novih nosilaca. Njih je epska pjesma orijentalno-islamske kulture uspješno čuvala i prenosila s generacije na generaciju.

Dova – specifičan kulturni artefakt

Jedno od osnovnih religijskih obilježja islama jeste dova. Taj religijski, a i kulturni produkt u spjevu *Ženidba Smailagić Meha* čest je u upotrebi. Razlog tolike frekventnosti stoji u činjenici da čovjek orijentalno-islamske kulture nalazi u religijskom prostoru odgovor na sve. U moć dove, koja predstavlja direktnu vezu s Bogom, vjeruje svaki vjernik. Za svaku čovjekovu životnu aktivnost i stanje u kome se nađe postoji jedna ili više prikladnih dova, koje su nastale još u Muhamedovu vremenu. Kroz dovu čovjek iskazuje svoje predavanje i pokoravanje Bogu, priziva njegov blagoslov i moć. Vjernik zna da će svaki posao, radnja, dešavanje koji su započeti dovom biti sigurno povoljno završeni.

Dova je dio obreda koji, za vjernika, ima mističnu moć. Vjernik posmatra religiju kroz obred i doživljava je tako da njezine sadržaje i značenja shvata kao ono što nadilazi njegove uobičajene moći. Najviša vrijednost, prema kojoj se mjere sve druge, jeste Bog. Dova je čisto religijski proizvod. Ne uči se uvijek iz religijskih razloga i ne obraća se svakom dovom isključivo Bogu; dova se može uputiti i uglednome i imućnome čovjeku. U određenim prilikama ona je sredstvo kojim se osnažuje vjera u povoljno razrješenje događaja ili pozicije u kojoj se našao pojedinac. Religijske vrijednosti najdublje su ukorijenjene u biću svakoga pojedinca prostora u kojemu nastaje i stvara Avdo Međedović. Kad se nađu u beznađu i bezizlazu, Međedovićevi junaci posežu za dovom, zato što vjeruju da se „dovom čovjek može zaštititi od sile svakog zla i spasiti od tog zla“.¹⁴ U takvoj se situaciji nalazi Tale od Orašca i njegovi saborci na bojnome polju pod budimskim zidinama, te im hodža uči kur’ansku dovu. Nije ovo jedina situacija u kojoj uzimaju dovu, ona prati mnoge njihove svakodnevne momente – od redovnih do prigodnih momenata za dovu. Junaci spjeva vjeruju da učenjem dove stiču nagradu.

U spjevu je zastupljeno više vrsta dova. Izdvojićemo ove: dnevne dove, kur’anska dova, putnička dova, hajirli dova, kabul dova, neiskrena dova. Ako

¹⁴ Jusuf Tavasli, *Dove i njihovi fadileti*, Libris, Sarajevo, 2010, str. 30.

dovu posmatramo s kulturološkoga aspekta vidimo da pjesnik u spjevu pominje samo one dove koje idu sa situacijom koja ima istaknuto mjesto u strukturi spjeva, što je, posmatrano iz ugla tvorbe epske strukture, posve razumljivo.

Dnevna dova. Bog je čovjeka obavezao na pet dnevnih dova, za svako doba dana prigodna dova. Međutim, postoje i druge dove, kakve su noćne dove. Primjer za njih nijesmo našli u spjevu. Dnevne dove imaju ustanovljenu formu. Pripadaju svakodnevnome životnome praktikumu. U toku dana uči se pet dova (u zoru, u podne, poslijepodne, na zalasku sunca, uveče). U spjevu se pominju tri redovne dnevne dove: sabah, kušluk i akšam dova. U kući Smailagića uobičajene su tri dove, tj. onako kako stoji u *Kur'anu*. Njih uče Mehov otac i stric, dok ih Meho dvori po pola sata prekrštenih ruku na grudima. Opisana situacija ilustrativno ukazuje na obredni karakter dove – spoj riječi i pokreta koji se ponavljaju po ustanovljenome modelu. Četvrta molitva nije redovna pojava u kući Smailagića. Nju uče, na primjer, kad se Meho i stric vrate iz mehane ili kad Meho krene za Budim. Uočili smo da u kući Smailagića učesnici religijskoga obreda, molitve, nemaju isti status. Meho je još mlad, pa na opisani način učestvuje u njoj. Ravnopravnost učešća u molitvi se stiče. Nakon dobijanja mandata alajbega Meho traži ravnopravnost učešća u molitvi; stari način će zadržati samo kao znak poštovanja prema ocu i stricu.

Putnička dova. Putnička dova se uči za sretan put svakome ko ostavlja svoj dom i odlazi na put. Ona štiti putnika od svakoga izazova koji ga može snaći na putu. Tu dovu Bog uvijek usliši, jer je iskrena, a i onaj koji je uči ili za koga se uči izražava svoju pokornost prema Bogu. Ta dova je prigodna dova, zato što se uči prigodnim povodom, u njoj se ton molitve i blagoslova vrlo prepliću. Obje strane u njoj ravnopravno učestvuju. Dova dobija na značaju, u zavisnosti od toga ko je ili za koga se uči. Čast je preučiti dovu onome koji kreće na važan i dalek put. Putničku dovu uči paša Smailagić Mehu u mehani; putničku dovu uči hodža svatovima na polasku za Budim; putničku dovu uči otac Mehu, kad s Osmanom krene za Budim.

Putničkoj dovi je bliska hajirli dova. Njezina snaga je u riječi koja ima ton blagoslova. Na primjer, hajirli dovu imamo kad, ispred Fatimina dvora, Meho kreće k veziru. Tada Fatima i njezina majka uče dovu Mehu za srećan put.

U spjevu smo naišli na zanimljiv prizor: srijeću se Meho i Vukašin i jedan drugome kažu molitvu. U tome činu religijski obred nije potpuno zao-kružen. Izostaje pokret tijela, koji je u molitvi važan koliko i duhovni sadržaj. Ta se molitva ispoljava samo kroz iskazanu riječ. Očekivan je takav ishod, jer učesnici molitve pripadaju različitim religijama.

Kur'anska dova. Kur'anska dova ima najvišu snagu. U njezino ostvarenje je siguran svaki vjernik, zaziva se u najtežim situacijama. Kolika je njezina moć kazuje ovaj primjer. Magla je poklopila sav prostor oko Klime

ispod budimskih zidina, bezizlazna je situacija, ne zna se koja je vojska kud. Tada Tale traži od hodže da izučí kur'ansku dovu. Hodža učí dovu i čim završi, magla se diže.

Veliki dio kur'anskih dova praćen je ajetima koji određuju njihov sadržaj i situaciju u kojoj se upotrebljavaju. Kur'anski ajeti koji se odnose na dovu govore o ovozemaljskome svijetu u kojemu se kroz pokajanje, pokornost, predavanje i vjerovanje u apsolutnu Božiju moć stiće mjesto na ahiretu. Jedan od načina sticanja ahireta i dženeta jeste žrtvovanje.

Čovjek orijentalno-islamske kulture kur'ansku dovu smatra najboljom dovom, jer je ona vjerniku došla direktno od Boga. Vrijednost i snaga njezina su u tome što je izrečena riječima samoga Boga. Kur'anske dove su uzvišene i dostojne onoga od koga dolaze. Uzimanjem kur'anske dove vjernik izražava zahvalnost Bogu na svim blagodetima kojima ga daruje, bilo da su ovozemaljske ili ahiretske. Svaki vjernik zna da „Uzvišeni preko *Kur'ana* osvjetljava sve životne puteve i dileme, a onaj ko se bude čvrsto držao kur'anskih dova, taj neće nikada zalutati“.¹⁵ Mnogi kur'ansku dovu posmatraju i kao put duhovnoga uzdizanja, jer je ona Božija riječ, i kroz nju se uzima samo Božije nadahnuće. Sadržajem i prirodom svojom ove dove uvijek budu uslišene i imaju prednost u uslišavanju. Ove dove sadrže ono što čovjek ne može sam postići.

Kabul dova. Kabul dova učí se u najvažnijim trenucima. Vjeruje se da može pomoći i preokrenuti događaj u korist onoga ko je učí ili za koga se učí. Kabul dova se učí da bi se ostvarila. Najvišu moć ima kur'anska kabul dova, jer samo njezina nadstvarna moć i vjera u tu moć mogu preokrenuti situaciju.

Svi se pred bitku mole Bogu. Turci uzvikuju *Alah* i *Alija* (10474), a hrišćani *Marija* (10475). U toku teške bitke i strašnih prizora, đe se ne razaznaje ko kojoj strani pripada, đe su svi smiješani, đe su prizori mrtvih, ranjenih, konja bez junaka, Tale naređuje hodži da uzme *Kur'an* i nađe dovu koja bi *kabul bila* (10560). Dok hodža bude učio dovu, za njim će svi ponavljati *Amin* (10570). Nakon hodžine dove pojedinac se prepušta volji više sile, jer smatra da je ispunio svoju obavezu. Tale od Orašca učí dovu fidahlijama, ona je njegov put u nadstvarni prostor u kojemu traži i nalazi razrješenje situacije na bojnome polju. Riječi dove daju junaku vjeru u spasenje. Zazivanje Boga dovoljna je sigurnost da će se ostvariti ono što se traži. Stihovi najpotpunije predočavaju opisano:

Taman tako, nek je sretno, Tale!
Bog nam jaki bijo od pomoći!
Amin, braćo, hoće akobogda! (11273–11275)

¹⁵ Muhamed Muteveli eš-Ša'ravi, *Tajne i koristi dove*, Ilum, Bužim, 2009, str. 52.

Nakon što izuči dovu, junak je spreman na žrtvu, otkupljuje se. Taj momenat sadejstva unutrašnje i spoljašnje manifestacije dio je žrtvenoga obreda kojega „obično prati molitva, što je znak da delo bez vere ne ide odvojeno“.¹⁶ Ponavljanje molitve uslovljeno je i njezinim obrednim karakterom. Učesnik molitve zna da je ona „(nečujni ili glasni) razgovor vernika sa svojim bogom: intimna drama koja se odigrava u duši vernika između njega i njegovog boga“.¹⁷ U tome trenutku on je duhom izvan kolektiva, ali je njegova molitva u službi kolektiva. Talev *glasni* dio obreda glasi:

*Amin Bože, ti nama pomози,
Kad si kadar, među dušmanima!* (10261–10262)

Takav odnos prema Bogu ima čovjek koji razumije snagu riječi i pokreta u obredu. Ovđe ćemo pomenuti da religijski osećaj, vremenski ograničeno, obuzima učesnika u obredu, jer se Tale brzo vraća u svjetovni prostor i savjetuje saborce da u toku boja postupe ovako:

*Nek ne žali živi umrloga,
No neka se sobom razgovara
U nad Boga šta će učiniti!* (10322–10325)

Takav preokret je potreban da bi se učesnici u zbivanju zadržali u prostoru stvarnosnoga svijeta. Čuda na bojnome polju se dešavaju, što potvrđuje snagu kur'anske kabul dove.

Neiskrena dova. U spjevu smo našli primjer takozvane neiskrene dove, kako je određuje pjesnik. To je netipičan kulturni model. Rijetke su prilike u kojima se desi takva dova. Zbog karaktera njezina može se i odbiti. To Meho čini odbijajući kadijinu dovu za srećan povratak, zato što je izdajnička i neprijateljska. Koliko je ljut govori i to da na rastanku ni *Amin* ne kaže. Kadijina dova Mehu glasi:

*I rekoše: Srećita ti bila!
I sa š njome sokolove lego,
Šćeri prve, potonje sinove,
Da ti snahe ne zateču za've!
Ti doček'o, ženijo sinove,
Od odžaka ka što si i sebe!*

¹⁶ Đuro Šušnjić, *Religija I*, Čigoja, Beograd, 2009, str. 165.

¹⁷ Đuro Šušnjić, *Isto*, str. 391.

*Šćeri tvoje davo na Zajime,
Ka što si uz' o od Zajima. (4891–4898)*

Meho otkriva pravo značenje kadijinih riječi, ne uzvraća na dovu i ljutito baca dvije madžarije za izun-namu. Prave namjere i želje kadijine sadržane su u potonja dva stiha. Pjesnik vješt看 postupkom zavodi slušaoca ne otkrivajući odmah osnovnu poruku dove.

Dova kao blagoslov. U spjevu smo našli primjere dova koje su, po tonu i povodu kojim se izgovaraju, vrlo bliske blagoslovu. Duhovni karakter blagoslova sličan je molitvi, ali je znatno svjetovniji. On vuče religijsko porijeklo, ali je vremenom izašao iz toga okvira, što ga je i udaljilo od molitve. Blagoslov se ispoljava samo u prostoru riječi, čime je izgubio obredni karakter. Njime se saopštava želja ili lični odnos onoga ko ga izgovara prema onome kome je upućen. Može biti u jednoj rečenici: *Hajde, sine, hajirli ti bilo* (2043), ali i znatno razvijeniji kao u primjeru:

*Blagoš mene, zvezdo od sokola,
Kad dočekah u dvorove sina,
Milog sina hadžije Smajila,
Kanidžkoga prvog alajbega! (2268–2271)*

Blagoslov započinje Vukašin u čast svoga gosta Smailagić Meha, ističući da je kao domaćin počastvovan prisustvom takvoga gosta. Prva Vukašinova riječ jeste riječ blagoslova, dok se u nastavku tekst primiće dovi, posebno u Mehovim riječima.

*Šućur tebe na dvorove, Vuče,
I Bog tebe sačuvao
Od zle muke i dušmanske ruke (2272–2274).*

Tumačeći tekst kao cjelinu, vidimo da je ton blagoslova dominantniji u Vukašinovim riječima, dok su Mehove riječi tonom bliže molitvi. Primjer ukazuje na različita kulturna i religijska polja kojima pripadaju učesnici predložene situacije.

Ostali primjeri dova. U spjevu smo našli više primjera dova koje se uče različitim povodima. Samo ćemo ih pomenuti radi uvida u raznolikost ovih sadržaja u spjevu. Takve su dove: dova novome budimskome veziru; dova kojom je murtat vezir ispratio bošnjačke paše; dova koju su izučili murtat veziru kad je dolazio u Budim; po četiri kur'anske dove svakoga dana, prvoga mjeseca, koje su učene murtat veziru; dova koja je učena preživjelima

nakon bitke; dova koja se uči da se kroz nju veliča sjaj pobjednika; dova kroz koju se odaje poštovanje stradalima na bojnome polju.

Ona je svojim sadržajem i karakterom bliska molbi. U spjevu smo našli primjer dove koja je upućena važnome pojedincu. Riječ je o dovi koja je upućena murtat veziru:

*A šće'ne sa nekak'om dovom,
Da se žali da je zulum težak (3470/3471).*

Smatrali smo ovo potrebnim istaći i razgraničiti dovu koja je upućena pojedincu od dove upućene Bogu. U spjevu su dominantno prisutne dove koje se upućuju Bogu. Jedan od razloga tome jeste činjenica da je pojedinac, što god da radi ili što god da mu se dešava, uvijek okrenut k Bogu.

Uslišavanje dove. Na kraju ćemo reći nešto o uslišavanju dove. Najveći broj dova, inače, su uslišne dove. U spjevu je skoro svaka dova uslišna, zato što se učesnici u njoj kreću u granicama realnoga i mogućega i u stanju smirenosti i zadovoljstva prizivaju Božiju milost. Svaki učesnik dove u spjevu manifestuje potpunu predanost Bogu. Dovoljna je slika Tala od Orašca pred bitku u kojoj duhovno doseže do same Božije milosti. Kao nagrada takvome odnosu jeste pobjeda i savladavanje neprijatelja. Tale vjeruje da dovom može podjednako ostvariti i ovozemaljska i ahiretska dobra. Tu ne postoje odstupanja, zato što se ovozemaljski život posmatra kao uvod u ahiret.

Nasuprot uslišne dove postoji i dova koja se odbija. Primjer te dove jeste dova u kojoj se neko proklinje. Nijesmo naišli na takav primjer u spjevu, ali jesmo na primjer dove čija se kletva uslišava, jer je u korist i za dobrobit vjere. Fatima smatra da je za njezina zlotvora, budimskoga vezira, dovoljna kazna kad bi ga stigla kletva: *A vezira cigan pogubio (3171)*. Ta je molitva uslišna, jer se vezir smatra protivnikom i otpadnikom dina.

Religija kao povlašćeni prostor junaka

Baveći se odnosom Međedovićevih junaka prema religiji otkrili smo da religiju posmatraju na dva načina, da postoje momenti u kojima pojedinac religiju doživljava kao duhovni sadržaj koji oplemenjuje njegovo biće i izvodi ga iz surovosti i nepredvidljivosti stvarnosnoga svijeta. Prvi način jeste doživljavanje religije kao sistema koji uređuje ponašanje pojedinca i zajednice u svakodnevnome praktikumu, sistema čije zakonitosti niko ne dovodi u pitanje, prihvata ih kao datost s kojom nema nagodbe i okvir u kome se mora kretati. Drugi način odnosa prema religiji jeste doživljavanje religije kao duhovnoga sadržaja u kojemu pojedinac zamišlja da izlazi iz stvarnosnoga svijeta u čisti

i sigurni predio u kojemu je potpuno zaštićen. Tu je odgovor i rješenje svakoga pitanja i problema. U tome prostoru čovjek je u svijetu čiste duhovnosti i zalazi u suštinsko poimanje religije. Kroz molitvu doživljava pročišćenje od banalnosti i surovosti svakodnevice, a bismilom „U ime Alaha, milosnoga, samilosnoga“¹⁸ otvara put k Bogu i u sferi čiste duhovnosti oseća veliku i neograničenu Božiju milost.

Pojedinac trenutke sjedinjenja s religijskim u izvanstvarnosnome prostoru doživljava kao sigurnu zaštitu i svoj *povlašćeni prostor*.¹⁹ To je esencija njegove komunikacije s religijskim. On vjeruje da je u ajetima sadržan odgovor na sva pitanja i dileme čovjekove, i kroz takav odnos zalazi u prostor metafizičkoga, zato što tad kur'anska riječ izlazi iz značenja koje ima u realnome svijetu i postaje metafizička kategorija neograničene snage. Međedovićev junak u tome stanju sebe vidi nepobjedivim i nezaustavljivim k ostvarenju svoga cilja. S dlanovima i pogledom okrenutim k nebesima čini mu se da ovaladava svojim mikrokosmosom i dobija najvišu snagu i najčvršću vjeru u pobjedu. Takvo stanje obuzima Tala od Orašca na bojnome polju pred bitku svih bitaka. Oseća da je dokučio Božiju milost i ušao u svoj *povlašćeni prostor*, kao da je u bestjelesnome stanju i potpuno predat Bogu. U sudbinskim situacijama pojedinca obuzima potreba za takvim stanjem, jer ne može samostalno izaći iz njih. To smatra najvećim izazovom, pa onda molitvom, kao najuzvišenijim od svih izraza, moli se Stvoritelju i smatra da je tada s njim duhovno najbliži.

Postavlja se pitanje zašto je čovjeku potreban opisani odnos prema Bogu. Jedan od mogućih odgovora glasi: pojedinac religiju doživljava kao ustanovljeni i utvrđeni sistem koji izlazi u susret svim njegovim potrebama i mogućnostima. On zalazi u prostor metafizičkoga kad oseti da događaji nadvladavaju njegove realne mogućnosti, kad njihovo razrješenje zavisi od sudbinskih okolnosti i kad je, po njegovu mišljenju, potrebno da se umiješa viša sila. Takav odnos pojedinca i religije označićemo kao njegov *povlašćeni prostor*, siguran zaklon od problema iz stvarnosnoga svijeta, a religija ispunjava taj prostor.

Najvažnija tačka *povlašćenoga prostora* jeste trenutak prepuštanja pojedinca religijskome sadržaju. On se tada duhovno sjedinjuje s religijom i *ucjepljuje* u samu suštinu religijskoga koja dobija sve obrise čiste duhovnosti. Sjedinjujući se s izvanstvarnosnim, stvara bezbjedno polje u trenucima kad se stvarnost pojedincu učini surovom, on tada misli da fizičkom snagom i umom

¹⁸ *Kur'an*, prijevod Besim Korkut, Međunarodna zajednica za pomoć muslimanima Bosne i Hercegovine, Zagreb, str. 1.

¹⁹ Sintagmem *povlašćeni prostor* preuzet je iz knjige Petra Džadžića *Povlašćeni prostori Miloša Crnjanskog*, Prosveta, Beograd, 1993. Autor je istakao da pomenutim sintagmom označava „činjenicu umetničke vizije Miloša Crnjanskog“.

ne može nadvladati ono što je pred njim. Tale od Orašca moli se Bogu pred neizvjesnu bitku, to vidi kao jedini (preostali) izlaz. Trajanje molitve jeste vrijeme njegove odsutnosti iz stvarnosnoga svijeta i boravak u onome drugome, sigurnijemu duhovno-religijski omeđenome.

Taj zamišljeni duhovno religijski prostor junak doživljava kao istinsko utočište i zaštitu. Potrebu za takvim prostorom podstiče osećaj egzistencijalne ugroženosti. Taj prostor Međedovićev junak oblikuje svojim doživljajima i zamišlja kao idealno stvoren. Junak ima potrebu da religiju izmjesti iz njezine svakodnevnog primjenljivosti i posmatra je kao čisto duhovnu potrebu.

Molitva je najčešće sredstvo kojim pojedinac ulazi u *povlašćeni prostor*, on kroz molitvu, pjesmu svoje duše, doživljava Boga kao izvor svjetlosti i vječno savršenstvo. Kroz molitvu čovjek humanizuje i smiruje svoje uzburkano okruženje i unutrašnji nemir. On ima potrebu za svojim imaginarnim prostorom. Dok je na molitvi, junakov pogled okrenut je k visinama, k svojim doživljajima i interpretacijama religijskoga sadržaja. Molitva je uvijek ista i uvijek se ponavlja po ustaljenome obrascu, samo su razlozi za nju drugačiji. Stvarnosni i *povlašćeni prostor* jedan su naspram drugoga. Međedovićev junak molitvu vidi kao jednu od najviših kulturnih vrijednosti svijeta kojemu pripada. Čovjek ono što je suđeno lakše prihvata ako ga izmjesti u duhovni prostor. U datoj situaciji pojedinac, u kolotečini događaja, pušta da kulturni produkt oblikuje njegovo ponašanje. U njegovoj molitvi smisao i značenje riječi i pokreta zaokružuju se u jedno.

U *povlašćenome prostoru* hodža uzima *Kur'an* i uči *jaku dovu Bogu* (10572). Riječju *jaka* apostrofira se nadstvarna i čudesna moć molitve. Čovjekova očekivanja od čuda ne smiju biti iznevjerena, pa slijedi trenutak podizanja magle iznad Klime. To je primjer vječite čovjekove potrebe za čudom, za onim nadstvarnim. Nadstvarni svijet je potreban čovjeku, jer se u njemu stvari odvijaju očekivanim tokom. Taj se prizor može podvesti i pod pjesničku opservaciju događanja na bojnome polju. To je literarno oneobičavanje neposrednoga okruženja.

Povlašćeni prostor je zamišljeni duhovni prostor u kojemu pojedinac posmatra pojave kao čisto duhovne kategorije. Taj je prostor očišćen od sadržaja stvarnosnoga svijeta. Svaki momenat sreće junaci porede s ljepotom dina i sve ugodno i poželjno zahvaljuju smislu i značenju ljepote dina. Problem *povlašćenih prostora* u spjevu *Ženidba Smailagić Meha* otvorili smo iz razloga što religija primarno obilježava duhovnost pojedinca i zajednice kojoj pripada i što joj pristupaju s najvećim poštovanjem u odnosu na sve druge kategorije.

Literatura

- Abazović, Dino i Radojković, Jelena i Vukomanović, Milan, *Religije sveta: budizam, hrišćanstvo, islam*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2008.
- Benjamin, Valter, *Eseji*, Nolit, Beograd, 1974.
- Berk, Piter, *Osnovi kulturne istorije*, CLIO, Beograd, 2010.
- Božović, Ratko, *Leksikon kulturilogije*, Agencija Matić, Beograd, 2006.
- Čolaković, Zlatan, *Epika Avda Međedovića (The epics of Avdo Međedović) I i 2*, Almanah, Podgorica, 2007.
- Diltaj, Vilhelm, *Doživljaj i pesništvo*, Orpheus, Novi Sad, 2004.
- Džadžić, Petar, *Povlašćeni prostori Miloša Crnjanskog*, Prosveta, Beograd, 1993.
- Elijade, Mirča, *Vodič kroz svetske religije*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 1996.
- Eš-Ša' ravi, Muhamed Muteveli, *Tajne i koristi dove*, Ilum, Bužim, 2009.
- Fuko, Mišel, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971.
- Humbolt, fon Vilhelm, *Spisi iz antropologije i istorije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 1991.
- Kilibarda, Novak, *Usmena književnost (Istorija crnogorske književnosti – knjiga 1)*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Kuba, Li i Koking, Džon, *Metodologija izrade naučnog teksta*, CID, Podgorica, 2003.
- Kujović, Dragana, *Tragovima orijentalno-islamskog nasljeđa u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2009.
- *Kur'an*. Prijevod Besim Korkut, Međunarodna zajednica za pomoć muslimanima Bosne i Hercegovine, Zagreb.
- Lečner, Dž. Frenk i Boli, Džon, *Kultura sveta*, CLIO, Beograd, 2006.
- Lewis, Bernard, *Svijet islama*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1979.
- Said, Edvard, *Orijentalizam*, Čigoja, Beograd, 2008.
- Smailagić, Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Spahić, Mustafa, *Povijest islama*, Bookline, Sarajevo, 2008.
- *Stara arapska poezija*, Prijevod Sulejman Grozdanić, Svjetlost, Sarajevo, 1971.
- Tavasli, Jusuf, *Dove i njihovi fadileti*, Libris, Sarajevo, 2010.
- Šušnjić, Đuro, *Religija I*, Čigoja, Beograd, 2009.
- Šušnjić, Đuro, *Religija II*, Čigoja, Beograd, 2009.
- Šušnjić, Đuro, *Metodologija*, Čigoja, Beograd, 2009.

Aleksandar ČOGURIĆ

**ŽENIDBA SMILAGIĆ MEHA – AN EXPRESSION
OF ORIENTAL-ISLAMIC SPIRITUAL AND RELIGIOUS
HERITAGE IN MONTENEGRO**

Avdo Međedović's poem *Ženidba Smailagić Meha* is, inter alia, an expression of the religious heritage of Oriental-Islamic culture in Montenegro. In this paper, the author discusses the way in which the wealthy religious class found itself in the structure of Međedović's poem, as well as the way in which religious activities become suitable material for an epic literary form. The author defines the way in which the poet positioned the relationship of his hero to Islam, discussing also the spiritual and religious world of the hero and the mystical power of prayer as a specific cultural artefact. Finally, the last part of the paper presents the specific situation that produces the unification of the hero and religious world and belief in its power, liberating the individual of cruelty imposed by reality.

Key words: *Islam, religious impact, Avdo Međedović, Ženidba Smailagić Meha, Oriental-Islamic culture*

UDK 821.163.4.09-31

Pregledni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

vladimir.vojinovic@fcjk.me

O ROMANU *ZALOGA* VLADIMIRA MIJUŠKOVIĆA

Autor u radu iznosi bio-bibliografske podatke o Vladimiru Mijuškoviću, crnogorskome novinaru, književniku i profesoru. Citirajući članke međuratne i poslijeratne periodike te analizirajući s poststrukturalističkih stanovišta Mijuškovićev roman *Zaloga*, autor rada iznosi zaključke o vrijednosti i značaju toga narativa, pozicionira Mijuškovićevo djelo i iznosi zaključke o budućem odnosu istoričara književnosti prema životu i djelu Vladimira Mijuškovića.

Ključne riječi: *Vladimir Mijušković, roman, Zaloga, istorija crnogorske književnosti, Vojislav Nikčević, pokret socijalne literature, karakterizacija*

Period od balkanskih ratova do kraja Drugoga svjetskog rata jedna je od najtežobnijih, ako ne i najtežobnija etapa crnogorske istorije. Ratna stradanja, ekonomsko posrtanje, glad, gubljenje državne samostalnosti, unutrašnje političke podjele, udaljavali su Crnu Goru od onih razvojnih procesa koji su polako smanjivali jaz između siromašnijih zemalja i zemalja razvijenoga Zapada. Jedino društveno polje koje je unekoliko održavalo korak s vremenom bilo je kulturno. Zahvaljujući kulturi, posebno književnosti, crnogorsko društvo makar je pratilo ako ne i ostvarivalo ideje toga vremena.

Toj činjenici nekoliko veoma bitnih okolnosti išlo je na ruku. Prije svih zabrana djelovanja Komunističke partije. Nakon *Obznane* komunisti s prostora Južnih Slovena koristili su polje književnosti za kampanje i obračun s monarhistima u Kraljevini. Po uzoru na sovjetske kolege i crnogorski komunisti povezali su se s književnicima i na stranicama časopisa za književnost nastavili bitku za novo društvo. Časopisi su poplavljeni socijalističkim, proleterskim idejama. Umjetnost je trebala da posluži kao oruđe klasne borbe, da vjerodostojno naslika svarnost i odnose klasa, klasne sukobe, da vaspitava u duhu borbenoga optimizma, da ukaže na obespravljeni položaj radnika i seljaka...

Upravo tada u Crnoj Gori počela je da stasava nova književna generacija. Mladi pisci, u to vrijeme mahom svršeni srednjoškolci i bruceši fakulteta

u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani... okupljaju se, održavaju zajedničke tribine i konferencije, organizuju redakcije i štampaju časopise. Najprije radove objavljuju u glasilima kao što su *Zapisi* i *Slobodna misao*, a potom osnivaju i svoja. Svemu tome pomogla je i atmosfera koju su u pojedinim crnogorskim gradovima, naročito u Nikšiću, gradili stariji intelektualci. U grad pod Trebjesom vratio se Stojan Cerović, potomak slavnoga Novice Cerovića, „sorbonski đak“. Po dolasku u Nikšić osniva list *Slobodna misao*, koji je objavljivan punih 20 godina, i organizuje rad štamparije. Upravo on je pomogao mladim piscima da osnuju sopstvena glasila. U saradnji s komunistima, Cerović i mlade literate pokreću najprije časopis *Razvršje*. Nakon njegova gašenja osnovan je časopis *Valjci*, a kad su i *Valjci* doživjeli istu sudbinu, pokrenut je kratkodahi časopis *Granit*. Svi koji su bili okupljeni oko redakcija pomenutih glasila u istoriji crnogorske književnosti smatraju se sudionicima pokreta socijalne literature.

Slobodan Vujačić je u studiji koja je posvećena tome pokretu nabrojao sve one koji su sudjelovali u radu pokreta. Među imenima mladih literata nalazi se i ime Vladimira Mijuškovića, publiciste i književnika koji je, prema pisanjima biografa, rođen 26. oktobra 1909. godine¹ u selu Kunku u Pješivcima, nekadašnjem graničnom pojasu Katunske nahije prema Nikšiću. Osnovnu školu završio je u Bogetićima, no Vojislav Nikčević je pisao da je Mijušković prekidao školovanje te da je maturu stekao u nikšićkoj Gimnaziji, položivši vanredno osmi razred i maturu. Godine 1930. u Ljubljani je upisao Filozofski fakultet, grupu za južnoslovensku književnost. *Još dok se nalazio u gimnazijskim klupama, počeo je objavljivati stihove, međutim, njegov intenzivniji rad na književnosti pada iza 1930. (...) Od 1932. do 1940. godine opet nastaje pauza u njegovom školovanju. Vrativši se iz Ljubljane u Nikšić, jedno vrijeme radio je sa Stojanom Cerovićem u listu 'Slobodna misao.'*² Mijušković je pred rat pokušao da nastavi studije, ali ih je okončao tek nakon rata, kad je već obavljao poslove profesora književnosti u nikšićkoj Gimnaziji.

U međuratnome periodu Mijušković je saradivao s brojnim redakcijama glasila ondašnje Kraljevine. Bio je i nikšićki dopisnik beogradske *Politike*. U periodu 1930–1934. godine njegovim imenom potpisani su radovi u *Zapisima*, *Slobodnoj misli*, *Valjcima* i *Zetskome glasniku*. Riječ je o proznim tekstovima, ali i neumjetničkim, koji su problematizovali zadrugarski život, ili obrađivali teme iz književne istorije. Pregled tih tekstova pokazuje da je Mijušković pokušavao da se izbori za svoj prostor na sceni mlade crnogorske književnosti.

Od 1935. do 1940. godine Mijušković je saradivao s listovima *Vreme*, *Pravda*, *Politika*, *Zeta*, *Slobodna misao*... U tim glasilima objavljivao je krat-

¹ Vojislav Nikčević, „Život i književno djelo Vladimira Mijuškovića“, *Stvaranje*, Titograd, XXIII/1968, str. 1, 98.

² Isto.

ku prozu, ali i izvještaje o stanju u Crnoj Gori, o jubilejima kulturnih institucija, o običajima sahranjivanja, o probijenim putevima. Zabilježio je i način proslave 20 godina od održavanja Podgoričke skupštine i ujedinjenja Srbije i Crne Gore. U tome tekstu veoma egzaltirano opisao je događaje koji su se zbili u vrijeme kad je imao samo devet godina. *Kako nas od toga doba*, pisao je Mijušković, *razdavajaju punih 20 godina, to ćemo ovom prilikom izneti kako se sve to iznelo i odigralo. (...) Pošto su primljene pozdravne depeše Kralju Petru i srpskoj vladi u Beogradu, članovi skupštine su pošli u sabornu crkvu na blagodarenje. Dok su poslanici išli glavnom ulicom put saborne crkve, iz jedne sporedne ulice, koja sada nosi ime 13. novembar (star kalendar), presrela ih je ogromna masa sveta, koja je nosila veliku sliku Kralja Petra. Masa je urnebesno klicala jedinstvu.*³ U tekstu pisanom za čitaoce *Politike*, nije bilo ni riječi o srpskoj okupaciji Crne Gore, Božićnome ustanku i raspoloženju onoga dijela naroda koji se nije slagao s odlukama Podgoričke skupštine. Naprotiv, Mijušković piše: *Po dolasku srpske vojske, sve što je bilo u Crnoj Gori, dokopalo se onoga sakrivenog oružja i kidisalo na austrijske stanice.*⁴

U *Politici* iznijeti stavovi o Podgoričkoj skupštini ne upućuju na to da je Mijušković bio slijep i za ekonomsko stanje koje je i ujedinjenje izazvalo. Činio je sve što je bilo u njegovoj moći da ojača svijest o neophodnosti ulaganja novaca u krupne privredne projekte, kojim bi se Crna Gora uzdigla. Pisao je, recimo, i o mogućnostima privrednoga razvoja Zetske Banovine i afirmisao plan za isušivanje Skadarskoga jezera, čijom bi realizacijom došlo do stvaranja novih povoljnosti za crnogorsku privredu i ekonomiju. Osim toga, insistirao je da dođe i do gradnje nove osnovne škole u Nikšiću. I ne samo o tome, Mijušković je pisao o brojnim problemima i stanjima u pojedinim crnogorskim naseljima i institucijama.

Predratnu aktivnost Mijuškovića obilježice i dva za njega veoma važna događaja. U to vrijeme polemisao je s Nikom Martinovićem i Vladimirom Savićem o tome kako treba pisati pozorišne recenzije, a 1937. godine u izdanju *Braće Kavaja* pojavila se i njegova zbirka pripovjedaka *Gorštaci*. *Slobodna misao* donosi 1937. godine i prikaz, čiji je autor Mirko Stanišić. *Pričanje u 'Gorštacima' je*, pisao je Stanišić, *sa malim izuzetkom tačno i potpuno u skladu s ambijentom u kome se radnja odigrava. (...) Pri pričanju silovito se, mački, razđipa na sve strane i rasiplje reči kao rasprski meteor iskre u noći.*⁵

³ Vladimir Mijušković, „Izbor i rad velike Narodne skupštine u Podgorici“, *Politika*, Beograd, 26. 11. 1938, str. 8.

⁴ Isto.

⁵ Mirko Stanišić, „Vladimir Mijušković: *Gorštaci*“, *Slobodna misao*, Nikšić, 16/1937, 49, str. 3–4.

U periodu od 1945. do 1950. godine Mijušković je saradivao s glasili-
ma *Pobjeda* i *Omladinski pokret*, i pisao o predstavama u Narodnom pozorištu
u Nikšiću, o problemima nikšićkih gimnazijalaca i uopšte kulturnome životu
Crne Gore. Tih je godina prozu objavljivao u časopisu *Stvaranje*.

Od 1951. do 1955. godine saradivao je s *Pobjedom*, *Prosvjetnim ra-
dom*, *Omladinskim pokretom*, *Susretima*, *Titovim pionirima*... đe je objavljivao
brojne članke, i umjetničke i neumjetničke. Osim prozних djela, pisao je i u
tim časopisima objavljivao članke o glasilima *Nevesinje* i *Onogošt*, o Zahu-
mlju, o jubileju nikšićke Gimnazije, o Simu Šobajiću, o đačkim društinama, o
tome „ko može da polaže pravo na anegdodu“, o kulturnome životu Nikšića.
Pratio je pozorišni rad i izvještavao o premijerima i drugim izvedbama u nik-
šićkome pozorištu (bio je hroničar pozorišnih događaja za čitaoce *Pobjede* i
Susreta). Tih je godina takođe pisao o odnosu Sima Milutinovića Sarajlije i
njegova učenika Njegoša, o Ljubu Nenadoviću i Crnoj Gori, o časopisu *Luča*.

U periodu do smrti objavljivao je članke u *Istorijskim zapisima*, *Knji-
ževnim novinama*, *Stvaranju*, *Politici*, *Železničkim novinama*, *Našoj reči*,
Crvenoj zvezdi, *Invalidskom listu*, *Susretima*, *Pobjedi*, *Problemima*, *Nikšić-
kim novinama*, *Narodnim novinama*, *Glasu Slavonije*, *Pionirima*, *Titovome
pioniru*, *Malim novinama*, *Pregledu*, te albanskim i makedonskim glasilima...
Godine 1961. *Stvaranje* je objavilo njegovu dramu u dva čina, s naslovom
Bez podataka, a sljedeće godine i odlomke romana. No, posljednjih mjeseci
života pisao je i o bibliografiji *Nevesinja*, o Ivu Andriću, o Boru Stankoviću,
Stevanu Peroviću Cuci, o Lazu Kostiću, o detaljima sahranjivanja Njegoša,
o tumačenju *Gorskoga vijenca*, o crnogorskim anegdotama... *Da je bio živo
prisutan u literarnom životu, pokazuju mnogobrojni književni prilozi što ih je
objavio u jugoslovenskim časopisima i novinama. (...) U tim periodičnim pu-
blikacijama javljao se pripovijetkama, dramama, romanima, radio-dramama,
feljtonima, studijama o crnogorskim anegdotama, ogledima o piscima, recen-
zijama i mnogobrojnim člancima.*⁶ Nikčević navodi objavljene i neobjavljene
ali izvođene drame (*Moji đetići*, 1940; *Bez podataka*, 1940; *Podzemlje pakla*,
1950; *Nešto se rađa*, 1956 i *Porodični krug*, 1957). Roman *Zaloga* objavljen
je 1958. godine u Sarajevu, priče *Tragom vremena* u Titogradu 1960, a po-
stuhmno je objavljeno nekoliko izbora iz njegova stvaralaštva: knjige *Zaloga
i pripovijetke* (Nikšić, 1988), *Zaloga* (fototipsko izdanje, 1996), *Tragom vre-
mena* (Podgorica, 2000) i opet *Zaloga* (2014). Po njegovom scenariju sni-
mljen je i film o Nikšiću, *Grad pod bedemom*.

Vladimir Mijušković preminuo je 30. novembra 1963. godine. U nekro-
logu koji je *Pobjeda* objavila 8. decembra iste godine piše da je *umro radeći*

⁶ Vojislav Nikčević, o.c, str. 99.

na novom romanu. Vijest o smrti Mijuškovića iznenadila je i potresla pošto-vaoce njegovu djela. *Sjutradan, povorka njegovih kolega, prijatelja, rođaka i građana Nikšića i okolnih mjesta od nekoliko hiljada ispratilo je pokojnika na gradsko groblje, gdje je sahranjen.*⁷ I časopis *Stvaranje* odao je počast svome saradniku, u vidu nekrologa koji je objavljen iste godine. Tekst počinje konstatacijom da je smrt Vladimira Mijuškovića zatekla u trenutku kad je iako prevalio polovinu puta kroz život, mogao najviše da stvara.⁸

Na osnovu pregleda *Crnogorske bibliografije* lako se da zaključiti da se o Mijuškovićevoj djelu nije pisalo u dovoljnoj mjeri. Ako se izuzmu iscrpna studija koju je Vojislav Nikčević objavio u *Stvaranju* (*Život i književno djelo Vladimira Mijuškovića*) i nekoliko predgovora priređenih izdanja Mijuškoviće-ovih knjiga, mogao bi se steći utisak da Mijušković nije ni živio ni stvarao u Crnoj Gori. Otud se u crnogorskoj periodici mogu pronaći i povremene la-ment-opomene, poput kratkoga teksta Ratka Deletića, u kome, na dvanaesto-godišnjicu smrti, podseća kulturnu javnost: *taj čovjek je stvarao u ovom gradu i time ga zadužio. Izvjesne napore da oživi njegovo ime čini književni klub, koji mu nosi ime, i koji nije mnogo kadar i pored svih dobrih želja i namjera. (...) Nepravедno je prećutkivati i zaboravljati čovjeka, koji je svojim djelom, na osoben način, doprinio da jedno vrijeme i ovi naši krajevi budu pamćeni.*⁹

Potruga za odgovorom na pitanje što je to učinilo da Mijušković, makar u sferi nauke o književnosti, tako brzo bude *prećutan i zaboravljen* podrazu-mijeva sagledavanje estetskih dometa njegovih najznačajnijih djela. U ranijim analizama saopšteno je da je djelo od ključnoga značaja po Mijuškoviće-ovu poetiku roman *Zaloga*. Zato je neophodno pokazati kakvo je to djelo, u kojoj je mjeri odgovaralo filozofskim i teorijskim obrascima vremena u kome je nastalo i na koji način je tretiralo, tj. kojim se pripovjednim strategijama i postupcima odredilo prema predmetu.

Vojislav Nikčević je zapisao kako je epska, viteška prošlost *imala naj-moćniji odziv u onom dijelu Mijuškoviće-ovog proznog stvaralaštva u kojem je oblikovao život svojih zemljaka za vrijeme turskog prisustva u svojim krajevima.*¹⁰ Upravo je to slučaj s romanom *Zaloga*. Roman tematizira život Crnogo-raca na granici i odnose jednoga crnogorskog plemena i bratstava s krajiškim Turcima, u vrijeme vladavine Petra I Petrovića Njegoša. No, kako je tipologija romana *jedno od najzamršenijih književnoteorijskih pitanja*¹¹ tako će i ovaj roman u skladu s bahtinovskom vizurom biti vrlo teško svrstati u polje viteš-

⁷ Marko Đonović, „Vladimir Mijušković“, *Pobjeda*, Titograd, XX/1963, 50, 11.

⁸ „Vladimir Mijušković“ (in memoriam), *Stvaranje*, Titograd, XVIII/1963, 11/12, str. 177–178.

⁹ Ratko Deletić, „Nepravедno je zaboravljen“, *Nikšićke novine*, Nikšić, IX/1975, 351, str. 9.

¹⁰ Vojislav Nikčević, o.c, str. 101.

¹¹ Novo Vuković, „Predgovor“, u: Risto Ratković. *Roman. Drama*, NIO UR, Nikšić, str. 10.

koga romana. I to ne samo zbog činjenice da njegova struktura ne odgovara strukturi srednjovjekovnoga viteškog romana (da odgovara već to bi samo po sebi bilo anahrono), već i zato što je, uprkos tematici i prikazivanju života iz vremena vojevanja, Mijušković uglavnom izbjegao detalje viteških megdana. Po uzoru na dramsku književnost, naročito po uzoru na Njegošev *Gorski vijenac*, Mijušković slika okolnosti koje dovode do sukoba, slika unutrašnjost ličnosti i njenu pokretačku energiju, slika posljedice sukoba, ali je štur u iznošenju detalja samoga obračuna.

Epski svjetonazori *Zaloga* odnose se prije svega na homerovsku objektivnost i pokušaj da se jednako motiviraju svi likovi i njihove radnje. Viteško pokreće likove, ma kome sociokulturnome kodu pripadali, crnogorskome ili turskome. I kod jednih i kod drugih ima grešaka u odlučivanju i postupanju, ali atmosferu u romanu zadaju taktovi viteške etike i morala. Zato malobrojni kritičari Mijuškovićeve djela i insistiraju na prepoznavanju onih obrazaca romana koji počivaju na etici djela Marka Miljanova. Dakle, i samim listanjem romana *Zaloga* očituju se uticaji Njegoša, Marka Miljanova i crnogorskoga usmenog nasljeđa, one klasične epske pjesme, s homerskom objektivnošću, čiji su afirmatori bili starac Milija ili Tešan Podrugović. Otkud taj zaključak? Otud što redovi romana Mijuškovića ne da se ne oslanjaju na međuvjersku mržnju, već na momente odišu vjerskom tolerancijom (Mušović poziva Spasoja da i u njegovoj kući proslavi vjerski praznik: *Hoću da proslaviš Božić kao da si kod svoje kuće. To je moja želja. Ako tako ne uradiš, uvrijedio si me. Reci šta ti treba.*) No, u ravni odabira tematike, čini se da je Mijušković bliži drugome repertoaru crnogorske deseteračke epike od klasične usmene pjesme, i da je na njegovo djelo itekako uticala predmetnost Njegoševa *Ogledala srpskog* s jedne strane te s druge strane struktura crnogorske anegdote novijih vremena (onih anegdota koje su bile frekventne u međuratnim glasilima).¹² Osim toga, dobar dio romana, naročito opisi narodnoga siromaštva, naslikan je bojama takozvane treće

¹² Mijušković se kao mladi saradnik u *Slobodnoj misli* obreo na terenu anegdote posredstvom djelovanja Stojana Cerovića, koji će i prirediti nekoliko knjige crnogorskih anegdota. Osim toga, crnogorska anegdota je upravo u međuratno vrijeme ušla u fokus čitalaca na teritorijama Južnih Slovena, čemu je u značajnoj mjeri doprinio angažman Mićuna Pavićevića. Etnografsko, folklorno, humorno u anegdotama koje je Pavićević nemilice štampao (bilo da je riječ o izvornim crnogorskim anegdotama, bilo da je riječ o Pavićevićevim falsifikatima) doprinijelo je povećanju interesovanja istraživača za tu formu pripovijedanja, ali i tome da su međuratni pripovjedači svoje narative oslanjali na strukturu anegdote. O uticaju takvih narativa na strukturu Mijuškovićeve romana svjedoči i gradnja lika Vladike (Petra I). Nije novost da se Mićun Pavićević u falsifikovanim anegdotama neprilično odnosio prema predstavnicima dinastije Petrović Njegoš. Takav odnos prema Vladici emituju i Mijuškovićeve likovi, koji ne poštuju stroge naloge Vladike a pritom su i kritični prema njegovim odlukama.

faze ekspresionizma – bojama socijalnoga ekspresionizma, pokreta socijalne literature, odnosno soc-realizma.

Zaloga donosi sliku crnogorskoga sela na granici s turskim Nikšićem. Zbog sušne godine i teške zime Crnogorci su prinuđeni da od Turaka traže zajam. Kapetan grada Mušović traži da garancija za zajam bude njegov pobratim, viđeni katunski junak Spasoje. To je osnova radnje. Uz nju i kroz nju ispleteni su i drugi događaji, brojni likovi i njihovi sukobi. Idući za naratološkim zahtjevima sondiranja kategorije vremena u narativu, veoma lako se u analizi romana *Zaloga* stiže do zaključka da je riječ o djelu linearnoga temporalnog toka. Dominantna pripovjedna figura u narativnoj strategiji je elipsa (broj eksplikativnih analepsi, umetnutih priča i drugih usporavajućih oblika je zanemarljiv). Radnja u romanu teče bez usporavanja, bez prećerano širokih opisa scene ili likova, i zato se u djelu često srijeću grafička rješenja koja najavljuju završetak jedne scene, ili jednoga dijela radnje. *Lišeno lirskih zahvata u materiju koju oblikuje, oslobođeno pejzaža i panteističkih zahvata, njegovo djelo se prikazuje kao stablo voćke s čijih grana je opalo lišće.*¹³ To istovremeno znači da je sva radnja vođena postupkom scene, dijalogizima i monolozima, tj. da romanom dominira nulto vrijeme pripovijedanja. Ako nijesmo u prilici da čitamo razgovor likova, onda nas narator vodi kroz brzi obilazak prostora Katunske nahije ili Nikšića. Zapravo svi ti segmenti narativa, koji ne pripadaju razgovoru, svojevrsne su didaskalije glavne ili bočnih drama u djelu. Ti segmenti narativa izgledaju poput ovog: *U velikoj odaji sjedi kapetan i razmišlja...* Vojislav Nikčević je to postupanje vezao za dramaturške navike Mijuškovića, za želju da podražava dramu ili film, i navodi da *kratki i škrti potezi koji su karakteristični za tehniku građenja filmskih scenarija jesu jedini izražajni registri kojima se fiksira svijet njegove proze.*¹⁴ No, radnja u romanu ima svoj tok, pa iako se može steći utisak da je usporena naporednim tokovima, pažljivo tretirajući kategoriju vremena dolazi se do zaključka da se radnje nadovezuju jedna na drugu, da ne teku uporedo, što potvrđuje ranije saopštenu tezu o linearnosti.

U romanu *Zaloga* glas naratora i glasovi likova često se prepliću. Roman počinje scenom razgovora plemenskih prvaka. Ta scena podseća na početnu scenu Andrićeve *Travničke hronike*. Ali samo podseća. Jer, heterodijegetički uvod umnogome je drugačiji, i bez obzira na to što je u pitanju sveznanje, Mijuškovićev narator odabirom funkcija pripovijedanja (komentar, ideološka funkcija pripovijedanja) ne koristi se distancom i ne omogućava neometan pristup sceni i likovima, već zahtijeva od recipijenta angažovanost, ili svrsta-

¹³ Vojislav Nikčević, o.c, str. 108.

¹⁴ Isto, str. 108.

vanje. U samom startu to recipijenta dovodi u podređen položaj, što dakako jeste posljedica neuvjerljivoga pristupa radnji, sceni i likovima. Budući da se jezik naratora i jezik likova u velikoj mjeri podudaraju, odnosno, budući da je jezik likova katkad knjiški ustrojen, te da se na govor likova prelivaju i misli naratora, nalivene testimonijalnom i ideološkom funkcijom pripovijedanja, to se pojačava utisak slabe granice između naratora i likova i nameće pitanje funkcionalnosti i opstojnosti glasa koji pripovijeda glavnu priču. Zbilja, zašto se u ovakom tipu romana koristiti formom sveznajućega pripovijedanja, heterodijegetičkim er-fokalizatorom, ako se ne želi sačuvati uvjerljiva i distancirana pozicija naratora? Naročito je ovaj problem u narativnoj strategiji Mijuškovića izražen kad se koristi unutrašnjim monologom. Da ne dođe do promjene zamjenica, teško da bi se mogla prepoznati promjena fokalizatora. Crta, trotačka i zamjenica *ja*, to su signali da dolazi do mijene u nivou pripovijedanja, ali diskurs ostaje maltene istovjetan. Dakako, to utiče i na uvjerljivost procesa karakterizacije. Iako odnos sociokulturnih kodova, kako je već saopšteno, nije uslikan crno-bijelim objektivom, tj. iako i među postupcima likova i Turaka i Crnogoraca ima i grešnih i herojskih, narator odabirom karakterizacijskih sredstava ne uvjerava u to da je posebnu pažnju posvetio razlikovanju individua. Recimo, ako je suditi prema govoru, prema emocionalnim sklopovima, skoro da nema razlike između Spasoja i Mušovića. Imaju slične dileme, imaju slične ciljeve, slične emocije ih rukovode i slično postupaju. I to nije jedina paralela uspostavljena među predstavnicima različitih sociokulturnih kodova. Takvome tretmanu likova doprinosi i uvođenje unutrašnjega monologa, koji da bi postigao više od pukoga ukrašavanja radnje mora da sadrži polifoniju, sličnu onoj koju je Bahtin uočio u djelima Dostojevskog. Preduslov uspjeloga unutrašnjeg monologa, koji bi bio signal uspjele karakterizacije, odnosno pozitivnoga ishoda slikanja nutrine lika, izostao je. Čini se da Mijuškovićeви likovi samo vode unutrašnju borbu, i da se tek na površini misli likova javlja i tuđa riječ, ali ne kao ona koja čini da u likovima polemishu dva pola psihe. Tuđa riječ u mislima Mijuškovićevih likova nije usvojena kao vjesnik potencijalne istine. Zato te likove, uprkos povremenim unutrašnjim dilemama, ne karakteriše čudno djelovanje, ono koje bi ukazalo na mijene, na psihološke procjepe, koji i krasi dobro motivirana djela. U romanu *Zaloga* sve teče prema očekivanjima, i vrijeme i postupci likova.

Ruski formalisti koristili su termin *отстранение* – *otudenje, oćudavanje* – da ukažu na funkciju književnosti uopšte, ali i na kvalitet pojedinoga djela. Šklovski i njegove kolege ukazivali su na potrebu narušavanja automatizma percepcije. Smatrali su da umjetničko djelo treba da zbuni svoje *uživatelje iz-*

bacujući ih iz lagodna konzumentskog odnosa,¹⁵ s namjerom da ih šokira. Nasuprot tome Mijušković se odabirom pripovjednih postupaka i nedistanciranim iskazima veoma približio realističkim obrascima pripovijedanja dominantnim u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka, iako se, recimo, od romana *Uskok* Sima Matavulja ovaj roman razlikuje u postignutoj brzini naracije, i u pogledu izostanka opisa, etnografskih i istoriografskih retardacija. Mijušković zbilja ne drži lekcije iz običajnoga prava ili istorije, ali se i ne zadržava na opisima, niti, što je najvažnije, iznenađuje. Još manje on šokira. I od scene u koju je najviše uložio, a riječ je o sceni u kojoj u kući pobratima Mušovića od nesojske ruke i pod velom noći gine Spasoje, nije napravio užitak za čitaoca. Umjesto da recipijenta iznenadi ograničavanjem količine informacija, narator se odlučio da velom misterije prekrije cijeli događaj, ali tako da iznenađeni budu samo epizodni likovi a ne i recipijent. Tako je narator, još u uvodnim segmentima romana pokazavši da recipijente hoće da veže za događaj time što je od njih zatražio svrstavanje, učinio da čitaoci znaju više nego što im je neophodno da bi uživali u njegovu iskazu. U krajnjem, takvi postupci potiču čitalačku dosadu.

Dakle, nakon sagledavanja estetskih dometa romana *Zaloga* čini se da je povratak na onu polaznu lament-tezu o *prećutkivanju i zaboravljanju* lika i djela Vladimira Mijuškovića unekoliko lakši. Jasno je, naime, da se ništa posebno i zavjereničko ne krije iza takvoga statusa djela Vladimira Mijuškovića. Naročito kad se zna da je vrijeme u kome je objavljen Mijuškovićev roman slijedilo nakon etapa koje su afirmisale filozofiju egzistencijalizma ili teoriju apsurdna. Nakon Hajdegera, Kamijevoga *Mita o Sizifu* ili *Stranca*, Sartrovih romana i drama, pa i Andrićevih „istorijskih romana“, roman kakav je *Zaloga* nije ni mogao izazvati značajniju pažnju kritike. Upravo zato i danas stoji ona Nikčevićeva ocjena značaja Mijuškovićeva djela, saopštena pet-šest godina nakon smrti Mijuškovića. Evo Nikčevićeva suda: *Njegovo djelo ne daje sintetičku, integralnu sliku i produbljenu sliku života, nije uspjelo da dosegne stepen opštosti i generalizacije, da artistički zgusne i fiksira opštost. Tematika epske, viteške prošlosti, Mijuškovićeva središna, magistralna preokupacija i inspiracija, ne doživljava se umjetnički živo i plastično, jer nije konkretizovana adekvatnim umjetničkim potezima. Kako nije u stanju da se uzvisi nad motivima koji su ga inspirisali, njegovo djelo ima prevashodno književno-istorijski značaj. (...) Uz to, iako Mijuškovićevo djelo nije od trajne umjetničke vrijednosti, dužnost nam je da mu se vraćamo, jer je ono dio prošlosti i kucaj života našeg podneblja.*¹⁶

¹⁵ Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, str. 341.

¹⁶ Vojislav Nikčević, o.c, str. 112.

Djelo Vladimira Mijuškovića važno je izučavati, kao što je značajno izučavati prošlost naših naučnih, obrazovnih, ili kulturno-umjetničkih institucija. Djelo Vladimira Mijuškovića važno je poznavati kako bismo bolje upoznali jednu razvojnu etapu crnogorske književnosti. I ukoliko budući istoričari književnosti zaobiđu djelo Vladimira Mijuškovića, i drugih njemu sličnih autora, onda će se prije ili kasnije javiti i veće praznine u kolektivnome pamćenju.

Literatura

- „Vladimir Mijušković“ (in memoriam), *Stvaranje*, Titograd, XVIII/1963, 11/12.
- Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- Deletić, Ratko, „Nepравedno je zaboravljen“, *Nikšićke novine*, Nikšić, IX/1975.
- Đonović, Marko, „Vladimir Mijušković“, *Pobjeda*, Titograd, XX/1963.
- Mijušković, Vladimir, „Izbor i rad velike Narodne skupštine u Podgorici“, *Politika*, Beograd, 26. 11. 1938.
- Nikčević, Vojislav, „Život i književno djelo Vladimira Mijuškovića“, *Stvaranje*, Titograd, XXIII/1968.
- Stanišić, Mirko, „Vladimir Mijušković: Gorštaci“, *Slobodna misao*, Nikšić, 16/1937.
- Vuković, Novo, „Predgovor“ u: Risto Ratković. *Roman. Drama*, NIO UR, Nikšić, 1994.

Vladimir VOJINOVIĆ

ON ZALOGA BY VLADIMIR MIJUŠKOVIĆ

In this paper, the author provides bio-bibliographical information about Vladimir Mijušković, Montenegrin journalist, novelist and professor. Citing articles from interwar and postwar periodicals and analyzing Mijušković's novel from post-structuralist standpoint, the author draws conclusions about the value and importance of that narrative, positioning Mijušković's work and discussing the future relationship of historians of literature to life and work of Vladimir Mijušković.

Key words: *Vladimir Mijušković, novel, Zaloga, history of Montenegrin literature, Vojislav Nikčević, social literature movement, characterization*

UDK 821.163.4.09-32

Izvorni naučni rad

Milan MARKOVIĆ (Danilovgrad)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

milan.markovic008@gmail.com

ČUDO U JABNELU – ILI NEKA STARI BOG USTUPI MJESTO NOVOM

U tekstu, koji je dio magistarskoga rada *De(kon)strukcija mita u Pekićevom Vremenu čuda*, autor analizira pripovijetku *Čudo u Jabnelu* kao izdvojen tekst, ali i kao element širega sistema organizacije, pri čemu se *Vreme čuda* može tumačiti kao zaokružena cjelina. Tumačenje je izvršeno kombinovanom introspektivnom metodom, s posebnim akcentom na teorijska saznanja naratologije i semiotike. *Čudo u Jabnelu* prvenstveno služi kao dokaz novih aspekata Isusovih nadnaravnih moći, pri čemu je problemsko težište teksta, kao i u ostalim narativima knjige, usmjereno na ispitivanje same svrhe Isusovih čudotvorstava i posljedica koje ona nose po njihove trpioce. Posmatrano u širem okviru knjige kao cjeline, *Čudo u Jabnelu* definiše i uspostavlja klasifikaciono polje ne samo Isusa Hrista kao centralnoga lika djela, već i opštega svijeta koji kao Spasilac treba da promijeni. Sve podjele na kojima je rekonstruisana biblijska dijegeza *Čuda u Jabnelu* pokazaće se kao dogmatski nametnute, dok pojedinačna postojanja u odnosu na njih gube i elementarni značaj.

Ključne riječi: *Čudo u Jabnelu*, *Vreme čuda*, pripovjedač, hronotop, granica, organizacija narativnog materijala

*Koji je među vama bez grijeha
neka prvi baci kamen na nju.
(Sveto jevanđelje po Jovanu, 8:7)*

*Čudo u Jabnelu*¹ počinje motom preuzetim iz Jevanđelja po Mateju koji za sam tekst na koji se odnosi prvenstveno služi kao svjedočanstvo o novom aspektu Isusovih nadnaravnih moći. Od biblijskog materijala iz mota Pekić

¹ Borislav Pekić, *Čudo u Jabnelu*, u: *Vreme čuda*, Laguna, Beograd, 2012, str. 31–92.

oblikuje po obimu znatno duži narativni tekst od onih koji mu prethode u kontekstu knjige, dopunjujući ga novim likovima, i ujedno razvijajući prethodno naznačene ideje.

Opšta dijalektika dijegeze na kojoj Pekić insistira od početka *Vremena čuda* postaje paradigmatičko obilježje čitave knjige. Ona je dominantna karakteristika ne samo aksiološkog uređenja svijeta opisanog kroz centralnu relaciju Bog (stvaralac) – čovjek (stvoreno), već i samog Isusa Hrista kao individualne metaforčke projekcije ovog konflikta. U *Čudu u Jabnelu* ona se manifestuje i u vidu fizičke podijeljenosti svijeta. Naime, prološka ravan ovog teksta razvija strogo distinktivan geografski odnos između dva semiotička prostora sa jasno markiranom granicom između njih. Granica se isprva postavlja u središte prostornih struktura unutar kojih će djelovati likovi ove priče.

Na jugozapadu Genizaretskog jezera, između gatova Tiberijasa i pustolina Tabora (Džebel el-Tura), presahlo korito Jabtele nalik na opadni rov zarastao u grivu sprženog korova, izrešetan zmijskim pećinicama i razrovan jazbinama pacova, seče opštinske atare Starog i Novog Jabnela, ali dok se Stari šepuri u miomirisnoj košuljici jordanske oaze do grla zariven u rodonosni mulj njenih pritoka-dojkinja, zaliven s dvanaest bunara posvećenih Adonaju, hlađen mesnatim senkama kokosa i uspavljivan hukom sunčane promaje, Novi Jabnel, kukavno okolište od balege, jalove ilovače, kola i šuplje trske, u nedoumici da li da strepi od pustare koja ga davi zagušljivim peskom ili od sela – dvojnika koji ga zasipa čas gadljivim strahom, čas oficijelnim kletvama, kao da se povinovao potonjem osećanju, pa se iz kolena u koleno sve nepovratnije zavlačilo u mrtav pejzaž po kome su su krstarile samo mlitave senke kreja i strvinara.

Novi Jabnel, inače stanište gubavaca, zvahu i „Nečisti“, da bi se izvršio Zakon i stranci znali da se onaj drugi, miljenik boga Jakovljeva, zove još i „Čisti“.

Utemeljena veoma davno, još za vojevanja šofeta Giodeona, rasla su uporedo kao blizanci, no svaki po svom obličju, zavetima i običajima, svojim usudom i srećom, onom gubavom i nečistom, i onom zdravom i čistom, bez prava, ali i bez želje da se međusobno mešaju. (Pekić 2012: 31–32)

Odmah potom ona dobija i univerzalne konotacije, pa postaje opšte organizaciono načelo fiktivnog svijeta *Vremena čuda* u cjelini.

Ovakva dvojnička naselja nastanjivahu svu Galileju, Samariju i Judeju, od Idumeje do Sirije, od Sredozemnog do Mrtvog mora, svuda gde dvanaest izrailjskih plemena, još od zakonoprimeca Mojsija, koji je prvog dana drugog meseca druge godine po Izlasku, opsednut Gospodom ili neodoljivim pozivom sopstvene gospodarske ambicije (prema jednom profanom predanju Mojsijeve misli bejahu toliko moćne da mu ih, dok je sanjario na bregu Horiv, crne litice predusretljivo vratiše ehom u kome je on sasvim iskreno prepoznao poverljivu poruku svog boga), izagnao iz šatora sve gubave, sve kojima isticao seme i koji behu oskvrnuli mrce, pa bili to izbrojani ljudi ili nezaračunate žene, dojenčad ili živina; posvećenim ognjem spalio sve zavese, tkanine, odore i prediva zaražena bolešću; nemilosrdno razorio bolesne kućevne, javne i sveštene predmete ma koliko skupoceni bili, da ne kuže i svojim grdilom ponižavaju one što ih tvorčeva ćud, blagonaklonim posredstvom Avramovog sina, izabra za svoju vojničku prethodnicu. Kao svaki samac-namćor, Mojsijev zakonodavac beše pedant, te uz glavno uputstvo propisa i sav levitski postupak oko utvrđivanja gube, pa ga predade u ruke Aronovoj lozi sveštenika. Strogo zapovedi da njegovim prstom obeleženi idu razdrtih haljina: gologlavi da bi se božja kazna predstavila u vasceloj opakoj slavi, ali zastrtih usta da se bez vrhovne volje ne bi beskorisno i nenamenski trošila, ne prestajući pritom da aklamiraju: „Nečist, evo ide nečist!“ kad god bi se, koliko kamenom možeš dobaciti, primakli nekom čistom čeljadetu ili njegovom šatoru. Jer malobrojan beše narod izabrani, i što ga onda budzašto rasipati. (Pekić 2012: 32–33)

Kao što vidimo, distinktivna obilježja koja regulišu ovakav sistem opozicionog uređenja imaju religijsko-mitske korijene u Mojsijevoj odluci o podjeli, iako opšta motivacija njegove odluke ostaje zamagljena između božanske poruke i sopstvenog nahodjenja:

...koji je prvog dana drugog meseca druge godine po Izlasku, opsednut Gospodom ili neodoljivim pozivom sopstvene gospodarske ambicije (prema jednom profanom predanju Mojsijeve misli bejahu toliko moćne da mu ih, dok je sanjario na bregu Horiv, crne litice predusretljivo vratiše ehom u kome je on sasvim iskreno prepoznao poverljivu poruku svog boga... (Pekić 2012: 32).

Osim samih naziva koji vrše najuočljiviji oblik karakterizacije, semiotičke prostore *starih (čistih)* naselja karakteriše vitalnost, božja naklonost i milosrđe, te osobit socio-civilizacijski osećaj zajedništva i prosperiteta u uslovima pogodnim za život, dok *nova (nečista)* naselja karakterišu minimalni i

narušeni uslovi za život, božanska indolencija i prokletstvo, te društvena izopštenost i stigmatizacija u vidu nametnutih pravila odijevanja i javnog ponašanja. Na kraju, granica između ovih prostornih struktura i sama nosi autentične simboličke potencijale mjesta u kojem je život istrijebljen i nemoguć (osušeno rječno korito, istrijebljena vegetacija, itd.), pa kao takva oponira strukturama koje razdjeljuje.

Nakon inicijalnog uspostavljanja hronotopskih okvira, u priču se uvodi Eglu, koja se odmah konstruiše kao centralni lik pripovijetke. U *Novom Jabnelu* živi gubavka Eglu, udata za Uriju nečistog perača mrtvih iz plemena Zavulona, a Stari Jabnel pominjemo jer je u njemu dužnost gradskog telala obavljao njen prvi, čisti suprug Jeroboam, došljak ili pribeglica iz Sidona (Pekić 2012: 33). Način na koji se uvodi je višestruko informativan: sa jedne strane, saznajemo da je ona centralni lik teksta između ostalog i time što se uvođenje likova Urije i Jeroboama eksplicitno opravdava njihovom povezanošću sa Eglom; a sa druge strane, po prvi put u tekstu dolazi do identifikacije instance koja govori, ekstradijegetičkog pripovjedača koji pripovijeda sa pozicije hroničara.

„Pripovedača 'osnovne' priče Ženet naziva *ekstradijegetičkim pripovedačem*, a nivo na kojem se odvija njegova naracija *ekstradijegetom*. Termin *ekstradijegeta*, kaže Ženet, ukazuje prvenstveno na činjenicu da osnovni pripovedač *kao pripovedač* 'nije deo nikakve dijegeze, već se nalazi na istoj ravni (pa makar i fiktivnoj) sa (stvarnom) ekstradijegetičkom publikom'.“ (Marčetić 2003: 88)

Dakle, naizgled slobodan hod po temporalnoj ravni priče biće regulisan hroničarskim intervencijama pripovjedača koji sam bira redosljed događaja o kojima pripovijeda, što je već prilikom uvođenja Egle kao centralnog lika suptilno nagoviješteno promjenom u upotrebi glagolskog oblika.

„Da bi ukazao na 'unutrašnju organizaciju' svog teksta, pripovedač može komentarisati raspored pojedinih epizoda u tekstu, ukazivati na njihovu međusobnu povezanost ili obrazlagati svoju „režiju“ teksta... Ovu funkciju njegovog *glasa* Ženet naziva *metanarativnom*, odnosno *funkcijom režije*.“ (Marčetić 2003: 96)

Isto tako, opšti konflikt uređenog svijeta se sada pomjera na konkretni individualni plan, i to opisom Eglinog položaja u trenutku njenog *in medias res* uključanja u priču.

Eglu nalazimo na granici ne samo između dva svijeta, već i dvije projekcije života: jednog svježeg uspostavljenog u Novom Jabnelu sa novim suprugom Urijom, i jednog iz Starog Jabnela sa prethodnim suprugom Jeroboamom, napuštenog i razbijenog steknutom bolešću. Ono, pak, što im je zajedničko je Eglin poseban ošćaj sopstva koji se manifestuje u njenoj izra-

ženoj čulnosti i seksualnoj energiji kao dominantnom životnom nagonu. Zbog toga, Egla će u prvom redu simbolisati princip Erosa, dok će njen suprug Urija, inače perač mrtvih, emitovati značenja Tanatosa. Jukstapozicija ovih životnih principa se najbolje primjećuje u opisima Eglinog i Urijinog bračnog života. *Egla je uživala u Uriji čak i kad bi se za vreme letnjih pomora iscrpljen dovlačio iz mrtvačnice i svoja milovanja, slična gestovima na koje je navikao ribajući leševe, osvežavao skarednim ogovaranjem onih klijenata čije su porodice bile rđave platiše.* (Pekić 2012: 33)

Sa druge strane, Eglin odnos sa Jeroboamom je pažljivo građen na više nivoa. Iako razdvojeni strogim zakonima koji dijele Stari od Novog Jabnela, Egla i Jeroboam uređuju poseban sistem komunikacije koji im dozvoljava da uprkos zabranama ipak ostanu u kontaktu. Upravo taj oblik saveza koji narušava temelje ljudsko-božanskih zakona pripovjedaču postaje motivacioni signal za retrospektivni hod po vremenskoj osi u period prve pojave Egline bolesti.

Zakon im je branio čak i da razgovaraju. Ali za njen zasipljen duh i taj bestelesni glas beše dovoljna lozinka, kao što je nerazumljiva grmljavina božjeg govora dovoljna pravoverniku da načuljena srca rastumači reči najviše volje, koje nisu ni kazane. Međutim, ove reči zacelo behu kazane. Ove reči samo njoj behu upućene. Ne sve, naravno, već najbolje od njih, one koje su pripadale Jeroboamu, a ne imperatorovim ili tetrarhovim dekretima. One behu posledica dogovora o kome će odmah biti reči, i po kome je Jeroboam, koristeći u privatne svrhe javni položaj glasnika, imao da između naredaba o dažbinama, porezima i kuluku umeće i vesti za Eglu. A bilo je to ovako... (Pekić 2012: 34–35)

Jeroboamova ideološka tačka gledišta² je u najvećoj mjeri regulisana religijskim predstavama i poštovanju dogme. Zbog toga on pojavu Egline bolesti tumači kao božju odluku koja ima svoje opravdanje ma koliko ono supružnicima bilo neuhvatljivo. *Moglo je to – reče – biti povoljno kao i nepovoljno predskazanje: nesreća što se svali na nekog od nas jamačno je opomena ili kazna nezadovoljnog božanstva, ali katkad ona može biti uvod sjajnoj počasti. Jer su neispitani putevi gospodnji.* (Pekić 2012: 35). Lepra koja je napala Eglinu kožu javlja se na djelovima tijela koji simbolišu žensku erotičnost. Upravo zbog njene pojave sam seksualni čin između supružnika biva uzurpiran, te postepeno zamijenjen zajedničkim molitvama za oprost kao posljednjem obliku borbe za izlječenje.

² O tome više u: Uspenski, B. A., *Poetika kompozicije semiotika ikone*, Nolit, Beograd, 1979.

Da bi, koliko je to moguće ljudskim ništarijama, preduhitrili onu rđavu varijantu bogoposete, svake se noći umesto milovanja dvoglasno i usrdno moljahu Adonaju da im oprostí ako su što zgrešili i u nemarnosti srećnika navukli na sebe njegovu jarost. Avaj, zaboravljeni greh beše, izgleda, neoprostiv. Ili je Jahve oklevao da se pošteno izjasni, ili se i sam kolebao između dva suprotna značenja koja je mogao da pripíše Eglinoj bolesti. U svakom slučaju, Bog osta gluv kao grom. (Pekić 2012: 36)

Osim što im je bolest uskratila zajednički oblik zadovoljstva, ona će se postaviti i kao povod za ispoljavanje širih i suštinskih razlika između supružnika. Eglina skepsa prelazi u otvorenu i oštru pobunu protiv samovoljnog Boga, dok Jeroboamova pokorna odanost dogmi i strahom izazvano ćutanje odaju znakove nemoći i inferiornosti na svakom polju njegovog djelovanja. Zbog toga će upravo Egla insistirati na konkretnim akcijama koje bi ih izvukle iz situacije u kojoj se nalaze, svjesna da za nju nema spasa ni od jednog božanstva. *Mrzim sve bogove, ah, da samo znaš kako ih mrzim! – pa odluči: - Jeroboame, sutra me vodi sluzi tvog boga Ismaju, da se svrši* (Pekić 2012: 40). Odlaskom kod sveštenika Ismaja supružnici potvrđuju svoje sumnje, i Egla se proglašava nečistom. Semantička kategorija ljubavnog rastanka obuhvatiće svojevrsni ugovor između Jeroboama i Egle o skrivenom sistemu komunikacije, prkoseći Zakonu koji ih razdvaja. U posljednjem pozdravu supružnika suptilno će se ponoviti sve prethodno konstruisane konfliktné relacije između njih. Patetiku oproštajnog zagrljaja razbija Jeroboam koji, otriježnjen leprom zagađenim mirisom ženine puti, upućuje Egli posljednje riječi ohrabrenja. Markirane samim tim što su posljednje riječi iskazane jedno drugom u lice, Jeroboamove i Eglíne riječi će produbiti suštinski konflikt Jeroboamovog pasivnog prepuštanja dogmi i Eglínog oštrog odbijanja pokornosti bilo kakvoj višoj sili.

Jeroboam uoči sebe kako počiva u mokrom koritu između Eglíne rastoćenih dojki i kako udiše njihov otužan zadah – za telalovo istančano polno iskustvo bio je to u nepodnošljivoj meri uznemiravajući prizor pa: – Valjda će bog dati da se očistiš – kaza baš kad se nekoliko tromih kaplji mesečine razbi o njegovo privlačno, mrko lice.

Egla vrisnu:

– Ne spominji mi bogove! – i ne mogavši više da otrpi nepristupačnu blizinu čoveka koga su joj ugrabile njihove misionarske kombinacije, bosonoga skoči u jarugu i naže bežati prema Novom Jabnelu da otpočne svoj nečisti život. (Pekić 2012: 42)

Hroničarski tip organizacije narativnog teksta najbolje se primjećuje u analizi rasporeda pojedinačnih događaja i načina na koji su oni povezani u priču. Naime, dvostruko razvijanje sižejnog toka Eglinog života u Novom i u Starom Jabnelu je funkcionalno realizovano po principu suprotstavljanja da bi se ispitale mogućnosti Eglina integracije u naizgled potpuno dispartnim društvenim sistemima, ali i pojačala ideja o Eglinoj poziciji na granici ovakvih društvenih uređenja. Tako dolazi do miješanja i izvrtanja vremenskih planova priče, pa odstupanje od hronološkog izlaganja događaja prerasta u jednu od normi teksta, pri čemu pripovjedač kombinuje one događaje bitne za samu priču. *Otada minuše tri leta gospodnja* (Pekić 2012: 45). Pripovjedač-hroničar sistemski sprovodi retroaktivno kretanje (naprijed-nazad) konstruišući priču oko Egle kao glavnog junaka. Nakon objašnjenja kako je Egla dospjela iz Starog u Novi Jabnel, te iz jednog u drugi bračni savez, pripovjedač ponovo aktivira dijegetičko vrijeme iz kojeg je Eglu prvi put uveo u priču.

A to je, kažimo otvoreno, pravi početak priče o čudu u Jabnelu.

Jer, gle, evo te nesrećnice opet u jabtelskom korovu, jedne suve večeri elula jedanaeste godine vladanja imperatora Tiberija Cezara Avgusta. (Pekić 2012: 45)

Ovim postupkom se dodatno usložnjava ionako razuđena inicijalna ravan teksta, koja sada dobija svoj puni oblik. Naime, prološka granica teksta će se u samom narativu obrazovati od:

- a) uspostavljanja geografsko-socijalnih dihotomija Starog i Novog Jabnela kao opšte organizacione paradigme dijegeze,
- b) postupka uvođenja Egle kao centralnog lika teksta, i
- c) suspendovanog početka eksplicitno naznačenog pripovjedačevim komentarom.

S druge strane, novi početak uvodi i promjenu u upotrebi glagolskog vremena čime se mijenja dinamika pripovijedanja, pa se u sam narativni tekst uvodi paradigma *showing*-a.

Eglu, dakle, nalazimo tri godine nakon njenog proćerivanja u Novi Jabnel kako u presuhlom rječnom koritu Jabtele iščekuje Jeroboamov proglas i prikrivene riječi koje su upućene samo njoj. Jeroboamov proglas vrši ulogu kontrapunkta čitave pripovijetke, pa zahtijeva posebnu analizu. Sam diskurs proglašenja ima funkciju da čitaocima pruži uvid u opšti ideološki stav totalitarno-tiranijske vlasti te ukaže na njen način vladavine i tretiranja prestupnika:

...ja, Irod, tetrah Galileje i Dereje, naređujem: da ko ne plaća narodu narodno bude bičevan pa razapet a da mu se imanje konfiskuje, ko ne plaća bogu božje hule radi i bezakonja, da se omutavi, uškopi, raščereči, a utroba pogana da mu se izaspe na četiri strane osim istoka, ko ne

plaća caru carevo da sve ove kazne iskusi redom kako su ovde propisane: imanje da im se uzme, koža da im se brijačem oguli, jezik da im se iščupa, oči sagore po danu, uši usred vašara odrežu i istucaju na panju, udovi maljevima tučenim izdrobe i salome, da se uškope, raščetvore, iznutrica kojekud osim na istok porazbaca, pa da se ono od njih što kazni izbegne razapne na krst do tri dana... (Pekić 2012: 46–47).

Osim toga, Jeroboam u njega inkorporira sopstveni, intimni diskurs o Eglinoj ljepoti i ličnoj ljubavi prema njoj, koji zbog svoje skrivene prirode formalno nije odvojen od ostatka proglašenja, ali stilski jeste jer unosi elemente tipično lirskog koda:

...a ti si, draga moja, kao konji u dvokolicama faraonovim, obrazi su tvoji okićeni grivnama, grlo tvoje niskama, kosa ti je kao stado koza koje pase po gori Gileadu, zubi su ti kao stado ovaca jednakih kad izlaze iz kupala pa sve blizne a nijedne nema jalove, usne su ti kao kornac skerleta, vrat ti je kao kula Davidova sazidana za oružje gde vise hiljade štitova, dve su ti dojke kao dva laneta blizanca koja pasu među ljljanima, sa usana ti kaplje sat, nevesto, pod jezikom ti med i mleko, i miris haljina tvojih kao miris livadski, pa si vrt zatvoren, sestro moja nevesto, izvor zatrpan, studenac zapečaćen, i bilje je tvoje voćnjak od šipaka sa voćem ukusnim od kipra i nara, od nara i šafrana, od iđirota i cimeta sa svakojakim drvljem za kad, od smirne i aloje s prekrasnim mirisima, golubice moja, u raselinama kamenim, u zaklonu vrletnom, daj da vidim lice tvoje, da čujem glas tvoj, jer je lice tvoje divno i glas tvoj sladak... (Pekić 2012: 47)

Jeroboamova svojevrsna apoteoza Egli na trenutak biva prekinuta nastavkom proglašenja kojim se u pripovijetku po prvi put uvodi Isus Nazarećanin, i to u formi javne potjernice koju za njim razglašava zvanična vlast:

...i još Starojabeljanima poručuje njihov kralj: čusmo za prepredenog smutljivca, raskolnika i otpadnika Isusa Nazarećanina koji, izdajući se za Sina božjeg i cara judejskog, lakome ruke spušta na božju baštinu, praštajući bezakonicima, čisteći gubave, dižući mrtvace, isceljujući sate, i vezujući, dakle, ono što je na nebu razrešeno i drešeći ono što je nebo svezalo, huli, zavodi, mami i skrnavi (jer ko sme ustati onoga koga Adonajeva volja odbroji i izluči a moja ga kijača pogodi iza vrata), pa zato u interesu javnog mira i bezbednosti obznanjujemo svakome ko ga pozna da je ćesarska volja samozvanca prijaviti najbližoj straži, a ko se oglušiti biće pogubljen kao saućesnik... (Pekić 2012: 47–48).

Duboko potresena Jeroboamovim glasom i onim riječima koje su upućene samo njoj, gubavka Eglu pada u određenu vrstu transa i gubi svijest.

Najednom je obuze vrtoglavica, patnička svesnost da kruži u predelu koji se oko masivne kapije Jabnela i sam obrtao kao orijaški točak zamračenih scena oko utvrđene osovine, da lebdi među poskakujućim jajastim odblescima koji se rasprskavaju u vatromet, prljeći je i terajući da se dalje okreće, kovitla i klata kao drogirana plesačica – učesnica eleusinskih misterija, zaošijana sopstvenom težinom i samoubilačkom groznicom, najpre na nogama dok se jecajući ne sroza... (Pekić 2012: 49)

Navedeni opis prolazi kroz proces sekundarne simbolizacije, jer će uz manje promjene gotovo istim ovim riječima nešto kasnije biti opisan način na koji će Eglu doživjeti čudotvorno čišćenje svoje kože.

Obuze je vrtoglavica, ushićena svesnost da kruži u predelu koji se i sam obrtao oko masivne kapije Jabnela kao orijaški točak sunčanih scena oko utvrđene osovine, da treperi među poskakujućim jajastim odblescima koji se rasprskavaju u vatromet, prljeći je i terajući da se dalje okreće, kovitla i klata kao drogirana plesačica – učesnica eleusinskih misterija, zaošijana sopstvenom lakoćom i groznicom novorođenja, najpre u mestu sinoćnje patnje, koja se ni u jednom gestu, ni u jednom bitnom osećanju nije razlikovala od sadašnjeg zadovoljstva, kolevci čuda... (Pekić 2012: 59)

Majstorstvo Pekićevog literarnog genija i ovde dolazi do izražaja u vidu paralelizama opisa, čime se jasno ističe da svaki detalj u tekstu ima svoju strogo definisanu funkciju. Isto tako, čudotvorno čišćenje Eglu kože ima jasne simboličke potencijale (novo)rođenja, što će se iznova isticati na više mjesta u nastavku teksta.

Za sam sistem karakterizacije Isusa Nazarećanina na nivou knjige, od integralnog je značaja što se u *Čudu u Jabnelu* on pojavljuje isključivo u semantičkom prostoru granice koja odvaja prostore Novog i Starog Jabnela. Time se pojačava njegova dominantna karakterna crta bića udvojene (božanske i ljudske) prirode koja ga izdvaja od svih ostalih likova knjige. Osim toga, Isus će tokom razgovora sa Eglom sam verbalizovati ličnu ambivalentnu prirodu, i time dodatno naglasiti svoju poziciju na granici.

Imajući u vidu dalekosežan cilj spasenja sveta, bog me je rodio da bih umro kao čovek, a čovek sam koliko je pod takvim okolnostima i uopšte moguće zato da bih u odgovarajućem trenutku, koji su datirali brojni proroci, postao Bog, pa budući čas Bog, čas čovek, opet Bog, pa opet čovek i nikad, ako se ne varam, u nekom izmešanom stanju koje bi jednodobno zadovoljilo oba principa, i kako se tokom ovih recipročnih preobražaja ni na meni ni u meni ništa ne menja osim mog dejstva na stvari, a i to mogu da saznam samo preko tebe i tebi podobnih, ja nikad ne znam šta sam kada, sve dok učinivši kakvo čudo ponovo ne uzurpiram svoju divnu prirodu ako sam bio privremeno čovek, ili osetivši bol ponovo se ne uverim u onu ljudsku ako sam pre toga provizorno bio Bog. Međutim, zahvaljujući mome apostolu Judi, koji me, zainteresovan uglavnom za moju višu formu delovanja, stalno podseća na društvene obaveze, ja znam šta moram da budem – i dodade u poverenju – moram da budem Bog, Egl! (Pekić 2012: 53–54)

Proces Isusove autokarakterizacije definiše homeomorfnu vezu između njega i svijeta koji treba da promijeni, ali i način na koji Isus vidi ulogu ljudi nad kojim izvršava svoje čudotvorne akcije. Egl! i oni slični njoj će, dakle, biti objekti preko kojih će Isus provjeravati svoju prirodu. Sa druge strane, ma koliko svjestan sopstvene sudbine (*...ja znam šta moram da budem – i dodade u poverenju – moram da budem Bog, Egl!*) (Pekić 2012: 54), Isus Nazarećanin će u *Čudu u Jabnelu* kroz svoje akcije više emitovati ljudsku od božanske prirode. Eglino iscjeljenje nije zapisano u Pismu, i Juda insistira da apostolska grupa sa Isusom produži dalje. Isus je svjestan da je njegova intervencija nepotrebna da bi se izvršilo Pismo, pa ga motivišu čisto ljudski razlozi da izvrši božansko djelo. Ako svaka pripovijetka *Vremena čuda* na određen način preispituje Isusovu spasiteljsku prirodu i misiju uopšte, u *Čudu u Jabnelu* će upravo ovaj, izraženo ljudski nivo njegove ličnosti osporavati onu božansku ravan po kojoj je stekao status Spasitelja.

Kao što smo ranije naveli, Egl! se kao centralni lik teksta definiše na najmanje dva plana, i to kroz *izraženu čulnost* i *otvorenu mržnju prema božanskim silama*. Kombinovanjem ovih aspekata njene ličnosti konstruiše se ironijsko-tragična dimenzija njene sudbine opisane u tekstu. S tim u skladu su i prve, sarkazmom obojene riječi koje upućuje Isusu dok još nije znala njegovo ime. *Jesi li ti bog, stranče, pa sve moraš da znaš?* (Pekić 2012: 50). Insistirajući na nepovjerenju koje oštro verbalizuje odričnim odgovorom na Isusova pitanja da li vjeruje, i vođena idejom da više nema šta da izgubi, Egl! *se svim srcem predade kao što dete ushićeno učestvuje u igri čija je prećutna nestvarnost svim odraslim suigračima poznata* (Pekić 2012: 55). Ono što joj

pomaže pri donošenju ovakve odluke je i svojevrsni ošćaj identifikacije sa Isusom Nazarećaninom, *nesrećnikom, koga je Adonaj kaznio gore nego nju* (Pekić 2012: 54–55). Egla ćudotvorno izljećenje doživljava u egzaltiranom zanosu nove vjere, pa trćeći prema kapijama Starog Jabnela uzvikuje molitvu *Oće naš* kao himnu zahvalnosti Bogu na nebu i Jeroboamu na zemlji.

„Oće naš, koji si na nebesima, da se sveti ime Tvoje“, i govoraše iskreno: „Jeroboame, koji si na zemlji, da se ljubi lice tvoje“, i govoraše: „Da dođe carstvo Tvoje“, i „da dođe carstvo tvoje“, i govoraše: „Da bude volja Tvoja na Zemlji kao i na nebu“, i „da bude volja tvoja na zemlji, trpezi i postelji“... (Pekić 2012: 59)

Imajući u vidu da je *Oće naš* jedna od najznačajnijih molitvi u hrišćanstvu samim tim što je jedina iskazana od strane Isusa Hrista, način na koji je Egla koristi jasno pokazuje kako u tekstu dolazi do preoblikovanja i profanacije biblijskog materijala.

Eglin ulazak u Stari Jabnel i ponovna integracija u društvo *ćistih* je u oštroj suprotnosti sa temeljnim zakonima društvenog uređenja svijeta u kojem živi. Otuda će Egla, iako bez znaka bolesti na koži, morati da insistira na ćestim dokazivanjima kojima bi potvrdila svoje ozdravljenje. Univerzalnost njenog položaja se gradi na slojevitom sukobu pojedinca sa (gotovo birokratizovanim) hijerarhijskim sistemom društvenog uređenja koji ima za cilj odbranu i slijepo poštovanje zakona. Samim tim, od najvećeg je znaćaja njen sukob sa sveštenikom Ismajem – nosiocem aksioloških postavki zvanićne vjere. Iako pristaje da održi ritual ćišćenja, Ismaj nije spreman da prihvati bilo kakvu mogućnost Eglinog izljećenja. *A ćinim to – dodade u sebi – sa odvratnošću, jer mada mi laska da prvi pozdravim i primim izgnanika u staro društvo, ipak sumnjam da uopšte ima isćeljenja koje je tako apsolutno kao oboljenje, i da ima leka koji uništavajući zlo onesposobljava i njegove klice* (Pekić 2012: 66). S druge strane, Egline egzistencijalna situacija svešteniku Ismaju neće smetati da kroz religijski ritual iskoristi priliku za sticanje materijalne koristi kroz naplalu ritualnog materijala i žrtvenih životinja. Opšta travestija rituala ćišćenja će se, dakle, ogledati u: opštem nepovjerenju u moć rituala od strane njegovih ućesnika, brzopletom i ućurbanom vođenju rituala, materijalnom koristi kao prvobitnom interesu sveštenika, te Eglinom pohotnom zadovoljstvu u dodirivanju ozdravljene koće.

...umesto da svetom pranju da smeran, bogobojažljiv i bogoprmljiv izgled, i da se isposnićki usredsrećeno preda spiranju osipa bezakonnja sa sebe, umesto da se privremeno poistoveti sa svućenom nećistom

*kožom da bi je tek sada simbolički odrala, trljajući je sunderom i obli-
vajući vodom, Egla se kikota, podvriskivala, bućkala i na očigledno
nedozvoljen način uživala u jednom sakrificijelnom činu. Neobavešten
čovjek mogao bi poverovati da prisustvuje razvratnim igrarijama kupa-
čica u javnom kupatilu nekog grada na Zapadu. (Pekić 2012: 70)*

Naravno, ritual neće ništa promijeniti. Narod Starog Jabnela (među kojim je i Fuva, Eglina „druga majka“) će je izbjegavati na njenom putu ka Jeroboamovoj kući, a i sam Jeroboam odbija da joj otvori vrata svoje kuće. Jeroboam tako ostaje u granicama definisanog klasifikacionog polja kao lik čija je jedina svrha da prenosi zvanične stavove i da se iza njih sakriva. Tako i ovnujski rog, Jeroboamov telalski instrument razglasa, dobija svoj puni simbolički oblik pri čemu postaje metaforička zamjena njegove ličnosti. *Egla napusti prozor da ne gleda ovnujski rog, jer joj se činjaše da ne razgovara s mužem već s mehaničkom alatkom njegovog glasa, koja se otela od tetala da im se oboma ruga* (Pekić 2012: 74–75). Izrazito tragični Eglin položaj Pekić majstorski realizuje kroz paralelizam aspekata u opisu scene razgovora između bivših supružnika. Jeroboam se trudi da objasni razloge koji su ga doveli u situaciju da odbija da pusti Eglu u kuću, dok se Egla šeća njegovih riječi iz prethodne noći kojima je opjevao njenu ljepotu. U isto vrijeme joj se približavaju talasi razjarenih, naoružanih ljudi, spremnih da je izagnaju iz svog dijela grada.

*A oni što idahu na Eglu behu mahom izgladneli, prljavi i odrpani pre-
gaoci, bezgaćani u ritama ili s pregačama od kozetine oko struka, ali
bilo ih je odnegovanih, uhranjenih, odevenih u zlatotkanu damašćansku
svilu i praćenih domaćim slugama koje su izvikivale „mesta za plemen-
nitog ovog“ i „mesta za plemenitog onog“, pa čak i takvih koji su, na
rimski način nošeni u nosiljci, pocupkivali na sedištu kao da ih bockaju
užarenim trozupcima; beše kljastih, koji se gaženi sandalama vucijahu
na asuri kao puževi u svojim sluzavim kućicama, beslovesnih koji na-
srtahu u čoporu, ćoravaca lancima vezanih za olinjale džukele, koje su
ritane skićale od zloće; ispred krčme ćosavi vojnici rimskog garnizona
peharima nazdravljahu varvarskom prizoru u kome im osećanje nad-
moćnosti nije dozvoljavalo da učestvuju, bilo je majki s dojenčadima
u naručju; koje izgledahu spremne da bace decu u prašinu da bi iz nje
izvukli kamen osvete; bilo je besposličara isuviše lenjih da lično hitnu
ijedan kamenčić, pa ma tim skromnim učešćem u kamenovanju izvoje-
vali najdeblji hlad u carstvu nebeskom; bilo je bogomoljaca čiji je gnev
bio svet, i petnaestogodišnjaka čiji je gnev bio bezazlen kao momačka
šala na igralištu; bilo je dostojanstvenika, čije su kamenice hitale na-*

ročite sluge zvane „bacači“; krpara, lončara, bačvara, kolara, stolara, kazandžija, kovača, grnčara, tkača, zlatara, kaišara i drugih zanatlija; badavadžija, najamnika, pisara, trgovaca, gostioničara, levita, kravara, lopova, opštinarina, kurvi, glumaca, seljaka, zelenaša, matrona, slobodnjaka i učitelja, i cela se ta Zakonom mobilisana neuništiva rulja valjala prema Egli, koja je vrištala pred zaključanim vratima Jeroboamove kuće. (Pekić 2012: 83–84)

Karnevalizovana atmosfera hajke izjednačava sve ljude Starog Jabnela, bez obzira na vjeru i društveni položaj, pol i uzrast, bolest ili profesiju. Izgnana kamenicama iz Starog Jabnela, Egla se vraća svom domu u Novom Jabnelu đe doživljava istu sudbinu, ali ovaj put od nečistih, jedinih ljudi kakvih nije bilo u starojabnelskoj hajci. Opšte bezumlje i mržnja postaju zajedničke osobine svih ljudi bez obzira u kojem dijelu grada živjeli i koje zakone poštovali. Sve podjele na kojima su uredili svijet i na kojima dogmatski insistiraju su artifičijelne i proizvod kolektivnog dogovora. Narod je u osnovi isti, pa za Eglu nema mjesta ni u jednom gradu. Jedino što može je da, upućena kamenicama koje se na nju bacaju, ode u presušeno korito Jabtele. *Zato je bila prinuđena da beži po neravnom dnu korita, po pusti ničije zemlje, zasipana kamenim hicima sa obe strane, sve dok se i gubavci i zdravi ne umoriše i ne razidoše kućama svesni da su se za ovaj dan držali Zakona* (Pekić 2012: 91). Egla, prva žrtva Isusove moći, ostaje na granici između dva svijeta, gdje *sagradi kućicu od tog kamenja i nastani se, hranjena koprivom, strvinama i zmijskim jajima, na dnu korita, koje se od tada zvalo „Egline zemlja“, a njena kućica „Egline kućica“* (Pekić 2012: 91). U takvim uslovima, njen život na kraju postaje anomalija, a Isus Nazarećanin glavni krivac zbog toga. Paradoksalno, njegove čudotvorne akcije same po sebi postaju simbol stigmatizacije ljudi nad kojima su izvršene. Na kraju, ideja o besciljnom tumananju Isusa i njegove apostolske družine po obećanoj zemlji se iznova semantički obilježava Isusovim ponovnim susretom sa Eglom na istom mjestu na kojem su se sreli i prethodni put, pri čemu je Isus ne prepoznaje čak ni kao osobu kojoj je potrebna pomoć. „Kad posle nekoliko godina Hristos prođe kraj Egline siromašne kućice od kamena, on je već zaboravio da je ova žena ikada bila na njegovom božanskom putu.“ (Milošević, str. 109)

Literatura:

- Lotman, Jurij, *Semiosfera – U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*, Prevod: Veselka Santini i Bogdan Terzić, Svetovi, Novi Sad, 2004.
- Lotman, Jurij M., *Struktura umetničkog teksta*, Prevod: Novica Petković, Nolit, Beograd, 1976.
- Marčetić, Adrijana, *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 2003.
- Pekić, Borislav, *Vreme čuda*, Laguna, Beograd, 2012.
- Petković, Novica, *Elementi književne semiotike*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 1995.
- Petković, Novica, *Od formalizma ka semiotici*, Bigz; Jedinstvo, Beograd; Priština, 1984.
- Uspenski, Boris A. (ndrejevič), *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Prevod: Novica Petković, Nolit, Beograd, 1979.
- Ženet, Žerar, *Figure V*, Prevod: Vladimir Kapor, Svetovi, Novi Sad, 2002.
- Ženet, Žerar, *Umetničko delo – estetska relacija*, Prevod: Miodrag Radović, Svetovi, Novi Sad, 1998.

Milan MARKOVIĆ

**THE MIRACLE AT JABNEEL – OR LET THE OLD GOD
MAKE ROOM FOR THE NEW ONE**

In this paper, adapted part of the master thesis *Myth De(con)struction in Pekić's Time of Miracles*, the author analyzes a short story entitled *The Miracle at Jabneel* as a separate text, but also as an element of a broader system of organization, where *Time of Miracles* can be interpreted as a comprehensive unit. To this end, the author utilizes a combined introspective method, with a special emphasis on theoretical discoveries of narratology and semiotics. *The Miracle at Jabneel* primarily serves as an evidence of the new aspects of Jesus' supernatural powers, where the problem focus of the text is directed at questioning of the purpose of Jesus' miracles and the consequences of those miracles. Observed in the broader context of the book as a whole, *The Miracle at Jabneel* defines and establishes a classification field not only of Jesus Christ as a central character, but also of the world in general, which he, as a Saviour, should change.

Key words: *The Miracle at Jabneel*, *The Time of Miracles*, narrator, chronotope, border, organization of narrative material

UDK 821.163.4.09-31

Izvorni naučni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

„ODLAZAK U DRUGO TIJELO“ PUT DO BESMRTNOSTI / SAMOSPOZNAJE?

U ovome radu bavimo se analizom Pavićeva i Kišova proznog djela kako bismo ispitali postojanje drugoga tijela, tijela duše i tako dobili odgovore na mnoga metafizička pitanja. Budući da Pavićev roman „Drugo telo“ predstavlja jednu vrstu teološke rasprave u kojoj je ideja besmrtnosti tijela izjednačena s idejom vaskrsenja, autor pokreće metafizičku komunikaciju unutar teksta, koja dovodi do priče o postojanju dva tijela Isusa Hrista, odnosno priče o dvijema stvarnostima. Poput Pavića, koji svoj literarni univerzum konstituše sagledavanjem hrišćanstva iz nove i iznenađujuće perspektive kako bi otkrio tajnu umiranja, Danilo Kiš pokušava da spozna sopstvenu smrt ali i ulogu postojanja u ovome svijetu.

Za razliku od Kiša čiji junaci, najprije, moraju spoznati surovost života kako bi izlaz pronašli u smrti, Pavićevi junaci teže da se iz jedne stvarnosti premjeste u drugu, odnosno da život zamijene smrću koja će ih iznova roditi. Na kraju možemo zaključiti da se narativni tekstovi dva velika autora Pavića i Kiša, mogu čitati kao Metafore Književnosti, jer su u njima sadržana osnovna pitanja literarnoga stvaranja.

Ključne riječi: *Pavić, Kiš, drugo tijelo, vječnost, krug, lavirint, literarno stvaranje*

Smrt kao opsesivna tema brojnih literarnih stvaralaca pokreće razna metafizička pitanja koja se sastoje u neprekidnome traganju za mističnim odgovorima i pokušajima odgonetanja tajne postojanja vječnoga života. Ta tajna je poput lavirinta koji nas uvijek vraća na početak puta, jer „misao o smrti priziva beskonačnost“.¹ Pišući o *posthumnoj dramu duše*, Pavić u romanu „Drugo telo“ pokušava ispitati postojanje drugoga tijela, tijela duše, koje iz jednoga

¹ Mihajlo Pantić, *Aleksandrijski sindrom II (Ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 22.

svijeta odlazi u drugi, nepoznati, tajanstveni svijet. Opisujući ljubavnu priču najznačajnijih istorijskih ličnosti srpske književnosti i kulture XVIII vijeka, Pavić preuzima masku nepoznatoga naratora koji započinje pripovijedanje iz perspektive umrloga lika, muža Lize Swift, kojoj se u *Post Scriptumu* pripisuje autorstvo djela. To znači da Pavić u liku neimenovane instance u tekstu pokušava da sazna šta se dešava poslije smrti i da li duša može da dobije drugo tijelo kao Isust Hrist. Ova romaneskna struktura može se tumačiti i kao „Pavićev pokušaj novog čitanja Svetog pisma radi odgonetanja njegovih najmisterioznijih delova, priča o čovekovo individualnosti i o onome što se dešava posle smrti“.² Na taj način je hrišćanska ideja vaskrsenja prisutna kroz cjelokupno djelo, počev od priče o Svetom Gralu kao simbolu udvostručenosti Hristova tijela, preko Priče o glinenoj armiji, voću „Ku“ i tajanstvenom slovu Shin.

Ukrštanjem različitih baroknih motiva i simbola, Pavić se obraća čitaocu iz „drugoga svijeta“ uvodeći ga u mistični univerzum svoga djela u kome mu poručuje: „Moje knjige su kao švedski sto. Uzmeš iz knjige šta hoćeš i koliko hoćeš s kojega god kraja stola da počneš“.³ Prateći tako život dva ljubavna para iz XVIII vijeka i onoga koji mu se obraća iz XXI vijeka, čitalac uviđa mogućnost postojanja drugoga života – Drugoga Tijela. Kao što se protagonisti romana nalaze na tragu otkrića VELIKE tajne, tajne DRUGOG TIJELA, tako i čitalac kroz tri ključna simbola: vode s Bogorodičinog izvora, prstena od živoga kamena i čarobnih stihova (Kibelin osmijeh) stoji pred vratima nebeskoga svijeta. Voda s Bogorodičinog kladenca označava ulazak u carstvo Božije, ulazak u vječni život, koji može biti obojen crvenom, plavom ili zelenom bojom prstena koji otkriva sreću, ljubav ili zdravlje, dok čarobnim stihovima izgovorenim kroz poljubac „jedno naše telo odlazi u naše drugo telo...“⁴ Pavić tako spaja teološko i ljubavno, zemaljsko i onostrano, JEDNO s DRUGIM, život i smrt.

Kao složena književno-umjetnička tvorevina prepoznatljivih postmodernističkih odlika, „Drugo telo“ predstavlja jednu vrstu teološke rasprave u kojoj je ideja besmrtnosti tijela izjednačena s idejom vaskrsenja. Izdvajanjem ključnih simbola iz tekstualne strukture romana, Pavić pokreće metafizičku komunikaciju unutar djela, koja dovodi do priče o postojanju dva tijela Isusa Hrista, odnosno priče o dvijema stvarnostima. Eksplicitnim navođenjem apokrifnih rukopisa, junakinja romana Liza Swift objašnjava da je Hristos kada je ustao iz groba imao svoje drugo tijelo, koje se razlikovalo od onog koje je razapeto na krst, pa ga iz toga razloga njegovi učenici nijesu mogli prepozna-

² Nataša Polovina, „Neka druga besmrtnost“, *Letopis Matice srpske*, god. 183, knj. 480, sv. 3 (septembar 2007), str. 421.

³ Milorad Pavić, *Drugo telo*, Vulkan, Beograd, 2014, str. 27.

⁴ Isto, str. 18.

ti. To znači da je Hrist pošedovao dva tijela: zemaljsko i duhovno te da je on spojio svoja dva „sada“, svoje dvije prirode, zemaljsku i nebesku, svoje prvo i drugo tijelo. U tekstu je opisano pretvaranje jednoga tijela u drugo, tijela Lize Svift i njenoga muža: „Sanjao sam noćas da sam žensko. Sanjao sam da sam se pretvorio u svoju ženu“;⁵ kaže neimenovani pripovjedač. Svjesna udvajanja ili umnogostručavanja njihovih tijela, Liza Svift oseća strah priznajući svome suprugu: „...jer se ne pretvaraš ti samo u mene. I ja se u snu ponekad pretvaram u tebe... Ja mislim da je to samo jedan primer slučaja sa pojavljivanjem *drugog tela*.“⁶ Zato se junakinja pita da li je moguće ostvariti komunikaciju prvoga tijela s drugim tijelom, odnosno njenoga tijela s tijelom muža kome govori: „Ti umeš lepo da se ljubiš u vrat. Ako se ugasiš pre mene, poljubi me u vrat da bih znala da postojiš i u svom drugom telu. Isto vredi i za mene ako odem prva, pre tebe.“⁷ Potraga za drugim tijelom je potraga za tajanstvenim slovom Shin, koje predstavlja putanju Hristovog kretanja nakon što je ustao iz groba. Slovo Shin se čita kao Hristova poruka došla iz njegovoga drugog tijela. Tu poruku prepoznaje i Liza Svift na kraju romana, u poljupcu koji se na njenome vratu širio u obliku hebrejskoga slova Shin. To je poruka koju šalje njen suprug govoreći joj: „Budi srećna koliko god možeš!“⁸

Budući da u liku Lizinoga muža prepoznajemo Pavića, postavlja se pitanje da li je autor spoznao tajnu života i dobio svoje drugo tijelo. Je li je Pavić spoznao sebe i pronašao svoj put, jer u jednome dijelu teksta Liza Svift kaže: „Večnost je upisana u nas i mi verujemo u večni život bez obzira da li smo pobožni ili ne. Hrist nije postio da bi održao ovozemaljsko telo, nego da bi nam pokazao kako se treba pročistiti ako hoćemo da budemo večni.“⁹ Znači li to da ova knjiga, poput knjiga koje se autoru vraćaju u djelu, predstavlja Drugo Tijelo? Je li to druga poruka koju mu prenose njegove knjige:

„Mi smo tvoje drugo telo. Mi, tvoje knjige. Nikakvog drugog tela posle smrti ti nemaš i nećeš imati. I što više odmiče tvoj život i bliži se kraju, sve više brojnih radosti, tvoje prošlosti, sve više tvojih bivših ljubavi i mržnji, postoji još uvek samo u tvojim knjigama, u nama. U tebi, ne. Jer, sve manje tog obilja preostaje za ono malo života što ti je još pisano da pretraješ.“¹⁰ Ovakva poruka se može shvatiti i kao „svojevrsno mirenje sa sopstvenim domašajima, uspesima, propustima; mirenje sa sopstvenim odlaskom, sa sopstvenom

⁵ Isto, str. 104.

⁶ Isto, str. 106.

⁷ Isto, str. 108.

⁸ Isto, str. 217.

⁹ Isto, str. 180/1.

¹⁰ Isto, str. 119.

smrću“.¹¹ Kako vijest o smrti naratora otvara priču o potrazi za tajnom *drugog tijela*, taj problem predstavljen je na tri plana: kao religijsko-teološki (*drugo tijelo* Isusa posle Vaskrsenja), mistički (mogućnost preobražaja i onostranog života) i književni (knjige kao *drugo tijelo* pisca).¹²

Na pitanje je li „misao o smrti jedini trenutak, onaj trenutak pre nego što nas nestane, u kojem ćemo se samospoznati – dokraja proniknuti u vlastito biće“¹³ – pokušao je odgovoriti Danilo Kiš, koji je uvijek težio da dozna ova i slična metafizička pitanja kako bi se približio vječitoj tajni postojanja. „Mislio sam da kada već znam tajnu smrti, to jest samu činjenicu postojanja smrti (to sam nazivao u sebi ‘tajnom smrti’), da sam time otkrio i tajnu besmrtnosti.“¹⁴ Poput Pavića, koji svoj literarni univerzum konstituše sagledavanjem hrišćanstva iz nove i iznenađujuće perspektive kako bi otkrio tajnu umiranja, Danilo Kiš pokušava da spozna sopstvenu smrt ali i ulogu postojanja u ovome svijetu. Dominantna tema njegove proze jeste smrt kojom su zaokupljeni gotovi svi njegovi junaci. *Enciklopedija mrtvih*, po riječima brojnih kritičara, predstavlja Knjigu smrti, u kojoj je autor opisao različite mogućnosti umiranja. Kroz lik Simona Čudotvorca, autorova misao o smrti predstavljena je poput zmije koja proždire svoj rep i tako u metaforičkome smislu povezuje dva života: Rođenje i Smrt. U gnostičkoj literaturi zmija je simbol božanske mudrosti, tako da Simon Čudotvorac ne nosi slučajno zlatnu mindušu na lijevom uhu izražavajući tako pobunu protiv života i svijeta u kome se nalazi. „Dela nisu dobra ili loša po sebi. Moral određuju ljudi a ne Bog“¹⁵, kaže Simon. Ovaj junak ne vjeruje niti želi da prihvati svijet koji je Bog stvorio i pita se: „Zašto je to Bog zlu-radosti, pakosti i ljubomore. On umesto slobode propoveda ropstvo, umesto pobune pokornost, umesto naslade lišavanje, umesto saznanja dogmu.“¹⁶ Iako Simon, snagom svoje volje i misli, uspijeva da izvrši čudo, Božijom odlukom doživljava pad na zemlju i tako strada. Prostitutka Sofija to objašnjava riječima: „I ovo je dokaz istine njegovog učenja. Čovečiji je život pad i pakao a svet je u rukama tiranâ.“¹⁷ „Svojim čudima Simon daje novu definiciju ljudskoj patnji: ona nema nikakvog smisla ukoliko svoj smisao ne pronade u izvorno ljudskom činu pobune, a takav je za Danila Kiša u prvom redu čin umjetnosti

¹¹ Boris Lazić, „Roman *Drugo telo* Milorada Pavića, testamentarni, poetički, hermeneutički palimpsest“, str. 4. preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>

¹² Ala Tatarenko, „U potrazi za *drugim telom* romana: *Drugo telo* M. Pavića – između književne arheologije i ergodičkih strategija“, str. 61. preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>

¹³ Mihailo Pantić, *nav. d.*, str. 26.

¹⁴ Isto, str. 21.

¹⁵ Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih*, Prosveta, Beograd, 2006, str. 49.

¹⁶ Isto, str. 37.

¹⁷ Danilo Kiš, *nav. d.*, str. 48.

i saznanja.¹⁸ U Kišovoj prozi baš kao i kod Pavića, nailazimo na cikličnost vremenske kategorije: odlazak u smrt je, zapravo, priprema za novo rođenje. Zmija koja guta svoj rep predstavlja simboličku sliku novoga života koji je karakterističan i za druga Kišova djela. Poklapanje trenutaka smrti i rođenja nalazimo u „Peščaniku“, đe se kaže: Jer krug je opisan. Moj povratak u rodno selo i nije ništa drugo do to: vraćanje na prapočetke, vraćanje u krilo zemlje, poslednji stepeni velike kružnice koju opisuje sve živo vrteći se tako u tom krugu između rođenja i smrti, vrtoglavo, sve dok se te dve tačke ne spoje“.¹⁹ Iako Pavić i Kiš na sličan način opisuju temu smrti, njeno poimanje različito se sagledava u njihovim djelima.

Ciklus života i smrti i ponovnoga rođenja u Pavićevom stvaralaštvu predstavlja potragu za besmrtnošću: „Nema nijedne budućnosti na čijem kraju ne čeka smrt... Prastara smrt, starija od čovečanstva, starija od rođenja i od Biblije. Smrt je istorija čovečanstva ili planete sažeta u tačku ili u zvezdu, tako da bismo mogli reći: *U početku beše smrt...*“²⁰ To je smrt koja vodi spasenju i vječnome životu, smrt koja znači život ili kako nam Pijanović definiše: „Zagonetka koju goneta čovek u Pavića je uobličena krugom u kojem je život produženi san, a smrt u večnom snu zaboravljeni život.“²¹ Iako je ciklična struktura vremena karakteristična i za Kišova djela, tema smrti izjednačena je sa fizičkom smrću tijela koje se raspada.

U priči Simon Čudotvorac nailazimo na sliku unakaženoga tijela koje truli: „Smrskane lobanje, polomljenih udova, lica iznakažena i krvava, s crevima prosutim kao creva zaklanog vola, ležao je na zemlji, na zemlji je ležala gomila zdruzganih i polomljenih kostiju i iskasapljenog mesa, a njegov burnus, njegove sandale i njegov šal bejahu izmešani sa kostima i mesom u jednu užasnu zdromljenu masu. (...) Lice Simona Čudotvorca ličilo je na rastočenu gubavu masu, a iz očnih duplji provirivahu crvi.“²² Junaci Kišove proze tek u svojoj smrti postaju slobodni „od vučjaka, od hladnoće, od vrućine, od kazne i od kajanja, ali ne i od sudbinske determinacije postojanja, od večnog vraćanja u ista (nova?) tela u kojima će ih smrt roditi“.²³ Smrt u Kišovim djelima predstavljena je kroz otpor zlu i nasilju i težnji da očuvaju slobodu kroz dosljednost sebi samima. A kroz ove paralele dolazi do izražaja i težnja autora da ostvari kružni tok vremena koje stalno vraća slične sudbine, a koje u „Grob-

¹⁸ Dragan Radulović, „Opomene i upozorenja Danila K“, *Ars*, god. XI, broj 4–5, 2009, str. 274.

¹⁹ Danilo Kiš, *Peščanik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2004, str. 85.

²⁰ Radovan Popović „Mala priča o velikom piscu“, u: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010, str. 100.

²¹ Petar Pijanović, *Pavić*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 135.

²² Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih*, Prosveta, Beograd, 2006, str. 48.

²³ Dragan Bošković, *Islednik, svedok, priča*, Plato, Beograd, 2004, str. 235.

nici za Borisa Davidoviča“ objašnjava citatom preuzetim od Borhesa: „Ponovo svaki mač i svaki heroj, ponovo svaka sitničarska besana noć.“ Ili kako nalazimo u Knjizi propovjednikovoj: Što je bilo to će biti, što se činilo to će se činiti, i nema ništa novo pod suncem.“ Sve sudbine opisane u djelu postaju dio umjetničkoga entiteta i samim tim prevazilaze apsurd sopstvene egzistencije i bivaju otrgnute od zaborava. Na taj način omogućeno je stvaranje univerzane slike svijeta, pri čemu je sudbina ljudi ista na svim meridijanima, a u vremenskom smislu, motivisana stavom o cikličnom toku vremena, koji afirmiše stav da nema ništa novo pod Suncem što se već nije negde i nekad dogodilo. Ovim je ostvarena i najčvršća veza priča u djelu, analogijom sudbina protagonista djela „Grobница za Borisa Davidoviča“ i „Psi i knjige“ i vremena u kome su smješteni njihovi događaji. Razvlačenje vremenske dimenzije postignuto paralelizmom istovjetnih sudbina aktualizuje kruženje zločina koji ostaje integralni dio čovječanstva uprkos njegovom razvitku. Iz toga razloga, prozni svijet Danila Kiša čine žrtve totalitarnoga režima, koji ljudima oduzima slobodu, ne samo onu fizičku, već slobodu misli. Stoga kao bijeg iz surovoga života predstavlja smrt, u koju junaci ulaze kada spoznaju suštinu sopstvene egzistencije.

Pišući romaneskno djelo „Drugo telo“, Pavić je čitaocima nametnuo različite mogućnosti tumačenja ovoga specifičnog postmodernističkog teksta. U njegovu strukturu inkorporirao je niz simbola kojima je značenje literarnoga univerzuma multiplicirao i tako kreirao narativni lavirint. Upoznajući čitaoca s Tajnom Besmrtnosti na prološkoj granici romana aktiviraju se tri ključna motiva kojima naslovljava uvodne tri priče, koje čine osnovu djela. Oslanjajući se na apokrifne rukopise, autor ispituje put besmrtnosti tijela i duše pokušavajući da se domogne Drugoga Tijela. U jednome dijelu romana neimenovana narativna instanca objašnjava da je za put ka drugome tijelu, ka savlađivanju vremena, neophodna hrana koju je Isus jeo kad je ustao iz groba, a to je, prije svega, tečnost, jer „Isus nam kaže da *onaj ko se ne rodi vodom ne može ući u carstvo Božije*“.²⁴ Time neimenovani pripovjedač dolazi do saznanja koje mu se čini istinitim:

Ako ima vode u svemiru, onda možemo tamo očekivati i život. Možda i moj život u nekom drugom telu, u nekoj drugoj sadašnjici, kako pričaš. Možda mogu očekivati da negde u svemiru postoji kap hranljive tečnosti i neko moje drugo sada, gde sam neki vanzemaljac u svome nebeskome telu kao i skafandru...²⁵

²⁴ Milorad Pavić, *Drugo telo*, Vulkan, Beograd, 2014, str. 183.

²⁵ Isto, str. 185.

Ovakva i slična projektovanja Drugoga Svijeta, a time i Drugoga Tijela, Pavić unosi u strukturu djela pri čemu kraći fragmenti uz nekanonskih jevanđelja samo produbljuju narativni lavirint. Osobenim pripovjedačkim manirrom, Pavić otvara brojna pitanja kroz sudbine pojedinih junaka koji teže Vječnosti. Neka od tih pitanja odnose se na mogućnost suočavanja jednoga tijela s drugim tijelom? Ako se u drugome tijelu suočavamo s prvim, to bi značilo potvrdu postojanja toga drugog tijela i još važnije od toga suočavanje pojedinca sa samim sobom. „To suočavanje Isus u Vašim svetim knjigama naziva *strašnim sudom*, a Buda *reinkarnacijom*. Ako ovo uzmeš u obzir, smatram da bi hteo da izbegneš suočavanje svog drugog tela sa prvim, zar ne? Bar da odložiš što više. Zar ne? Bilo bi te strah. Seti se! Zar ne? I sam Isus jedva je uspevaao s time da se izbori. Seti se njegovih reči Mariji Magdalinoj: *ne dohvataj me se, jer se još ne vratiš k Ocu svome*... Jedva je obuzdavao svoja dva tela suočena u istome času.“²⁶ Ovo su riječi koje su u snu upućene Paviću kao neimenovanome naratoru, a koje vraćaju čovjeka na Prapočetak. Znači li to da one (riječi) predstavljaju „ulazak u suštinu Bića, ulazak u iskonski San: San koji ne prestaje nikad...“²⁷ Samospoznaja kao način ulaska u drugu stvarnost prepoznatljiva je odlika Kišovih junaka.

Polazeći od gnostičkih uvjerenja da je postizanje unutrašnje samospoznaje ključ za razumijevanje opštih istina: ko smo, odakle smo došli, kuda idemo, dolazimo do uvjerenja da onaj ko ne poznaje sebe ne zna ništa, a onaj koji je spoznao sebe u isto vrijeme je već stekao znanje o dubinama svih stvari.²⁸ Naći svoj Put znači pronaći svoju Istinu, svoje Vrijeme, svoju Smrt, Svoju Vječnost. To je Krug Života i Smrti, koji neprekidno traje, jer kako Pavić piše u jednoj svojoj pripovijeci: „Mesto onog koji se seli nikada ne ostaje prazno.“²⁹ Misao o samospoznaji nalazimo i kod Simona Čudotvorca koji spoznaje svoj pad i kraj svoga života, s jedne, a Božiju moć, s druge strane. Od svih Kišovih djela „Enciklopedija mrtvih“ se smatra knjigom u kojoj je sažet čitav život i sav užas saznanja o smrti. Da je smrt bila nepoznanica Kišu na početku njegova stvaralačkoga puta svjedoči odlomak iz romana „Bašta, pepeo“:

Reč smrt, to božansko seme što ga je moja majka tog jutra posejala u moju radoznalost, počelo je dojednom da ispija sve sokove moje svesti, a da u prvi mah nisam ni bio svestan tog bujanja. (...) Stajao sam kao skamenjen i mislio o tome kako ću i ja morati jednog dana da umrem.

²⁶ Isto, str. 192.

²⁷ Sava Damjanov, Итика Јерополистика@Vuk, Agora, Novi Sad, 2014, str. 39.

²⁸ Vidi: Elejn Pejgels, *Gnostička jevanđelja*, Rad, Beograd, 2006.

²⁹ Citirano prema: Ivan Negrišorac, „Prozorljivo oko Milorada Pavića“, u: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010, str. 84.

*Istovremeno s tom mišlju, koja me u prvi mah i nije suviše porazila, jer mi se učinila neverovatnom, shvatih s užasom da će i moja majka jednog dana da umre. (...) Nisam mogao da zamislim kako će to jednog dana da umre moja ruka, kako će da umru moje oči.*³⁰

Za razliku od Kiša čiji junaci, najprije, moraju spoznati surovost života kako bi izlaz pronašli u smrti, Pavićevi junaci teže da se iz jedne stvarnosti premjeste u drugu, odnosno da život zamijene smrću koja će ih iznova roditi. „Životu je smrt namenjena, kao i svakome pripovedanju njegov kraj, ali je stvaralaštvo pokušaj da se spoznata neumitnost otkloni. Stvaralaštvo je put spasenja.“³¹ Upravo u stvaranju Pavić pronalazi svoj život koji je ujedno smrt, Drugo Tijelo, besmrtnost duše i vječnost. Vjerovanje da čovjek iz jednoga tijela prelazi u drugo, predstavlja težnju da se prevaziđe smrt. Jer, smrti nema ako „spoznamo da naše Drugo Telo konačno nalazi izlaz iz Lavirinta da bi ušlo u novi, nepoznat i neizreciv: iz Lavirinta Književnosti, pak izlaza nema osim u samu Književnost, kao što se *iz jednog sna može ući u neki drugi san* (kako je to sam Milorad Pavić zapisao).“³²

Strukturirajući roman „Drugog tela“ Pavić je imao na umu da „načera“ čitaoca da spozna Tajnu života i smrti, odnosno tajnu litearnoga stvaranja, jer kako u Post Scriptumu piše „književnost vode u budućnost čitaoci“, dok je namjera nekih pisaca da promijene svijet i književnost. Pavić je, definitivno, autor koji ne samo da je promijenio književnost, već čitaoce i njihov pogled na narativni univerzum. Aleksandar Jerkov piše da se život može živjeti, ali da je tjelesni život ujedno duhovna smrt, tako da je pravi život negđe drugđe, u vječnosti, božijoj milosti i bogospoznanju. „Oni koji neće saznati, ti će ostati mrtvi za svaki smisao.“³³ Upravo je smisao ključan pojam književnoga stvaranja, bez kojega nema književnosti, Drugoga Tijela...

Ovakva strukturiranost romana još više usložnjava semantički aspekt teksta, kojim se traganje za odgovorom o (ne)postojanju smrti još više produbljuje. Ako pođemo od Koderove misli: „Odakle si, onamo ćeš poći“, shvatamo da je u pitanju vječni tok vraćanja istoga, odnosno besmrtnost procesa stvaranja, koja autora iznova rađa. DRUGO TIJELO je DRUGI ŽIVOT koji je Pavić dobio nakon smrti, kako bi se vratio životu – vječitom graditelju duhovnoga i literarnoga puta. Riječ je o simbolu vječnosti, zmije koja guta svoj rep

³⁰ Mihajlo Pantić, *nav. d.*, str. 21.

³¹ Aleksandar Jerkov, „Od nove tekstualnosti do kulturne poetike“. U: Milorad Pavić, *Za uvek i dan više*. Draganić: Beograd, 1996, str. 151.

³² Sava Damjanov, „Milorad Pavić (1029–2009)“ (nekrolog), Otisak iz Godišnjaka Srpske akademije nauka i umjetnosti za 2009, knj. CXVI, Beograd, 2010, str. 789.

³³ Aleksandar Jerkov, *nav. d.*, str. 150.

kako bi cikličnim trajanjem vremena dostigla svoju besmrtnost, jer kako piše Pavić „vreme teče kroz smrt i zaustavlja se u životu“.³⁴ To je pavićevsko vrijeme – vrijeme neprekidnoga trajanja / procesa koji se ponavlja. Iz tog razloga, „to nije smrt koja donosi konačan kraj; umiranje je zapravo“, objašnjava Filip David, „*večno vraćanje istog*, igra ogledala, niz povezanih kružnih hodnika, bezbroj vrata koja se otvaraju i zatvaraju.“³⁵ Sve se vrti u krug, dobijajući svoj smisao u upravo u tome procesu koji omogućava „vječni tok“.

Pišući o romanu Zorana Živkovića „Četvrti krug“, Sava Damjanov izdvaja uvodne rečenice kojima se implicira misterija, ulazak u tajnu stvaralačkoga puta: „Krug je uvek početak, nikada kraj. Čak i kad stigneš do kraja Kruga, došao si, zapravo, do novog početka...“³⁶ Ova misao može se primijeniti na Pavićeva literarna djela koja se nikada ne završavaju već iznova preobražavaju u novi oblik postojanja i tako održavaju komunikaciju jedni s drugima. Kruženje tih tekstova simbolizuje neprolaznost, jer gotovo svi Pavićevi junaci pokušavaju da proniknu u Tajnu života i tako započinjju traganje za sopstvenom suštinom i sopstvenim identitetom.

Na kraju možemo zaključiti da se narativni tekstovi dva velika autora Pavića i Kiša, mogu čitati kao Metafora Književnosti. U njima su sadržana osnovna pitanja literarnoga stvaranja. Služeći se fenomenom fantastičkoga diskursa, oba autora na sebi svojstven način grade viziju književnosti i književnoga univerzuma koji predstavlja vrata u drugi svijet, drugu *realnost*, ali i drugi život. Rijetki su stvaraoci koji snagom svoga pripovjedačkoga umijeća mogu dosegnuti granice nemogućega i tako omogućiti čitaocima da se slobodno kreću narativnim poljem tragajući za skrivenim receptivnim ključevima. Njihov smisao sastoji se u neprestanome procesu traženja i pronalaženja, procesu koji se nikada ne završava, koji odlazi u beskonačnost.

Literatura

- Bošković, Dragan: *Islednik, svedok, priča*, Plato, Beograd, 2004.
- Damjanov, Sava: „Milorad Pavić (1029–2009)“ (nekrolog), Otisak iz Godišnjaka Srpske akademije nauka i umjetnosti za 2009, knj. CXVI, Beograd, 2010.
- Damjanov, Sava: „U znaku kruga“, u: *Vrtovi nestvarnog*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

³⁴ Milorad Pavić, *Unutrašnja strana vetra*, Dereta, Beograd, 2000, str. 36.

³⁵ Radmila Gikić, Razgovori s Filipom Davidom: „Neprekidna težnja za savršenstvom“, *Polja*, god. XXXIII, broj 345, novembar 1987, Novi Sad, str. 447.

³⁶ Citirano prema: Sava Damjanov: „U znaku kruga“, u: *Vrtovi nestvarnog*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 356.

- Damjanov, Sava: Итика Јерополитика@Vuk, Agora, Novi Sad, 2014.
- Gikić, Radmila: Razgovori s Filipom Davidom: „Neprekidna težnja za savršenstvom“, *Polja*, god. XXXIII, broj 345, novembar 1987, Novi Sad.
- Jerkov, Aleksandar: „Od nove tekstualnosti do kulturne poetike“. U: Milorad Pavić: *Za uvek i dan više*. Draganić: Beograd, 1996.
- Kiš, Danilo: *Peščanik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2004.
- Kiš, Danilo: *Enciklopedija mrtvih*, Prosveta, Beograd, 2006.
- Lazić, Boris: „Roman *Drugo telo* Milorada Pavića, testamentarni, poetički, hermeneutički palimpsest“, str. 4, preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>
- Negrišorac, Ivan: „Prozorljivo oko Milorada Pavića“. U: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010.
- Pantić, Mihajlo: *Aleksandrijski sindrom II (Ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994.
- Pavić, Milorad: *Unutrašnja strana vetra*, Dereta, Beograd, 2000.
- Pavić, Milorad: *Drugo telo*, Vulkan, Beograd, 2014.
- Pejgels, Elejn: *Gnostička jevanđelja*, Rad, Beograd, 2006.
- Pijanović, Petar: *Pavić*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Polovina, Nataša: „Neka druga besmrtnost“, *Letopis Matice srpske*, god. 183, knj. 480, sv. 3, septembar 2007.
- Popović, Radovan: „Mala priča o velikom piscu“. U: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010.
- Tatarenko, Ala: „U potrazi za drugim telom romana: *Drugo telo* M. Pavića – između književne arheologije i ergodičkih strategija“, str. 61, preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>

**„DEPARTURE TO OTHER BODY“
PATH TO IMMORTALITY / SELF-REALIZATION?**

In this paper, the author engages in an analysis of Pavić's and Kiš's literary creation in order to examine the existence of other body, soul body, obtaining the answer to many metaphysical questions. Given that Pavić's novel „Other Body“ presents a theological debate in which the idea of immortality is equated with the idea of resurrection, the author initiates a metaphysical communication within the text, which leads to the story of two bodies of Jesus Christ or two realities. Similarly, Danilo Kiš is attempting to realize his own death and the role of existence in this world. Unlike Kiš's heroes, however, who have to meet the rigors of life to find the way out in death, Pavić's heroes strive to move from one reality to another, i.e. to replace life with death that will reborn them.

Key words: *Pavić, Kiš, other body, eternity, circle, literary creation*

UDK 821.163.4.09-3

Pregledni rad

Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet – Nikšić

svetla@t-com.me

NOVO RUHO STARIH PRIČA – IŠČAŠENE BAJKE DRAGANA RADULOVIĆA

Rad se bavi analizom televizijskog serijala Dragana Radulovića, *Iščašene bajke*, koji predstavlja reinterpetaciju poznatih, klasičnih bajki prilagođenih ekranizovanom dramsko-poetskom obliku. Posebna pažnja prilikom tumačenja posvećuje se postupcima preoblikovanja, modernizacije i osavremenjavanja kroz ideološko-kritičku reviziju sadašnjeg trenutka, te onim segmentima u kojima se nove bajke razlikuju od svojih klasičnih predložaka. I pored svoje zabavnosti i igrivosti *Iščašene bajke* sa stanovišta tekstualne analize predstavljaju vrlo kompleksan fenomen. Brojne sociološko-istorijske implikacije ovih tekstova, koji su namijenjeni prvenstveno djeci, čine ih složenijim zbog čega je njihovo puno razumijevanje „rezervisano“ za odrasle. Tu su i intertekstualna poigravanja sa originalnim, prvobitnim zapletima koja posredno doprinose ukrštanju tradicionalnih generičkih karakteristika bajke i tematskih okvira sa kraja XX vijeka.

Ključne riječi: *Dragan Radulović, bajka, dramsko-poetska bajka, preoblikovanje, reinterpetacija*

Osjetivši da televizijski sadržaji namijenjeni djeci ni kvantitetom ni kvalitetom nijesu dovoljni, Dragan Radulović je odlučio da iskoristi svoju poziciju urednika Dječijeg programa RTCG i adekvatnim literarnim materijalom popuni datu prazninu, kao što je svojevremeno na Radio Beogradu učinio Duško Radović. Kada je već 90-ih godina XX vijeka bilo evidentno da će uticaj televizije sve više narastati, autori poput Radulovića jasno su uvidjeli da „budući da je drugačija od bilo kog drugog tipa medija, predstavlja arhetip svih vrsta stimulacije, informacije i zabave“ (Cullingford 1984: 188), te je treba iskoristiti u što edukativnije svrhe praćene zabavom. Poznat podjednako i kao pjesnik i kao TV stvaralac za djecu, Dragan Radulović je u serijalu *Iščašene bajke*, koje zapravo predstavljaju (post)modernu reinterpetaciju već postojećih klasičnih tvorevina, koristio oba svoja stvaralačka iskustva. Serijal od

četiri epizode realizovala je Radio-televizija Crne Gore u martu 1988. godine, producirao ga je Esad Jakupović, režirao Husein Bato Dukaj, a na scenario Dragana Radulovića (koji je istovremeno bio i urednik ovog serijala) muziku su komponovali Marko Klepić i Mirsad Serhatlić. Specifičnost ovih tekstova vezana je i za televizijski medij u okviru kojeg se pojavljuju – za razliku od glavnine dramskih tekstova za djecu koji van scene postoje samo formalno, jer se u cjelosti realizuju tek na pozornici, ovi tekstovi Dragana Radulovića funkcionišu jedino u okviru televizijskog serijala *Iščašene bajke*, jer do sada nijesu publikovani.¹ Njihov „nepromjenjivi“ oblik, fiksiran televizijskim snimkom, razlikuje se od njihovog mogućeg pozorišnog izvođenja koje bi svaki put, barem u nekom segmentu, bilo drugačije.

Novije publikacije na ovu temu ističu da, uopšte uzev, bajkovne reinterpretacije najčešće na fonu kontrasta iznevjeravaju horizont očekivanja u domenu hronotopa, odnosa prema natprirodnom, karakterizaciji, optimizmu, dominaciji akcije nad razvojem likova, stilu i naratološkim karakteristikama (Joosen 2011: 13–16). U sagledavanju Radulovićevih tekstova u odnosu na tradicionalne bajke vodićemo se ovim kriterijumima kao najrelevantnijim.

Posmatrane sa pozicije dramskih tekstova, Radulovićeve bajke uvode sukob, kao osnovu dramske radnje, već prvim stihovima. Tako se na samom početku bajke *Disko Pepeljuga* jasno vidi netrpeljivost maćehe i polusestara prema glavnoj junakinji.² Moglo bi se reći da je princip „in medias res“ opravdan i zbog kratkoće forme – televizijske epizode pomenutog serijala traju između 16 i 20 minuta, te je bilo neophodno na što manje „prostora“ predstaviti osnovni konflikt oko kojeg se grupišu ispriповijedani događaji. Činjenica da nije u pitanju „obična“ drama, već mješavina sva tri književna roda – lirike, epike i drame, dodatno komplikuje genološko određenje ovih tvorevina. Iako njihovu osnovu predstavlja stihovani dijalog, povremeno se pojavljuje glas

¹ Na početku svake epizode prikazuje se knjiga sa naslovom *Iščašene bajke*, pored koje stoji čovječuljak-narator, te bi se mogao steći utisak da je zaista objavljena. Takođe, nakon uvodne špice u svakoj od ovih epizoda pojavljuje se ilustracija koja bi mogla upućivati na naslovnicu publikovanog izdanja jer se na njoj nalaze nazivi bajki, odnosno epizoda serijala (*Ivica i Marica na vikendu*, <https://www.youtube.com/watch?v=cI8bx73GRew>, od 1:22. do 1:25; *Snježana i sedam pankera* <https://www.youtube.com/watch?v=Ct87yUTtQRY>, od 1:22. do 1:25; *Disko Pepeljuga* (<https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 1:22. do 1:27; *Crvenkapa u taksiju* (<https://www.youtube.com/watch?v=4lVXgNov4h4>, od 1:06. do 1:11). Međutim u pitanju je trik kojim se povezuju likovni, štampani i televizijski medij.

² Navodimo stihove kojima počinje *Disko Pepeljuga*: „O, tek si se sad ustala, / šta je ovo ovdje, mala? / Šta je ono ondje, je li? / Slobodno se nekud seli! / Ti ni za šta nemaš daha, / Pepeljuga, ha ha ha ha ha! / Ti ni za šta nemaš daha, Pepeljuga, ha ha ha ha ha! / Pramenovi ružno vijuju, / gubi mi se sa očiju! / Iskra ti je baš na nuli, / bar krtolu ovu guli!” <https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 1:42. do 2:25. minuta.

naratora koji govori o onome što se u međuvremenu dogodilo.³ Druga važna osobenost ovih tekstova jeste njihova veza sa muzikom, što dijaloške partije bajki čini songovima, a same bajke mjuziklima. Razlog za ovakvu mješavinu žanrova može se pronaći u činjenici da se razvoj drame za djecu generalno dinamizuje učestalim produkcijama pozorišnih predstava koje su u vrijeme sa kraja 90-ih u Crnoj Gori bile prilično rijetke, te je televizija, kao sinkretički medij koji u sebi objedinjuje i sliku, i riječ, i zvuk, i pokret, bila bolja mogućnost za adekvatan tretman umjetničkih potreba najmlađih.⁴ Radulovićeve muzikalizovane pjesničko-predstavljачke strukture značajno su izmijenile vaspitni karakter dramske bajke za djecu. Kao što će dalja analiza pokazati, akcenat se ne stavlja toliko na pedagoške koliko na socijalne elemente, što za posljedicu ima približavanje dječije i odrasle publike u procesu recepcije.

Za razliku od tradicionalne bajke koja se u određenju vremena i mjesta dešavanja radnje zadržavala na nivou poznatih formulaičnih izraza („bilo jednom“ i „negdje daleko“), u *Iščašenim bajkama* akcenat je stavljen na hronotop. Ako je hronotop klasične bajke obilježen činjenicom da su i prostor i vrijeme van našeg dometa, u ovom slučaju je zbog mnoštva detalja očigledno da se radi o savremenom trenutku. Na nivou filmske naracije, evidentno je da se radnja reinterpretacija dešava u savremeno doba – sve bajke počinju prikazivanjem okruženja u kojem će se priča odvijati: u pitanju je podgorički kvart Blok 5, u vrijeme snimanja ovog serijala – moderno, tek izgrađeno naselje koje se pojavljuje i u uvodnoj i završnoj špici pomenutih ostvarenja. Elementi i koncept scenografije upućuju na isti zaključak. Međutim, sa stanovišta tekstualnog izraza savremenost se postiže na drugačiji način. Primjera radi, u

³ Evo jednog primjera interdijaloške naracije: „A tamo u disku, jao, / Pepeljuga je banula sama / Niko u disku je nije prepoznao, / zablistala je kao dama. / I kada je krenula igra, / na platu kao na dlanu, / okretala se kao čigra, / disk-džokeju srce planu. / Kada Marko u vatru pade / i činilo se da će pući, / Pepeljuga se tiho iskrađe / i pohita svojoj kući“. <https://www.youtube.com/watch?v=GdqyfZLslBk>, od 1:04. do 1:32. minuta. Takođe, sa stanovišta filmske tehnike zanimljivo je da se za pojavljivanje neobičnog naratora vezuje najveći broj „trikova“ pri montaži. Tako se njegova figura pojavljuje oslonjena o knjigu (<https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 0:03. do 0:07), o vjetrobran taksija u pokretu (<https://www.youtube.com/watch?v=4lVXgNov4h4>, od 7:57. do 8:12), o pisaču mašinu (<https://www.youtube.com/watch?v=Bz1gk46A29w>, od 0:52. do 0:54), umanjena na trezarijskom stolu (<https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 8:24. do 8:26), na Pepeljuginim nogama (<https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 10:08. do 10:13) ili – kada se otvori zamrzivač (<https://www.youtube.com/watch?v=4lVXgNov4h4>, od 1:20. do 1:33).

⁴ Prvo pozorište u Podgorici sa dječijim repertoarom nastalo je 1951. godine („Pionirsko pozorište“ koje je osam godina kasnije sa Dječijom bibliotekom integrisano u Pionirski kulturni centar) dok samostalno Dječije pozorište nastaje 1994. godine. Godinu dana ranije, 1993. godine, na ideju i inicijativu Dragana Radulovića, osnovan je Kotorski festival pozorišta za djecu koji do danas figurira kao jedan od najozbiljnijih festivala ovog tipa u regionu.

bajci *Disko Pepeljuga*, standardni motiv ruganja polusestara zbog neurednog izgleda i siromašne odjeće glavne junakinje, transformisaće se u modernu varijantu: „Vidi ove ko utvara / čačkalice noge tanke! / Pa, zar nemaš malo para / za patike i helanke?“.⁵ Spominjanje savremenih odjevnih predmeta i popularnih muzičkih izvođača toga vremena⁶ nedvosmisleno situira reinterpretaciju ove bajke u moderno doba, a takođe doprinosi realističnijem tretmanu čudesne priče čime se u složenu postmodernističku igru uvode i neka od obilježja omladinske supkulture. S obzirom na to da je u pitanju moderna verzija bajki nastalih na osnovu „klasičnih“, na ovom mjestu opravdano je podsjetiti se Bahtinovog termina „hronotop“ da bi se jasnije uvidio način na koji literatura odražava vremenske i prostorne veze u našem svijetu. Hronotop se, dakle, može koristiti i „kao način proučavanja odnosa između bilo kojeg teksta i njegovih vremena, a time i kao osnovno sredstvo za šire sociološke i istorijske analize“ (Bakhtin 1981: 113). Međutim, Dragan Radulović upotrebljava još jedan postupak koji se uklapa u generalni „trend“ postmodernističkih reinterpretacija bajki. Rijječ je o idelološko-kritičkoj reviziji svog vremena koja dovodi do „sudara“ tradicionalne bajke i novog, savremenog konteksta. U ovim bajkama može se pronaći mnoštvo elemenata u vezi sa sociološko-ekonomskim aspektima vremena u kom su nastali. Tako će jedna od Pepeljuginih sestara prilikom očevo odlaska na put (što, zapravo, predstavlja miješanje sa sižeom jedne druge bajke) prokomentarisati: „Valjda vidite oči krize, / ovo su dani nestašice! / Donesi barem te devize / neki video i farmerice“.⁷ Ova replika se direktno vezuje za ekonomsku krizu na prostoru bivše Jugoslavije uveliko prisutnu u vrijeme snimanja serijala, kada se išlo u inostranstvo radi povoljnije mogućnosti za zaradu. Na samom kraju *Snježane i sedam pankera* izbjegava se upotreba standardnog formulaičnog izraza („živjeli su dugo i srećno do kraja života“), već se ističe da su protagonisti *radili dugo i srećno*. Iako bi se ovakav završetak mogao doimati čudnim, on je zapravo vrlo logičan: u bajci se govori da su ubrzo nakon opisanih dešavanja nastupili ekonomska kriza i vrijeme kada se radilo za minimalce. Dakle, radna sposobnost i odgovarajući, normalno plaćen posao, vide se kao preduslov srećnog života, a izostanak radne sposobnosti kao najgora kazna. Zato i ne iznenađuje činjenica da Radulović šeficu kažnjava time što je šalje u penziju. U prilog socijalno-ekonomskim elementima ovih bajki ide i završetak *Disko Pepeljuge* – maćeha i njene polusestre odlaze na privremeni rad u inostranstvo.

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 2:39. do 2:51. minuta.

⁶ „Dragi oče, dobro znaš / da nijesam vična blagu, / htjela bih mali kasetas, / da slušam Dugme i Bajagu.” <https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 5:42. do 5:59. minuta.

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 4:50. do 5:03. minuta.

Simbolika ovih bajki veoma se razlikuje od originalnih što je u direktnoj vezi sa uplivom elemenata društvene kritike – najbliža originalnom značenju je *Disko Pepeljuga*, u izvjesnoj mjeri se odaljava od njega *Crvenkapa u taksiju* (zato što se akcenat neosjetno stavlja na problem brze vožnje), a najveće odstupanje je prisutno u *Snježani i sedam pankera* i *Ivici i Marici na vikendu* koje istovremeno nose i najviše socijalno-realističkih elemenata karakterističnih za stvarnost bivše Jugoslavije neposredno pred raspad: govori se o nestašici, poskupljenju, rastućim dugovima, novom paketu ekonomskih mjera, kašnjenju plata... Popularna strategija bajkovnih reinterpretacija sastoji se u prilagođavanju vremena i mjesta dešavanja realnosti XX vijeka. Tako je u *Snježani i sedam pankera* odnos maćeha – pastorka zamijenjen odnosom šefica – službenica/daktilografkinja, začarana šuma je velika zgrada preduzeća u kojem obje rade, lovac je kurir, sedam patuljaka su sedam službenika, njihov odlazak od kuće je odlazak iz kancelarije na pauzu, otrovna jabuka je lažni ček bez pokrića, princ je direktor, ali mu ona ne postaje žena, već sekretarica... Najrealističniji detalj od svih jeste pozicioniranje čarobnog ogledala u toalet, što je motivisano radnom atmosferom preduzeća u kojem se bajka odigrava, jer zaposleni nijesu imali vremena za ogledanje.

S obzirom na to da sve bajke u izvjesnom smislu nose osobenosti prostora i vremena u okviru kog su nastaja(ja)le, pri reinterpretaciji dolazi do uklanjanja prethodnih prostorno-vremenskih obilježja. Način na koji Dragan Radulović pristupa preoblikovanju ovih sižea prilikom rekonstrukcije arhetipa vidljiv je već u njihovim naslovima, jer svaki od njih doživljava modifikaciju u znaku osavremenjavanja iako veza sa literarnim predloškom ostaje očigledna: *Disko Pepeljuga*, *Ivica i Marica na vikendu*, *Crvenkapa u taksiju*, i *Snježana i sedam pankera*. U ovom slučaju govorimo i o bogatoj informativnoj vrijednosti samih naslova, jer je evidentno da su modifikovani ključni topisi: kraljevstvo se pretvara u disko, napuštanje djece u vikend, put se skraćuje korišćenjem taksija, a sedam patuljaka koji ne čine dio kraljevskog sistema – pretvaraju se u sedam pankera. Tradicionalna jednodimenzionalnost bajkovnog hronotopa prisutna je i u *Iščašenim bajkama* – junaci ne prelaze iz jednog u drugi svijet npr. u onom smislu u kojem bi se to dešavalo u žanru fantastike, ali taj svijet ni približno ne liči na tradicionalni, što je u direktnoj vezi sa modernizacijom vremena i prostora u kojima se radnja dešava.

Odnos prema natprirodnom često se ne razlikuje od onog u tradicionalnim verzijama – junaci čudo prihvataju kao najnormalniju stvar na svijetu: Ivica i Marica se ne iznenađuju kada usred šume naiđu na vještčinu diskoteku, niti Pepeljuga koja svojom željom učini kasetofon magičnim. Međutim, u *Snježani i sedam pankera* i u *Crvenkapi u taksiju* srijeće se slučaj koji je znatno češći u modernizovanim bajkovnim interpretacijama – magični elementi

su odsutni, a zamjenjuju ih realističke alternative (umjesto začarane, otrovne jabuke – Snježana dobija lažni ček, a Crvenkapu ne presrijeće pravi vuk, već policajac sa tim imenom⁸ koji je zaustavlja zbog prebrze vožnje). Elementi realizma jednim dijelom su prodrli i u bajke koje naginju tradicionalnoj koncepciji natprirodnog, ali je pritom došlo do modifikacija. Izrazit slučaj prisutan je u *Disko Pepeljugi* kada se tradicionalni motiv čarobnog pomagača (mrtve majke koja funkcioniše kao zaštitnik sa onog svijeta) preoblikuje u motiv čarobnog sredstva (čarobni kasetofon koji Pepeljugi ispunjava sve želje),⁹ dok u *Ivici i Marici na vikendu* – jedinu razliku predstavlja to što ključno mjesto dešavanja radnje nije kuća već diskoteka vještice.

Kada je riječ o odnosu ovih tekstova prema tradicionalnim literarnim predlošcima u domenu narativnih karakteristika primjećuje se da je zadržana nedvosmislena sličnost u osnovnom fabularnom jezgri (Pepeljuga nakon što je maćeha i polusestre duže vrijeme maltretiraju konačno zadobija ljepši život kada je za ženu uzme moćan i poželjan mladić; Ivicu i Maricu roditelji ostavljaju u šumi, nailaze na vješticu, pobjeđuju je i vraćaju se kući; Crvenkapa, na majčinu molbu, odlazi kod bake i na putu susrijeće vuka; Snježana bježeći pred starijom ženskom osobom ljubomornom na njenu ljepotu, privremeno pronalazi sklonište kod sedmorice prijatelja, a na kraju je spašava moćan muškarac). Međutim, kada se uzme u obzir domen likova primijetiće se značajne razlike i to ne toliko u modelovanju njihovih glavnih osobina (budući da se ni ovdje, kao ni u tradicionalnoj bajci, ne ide u psihologiziranje pri čemu njihova karakterizacija ostaje na nivou „plošnih“ likova), već u *modernizovanoj kontekstualizaciji* njihovih pojavnosti: Pepeljuga se ne udaje za princa, već za popularnog disk-džokeja, Ivica i Marica se iz vještice šume vraćaju kući vozom, Crvenkapa odlazi kod bake taksijem, a na Snježanu nije ljubomorna maćeha, već šefica¹⁰ i ne spasava je princ nego mladi direktor koji je uzima za sekretaricu. Uopšte uzev, u glavnini modernizovanih reinterpretacija veliki prostor se daje psihološkom razvoju likova koji u ovom slučaju izostaje, što se ponovo može opravdati činjenicom da su u pitanju tekstovi pisani za kratkometražni televizijski serijal. Sa ovom osobinom u vezi je i dominacija

⁸ Radulović je, inače, vrlo uspješno iskoristio činjenicu da se apotropejsko ime Vuk često pojavljuje na ovim prostorima.

⁹ „Pepeljuga spravi reče: / 'Budi čaroban kad ti velim, / nek' med i mlijeko teče, / kad uprem dugme i poželim.' / – Kasetofon sasluša milu, / i dušu dobi ova sprava / i zaista je baš tako bilo, / upre dugme i san je java.“ <https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>, od 8:57. do 9:07. minuta.

¹⁰ Simbolika ove transformacije je očigledna – šefica je neko ko naređuje drugima ne dozvoljavajući im da žive život po svojoj mjeri. Na ovaj način Radulovićeva interpretacija lika dobija dodatna značenja, te se glavni problem pomjera sa motiva ljubomore na motiv dominacije.

akcije nad razvojem likova što, inače, predstavlja jedno od glavnih obilježja tradicionalne bajke.

Iako srećni završeci ne spadaju u standardni postupak savremenih reinterpretacija bajki, u velikom broju slučajeva poštuje se ova osobenost „klasične“ bajke, a tako čini i Radulović. Sva četiri ostvarenja završavaju se srećno, ali ne nužno i u očekivanom maniru. *Disko Pepeljuga* se završava udajom junakinje za popularnog mladića, ali su maćeha i polusestre kažnjene neobično: „Pošto ih je raznio jad, / sjećanje na to gorko poznanstvo, / maćeha i kćeri odoše na rad / privremeni u inostranstvo“.¹¹ Na drugoj strani, *Ivica i Marica na vikendu* završava se na potpuno postmodernistički način kada na privid roditeljske brige zbog njihovog odsustva djeca odgovaraju: „Neka, neka, ne, / ne kukajte, / sva ta priča liči, / liči vicu, / za početak bar / pročitajte, / *Ivicu i Maricu, / Ivicu i Maricu!*“.¹² Sličan intertekstualni manir prisutan je i na početku *Crvenkape u taksiju*, kada se direktno upućuje na pretekst Braće Grim,¹³ ali i na kraju kada se lovac Luka poziva na klasični kraj bajke o Crvenkapi u kojem treba da upuca vuka. Ovaj vid autoreferencijalnih poigravanja, kada se čitalac iz iskustva uživljenosti u tekst izvlači na metafiktivnu „čistinu“ pri čemu mu se skreće pažnja na tekst kao tekst, a ne kao na sekundarni svijet, karakteristična je za glavninu savremenih reinterpretacija.

Dragan Radulović, takođe, u najvećem broju slučajeva pristupa preoblikovanju bajki sa stanovišta poetike postmodernizma. Budući da postmodernizam podrazumijeva kritičko / ironično sagledavanje prošlosti i postojećih tekstova, odnosno „ponavljanje sa kritičkom distancom“ (Hutcheon 1988: 4; 1985: 6), ali i čitav niz književnih postupaka (citatnost, intertekstualnost, ludičnost, parodičnost, odbacivanje jedinstva, totaliteta, homogenosti ili zaptvorenosti...), u slučaju *Iščašenih bajki* nije uvijek jasna granica – da li ti tekstovi posjeduju neke od postmodernističkih elemenata ili se u cjelosti mogu odrediti kao postmodernistički? Naše je mišljenje da je u pitanju prvi slučaj, zato što osim intertekstualnosti i ludičnosti ostali pobrojani elementi nisu zastupljeni. Takođe, postmodernistička slika svijeta, čak i u reinterpretacijama bajki, najčešće nije optimistična, dok je optimizam u Radulovićevim tekstovima važna karakteristika. Ona bi se podjednako mogla opravdati i tradicionalnim konceptom bajkovnog optimizma, ali i namjenom ovih tekstova dječijoj

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=GdqyfZLslBk>, 6:14. do 6:21. minuta.

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=Qq2S9sw5tsU>, 5:33. do 6:03. minuta.

¹³ Navodimo stihove kojima počinje bajka *Crvenkapa u taksiju*: „Tamo nekog skorog dana, biće malo čudno svima, što je plavo ofarbana Crvenkapa čika Grima. Ne znam da je čuvam više, iskra se iz knjige stare, da stranice nove piše, da pomjeri kalendare!“ <https://www.youtube.com/watch?v=4lVXgNov4h4>, od 1:24. do 1:48. minuta. Iz samog teksta nije sigurno na kakvu se plavu boju misli, ali kada se na ekranu pojavi glavna junakinja plave, tj. svijetle kose onda stihovi dobijaju realističku konotaciju.

čitalačkoj publici od predškolskog do tinejdžerskog uzrasta. Kreiranju vedre atmosfere djela, pored pomenutog optimizma, doprinosi i humor koji se često koristi u dječijoj književnosti zato što je poznato da korespondira sa ključnim elementima psiho-emozivne konstitucije djece koja su, kao što ističe Novo Vuković – „oduvijek pokazivala visok stepen interesovanja za svaki humoriistički proizvod“ (Vuković 1996: 77).

Radulovićev stil se uklapa u niz karakteristika kojima značajno odstupa od tradicionalnog koncepta bajke. Ponavljanja, formule, formulaični izrazi – sasvim izostaju, dok je jednim dijelom zadržan numerički simbolizam (npr. sedam patuljaka). Činjenica da se od proze došlo do dramsko-poetske bajke sa elementima naracije značajno je uticala na stilska obilježja ovih tekstova čineći evidentnim uticaj književne forme na sadržinu. Stihovi su najčešće organizovani u katrene sa rimom *abab*, a taj oblik je karakterističan za glavninu Radulovićevog stvaralaštva. Iako u formalnom pogledu nije prisutna inovativnost, svakako je zanimljiva kombinacija bajkovnog sadržaja i poetske forme – ona je uticala na redukciju brojnih narativnih elemenata koji su, na drugoj strani, bili nadomješteni zvučnom orkestracijom riječi praćenih melodijom. Treba napomenuti i to da je u jeziku ovih djela zastupljena upotreba žargona što doprinosi „spuštanju“ bajke sa visokih, mitskih visina na „nizinu“ modernizovanog, realističkog konteksta.

Naratološke karakteristike glavnine modernih bajkovnih reinterpretacija uglavnom se svode na pripovijedanje u prvom licu i to iz perspektive nekog od marginalizovanih likova iz tradicionalnih bajki. Takođe, često dolazi do upotrebe kompleksnije hronološke i naratološke organizacije elemenata zapleta. U tom pogledu slučaj *Iščašenih bajki* odstupa zato što je riječ o dramskim tekstovima čiju osnovu čini dijalog (kada likovi progovaraju svojim glasom iz vlastitih perspektiva). Čak i u segmentima gdje postoji glas naratora – uglavnom se radi o tradicionalnoj vizuri sveznajućeg pripovjedača u 3. licu.

Bajkovnom optimizmu kao važnom obilježju *Iščašenih bajki* doprinosi i slika djetinjstva zastupljena u njima – opisujući novu generaciju bajkovnih junaka koji mnogo više liče na gradske mangupe nego na nekakvu djecu, Radulović svoje protagoniste modeluje kao sposobniju i otporniju verziju mitskih uzora, jer im nije potrebno da ih čuva dobra sreća kada sami znaju da vode računa o sebi. Primjera radi, na vješticino nagovaranje da provire u rernu, Marica odgovara: „Zabava je vrijedila para. / Igrala bih u disku do jutra. / Čao, prepredena! Čao, stara! / Poješćeš nas malo sutra!“¹⁴ Korišćenje slenga pojavljuje se u formi demitologizacije lika vještice koja više nema onu važnost koju je imala u mitskim vremenima. Inače, Dragan Radulović često koristi

¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=Qq2S9sw5tsU>, od. 0:58. do 1:09. minuta.

humor kao sredstvo demitologizacije, bez obzira na to da li su u pitanju pozitivni ili negativni likovi, čime pokazuje sklonost ka dobroćudnom smijehu na bilo čiji račun. Ovakav manir doprinosi efektu iznevjernog očekivanja čime se pojačava estetski učinak djela. Tako se lik lovca Luke u *Crvenkapi u taksiju* demitologizuje policajčevom opaskom: „Hajde ni ti se sad ne sili, / nego čuo sam vijest novu, / da su te bog'me uhvatili, / tamo u nekom krivolovu.“¹⁵ Iznevjereno očekivanje prisutno je i u duhovitoj upotrebi folklornih elemenata, tj. vjerovanja, u sasvim realističkom kontekstu, pri čemu kontrast između drevnog i savremenog izaziva smijeh. Budući da u narodu postoji vjerovanje da štuca onaj o kome se često govori, Radulović ga inventivno koristi u dramsko-poetskoj bajci *Snježana i sedam pankera* motivišući opsesiju zle šefice ljepotom glavne junakinje: „Pominjala je, pa je štucala, / dani ti ne bjehu nimalo fini, / ipak, Snježana je mirno kucala / na svojoj maloj pisaćoj mašini.“¹⁶

Međutim, slika djetinjstva obilježena je i nekim lajtmotivima koji karakterišu cjelokupno djelo Dragana Radulovića. U njegovoj poeziji može se pronaći veliki broj pjesama koje govore o odrastanju savremenog djeteta čiji su roditelji prezauzeti i koje se zbog toga osjeća usamljeno. Lik majke, koji je u klasičnom konceptu dat tek u obrisima, u *Crvenkapi u taksiju* je znatno detaljnije modelovan u skladu sa realističkom pozicijom moderne, prezauzete žene koja pokušava da „iznese“ i kuću i posao i porodicu, te se Crvenkapa javlja kao neka vrsta njene ispomoći. Na drugoj strani lik glavne junakinje oblikovan je kao lik razmažene tinejdžerke koju očaravaju „brzi život i ritam“, te spava do podne, i nije najsrećnija kada treba da nekog posluša. Na kraju teksta, nakon svih avantura, Crvenkapa se žali na prezauzete roditelje i dosadnu školu. Ovakav završetak doima se neobičnim i neočekivanim, te se stiče utisak da je efekat žaljenja Radulović iskoristio samo da bi ostvario rimovanje „ništa nije po mom... baka je k'o grom“. Inače, ovo je jedina bajka u čijem se finalnom dijelu ne pronalazi potpuni trijumf optimizma, jer glavna junakinja ostaje podjednako nezadovoljna kao što je bila i na početku.

„Slučaj“ *Crvenkape* dovodi nas do recipijentskog aspekta u posmatranju Radulovićevih dramsko-poetskih bajki: kakav je implicirani čitalac, odnosno gledalac ovih ostvarenja? U pitanju je uzrastom raznovrsna publika, zapravo, i djeca i odrasli, koji upoznati sa tradicionalnim konceptom ovih ostvarenja imaju dovoljno širine da u starom otkriju novo, ali i da u novom primijete drevne zakonitosti – nakon mnogo prepreka dolazi se do trijumfa koji ne mora uvijek biti potpun. Ipak, i takav polutrijumf sasvim je prihvatljiv, jer se u tekstovima potencira ideja da život može, ali i ne mora biti bajka; po-

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=n6ecBRagd88>, od 3:38. do 3:45. minuta.

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Ct87yUTtQRY>, od 1:35. do 1:44. minuta.

djednako su prisutne i idealistička i realistička tendencija, a zadatak savremenog gledaoca ili čitaoca jeste da sam pronađe vlastitu stazu između dva krajnja pola – sna i stvarnosti.

Iz svega prethodno rečenog evidentno je da Dragan Radulović ne iznevjerava očekivanja u domenu najvažnijih karakteristika tradicionalnog bajkovnog modela (sa izuzetkom stila koji je uslovljen odabirom dramsko-poetske forme), ali gotovo svaku od njih modifikuje na određeni način. Data preoblikovanja najčešće se mogu svesti na drugačiju kontekstualizaciju, prilagođenu modernom vremenu ili na intertekstualna poigravanja ludičkog tipa. U oba slučaja prisutan je isti, dvostruki efekat: sa jedne strane pozivaju čitaoce da kritički razmotre pretekst(ove), a sa druge zagovaraju ambivalentan odnos prema njima koji je u isto vrijeme i „negativan i afirmativan, desakralizujući i resakralizujući, pobunjenički i konzervativan“ (Joosen 2011: 16–17). Radulovićeve *Iščašene bajke* karakteriše „pregovaranje“ između tradicionalnih generičkih karakteristika bajke, na jednoj, i tematskih okvira sa kraja XX vijeka, pri čemu u sučeljavanju tradicionalnog i savremenog – ni prvobitni tekst ni moderni kontekst ne ostaju sasvim neozlijeđeni. Put od medija bajke preko poetsko-dramskog oblika do forme televizijskog mjuzikla na primjeru *Iščašenih bajki* Dragana Radulovića pokazao je da intermedijalne transformacije predstavljaju jedno od ključnih obilježja savremene kulture djeteta u kojoj se, na nove načine, naglašavaju problemi svakodnevice, ali i svestremenost bajki.

Izvori:

- *Disko Pepeljuga*, prvi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=mfXRr3WxOYU>
- *Disko Pepeljuga*, drugi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=GdqyfZLslBk>
- *Ivica i Marica na vikendu*, prvi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=cI8bx73GRew>
- *Ivica i Marica na vikendu*, drugi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=Qq2S9sw5tsU>
- *Crvenkapa u taksiju*, prvi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=4lVXgNov4h4>
- *Crvenkapa u taksiju*, drugi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=n6ecBRagd88>
- *Snježana i sedam pankera*, prvi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=Ct87yUTtQRY>
- *Snježana i sedam pankera*, drugi dio
<https://www.youtube.com/watch?v=Bz1gk46A29w>

Literatura:

- Bakhtin, Mikhail, *The Dialogic Imagination*, Translated by Caryl Emerson and Michael Holoquist, University of Texas Press, Austin, 1981.
- Cullingford, Cedric, *Children and Television*, Gower, Hampshire, 1984.
- Hutcheon, Linda, *A Theory of Parody, The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, Methuen, New York, 1985.
- Hutcheon, Linda, *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, Routledge, New York, 1988.
- Joosen, Vanessa, „Philip Pullman’s *I Was a Rat!* and the Fairy-Tale Retelling as Instrument of Social Criticism“, in: *Fairy Tales Reimagined. Essays on New Retellings*, edited by Susan Redington Bobby, McFarlan & Company Inc. Publishers, Jefferson: North Carolina: London, 2009, p. 196–209.
- Joosen, Vanessa, *Critical & Creative Perspectives on Fairy Tales. An Intertextual Dialogue between Fairy Tale Scholarship and Postmodern Retellings*, Wayne State University Press, Detroit, 2011.
- Mladenović, Milivoje, *Odlike dramske bajke. Preoblikovanje modela bajke u srpskoj dramskoj književnosti za decu*, Sterijino pozorje: Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad, 2009.
- Vuković, Novo, *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, Unireks, Podgorica, 1996. <http://pgpozoriste.me/o-nama/istorijat/>

Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ

THE NEW ATTIRE OF OLD STORIES – IŠČAŠENE BAJKE (TWISTED FAIRYTALES) BY DRAGAN RADULOVIĆ

The paper provides an analysis of Dragan Radulović’s TV series *Twisted Fairytales*, which reinterpret the famous, classic fairytales, adapted to the screen format. Special attention in interpretation is given to the methods of reshaping and modernizing through ideological and critical revision of the present moment, as well as to the segments of the fairytales that differentiate the new fairytales from their classic predecessors. In spite of their fun and playability, *Twisted Fairytales* are a very complex phenomenon to analyze due to numerous sociological and historical implications of the texts, intended mainly for children.

Key words: *Dragan Radulović, fairy tale, drama, transformation, reinterpretation*

UDK 821.163.4.09-31

Pregledni rad

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

***LIFE LIFT* SLAVICE PEROVIĆ – PRIČA O SVIMA NAMA**

Tema ženske emancipacije u patrijarhalnom društvu jezički i motivski je već dugo vremena postavljena na osnove analize diskursa. Romaneskní prvijenac Slavice Perović, profesorice Univerziteta Crne Gore i Fakulteta za pravne i poslovne studije u Novom Sadu – *Life lift* (Nova knjiga, Podgorica, 2012), u prevodu – *zatezanje života*, upravo govori o ovoj temi. Perovićeva predaje cio niz lingvističkih disciplina, pa je upadljivo da je dato literarnoteorijsko iskustvo na jezički i stilski sloj njenog romana ostavilo vidan trag. Ovaj trag se može tumačiti kao kvalitet samog romana, njegovog komponovanja i spisateljičinog načina izražavanja, ali i kao nedostatak pri njegovom recipiranju jer gusta i misaono ispoljena jezička građa koja dijagramira cijelim romanom, za širu čitalačku publiku koja uglavnom ne posjeduje kompetentno književnoteorijsko i lingvističko obrazovanje, čini prepreku pri njegovom olakom recipiranju.

Stoga ostvarenje *Life lift*, i pored toga što nosi priču o muškoj preljubi i ženskoj nepripremljenosti na nju, u nekom vidu poznatom ili prepoznatljivom svima nama, ne predstavlja roman koji je lak za čitanje, već upravo djelo koje nas poziva na preispitivanje samih sebe, sopstvenih životnih kriterijuma i moralnih normi.

Ključne riječi: *Pijedmont, Montenegro, Beli Grad, ljubav, preljuba, prijateljstvo, brak, materinstvo*

Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica i njegova književnokritička recepcija

Zahvaljujući umjetnosti, umjesto da vidimo jedan jedini svijet – ovaj naš, mi vidimo kako se on umnožava, koliko ima originalnih umjetnika; toliko svjetova nam stoje na raspolaganju, različiti jedni od drugih.

Marsel Prust

Razloga za bavljenje književnošću koju stvaraju žene na metodološko-teorijski raznovrstan način, prevashodno iz perspektive feminističke i rodne analize, ima više. Oni koji se ovim problemima ne bave, vjerovatno će postaviti pitanje u čemu je razlika između tzv. *muškog* i *ženskog* pisma, kakvom podjelom se prema tradicionalnim kriterijumima, narušava cjelovitost pojma literature. Pitanje literature nastale iz ženskog pera danas se tretira u kontekstu različitih teorijskih pristupa koji u prvi plan postavljaju problem rodnih razlika, iz čega proizilazi niz specifično ženskih tematsko-motivskih područja i interesnih sfera. Literatura nastala iz pera spisateljica se u okvirima književnih teorija danas shvata na kompleksan način, obuhvatajući širok krug fenomena, dotičući se različitih svojstava književnog teksta, posebno njegovih predmetno-motivskih i stilsko-jezičkih obilježja.

O pojmu književnog stvaralaštva žena postoje podijeljena mišljenja koja se često, između ostalog, odnose na pitanje da li ovaj sintagmem obuhvata pojam pisanja iz ugla, odnosno opservativne i doživljajne perspektive žene ili knjigu u čijoj se predmetnosti ne moraju nužno tretirati „ženske“ teme, ali čiji je autor svakako – žena. Treći poriču bilo kakvu sponu između pola autora i tematskog izbora u njegovom djelu, smatrajući da je jedina smisljena podjela na osnovu koje se literatura može selekcionisati – na dobru i lošu.

Po sudu savremenih proučavalaca literature pojmovi kao što su „žensko pismo“, „žensko pisanje“ ili „ženska književnost“ predstavljaju vrstu jezičke diskriminacije, koja već u samom nazivu podrazumijeva da je stvaralaštvo književnica nešto što je po pravilu van umjetničkog okvira i polja, poput satelita koji kruže oko svijeta „prave“ umjetnosti. U književnoteorijskoj i kritičkoj terminologiji ne postoje termini kao što su „muško pismo“ ili „muška književnost“, kao da se ovim želi reći da se podrazumijeva da je stvaralaštvo muškaraca samo po sebi umjetnost i nešto što se ne dovodi u pitanje. Izraz „žensko pismo“ se povremeno koristi u pejorativnom smislu, čime dobija konotacije neozbiljnog, patetičnog i trivijalnog. Međutim, ako se tumači u ključu francuskih filozofa, recimo Deride ili Deleza, pisati „ženski“ podrazumijeva jednu finu fleksibilnost forme i stila, kao lepršavost izraza. Ovakav stil se

može porediti sa metaforom Borhesovog vrta razgranatih staza, dakle – upravo suprotno klišeiziranim predrasudama.

Da žene mogu pisati kvalitetnu prozu na najbolji način potvrđuju imena dobitnica Nobelove nagrade za književnost – Selma Lagerlöf (Švedska, 1907), Grazia Deledda (Italija, 1926), Sigrid Undset (Norveška, 1928), Pearl Buck (SAD, 1938), Gabriela Mistral (1945), Nelly Sachs (Zapadna Njemačka, 1966), Nadine Gordimer (Južna Afrika, 1991), Toni Morrison (SAD, 1993), Wisława Szymborska (Poljska, 1996), Elfriede Jelinek (Austrija, 2003), Doris Lessing (Ujedinjeno Kraljevstvo, 2007), Herta Miler (Rumunija, 2009), Alis Manro (Kanada, 2013) i Svetlana Aleksejevič (Bjelorusija, 2015). Takođe, jednako je literarno uspjelo djelo umjetnica koje su remodelovale i obogatile predmetne, žanrovske i idejne okvire svjetske prozne književnosti – Virdžiniju Vulf, Margaret Jursenar, Elzu Morante, Martaget Atvud, Suzan Zontag, Margaret Diras i ostale.

U vezi sa spomenutim hermeneutičkim shvatanjima, javlja se pojam *feminističke kritike* koji je proistekao iz naziva društvenopolitičkog pokreta *feminizma*, koji se pojavio u Francuskoj oko 1830. godine. Ovim terminom se prvi put koristio socijalutopista Šarl Furije, za kojeg je emancipacija žena predstavljala mjeru društvene emancipacije kao cjeline. Na našim prostorima oba pojma, kako onaj definisan sa stvaralačke, tako i drugi, proistekao iz kritičke perspektive, upotrebljavaju se znatno kasnije u odnosu na svjetsku literarnu pozornicu.

Poznat feministički slogan – *lično je političko* ukazuje na to da pojedinačna represija u kući, muža nad ženom, stvara globalnu represiju u društvu. Feministički pokret se ispočetka ispoljavao u dva oblika: kao pokret koji se zalagao za jednaka plaćanja radnog učinka i za davanje prava glasa ženama koje su one u većini evropskih zemalja stekle nakon Prvog svjetskog rata, a kasnije i u drugim djelovima svijeta. Kako je politička, a i ekonomska ravnopravnost žena postignuta u institucionalnom smislu, tako je i feminizam postepeno evoluirao. Nastala je i nova forma feminizma – radikalni feminizam. Feminizam se u posljednje vrijeme javlja i kao reakcija na porast neokonzervativizma i vjerskog fundamentalizma. Sociopolitički feminizam čini najraniju varijantu feminizma, koja datira još od XVIII vijeka. Kulturno je orijentisan pokret, usmjeren na direktnu borbu s diskriminacijom žena i svim pojavama neravnopravnosti koje postoje u društvenom domenu, sa posebnim akcentom na pravo glasanja i različitih nivoa zaštite žene.

„Akademski feminizam“, pojašnjavaju Ana Bužinjska i Mihael Pavel Markoski u knjizi *Književne teorije XX veka*, „predstavlja varijantu intelektualnog karaktera koja stvara podlogu za sociopolitički feminizam koji interpretira sve pojave koje se odnose na stanje žena. Akademski feminizam se razvio šezdesetih godina na američkim univerzitetima, pokrećući u početku

takozvane ženske studije (*Woman's studies*), a zatim feminističku i *gender* kritiku. Od samog početka bio je interdisciplinarni pravac i obuhvatao je sve humanističke discipline, naročito nauku o književnosti, sociologiju, psihologiju, antropologiju, istoriju, istoriju kulture i umetnosti, muzikologiju i slično¹.

Problem kontinuirane i sistematične kritičke recepcije stvaralaštva spisateljica u savremenoj crnogorskoj književnosti, koje nije u dovoljnoj mjeri proučeno i obrađeno sa književnoistorijskog i književnoteorijskog stanovišta, nameće se kao otvoreno pitanje. Budući da nije imala kontinuiran razvoj, ova literatura nije mogla posjedovati ni odgovarajuću kritičku recepciju, s obzirom da je ona u ovoj oblasti bila oskudna i nedovoljno stvaralački prisutna. Cilj proučavalaca literature u tom slučaju ne bi trebalo da predstavlja suvoparnu analizu ostvarenja u okviru koje treba da procijeni šta je dobro u njemu, a šta nije – ona i sama treba da bude kreacija, svojevrsan umjetnički čin kojim će autor odrediti kroz svoj tekst visinu i mjeru estetskih komponenti u djelu.

U ispitivanjima književnih tvorevina danas je uveliko prevaziđen pozitivistički kult, pa se koriste specijalističke metode nauke o književnosti, kao što su strukturalistička, semantička, lingvistička i druge, ili se književno djelo tumači integralnim pristupom, što znači da se pojedinim njegovim slojevima poklanja onoliko pažnje koliko to sama njegova struktura nameće. Postavljena kao napor svijesti da dokuči djelo u njegovoj bitnosti, kritika sa vlastite distance u odnosu na svoj predmet samo djelimično uspijeva da ga prati. Treba posebno naglasiti da ova pojava ne predstavlja isključivo specifičnost crnogorskog književnog miljea, već se javlja kao karakteristika književnosti većine naroda u Evropi i svijetu.

Pred snažnim unutrašnjim pobudama za čitanje, svijet umjetničkog doživljavamo kao formiran i zatvoren samo na nivou *oznaka*, dok na planu *označenog* on ostaje otvoren, dobijajući mogućnost da se nadogradi u svijesti čitalaca. Ova teza ujedno predstavlja jedan od temelja *teorije recepcije*, koja u centar sopstvenih interesovanja stavlja poznati trougao *pisac – djelo – čitalac*, istražujući način na koji se dato ostvarenje prima od čitalačke publike kao od društvenog činioca. U tom smislu aktuelan je i pojam *horizont očekivanja*, koji podrazumijeva da čitalac raspoláže odgovarajućim estetskim iskustvom stečenim prethodnim procesom čitanja.

„Dela ne daju samo materijal za zadovoljenje receptivnih potreba i sposobnost za svoju recepciju“ – objašnjava Manfred Nauman – „ona isto tako stvaraju i način svoje recepcije. Svako delo pokazuje jednu unutrašnju kon-

¹ Ana Bužinjska i Mihael Pavel Markoski, *Književne teorije XX veka* (S poljskog prevela Ivana Đokić-Saunderson), poglavlje: *Feminizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 429.

zistenciju, osobenu strukturu, individualnost, niz obeležja koja sadrže izvesna uputstva za način njegove recepcije, njegovog delovanja, pa i njegovoga vrednovanja... Baš zato što je određeno za recepciju, delo još uvek nije stvarno završeno onoga časa kad je proizvedeno. Ono nije samo namenjeno čitaocu – njemu je čitalac neophodan da bi postalo stvarnim delom“.²

Legendarni japanski film *Rašomon* stvorio je brojne nedoumice kod gledalaca, budući da su jednu tragičnu scenu očevici vidjeli na različite načine od kojih nijedan nije međusobno bio ni približno podudaran. Razloge treba tražiti u tome što je svako spomenutu scenu sagledao u enigmatskoj ravni. Često se nešto slično dešava i sa tumačenjima književnog teksta, odnosno mnoštvom pitanja vezanih za njegove literarne kvalitete i nedostatke.

Kritička recepcija literature koju pišu žene u Crnoj Gori ipak postoji, i pored toga što se sva djela ne mogu na adekvatan način propratiti (najčešće nije u pitanju dublji istraživački pristup, već novinarska kritika ili prikaz na djelo), a druga kvalitetna ostvarenja lagano padaju u zaborav ukoliko nijesu došampavana. Vidovi istraživačkog pristupa teorijski su neiscrpn, ne samo kod djela složene strukture i bogate sadržine, nego i kod onih jednostavnije strukture i manjeg obima. Jedna pjesma, primjera radi, omogućava stalno nove pristupe: ispitivanje efonije, ritma, versifikacije, značenja, ideje i poruke. Čak i ukoliko je neko davno izrekao svoj precizan sud o djelu (pisanje predgovora, pogovora ili novinskog komentara), ne znači da se ono ponovo ne može naći pod kritičkom lupom novih ispitivanja i valorizovanja u kontekstu „umreženja“ u tokove modernih istraživačkih pristupa.

Takođe, djelo se može ispitivati u okviru konteksta u kojem je nastalo, situirati ili locirati kao jedno ostvarenje u konkretnom ciklusu, zbirci, opusu ili okvirima književne tradicije. Ako pjesma pruža neograničene mogućnosti za kritičku recepciju, onda se može pretpostaviti šta sve roman može da pruži jednom istraživaču književnosti i jezika. Ukoliko kritičareve emocije uzrokuje postepeni razvoj radnje jednog romana, on mu lako može privući pažnju na njegove bitne strukturne tačke. U slučaju književnosti, emocije nam mogu pomoći da razumijemo ne samo umjetnička djela, već i sam život, pa najiskrenije i najbolje književne kritike, eseji i ogledi mogu biti napisani ukoliko autora sama knjiga emotivno dodirne i pobudi u njemu najdublja osjećanja.

Simpatetički odgovor na reagovanja književnih likova, produbljeni razumijevanjem situacija kroz koje oni prolaze, na različite načine pomažu nam pri shvatanju ljudi, njihovih motiva i postupaka u stvarnom životu. I obrnuto

² Manfred Nauman, *Književnost i problem njene recepcije*, u knjizi: *Teorija recepcije u nauci o književnosti* (priredila Dušanka Maricki), Nolit, Beograd, 1978, str. 141.

– modeli, odnosno psihofizički portreti osoba iz realnog svijeta piscu često služe kao prototip na čijim osnovama „vaja“ likove svojih junaka ili takvu literarnu uvjerljivost postiže međusobnim kombinovanjem nekoliko tipova ličnosti iz realnog života. Imaginativna aktivnost prilikom recepcije književnih djela proširuje čitalačke horizonte, a jedan od osnovnih kriterijuma njihovog vrednovanja često je stvaralačka maštovitost i kreativnost.

Mjesto i značaj književne umjetnosti i književnokritičke misli o njoj osnovni su konstituenti svake nacionalne kulture. Širina namjene književnih djela, raznovrsnost i mnogostrukost njihovog uticaja, proširivanje vlastitih vizura u nepreglednoj skali istorijskih, antropoloških i duhovnih iskustava – predstavljaju razloge realizovanja i uvažavanja književne kritike. Mada nije neposredno angažovana na planu promjene čitateljskih doživljaja i pogleda na određeno ostvarenje, kritika jeste osnovnim svojim smislom usmjerena na pravljenje mostova ka razumijevanju, pravilnoj percepciji i vrednovanju književnih djela. Nijedan kritički sud (pozitivan ili negativan) istovremeno ne može da pretenduje na neporecivu istinu o ostvarenju jer mu se opiru vrijednosti djela i njegovo sagledavanje kroz ponovnu vremensku perspektivu.

„Interes za *žensko pismo* ili književnost koju pišu žene, u svetu kao i u našoj sredini, sa početkom XXI veka, kao da dobija svoj puni zamah“ u uvodnom segmentu djela *Žena u srpskoj književnosti* konstatuje Slavica Garonja-Radovanac. „Književnosti koje pišu žene kod nas, do poslednje decenije XX veka, malo je posvećivana stručna pažnja. Podsetimo, zahvaljujući uglavnom ocenama Jovana Skerlića i antologiji Bogdana Popovića, „pripuštena“ u zvaničnu srpsku književnost, gotovo do polovine XX veka, bila je samo Isidora Sekulić. Ni kasnije se odnos prema ženama piscima nije mnogo promenio i njihovo delo je bilo uglavnom skrajnuto, ocenjivano s visine ili naprosto prećutano... Tek odnedavno, noviji istraživači ovoj pojavi daju pun značaj. Suštinski, književnost koju su pisale i pišu žene još uvek je neiščitana, štaviše neotkrivena i neobjavljena, književnoestetski nevrednovana, niti stavljena u kontekst kulturno-istorijskih pojava koje su je iznedrile“. ³ Ovakva stručna ocjena se sa potpunim pravom može primijeniti i na crnogorske prostore, i pored rjeđih napora učinjenih u toku prethodnih godina i decenija da se problemu proznog stvaralaštva žena na našem kulturnom i jezičkom terenu pruži tretman kakvo ono često po svom kvalitetu zaslužuje.

I pored toga što je kao osnovno pitanje u okvirima literature koje pišu žene postulirano njihovo pravo na glas, na polnu ravnopravnost i dostojanstven život (čak nerijetko i istorijska podloga, odnosno storijska o „ženskom

³ Slavica Garonja-Radovanac, *Žena u srpskoj književnosti*, Dnevnik, Novi Sad, 2010, str. 5–6.

rodoslovu“ nosi sličnu poruku), u svom idejnom sloju ona nije „uperena“ protiv muškaraca jer istovremeno pruža uvid i u mušku dušu – a ideje o potrebi ljubavi prema sebi (samopoštovanju), prema drugoj osobi, porodici i djeci nijesu strogo rodno markirane.

U stvaralačkoj lepezi spisateljica koje pripadaju korpusu srpske i hrvatske književnosti, čija su ostvarenja popularna ili obilježena književnim nagradama (Svetlana Velmar-Janković, Ljiljana Habjanović-Đurović, Isidora Bjelica, Mirjana Bobić-Mojilović, Milica Mičić-Dimovska, Gordana Kujić, Grozdana Olujić, Marija Jovanović, Mirjana Urošević, Jelena Bačić-Alimpić, Jelena Lengold, Biljana Jovanović, Vesna Kesić, Judita Šalgo, Mirjana Đurđevac, Mirjana Novaković, Jelica Greganović, Svetlana Slapšak; Vesna Krmpotić, Rada Iveković, Dubravka Ugrešić, Vedrana Rudan, Julijana Matanović, Slavenka Drakulić, Daša Drndić, Irena Vrkljan, Arijana Čulina i druge) posljednjih godina na domaćoj recepcijskokritičkoj pozornici evidentna je stvaralačka potreba da se istaknu imena crnogorskih spisateljica.

Ostvarenja Milke Bajić-Poderegin, Bosiljke Pušić, Vide Ognjenović, Slavice Perović, Dragane Kršenković-Brković, Milenke Cice Čolović, Vere Pavićević, Jelene Međedović, Olivera Doklešić, Milanke Aranitović-Rakočević, Katarine Brajović, Radojke Abramović, Melanije Bulatović, Olivera Kujundžić, Eriete Lakićević, Žane Milutinović, Sonje Ražnatović, Jelene Gošović-Perović, Ksenije Popović, Dušice Labović, Katarine Sarić, Olje Knežević, Tijane Živaljević i ostalih književnica nedovoljno su kritički osvijetljena i približena široj čitalačkoj publici.

U ovom kontekstu potrebno je istaći raznovrsnost različitih narativnih podvrsta u okvirima savremenog stvaralaštva naših književnica, od romana i zbirki pripovjedaka realističkog, socrealističkog i neorealističkog prosedea preko formi ljubavnog, porodičnog, društvenog i istorijskog romana. Ovaj korpus se može proširiti preko krajnje lično profilisanih romanesknih formi kao što su roman-dnevnik, autobiografski i putopisni roman, do tehnički i sadržajno inovantnih struktura kakve predstavljaju roman sa nedovršenim krajem, roman-esej, postmodernistički, ezoterijski, mozaički komponovan roman, tzv. roman-čipka, kroz čije „tkivo“ interferiraju raznovrsne literarne vrste, od narodnih predanja i legendi do vilinskih priča i umjetničkih bajki.

Korpusu literature crnogorskih prostora nastalom iz pera žena treba dodati i imena Dragane Tripković, Tanje Bakić, Lidije Vukčević, Blage Žurić, Mirsade Bibić-Šabotić, Nade Bukilić, Borke Smolović, Anke Žurić, Bosiljke Kankaraš, Sofije Sonje Bošković, Vojislave Bebe Latković, Vjere Banićević-Fencl, Tamare Kovačević, Slavice Knežević, Smiljane Vukićević,

Nataše Žurić, Jelene Vuković, Tatjane Tanje Jovanović, Dragane Popović, Milice Šćepanović, Milojke Perović, Tatjane Zeković, Nine Vuksanović-Lašić, Aleksandre Milić i ostalih, od kojih su se pojedine primarno afirmisale kao pjesnikinje, baveći se istovremeno proznim i dramskim stvaralaštvom.

Pojam proznog stvaralaštva književnica u savremenoj crnogorskoj literaturi ne treba kruto shvatiti jer pripadnost korpusu jedne nacionalne književnosti ne mora nužno da podrazumijeva odsustvo druge, ukoliko autorka smatra da ima kulturoloških, genetskih ili drugih razloga da se osjeća dijelom susjedne, npr. hrvatske ili srpske književnosti. Sjetimo se da je, primjera radi, Mirko Kovač sebe smatrao crnogorskim, srpskim i hrvatskim piscem, a da jedna od najvećih svjetskih umjetnica performansa, Marina Abramović (Beograd, 1946, porijeklom sa Cetinja), dobitnica međunarodne nagrade Venecijanskog bijenala (1997), Trinaestojulske nagrade Crne Gore (2012) i autorka biografije objavljene na engleskom jeziku – *Walk Through Walls (Hodanje kroz zidove*, 2016), sebe smatra ex-jugoslovenskim autorom.

Na prostoru Beograda i Srbije stvara velik broj književnica crnogorskog porijekla ili djelimično crnogorskog (po jednom roditelju) – Vida Ognjenović, Ljiljana Habjanović-Đurović, Isidora Bjelica, Snežana Radojičić, Svetlana Mićunović, Vesna Dedić, Vesna Radusinović – čija ostvarenja danas ulaze u korpus srpske književnosti. Takođe, u Crnoj Gori stvaraju i književnice srpskog porijekla (Bosiljka Pušić, Dragana Kršenković-Brković i druge) čija djela danas ulaze u korpus crnogorske književnosti.

„Danas feministička književnost legitimno postoji“, o problemu stvaralaštva žena u južnoslovenskim književnostima kraja XX stoljeća iznosi mišljenje Sanja Vojinović. „Ta vrsta književnosti se zapravo nadovezuje na avangardu i visoki modernizam. Od kraja devedesetih godina XX vijeka, na južnoslovenskim prostorima počinje da djeluje grupa mladih spisateljica koje imaju svijest o tome da je rod bitan za stvaralaštvo. Kritičari, zapravo kritičarke feminističke literature, na pomenutim prostorima, prvenstveno su bile zainteresovane za žensko pisanje iz sociološke perspektive i njihova analiza usmjerena je na društveno konstruisanu ulogu žene. Objavljuju se i brojne studije posvećene ovom problemu (Biljana Dojčinović-Nešić: *Ginokritika*, Nadežda Čačinović: *U ženskom ključu*, *Ogledi o teoriji kulture*, Lada Čale-Felman: *Euridikini osvrti*). Dakle, njih su prvenstveno zanimali načini prezentacije žene u književnim tekstovima. Novi tip „ženskih“ tekstova traži nove pristupe i načine tumačenja, a novi kritički diskurs podstiče žene da pišu na novi način“.⁴

⁴ Sanja Vojinović, *Problem „ženskog pisma“ u južnoslovenskim književnostima (devedesete godine XX vijeka)*, časopis *Ars*, br. 5–6, 2010, str. 185.

Integralno značenje djela realizuje se u unutrašnjem, duhovnom doživljaju „uhvaćenog“ čitaoca koji na neopipljiv način postaje subjekt romanesknog svijeta. Zato značenje književnog djela nikada nije jedno ili jedino. Ono je svakako uslovljeno i međusobno različitim emotivnim i saznavnim „uplivom“ što ga je izazvalo u primaočevom biću – ono se emanira u više ili manje bogatoj lepezi, što zavisi od nivoa čitanja, odnosno doživljavanja, koje se često realizuje i kroz stvaralačko poigravanje žanrovima.

„Oduvek sam se divila Vladimiru Nabokovu zbog toga što je svoj čudesni roman *Bleda vatra* uspeo da napiše tako da čitavu jednu priču ispripleta u fusnotama“, pisala je Erika Jong u svom romanu-eseju *U postelji s demonom*, osvrćući se na fenomen žanrovske raznovrsnosti u književnom tekstu. „Pisci su često opsednuti preosmišljanjem književnih formi. Roman je beskrajno rastegljiv pojam. On može poprimiti raznorazne forme koje mu omogućavaju da se igra rečima i žanrovima, može unedogled menjati svoju perspektivu, a opet i dalje ostati roman. Tokom poslednjih nekoliko decenija on se stopio sa memoarom (ili se memoar stopio sa njim)... Bitno je samo da pripovedačev glas ostane dosledan (ili inteligentno nedosledan) i da čitalac sa nestrpljenjem okreće sledeću stranicu. Zadržati pažnju čitaoca – to je nužni uslov“.⁵

Prozna ostvarenja crnogorskih književnica na emotivan način govore, između ostalog, i o odnosima među polovima, pa su njihovi tekstovi ili pojedini pasaži protkani prefinjenom fluidnom atmosferom bliskosti sna i jave, realnog i imaginarnog, senzualnog i racionalnog. U eseju *Eros i iskustvo krajnosti* (poglavlje *Erotizam i pisanje*), Milan Komnenić izražava misao da erotizam nije sljepilo niti očaj, iako nije lišen samoće, unutarnje sapetosti, žestine i boli: „Ljubavnici su – takvu pomisao u nama budi književnost – veliki iskušenici, nesvesni vitezovi žudnje. Don Žuan je, neosporno, vitez bez mane i straha; nebitno je što njegovo bojno polje predstavlja žena. Ljubavnici najdublje osećaju samoću posle uzleta, osećaju smiraj u odvajanju od tela koje im je pripadalo i kome su pripadali. Ne veli se bez razloga da erotička stanja predstavljaju srećna stanja. Ali sreća nije mir, spokoj, sreća je u ovom slučaju procvat strasti, a strast ne zna za mir; vazda u vihoru, strast raspinje, dramatski cepa biće, a time i suštinu erotskog. Svaki vid erotizma je osoben, katkada surov, ali nikada površan niti jednostavan“.⁶

Iznenadjenje, odnosno ono što je inovantno i neočekivano u savremenim romanesknim formama i ostalim modelima književno-umjetničkog izražavanja i danas predstavlja jedno od osnovnih estetskih i doživljajnih mjerila. To novo i neviđeno ujedno čini složenijom percepciju književnog djela uvođe-

⁵ Erika Jong, *U postelji s demonom*, Alnari, Beograd, 2009, str. 184.

⁶ Milan Komnenić, *Eros i iskustvo krajnosti*, u knjizi *Goropadni eros (Ogledi o erotizmu)*, priredio Milan Komnenić, Prosveta, Beograd, 1982, str. 290.

njem pojedinih epizoda i motiva. Edgar M. Forster je u knjizi *Vidovi romana* kao na jedno od primarnih obilježja prirode i umjetničkog značenja istakao neizvjesnost završetka, čija je slast i ljepota u neprestanom iščekivanju:

„Šeherezada je izbegla udesu zato što je znala da rukuje oružjem nape-
tosti – jednim književnim oruđem kojim se može delovati na tirane i divljake.
Velik romansijer kakva je bila – izvrsna u svojim opisima, tolerantna u svom
sudu, snalažljiva u svojim događajima, napredna u svome moralu, živopisna
u slikanju karaktera, ekspert u poznavanju tri orijentalne prestonice – ona se
ni na jedan od tih darova nije oslonila kada je pokušala da spase život od svog
nesnosnog muža. Ti darovi su bili uzgredni. Ona je preživela samo zato što je
uspela da zadrži kralja da se pita šta će se dalje dogoditi. To je suština i zbog
toga kičma romana mora da bude – *priča*“.⁷

Tako strukturirano i osmišljeno, autorsko pripovijedanje traje u konti-
nuitetu, permanentno sadržeći nevidljiv unutrašnji energetski naboj. Ono teče
dok ga čitalac prati sa sve jačim i intenzivnijim interesovanjem. Onog trenutka
kada nestane takva narativna neizvjesnost i granična pozicija čitaoca između
sna i jave, između fiktivne i objektivizirane stvarnosti, nestaje i čarolija priče
– ona biva demistifikovana i gubi na svojoj umjetničkoj vrijednosti. „Tajna
umetničkog stvaranja i uspeha“ – naveo je Jung u eseju *Moderni čovjek u po-
trazi za dušom* – „leži u povratku na nivo doživljaja na kojem živi Čovek, a ne
pojedinac i na kojem ne treba da važi dobro i zlo pojedinca, već jedino ljudska
egzistencija. Stoga je svako umetničko delo objektivno i impersonalno, ali ne
manje duboko pogađa svakog od nas“.⁸

Već sam uvod u modernu prozu čitalac doživljava kao lavirint koji – što
se ulazi dublje – postaje sve razgranatiji, ali koji se, svakako, završava nekom
vrstom izlaza. Osvajajući staze koje se, u svojoj nedovoljnoj osvjetljenosti če-
sto čine zagonetnim, čitalac se u neobičnoj avanturi susrijeće sa raznim poja-
vama, iz sfere kolektiva i intime, onog što mu se događa i onog što se sanja,
ovladavajući pri tome – kao i u životu – raznim iskustvima. Na tom putu često
će zastajati u čuđenju i preispitivanju, zanosu i oduševljenju. Tek kasnije će mu
se otkriti da se sva saznanja do kojih je dopro i svi doživljaji koji su obogatili
njegovu ličnost – u svom sintetizovanom obliku javljaju kao estetičko iskustvo.

Dramatičnost društvenih zbivanja devedesetih godina XX vijeka dove-
la je do ekspanzije proznih djela koje su stvorile književnice na terenu kako
strane, tako i domaće literarne pozornice. I pored toga što same devedeste ni-
jesu uvijek primarna tema kojom se autorke bave, upadljiva je njihova težnja

⁷ Edgar Morgan Forster, *Vidovi romana*, u knjizi: *Moderna teorija romana* (priređio Milivoj Solar), Nolit, Beograd, 1979, str. 167.

⁸ Karl Gustav Jung, *Moderni čovek u potrazi za dušom* (preveo S. Janković), Nolit, Beograd, 1970, str. 69.

da se tragičnoj stvarnosti izmakne ili da se o njoj govori posredno, sa određene vremenske distance. Naglašeno interesovanje širokog kruga čitalačke publike za tzv. „ženske“ teme dovelo je do objavljivanja čitavog niza prozних tekstova koji se na prijemčiv način bave motivima iz života žena – od prvih zaljubljenosti, strepnji, iskustava i iskušenja mladosti do zrelog doba, sumiranja životnog bilansa i pitanja smisla čovjekove egzistencije. Romani i zbirke priča navedenih književnica doživljavaju popularnost, uklapajući se u zadate okvire tradicionalnih rodних uloga, u čemu je prisutna i njihova tendencija da se iz takvih tradicionalnih okvira izade i živi život po vlastitim ljudskim i moralnim kriterijumima.

U cjelini, XX I XXI vijek se dokazuju kao doba u kojem je prozno književno stvaralaštvo žena potvrdilo svoju vrijednost, a feministička i rodna kritika relevantnost svojih tumačenja. Razvoj ove vrste literature, uprkos dramatičnim društvenim zbivanjima i procesima repatrijarhalizacije koji su ta zbivanja pratili još uvijek je ekspanzivan, ali književna kritika kao da na nivou monografskih studija ili esejističkih ostvarenja nije stigla da ovakav buran literarni razvoj na adekvatan način pr prati. Široka motivska lepeza narativnih ostvarenja crnogorskih književnica, po načinu literarne obrade i predmetnoj raznovrsnosti, ne samo da ne zaostaje za širim kulturnim i literarnim kontekstom, već naprotiv – prevazilazi stvaralaštvo književnica u regionu.

Osnovni „nedostatak“ njihovog učinka na crnogorskoj književnoj sceni ne počiva u problemu literarnog (ne)kvaliteta, već u njihovoj razjedinjenosti, podijeljenosti po različitim osnovama, djelimičnoj skrajnutosti sa literarne pozornice, kritičkoj prećutanosti, kao i pravljenju različitih književnih (ne)zvaničnih „klanova“ u kojima za njih iz brojnih razloga nema mjesta. Veća fizička, psihološka i organizaciona opterećenost literarno talentovanih žena Crne Gore u odnosu na mušku populaciju i pomanjkanje društvene podrške takođe je doprinijela nemogućnosti da se, u pogledu reklamno prodornijeg pristupa, nametnu.

Lagano nas uvodeći u magične svjetove pisane riječi, u kojem one vođene hrabrim srcem i lucidnim umom ispisuju svoje istine o ženama, crnogorske književnice – bez obzira što se njihova prozna ostvarenja u velikoj mjeri motivski i stilski razlikuju – otvaraju, prije svega, žensku psihu iznutra, prikazujući je i odslikavajući istinito i otvoreno. U njihovim djelima na nesputan i inventivan način one pišu o potrazi za sopstvenim identitetom, analizi vlastitih neuroza i slabosti, strahu od roditeljstva i starosti, odbacivanja i neshvaćenosti. U pojedinim djelima ima sporadične stilske nedotjeranosti, ali su često istovremeno obilježena iskrenim osjećanjima i autentičnim opisima.

Tematsko-motivski okviri proznog stvaralaštva crnogorskih književnica takođe se kreću od arhetipsko i mitskolegendarno profilisane svijesti juna-

kinja i junaka djela do autorskog ukazivanja na različite oblike porodičnog nasilja, odnosa oba pola prema smrti i prolaznosti, te modelima ljudske borbe protiv nestajanja i ništavila. Takav vid odupiranja i nemirenja sa nestankom se najčešće postiže kroz težnju ka ljubavlju i bavljenje različitim vidovima umjetničkog stvaranja, što ujedno predstavlja i način na koji se akteri radnje odupiru stiješnjivosti i svedenosti života koji im je dat. Crnogorske književnice ne pišu isključivo o ženama i ženskoj psihi, već su likovi njihove literature često i muškarci, iza čijeg portreta ličnosti i sudbina se prelamaju istorijska i kulturna dešavanja, prožimanja i lomovi.

„Termin „voditeljska književnost“ prvi je upotrebio Aleksandar Jerkov“, Nađa Bobičić se osvrće na fenomen proze koju pišu žene, smatrajući da ljubavne teme u kombinaciji sa klasnom fantazijom čine osnovu ove vrste literature. „A ovom kovanicom sa pejorativnim prizvukom, prvenstveno je imao na umu žene koje pišu, a koje su bile ili su još uvek voditeljke. Pitanje o muškarcima koji su takođe voditelji ili novinari i koji pišu umetnički manje ili više uspele prozu ostalo je po strani. „I to, naravno, nije slučajno“, kaže Jasmina Radojičić, urednica u *Laguni*. Ona ukazuje na to da se književnost koju pišu žene banalizuje kao nešto što potencijalno ugrožava književne vrednosti i zatupljuje publiku, pa se stoga uglavnom ignoriše. I ona, kao i profesorka Vladislava Gordić-Petković, ukazuje na kontinuitet ovog žanra još od bestselera iz XVIII veka. Dakle, „ženska književnost“ ima dugu istoriju, koja je uglavnom povezana sa njenim odbacivanjem od strane dominantne akademske kritike kao nezanimljiva i prosta“.⁹

Da previđanje ove vrste književnosti nije isključivo fenomen vezan za Balkan, potvrđuje jedna od uspješnijih američkih autorki bestselera, Dženifer Vejner, koja je kritikovala praksu ignorisanja popularne literature od strane književne kritike. Po mišljenju ove autorke, čak i ako pojedine knjige koje se svrstavaju u ovaj široko shvaćeni žanr dobiju književna priznanja, ona će po pravilu biti diskreditovana jer će se dovesti u pitanje njihov literarni kvalitet. Tema ljubavi, načina njenog doživljavanja i razumijevanja jeste jedna od naređenih u ovom predmetnom kolopletu, pa se na ovom mjestu čini uputnim citirati prvih nekoliko rečenica iz Fromovog *Umeća ljubavi*:

„Da li je ljubav umeće? Ako jeste, onda ona zahteva znanje i trud. Ili je ljubav prijatno osećanje, koje se iskusi sasvim slučajno, nešto što čoveka „obuzima“ – ukoliko ima sreće? Činjenica je da ljudi ne smatraju ljubav nevažnom. Oni čeznu za njom; gledaju bezbroj filmova o srećnim i nesrećnim ljubavima,

⁹ Nađa Bobičić, *I bogati plaču*, „Politika“, subota, 3. decembar 2016. godina, LX, br. 34 (dodatak: *Kultura, umetnost, nauka*), Beograd, str. 1.

slušaju na stotine pesama o ljubavi, a ipak teško da će neko pomisliti kako bi trebalo da nešto nauči o ljubavi. Većina ljudi problem ljubavi sagledava najpre kako *biti voljen*, a tek onda kao problem *voljenja*, odnosno *sposobnosti da se voli*. Zato je za njih osnovni problem: *kako biti voljen, kako biti vredan ljubavi*? Ono što većina ljudi u našoj kulturi podrazumeva pod „biti vredan ljubavi“ – u suštini predstavlja mešavinu karakteristika, kao što su: „biti popularan“ i „posedovati seksipil“. Problem ljubavi po ovakvom shvatanju jeste problem *objekta*, a ne problem *sposobnosti* – ljudi veruju da je *voleti* lako, ali je teško naći pravi *objekat* ljubavi ili pravu osobu koja bi nas volela¹⁰.

From objašnjava da je ljubav umijeće, kao što je umijeće i sam život – ako želimo da saznamo kako se voli, moramo da spoznajemo i istražujemo, kao što činimo kada želimo da savladamo bilo koje drugo umijeće, recimo muziku, slikarstvo ili vajarstvo. Po Erihu Fromu seksualna ljubav po svojoj prirodi je prolazna, što u velikoj mjeri potvrđuje i proza crnogorskih književnica. Navedene spisateljice ne donose gotova uputstva o umijeću ljubavi, već pokazuju kako ljubav nije osjećanje kojem svako može lako da se prepusti, bez obzira na dostignuti stepen zrelosti, uvjeravajući čitaoca kako su sva njegova nastojanja osuđena na propast ukoliko ne pokuša da razvije cjelokupnu svoju ličnost. Zadovoljstvo u ljubavi po njima – ne postiže se bez sposobnosti da se voli bližnji, bez istinske hrabrosti i povjerenja u sopstvene potencijale duha, uma i srca.

***Life lift* Slavice Perović**

Kad mi patimo zbog žena to je gotovo redovno zbog toga što žene nisu onakve kakve bismo želeli da budu. Kad žene pate zbog nas, to je uvek stoga što smo mi ovakvi kakvi jesmo.

Ivo Andrić

Slavica Perović je istaknuti crnogorski lingvista i redovni profesor Univerziteta Crne Gore, autorka je brojnih naučnih i stručnih radova koje je objavila u domaćim i inostranim časopisima. Napisala je i uredila desetak knjiga među kojima se nalaze monografija *Indirektna pitanja u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (1989), knjiga iz literarne lingvistike *Kako ukrotiti tekst* (1999), a prevela je i lingvistički bestseler *Ti jednostavno ne razumiješ* (2002) Debore Tanen. Izlagala je na brojnim konferencijama u zemlji i inostranstvu. Akademске 2004/2005. bila je na istraživanju na kalifornijskom Univerzitetu Berkli kao Fulbrajtovej stipendista. Bila je direktor Instituta za strane jezike,

¹⁰ Erih From, *Umeće ljubavi*, Vulkan, Beograd, 1999, str. 10.

predsjednik Društva za primijenjenu lingvistiku Crne Gore, Udruženja prevodilaca Crne Gore, član odbora za jezik CANU i član Društva za strane jezike i književnost Crne Gore. Živi u Podgorici.

Perovićeva je rođena 1949. godine u Kotoru, gdje je završila gimnaziju. Produžava školovanje na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gdje upisuje grupu za engleski jezik i književnost. Tokom studija zapaženo je njeno interesovanje za jezičke discipline, mada je pokazivala veliko interesovanje i za književnost. Neposredno nakon završetka studija 1972. godine odlazi na godinu dana u Veliku Britaniju – prvo u Birmingem, a zatim u London, gdje usavršava jezik. Po povratku ubrzo počinje da radi na Nastavničkom fakultetu u Nikšiću, a 1978, kada je osnovan Institut za strane jezike, s radnim odnosom prelazi na tu visokoškolsku instituciju. Istovremeno, upisuje postdiplomske studije na Filološkom fakultetu u Beogradu, smjer za primijenjenu lingvistiku i metodiku nastave. Na istom fakultetu je 1991. godine odbranila doktorsku disertaciju pod naslovom *Sintaksička i semantička analiza indirektnih pitanja u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* i time stekla akademski stepen doktora lingvističkih nauka. Napisala je preko dvije stotine pedeset naučnih i stručnih radova, objavila oko desetak knjiga – autorskih, uređivačkih i prevodilačkih. Svoju naučnu misao provjeravala je na brojnim izlaganjima u zemljama širom Evrope – Engleska, Francuska, Španija, Mađarska, Turska, Čehoslovačka, a izlagala je i u Americi kao i u svim zemljama bivše Jugoslavije, od Slovenije do Makedonije.

Višeslojan i mnogoznačan roman intrigantnog naslova *Life Lift* (lifting, „peglanje“, zatezanje života)¹¹ jeste priča o novinarki Agnezi Eni Kontić, njenom suprugu Filipu i djeci Tei i Brajanu, njihovim prijateljima Sari i Borisu, tranziciji u Crnoj Gori i dešavanjima u njenom glavnom gradu duhovito nazvanom Pijedmont, u kojem ima mnogo lažnog sjaja i malo pravih vrijednosti. Opisan kao veliko gradilište, glavni grad je ujedno centar globalizacije i prostor bespoštedne jurnjave za materijalnim. Toponimi, koji su toliko slični svojim realnim nazivima, ostvarenju daju posebnu draž – *Pijedmont, Zaliv, Hercegov Grad i Beli Grad* – djeluju privlačno i otmeno, inkorporirajući i zlokobne tonove. Lirske pasaže o jeseni koja lagano pobjeđuje ljeto smjenjuju

¹¹ U rječniku slenga engleskog jezika (Boris Hlebec: *Englesko-srpski i srpsko-engleski rečnik slenga*, Službeni glasnik – Beogradska knjiga, Beograd, 2011, str. 77), dato je objašnjenje da termin *lift* može predstavljati sinonim za glagole: *krasti*, *ukrasti*, „*čornuti*“ i *plagirati*, što se kao takvo može razumjeti na simboličnom nivou ovog romana, s obzirom da su u njemu opisani junaci koji „jure“ brendove, voze prestižne automobile, žive u luksuznim stanovima, a suštinski sve u njihovom životu je lažno jer žive dvostrukim životom i „kradu“ ljubav jedni drugima. Njihovi dijalozi često ne pokazuju suštinski odnos, blazirani su, površni i neiskreni, a sve što je potisnuto i neiskazano – dato je putem gestova neverbalne komunikacije i psihosomatskih manifestacija glavne junakinje.

zastašujući prizori crnogorskih drumova – *pista smrti*, koji zauvijek odnose mlade živote.

„Kroz tu priču provejava i zanosan prirodni i jezički kolorit Boke Kotorske, u kome se stare kamene kuće i šetalište Lungo Mare stapaju sa bojama i mirisima petrusina, rožade i dobrotske torte“, o motivskom i jezičkom sloju ovog ostvarenja piše Milica Spremić. „*Life Lift* je i knjiga o jeziku i metajeziku, površinskoj i dubinskoj strukturi naših života, i studija o ženskoj moći u romanesknoj formi. Ona studija koju je Ena prihvatila da napiše i da sa njom konkuriše za *European Online Journalism Award*, evropsku nagradu za internetsko novinarstvo. Poput Mod Bejli, junakinje romana *Opsednutost Antonije Bajat*, čija se lična životna priča, po sadržini i intenzitetu uporediva sa projektom na kojem radi, dešava paralelno sa njenim istraživanjem, Enina bračna drama započinje, dobija na snazi i nezaustavljivo napreduje ka logičnom raspletu dok radi na prikupljanju građe i pisanju studije o ženama i moći u Montenegro“. ¹²

U eseju *Erotika, odnosno estetika (Goropadni eros – ogledi o erotizmu)*, Mišel Zarafa ispoljava mišljenje da je svako uspelo erotsko iskustvo neizbježno estetsko: „Svaka estetika (poput: poetika) sastoji se iz oblika – njihovog poznavanja, traganja za njima, upražnjavanja. Erotsko je estetsko po tome zaokružuje jezikom, kodom ili gamom predmet koji mu na kraju izmiče, a kojega je uznosio i raspršio. Za estetiku taj predmet je delo čije postojanje odoleva nauci o umetnosti; za erotizam taj predmet će biti tela (prisutna ili zamišljena), preobražena u uživanje i uživanje preobraženo u tela. Ali pre erotskog govora postojao je erotizam po sebi, žudnja za žudnjom, u neku ruku; potencijalna žudnja-uživanje, definisana ovde kao programirana estetika. Erotizam je umeće o erotskim jezicima, kao što je estetika nauka o formama umetničkih dela“. ¹³

Roman Slavice Perović *Life Lift* predstavlja nesvakidašnje svjedočanstvo o nužnosti ženske borbe za individualnost koja se vodi u svijetu okoštalih normi jedne patrijarhalne tradicije. I pored toga što se u njemu prikazuju duboko ukorijenjeni tradicionalni obrasci ponašanja žitelja Montenegra, i prijestonog grada Pijedmonta ili Podgorice, istovremeno su tretirani i moderni društveni odnosi tranzicione Crne Gore, naročito njenog „novokomponovanog“, skorojevićkog sloja. Mada posjeduje obrise društvenog, porodičnog, ljubavnog i filozofskog štiva, roman *Life Lift* po svojoj karakterizaciji u najvećoj mjeri pripada žanru romana-eseja, koji predstavlja tekovinu modernog

¹² Milica Spremić, *Roman o Eni*, „Riječ“, časopis za nauku o jeziku i književnosti, Filozofski fakultet, Nikšić, 2013, str. 269.

¹³ Mišel Zarafa, *Erotika, odnosno estetika*, u knjizi: *Goropadni eros (Ogledi o erotizmu)*, priredio Milan Komnenić, Prosveta, Beograd, 1982, str. 321.

romana. Njegova dominantna „supstanca“ je misaonost, a zbivanja i sudbine junaka samo su povodi za razvijanje refleksije. Dok refleksiju karakteriše parcijalnost, esej odlikuju samostalnost i cjelovitost. Takvi esejistički segmenti lako se mogu izdvojiti iz romanesknog tkiva i opstati kao samostalni oblici.

U tom slučaju roman više nije pripovijedanje o događajima i ličnosti, nego raspravljanje povodom događaja i ličnosti o najrazličitijim pitanjima svijeta i života – život i njegov smisao, čovjek, umjetnost, stvaralaštvo, egzistencijalni problemi. U ostvarenju ovakvog karaktera nakon priče dolazi rasprava i analiza; fabula je potisnuta ili razgrađena, a stil je intelektualan. Sve ove pojedinosti objedinjene čine da koliko čitalac uživa u samoj romanesknoj fabuli, toliko uživa i u autorskim asocijacijama i kontemplacijama koji slijede nakon njih. Godinama disciplinovanog rada ova spisateljica je „krotila tekst“, što je sintagmem sadržan i u naslovu jedne od njenih stručnih knjiga.

„Prvo sam učila o zanatu pisanja, pa sam dekonstruisala sve što sam tako naučila i onda sam smišljala svoja pravila i pisala, dugo i strpljivo, moj prvi roman. Najmanji problem bila mi je disciplina, jer nju nosim kao preduslov za nauku. Problem mi je bilo sve ostalo. Kada bi trebalo da se na nekog oslonim, kada mi je bila potrebna pomoć, prvo bih pomislila na nekog pisca. Naravno, na onog sa kim bih stupila u dijalog preko djela“¹⁴, izjavila je ova književnica izražavajući misao da pisci, odnosno iskustvo čitanja treba da predstavljaju važan oslonac prilikom književnog rada.

Tema preljube, potrage za dokazima, unutrašnjim dilemama i preispitivanjima koja do kraja rasvjetljavaju kompleksnu prirodu muško-ženskih odnosa je do pojave romana *Life Lift* u savremenoj crnogorskoj književnosti prilično nemaštovito tretirana. Perovićeva nam pokazuje da to može biti mirna i gorka borba prihvatanja neminovnog kroz životnu i bračnu stazu junakinje dvostrukog imena – Agneze Ene, koja prolazi put od intelektualke posvećene ispunjavanju očekivanja crnogorskog društva do ostvarene žene koja je na kraju svog bračnog puta uspjela da razobliči laž i udahne pečat suštine sebi samoj i vlastitoj ličnosti. Mada očigledno postoji uticaj mnogo širih izvora iz anglosaksonske književnosti na stvaralaštvo Slavice Perović, *Life lift* djeluje da je nastalo pod uticajem ostvarenja Henrija H. Lorensa – *Ljubavnik leđi Čaterli*, Virdžinije Vulf – *Orlando*, Silvije Plat – *Stakleno zvono*, Džona Apdajka – *Parovi*, Henrija Milera – *Rakova obratnica*, Filipa Rota – *Portnojva boljka*, Erike Jong – *Strah od letenja*...

Kvalitet ovoga romana, osim zanimljive fabule koja djeluje kao većini ljudi poznato iskustvo sa kojim su se barem jedanput u životu suočili i koje

¹⁴ Isidora Radulović, *Sve tajne Mont (Prozni prvijenac lingvistkinje Slavice Perović – priča je o današnjoj Crnoj Gori)*, „Dnevne novine“, rubrika „Kultura“, petak, 23. 11. 2012, str. 22.

ih nije ostavilo istim, predstavlja i njegova „teorijska“ polovina – naslovi poglavlja i promišljanja iz oblasti analize diskursa i razmatranja o rodnoj ravnopravnosti. U pogledu spoljašnje kompozicije roman *Lajf lift* se sastoji iz trideset i devet poglavlja o čijem sadržaju, elokvenciji, asocijativnoj matrici i smislu za poigravanje riječima dovoljno govore sami naslovi, od onih početnih – *Žena je ženi muškarac*; *Semiotika tame i semantika tišine*; *Sintaksa grada*, *Ime (ni)je znak*, *Laganje i Grajsova maksima kvantiteta*; preko središnjih – „*Deliktorij*“, *imenik grijeha*; *Švaleracija i konvencionalna implikatura*; *Svijetli grobovi na mrtvoj straži*, *Izvorni i ciljni domen jedne metafore: meso i prosuta supa*; do onih iz njegovog epiloškog segmenta – *Doktore, pukla je*; „*Ko posrne, mudrovat mu brane*“; *Berba kamenja*; *Uzjogunjena ameba koja neće da se dijeli i Triput u obraz*. Na kraju romana se nalaze *Bilješke* i rječnik manje poznatih riječi i izraza, u najvećoj mjeri sastavljenim od romanizama i italijanizama.

Upravo „teorijski“ dio romana, koji se jednim dijelom može sagledati i iz naslova poglavlja, nije samo svjedočanstvo autorkine elokventnosti i multidisciplinarnih interesovanja, već i dara da teorijske teme učini integralnim dijelom umjetničkog teksta koji izranja iz fabule ili u nju uvire. Radnja *Life Lift-a* započinje tokom ljeta u redakciji *Montenegro Timesa* u kojoj Ena radi, a potom se locira na užurbane ulice glavnog grada. Efektno dočarnoj životnoj svakodnevici posebno doprinosi opis bračne sobe i čudne nelagode koju osjeća pri ulasku u nju. Filipov kasni dolazak kući i redukovani razgovor koji vodi sa Enom implicira autorkinu duhovito iskazanu misao da je on oženjen čovjek, što na neki način znači i slobodan. Iz prološke granice romana, koja je izvedena ironičnosarkastičnim stilom saznajemo da je Filip zgodan muškarac, uspješan arhitekta koji je studirao u Belom Gradu, a sada sa kolegom Borisom radi u projektnom birou.

Enin muž je u ljubavnoj vezi sa Borisovom ženom, inače njenom najboljom drugaricom Sarom jer su dvije porodice provodile mnogo vremena zajedno, ali to za njega ne predstavlja problem jer smatra da veza sa Sarom ne poništava njegovu ljubav prema Eni. Zadovoljan je statusom oženjenog čovjeka i oca dvoje djece jer Ena i njihov dom predstavljaju njegovu mirnu luku. Jedino što donekle može opravdati Filipa jeste njegova psiha – on je narcisoidan, a samim tim i duboko nesiguran čovjek, koga je otac u djetinjstvu tukao do krvi, a majka mu u svemu ugađala, osoba sa izraženom potrebom da bude voljena, što provjerava na vlastitim pogrešnim ljubavnim izborima.

„Intimne prizore smenjuju oni u poslovnom okruženju, svakodnevna rutina se prepliće sa diskursnom i lingvističkom analizom, promišljanjima o rodnoj ravnopravnosti i jeziku medija, a porodičnim okupljanjima se protivstavljaju prijateljska ženska ćaskanja ili pak ono što je od njih ostalo. Preljub-

nici Filip i Sara se nalaze u Eninom i njegovom stanu češće nego u Sarinom i Borisovom. Ti susreti se odvijaju u radno vreme, dok je Ena u redakciji, a deca u školi, odnosno vrtiću. Vode ljubav u Eninom i Filipovom bračnom krevetu koji potom Filip nevešto namešta dok Sara, sasvim nesvesno, ostavlja iza sebe tragove njihove izdaje i prevare¹⁵, Milica Spremić pažljivo tretira fabulativno-motivski sloj romana iz kojeg lagano izniče priča o moralu i nemoralu, vjernosti i izdaji, povrijeđenosti i grijehu, potrebi da se „zataška“ situacija i istovremeno želi da ljubavnici budu razobličeni. Sve ove polarizovano i kontrastno postavljene dileme, potrebe i sumnje junakinje Ene autorka umjetnički realizuje na logičan, postupan i argumentovan način, istovremeno nas postavljajući i pred onu staru andrićevsku dilemu – *da li je bruka ono što se radi ili ono što se čuje?*

Nakon jednog susreta upućuju se kolima na primorje, kako bi Sara dopremila robu za butik koji uskoro otvara u glavnom gradu i u povratku, savladani strašću, skliznu sa puta, pri čemu se Filip ugruva i razbije naočari. Ena konačno shvata da je Filip laže kada joj na pitanje zašto nosi stare naočari pruža neuobičajeno dug odgovor kako ih je polomio u birou, udarivši glavom o ivicu stola. Od toga trenutka počinje nepovratno udaljavanje supružnika; iz njihove komunikacije nestaje prisnost koju zamjenjuje uljudnost. Filip se sve više odaje detaljima uvjeren da konce svoga dvostrukog života drži u rukama, a Ena se povlači u sebe i tone u duboku tugu koja nedugo zatim dobija i somatske oblike. Počinje opsesivno da čisti stan, pa vrlo brzo na parketu kod uzglavlja bračnog kreveta, otkriva dokaz Filipove izdaje – dugačke vlasi plave kose. Rokovniku u kojem je sačuvala vlasi daje ime *Direktorij delikata* ili *Deliktorijum – imenik grijeha*, u koji pohranjuje nove dokaze Filipovog nevjerstva, među kojima Sarin polomljeni nokat i i sedefasto *Versace* dugme.

„Uporedo sa međunarodnim projektom iz oblasti onlajn novinarstva, Agneza Ena ima i privatni projekat iz „sulude semiotike“ – ona prikuplja dokaze muževljevog neverstva i pohranjuje ih u plavu sveščicu, koju naziva *deliktorij*“, o značenju i simbolici brenda u prozi savremenih spisateljica piše Vladislava Gordić-Petković. „U pitanju je blend, slivenica, kako to sama terminološki precizno određuje, od reči koje čine frazu *Directory of Delicts*, imenik greha... Jedan od detalja u njenom deliktorijumu je i na podu kupatila nađeno dugme s nazivom *Versace* utisnutim oko oboda, i ona će u butiku dobre prijateljice otkriti identično na košulji koja joj se dopala. „Punašno plavkasto dugmence potpuno ju je poremetilo. (...) Dugme u njenoj kući, i isto takvo u Sarinjoj radnji. (...) Ima takvih košulja svugdje u gradu. Bilo koja žena mogla

¹⁵ Milica Spremić, *Roman o Eni*, „Riječ“, časopis za nauku o jeziku i književnosti, Filozofski fakultet, Nikšić, 2013, str. 268.

je da izgubi to dugme u njenom kupatilu. Bilo koja, samo ne Sara“. Semantika brendova u ovom slučaju izaziva krizu i zabunu: brend je mnoštvo, ali u ovom slučaju junakinja prepoznaje da je on dovodi do jedinstvenog otkrića. Razmišljajući o „zlom podstanaru duše“ – ljubomori, Agneza Ena jasno zna da se ne radi o opsesivnoj posesivnosti nego o osećanju nepravde, proisteklom iz osvedočenja da zajedništvo za nju i njenog supruga nema isto značenje¹⁶. Da li je postajanje ženom zapravo udovoljavanje muškim fantazmama o ženskoj poželjnosti i poslušnosti takođe je jedno od pitanja koje pokreće iščitavanje ovog romana.

Baka Anđelija, koja je čitavog života trpjela ne samo muževljevo nevjerstvo nego i surovo fizičko zlostavljanje, unuci kaže da se ne sjekira i da su muški takvi – prospu supu, ali meso donesu kući. U Boki, na proslavi rođendana druge Enine bake, očeve majke, kada se njoj požali da je muž vara, dobija savjet da prevari i ona njega. Odbacivši savjet bake Anđelije o trpljenju u braku i onaj bake Filomene o vraćanju milo za drago, Ena je odabrala da se, umjesto zatezanja ili prividnog liftinga života, suoči sa njim, da se vrati sa samog ruba egzistencijalnog ponora, osjetivši veliku bol, ali i samopoštovanje. Ona nema snage za razgovor o preljubi ni nakon pronađenog dokaza, a Filip je začuđen što su se posvađali oko novca i zastrašen spoznajom da bi i Ena mogla da ima nekog osim njega. Već je rečeno da ovo ostvarenje predstavlja zbirku malih eseja posvećenih položaju žene u okvirima patrijarhalnog društva i razlozima nestajanja bračne ljubavi:

„Brak sa inicijalnom greškom – u početku oboje borave na Veneri, a završavaju na Marsu, s kojeg najčešće padaju“, autorka nagovještava događaje koji stvaraju kovitlac u kome će biti konačno razorena Enina i Filipova porodica. „Stabilan brak takođe započinje na Veneri, ali završava na Zemlji. Žuljevitoj, posnoj, tvrdoj, ali postojanoj. Sud kao smetlište brakova. Tu su stigli oni koji su se voljeli, pa su na to zaboravili. Jedna zvjezdana ljubav koja je zgasla. Jedna ljubav s perspektivom gdje su se prave presjekle do beskraj. Došli su na gubilište velike ljubavi jer nisu imali onu drugu – ljubav za svaki dan. Mene ne interesuje da budem udata, mene interesuje da budem srećna, pomisli Agneza Ena. A onda pomisli kako to nije tačno. Ona želi da bude srećna i udata. Srećno udata. Kao što je bila. Za nju je brak bio institucionalizovana emocija. Za Filipa samo institucija. Od njih dvoje on se mnogo žešće borio za brak, a ona se grčevito borila za ljubav“¹⁷.

¹⁶ Vladislava Gordić, *Jezičke inovacije u savremenoj srpskoj prozi: semantički potencijal imena i brendova*, u: *Primenjena lingvistika*, br. 16, Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filološki fakultet u Beogradu, Filološki fakultet u Novom Sadu, Beograd – Novi Sad, 2015, str. 189.

¹⁷ Slavica Perović, *Life lift* (poglavlje: *Panljubavni teret i transljubavni poduhvat*), Nova

Filipov pokušaj da se ponovo zbliže završava se flijaskom, kao i Enin da sa kolegom iz redakcije prevari muža. Jedan od najuspjelijih prizora u romanu jeste onaj u kojem nakon dugog vremena Filip u hotelskoj sobi priprema da vodi ljubav sa svojom ženom i u trenutku kad mu se budi želja – na njenom uzanom struku zapaža zlatni lančić sa slončićem, dar koji je poklonio svojoj ljubavnici, a njenoj najboljoj drugarici Sari. Nakon ovog neuspjelog pokušaja zbližavanja koje povlači niz novih razočarenja i cio lanac izdaje, Ena stiže u Beli Grad, kod „doktora za dušu“, prije nego što je bilo kasno, potvrdno mu odgovarajući na pitanje da želi da izađe iz tame u kojoj se nalazi. U trenutku kad njen muž pred psihijatrom konstatuje da mu je žena „pukla“, pokušavajući da joj pomogne da u tašni pronade papirne maramice, zapravo nailazi na *corpus delicti* vlastite preljube:

„Ustane i zaroni rukom u tu živu tajnu ženinog bića u potrazi za nečim što će ublažiti ovu blamažu. Lijevo, desno – nema. Napipa nešto što krete za njegovom rukom kada je već htio da odustane. Nisu bile maramice. To nešto se, sred notesa, novčanika, pudrijere, ključeva, bilježnice, osvježavajućih bombona, nalivpera u kožnoj futroli, mobilnog telefona, avionske karte i nekih rasutih škrabotina koje su izavrele, raspući i rastvori, tu pred njim, na ivici velike kožne torbe. Od te gužve izlizani lastiš, dvaput nategnut preko korica trbušastog notesa, puče tankim cijukom i odskoči na pod u ugao ordinacije. Filip ga je pratio pogledom. Tamo, na podu, ličio je na glistu. Pri potrazi za maramicom kojom će obrisati suznu posljedicu grijeha, u svoj svojoj raskoši ukaza se pred Filipom grijeh sam. Raskošan kao raskošni plod jeseni. Dozreli grijeh. Kao otkočena harmonika razvukao se onaj Deliktorij u svom svom bogatstvu koje je čuvao. *Deja vu* koji to nije bio. Pred njim su kao u kaledioskopu zatreperile Sarine zlatne vlasi, koje je sigurno on u naletu strasti sa tjemena počupao, zablitalo je malo *versace* dugme, koje je u hitnji otrgnuto sa Sarine košulje dok ih je prijateljski dovratak nestrpljivo čekao, puderasta mrlja na njegovoj prugastoj košulji zadobijena u žurnom i neodložnom zagrljaju bila je iskinuta kao medaljon i zalijepljena na stranicu u sredini“.¹⁸

Roman *Life Lift* čita se u dahu upravo zato što je napisan tzv. tehnikom spisateljskog kadriranja, što ga čini podesnim za ekranizovanje, odnosno pisanje scenarija po njegovom sižeu. Mogli bi ga nazvati ultrazvukom ženske duše koji pokazuje najfinije nijanse čitavog spektra emocija – od ljubavi, uznemirenosti, nesigurnosti, do povrijeđenosti, nevjerice i straha. Između stavova svoje dvije bake, Ena bira treći put – da osjeti koliko vrijedi kada dobija nagradu za pjesmu koju je Endruu Beriju poslala uz izvinjenje što nije u stanju

knjiga, Podgorica, 2012, str. 234–235.

¹⁸ Slavica Perović, *Life lift* (poglavlje: *Doktore, pukla je*), Nova knjiga, Podgorica, 2012, str. 322–323.

da dovrši rad na započetom projektu i kada otvori zidni plakar u spavaćoj sobi i u njemu ugleda samo svoju odjeću.

Roman Slavice Perović *Life lift* ne donosi gotova uputstva o umijeću ljubavi. Ona pokazuje kako ljubav nije osjećanje kojem svako može lako da se prepusti, bez obzira na dostignuti stepen zrelosti, nastojeći da uvjeri čitaoca kako su sva njegova nastojanja osuđena na propast ukoliko ne pokuša da razvije cjelokupnu svoju ličnost. Zadovoljstvo u ljubavi ne postiže se bez sposobnosti da se voli svoj bližnji, bez istinske hrabrosti i povjerenja u sopstvene potencijale duha. Poruka ovog ostvarenja predstavlja pobunu protiv kulta odgoja infantilnih muškaraca, vječitih pubertetlija koji se traže (ako se ikada i nađu) sve do zrelih godina, a kojima se sve toleriše i prihvata pod „izlizanom“ krilaticom – *pa on je muško*. Na takav način posmatran, *Life lift* prerasta vršnu sociološku studiju, u okviru koje se preispituju obrasci ponašanja koji se i danas nameću kao prihvatljivi, a koji se kose sa jednom od osnovnih biblijskih moralnih normi – *ne čini drugima ono što ne bi želio neko tebi da učini*.

U epilogu djela eksponirane su pjesme *Ugly Duckling (Ružno pače)* i *On the Basis of Total Loss (Na temeljima gubitka svega)* od kojih ćemo citirati stihove posljednje, s obzirom da se u velikoj mjeri podudaraju sa motivima i atmosferom romana:

I

„Nije mi dobro / Loše mi je / Nisam zdrava / Ja sam bolesna /
Svakog se jutro osećam gadno / Svaki dan donosi nova izdajstva /
S mukom prebolim svaku noć. / Samo bi ljubav donela lek.

II

Metež u glavi, / U očima suze, / Bol u grudima, / Taj teški mehur koji bi da
prsne /
I da izbljuje proključalu lavu / Moje patnje. /
Da pogledam krišom / I vidim kako me vide / Pa da skrijem oči kao da se ništa
/ Nije desilo.

III

U meni ista želja / Da glava prsne / I pusti otrov da isteče. /
Da isteram sve nemani, naročito onu zelenooku, /
Da učinim da nestanu, / Da očistim misli, / Da pročistim osećanja, /
Da mozak operem od svih / Neželjenih, /
Od stvorenja što me progone, / Što mi mute razmišljanja / I zagađuju um, /
Da pustim da uđe svež vazduh. / I mir, / I mir..

IV

Pa da ponovo zaklopim lobanju / Posle operativnog uklanjanja /
Svekolikog zla / I taloga svakodnevice. /

A nakon toga, / Da pokušam da otvorim oči pred tim istim /
Užasnim svetom, punim opasnosti koje /
Prete mojoj duši / I mome telu /
Ovog puta sa izvesnim izgledima / Da se kroz sve to probijem /
Te da potom / Smirena zaspim / I sebe vratim sebi.

V

Hoću li se probuditi u spokojstvu? / Gde mi je nestao mir? /
Da li će mi se ikad vratiti, / Ili će me / Mučiti / Zauvek /
I proganjati / Nečije tuđe iskre / U očima? /
Da li će ikad više na nečijim usnama zaigrati /
Osmeh kad se pojavim?
Doktore, čujte / Ako ovo nije ludilo, /
Onda je teška lišenost ljubavi¹⁹.

Roman Slavice Perović *Lajflift* je čitan, ali ne u onolikoj mjeri koliko je to svojim kvalitetom zaslužio. Prije svega, trebalo je sakupiti hrabrosti i otvoreno se suočiti sa hipokrizijom društva u kome živimo, opterećenog brendovima i imidžom, a u suštini duboko potresenim krizom morala i erozijom pravih vrijednosti – drugarstva, čovjekoljublja, stida, odsustvom „laktaroškog“ stava, shvatanja da ljubav ne podrazumijeva sebičnost, već žrtvu. Očigledno je da autorka modele primitivnog plemenskog društva po kojima funkcioniše naš društveni sistem u velikoj mjeri poznaje do srži, čim ih je podvrgla toliko oštroj kritici, što je posebno upadljivo u epiloškom segmentu romana (kada se Filip razvodi, pri tom shvatajući da će Sara ostati u braku sa Borisom, a da nosi njegovo dijete). Za svakog ko se profesionalnije bavi književnošću i lingvistikom, odnosno ko za njih posjeduje izoštren osjećaj – ovo djelo će predstavljati pravu literarnu poslasticu.

„Upravo u univerzalnosti značenja i širokim mogućnostima čitalačke identifikacije s likovima – ogleda se jedna od važnih vrlina proznog prvenca Slavice Perović. Kao i u činjenici da naraciju, u ulozi snažne protivteže duhovnoj pustoši koja razara glavne junake, od početka do kraja obeležavaju i nenametljiva erudicija i suptilna ironija, iz koje umesto ciničnog beznađa, proističe humano verovanje da ne postoji stranputica s koje nije moguć povratak – čak ni onda kada stranputicom korača čitav ljudski rod. Roman *Life lift* jedan je od ubedljivih dokaza da pravi put postoji: treba ga tražiti u umetnosti, lepoti i emocijama – a sve to ova knjiga svome čitaocu nudi u istinskom izobilju.“²⁰

¹⁹ Slavica Perović, *Life lift (Bilješke)*, Nova knjiga, Podgorica, 2012, str. 349–351.

²⁰ Zoran Paunović, iz recenzije na roman Slavice Perović: *Life lift*, Nova knjiga, Podgorica, 2012.

Paradoksalno da je moguće da je nešto slabijoj recepciji romana doprinio upravo jezik kojim je on pisan, koji je intelektualan i vispren, ali posjeduje mnoštvo prilično kompleksnih termina, koji ga čine manje shvatljivim na svom primarnom nivou od većine „lakih“ štiva i romančića popularnih književnica kakvi se na trafikama prodaju u visokim tiražima. Sa druge strane, neophodno je istaći da ovo ostvarenje nije ni namijenjeno „običnoj“ čitalačkoj publici, niti je autorka u krajnjem slučaju „ciljala“ na prosječnu ženu koja sebi želi da prekrati vrijeme, da ga ispuni utješnim sadržajem kako nije ona jedina kojoj se „takve stvari“ dešavaju, te da je u pitanju univerzalna „ženska“ priča. *Life lift* je kompleksan roman koji traži iskusnog i pripremljenog čitaoca koji je spreman da se rva sa njim, kako se uostalom svi mi rvamo i sa životom samim.

Takođe, autorki se može predložiti i varijanta da pripremi treće izdanje romana tako što će sama simplifikovati stručnije i kompleksnije termine jer je upadljivo da je roman nastao iz pera osobe koja se bavi lingvistikom i teorijom književnosti, čime bi ga pojednostavila i približila široj čitalačkoj publici. Ovakav proces bio bi nalik slično finom pilingu koji skida samo površinski sloj kože, ostavljajući lice još ljepšim i sjajnijim. Naravno, ako to radi neko ko nema vrlo pažljiv odnos prema tekstu – a to mora biti sam pisac ili redaktor koji je visokokvalifikovan – može se dogoditi da se taj „piling“ ne izvede dobro i napravi upalni proces, da čitav rukopis pokvari i uništi mu autentičnost. Zato se mora raditi vrlo pažljivo i redukovano – da roman ostane isti, a samo blago rasterećen, čime će ova proza moći bolje da „diše“ i da komunicira sa čitaocem. Na piscu je naravno da odluči – roman je kvalitetno napisan i takvu „intervenciju“ nije neophodno vršiti, ali uputno je da takvu „lingvističku zamku“, koja može predstavljati „mač sa dvije oštrice“ nastoji da izbjegne u drugom romanu. Ovakvo, *Life lift* još uvijek sebi traži put, ali i nepogrješivo stiže do one čitalačke publike koja umije da ga razumije i cijeni na odgovarajući način.

„Pitala sam se, moram priznati, čitajući knjigu u avionu Montenegro airlines-a zimus, sve ježeći se od zadovoljstva i ljuta što prekidam čitanje zbog onih silnih ritualnih aerodromskih procedura, žureći da stignem kući i nastavim sa čitanjem – pitala sam se, dakle, da li će jezik u jeziku na isti način rezonirati u nekom drugom čitaocu, onom intuitivnom, koji nema i ne mora da ima znanja o jeziku i njegovim moćima. Da li će ga uplašiti? Da ne dužim... odgovor mi je stigao brzo. Moja osamdesetpetogodišnja majka, strastveni a kritični čitalac, rekla mi je kako se prvo prepala od toga šta najavljuju naslovi teškoga zvuka kao što je 'Laganje i Grajsova maksima kvantiteta', da je rešila da stavi rečnik nadomak ruke dok čita. Zvala me je za tri dana i rekla: 'Proči-

tala sam, nije mi trebao rečnik ... Za ovu knjigu – kapa dole!“²¹, na promociji romana *Lajf lift* u Beogradu istakla je Ivana Trbojević-Milošević, napominjući da je sve u njemu povezano kroz tkivo jezika, tako da djelo po svojoj strukturi ima model atoma, sa jezgrom i orbitalama po kojima se raspoređuju energije govornih činova kao elektrona.

Roman *Lajf lift* pun je simbola, koje poput Rubikove kocke otvaraju čitav niz potencijalnih poruka djela. U samom imenu glavne junakinje Agneze Ene skrivena je suština pripovijesti jer ono sa jedne strane upućuje na saznanje (grč. *gnosa* – znanje), a s druge – na sumnju u mogućnost spoznaje svijeta, s obzirom da svaki prefiks *a* u grčkom jeziku upućuje na nemanje određenog svojstva. I odista, pažljivi čitalac će lako uočiti da se ona nalazi u stalnom raskoraku između života i smrti, ljubavi i mržnje, jave i sna, vjere i sumnje. I pored toga što je njena borba spora i teška, Agneza Ena jeste borac protiv stega tradicije, predrasuda, straha od samoće i uljuljivanja u osrednjost. Čin pisanja ove knjige upravo je javno otkrivanje skrivene snage autorke.

„Postoje različite i nepodnošljive lakoće“, svoje mišljenje o ovom romanu izrazio je Vanja Kovačević, „lakoća postojanja, lakoća umiranja, lakoća življenja i čini se ona najrjeđa i najteža – lakoća pisanja koja izaziva ushićenje kada je prepoznate kod iskusnih pisaca. Ali kada je prepoznate kod autora koji su napisali tek svoj prvi roman, onda izaziva čuđenje i izuzetno poštovanje. A baš takvu lakoću nudi nam Slavica Perović, autorka već odavno afirmisana u naučnim (lingvističkim) krugovima koja je sa svojim prvim proznom djelom itekako skrenula pažnju književnokritičke i naravno – čitalačke javnosti. Sigurnom rukom vještog autora Perovićeve ispisuje savremenu priču (tragediju, kakva je moguća danas) ne otkrivajući nijednim pasusom da se radi o književnom prvijencu. U romanu *Life lift* već na prvim stranicama Perovićeve nam više nego jasno saopštava (ako baš hoćemo – baca u lice) jedan od osnovnih postulata svake umjetnosti – da je umjetnost, makar potencijalno – mjesto uvećanja intenziteta emocija gledalaca (slušalaca, čitalaca), pa je zbog toga najbolja umjetnost – *uzbudljiva umjetnost*“.²²

Slavica Perović u svom romanu razvija model koji se više bazira na analizi ženskog iskustva, nego na njegovom prilagođavanju konvencijama muške populacije. Ona je na tragu onoga što je prije tri decenije Ileana Šovloter nazvala „ginokritikom“, koja se zasniva na autentičnom iskustvu žene koje može dati vrijedan doprinos raznim sferama kulture, od etnografije i istoriografije do psihologije i antropologije. Možda bi u ovom kontekstu najisprav-

²¹ Ivana Trbojević-Milošević, *O kroćenju jezika, Zapis o romanu Slavice Perović, „Vijesti“* (dodatak za kulturu *Ars*), 11. 5. 2016.

²² Vanja Kovačević, *Pripovest o unutrašnjim granicama*, „Medijski dijalozi“, No. 17, Beograd, 2013, str. 901–902.

nije bilo parafrazirati misao same autorke – *Life Lift* je roman o stavu. To je dovoljno feministički. Treba ga imati i treba ga saopštiti.

Literatura:

Primarna:

- Perović, Slavica, *Life lift*, Nova knjiga, Podgorica, 2012.

Sekundarna:

- Bobičić, Nađa, *I bogati plaču*, „Politika“ (dodatak: *Kultura, umetnost, nauka*), Beograd, LX, br. 34, subota, 3. 12. 2016.
- Forster, M. Edgar, *Vidovi romana*, u knjizi *Moderna teorija romana* (priredio Milivoj Solar), Nolit, Beograd, 1979.
- From, Erih, *Umeće ljubavi*, Vulkan, Beograd, 1999.
- Garonja Radovanac, Slavica, *Žena u srpskoj književnosti*, Dnevnik, Novi Sad, 2010.
- Hlebec, Boris, *Englesko-srpski i srpsko-engleski rečnik slenga*, Službeni glasnik – Beogradska knjiga, Beograd, 2011.
- Gordić Petković, Vladislava, *Jezičke inovacije u savremenoj srpskoj prozi: semantički potencijal imena i brendova*, u: *Primenjena lingvistika*, br. 16, Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filološki fakultet u Beogradu, Filološki fakultet u Novom Sadu, Beograd – Novi Sad, 2015.
- Jung, Karl Gustav, *Moderni čovek u potrazi za dušom* (preveo S. Janković), Nolit, Beograd, 1970.
- Komnenić, Milan, *Eros i iskustvo krajnosti*, u knjizi: *Goropadni eros (Ogledi o erotizmu)*, priredio Milan Komnenić, Prosveta, Beograd, 1982.
- Kovačević, Vanja, *Slavica Perović – „Lajf lift“, Pripovest o unutrašnjim granicama*, „Medijski dijalozi“, No. 17, 2013.
- Markovski, Mihael Pavel, Bužinjska Ana, *Savremene teorije XX veka* (prevela Ivana Đokić-Saunderson), Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Nauman, Manfred, *Književnost i problem njene recepcije*, u knjizi: *Teorija recepcije u nauci o književnosti* (priredila Dušanka Maricki), Beograd, 1978.
- Paunović, Zoran, iz recenzije na roman Slavice Perović: *Life lift*, Nova knjiga, Podgorica, 2012.
- Racković, Nikola, *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske kulturne baštine, Podgorica, 2009.
- Radulović, Isidora, *Sve tajne Mont (Prozni prvijenac lingvistkinje Slavice Perović – priča je o današnjoj Crnoj Gori)*, „Dnevne novine“, rubrika „Kultura“, petak, 23. 11. 2012.

- Spremić, Milica, *Roman o Eni*, „Riječ“, časopis za nauku o jeziku i književnosti, Filozofski fakultet, Nikšić, 2013.
- Trbojević Milošević, Ivana, *O kroćenju jezika, Zapis o romanu Slavice Perović*, „Vijesti“ (dodatak za kulturu *Ars*), 11. 5. 2016.
- Vojinović, Sanja, *Problem „ženskog pisma“ u južnoslovenskim književnostima (devedesete godine XX vijeka)*, časopis *ARS*, br. 5–6, 2010.
- Zerafa, Mišel, *Erotika, odnosno estetika*, u knjizi: *Goropadni eros (Ogledi o erotizmu)*, priredio Milan Komnenić, Prosveta, Beograd, 1982.

Sofija KALEZIĆ

SLAVICA PEROVIĆ'S *LIFE LIFT*: A STORY ABOUT ALL OF US

The issue of women's emancipation in patriarchal societies has long been at the heart of discourse analysis. This theme sets the tone for *Life Lift*, a debut novel by Slavica Perović, a linguistics professor. Perović's academic background had a profound influence on the linguistic and stylistic features of her novel, its composition and the writer's reasoning. However, the novel's dense and contemplative language simultaneously poses an obstacle for general readers, mostly without a literary theory or linguistic background. Although it explores male adultery and female ineptitude to respond to it, *Life Lift* is not an easy read, but rather a tour de force which encourages us to re-evaluate ourselves, our moral values and ethical norms. Perović deciphers common misunderstandings between men and women, exploring the search for identity through language.

Key words: *Piedmont, Montenegro, White City, love, adultery, friendship, marriage, maternity*

UDK 14 Sioran E.

Izvorni naučni rad

Sladana KAVARIĆ (Podgorica)

zarathustra.kavaric@gmail.com

UZROCI POLITIČKO-KRITIČKE PRAKSE U DJELIMA EMILA SIORANA

Smatrajući da umjetnika oblikuje društveno-kulturni sistem iz kojeg je nastao, polazimo od teze da je Emil Sioran posredno, u širem smislu riječi, angažovan pisac. Glavni cilj ovih redova jeste analiziranje refleksa političke angažovanosti u literaturi, sa posebnim osvrtom na djela ovog pisca. Imajući u vidu balkansko iskustvo i kontroverznu prošlost određenu nacionalističkim djelovanjem u okviru rumunske Gvozdene garde, vrlo je izvjesno da, bez obzira na to što se odrekao svoje prošlosti, Emil Sioran nije mogao izbjeći rekonstruisanje predašnjeg iskustva u svojim djelima. Kontinuitet opstajanja rumunskog iskustva kod Siorana, koji ovdje pretpostavljamo, pokušaćemo pokazati upoređujući različite faze piščevog života, analizirajući najznačajnija djela iz tih perioda, te ukazujući na permanentne karakteristike njegovog stvaralaštva koje umnogome potkrepljuju ovo stajalište.

Ključne riječi: *angažovana literatura, politički kontekst, kulturni okvir, Sioran*

Za stvaraoca je najteže, a za njegovo djelo najpogubnije, ako pisac ne shvati vrijeme u kome živi i ako na njega ne reaguje.¹ Odnos pisca i stvarnosti je uvijek višeslojan, ali katkad teško objašnjiv i saglediv. Kompleksnost tih veza upravo upućuje na neprekidnu aktuelnost tog odnošenja, što podrazumijeva i iziskuje dublju analizu ne samo neposredno datog u djelu, već i polazišta koje se naslućuje. Stvaralački karakter pisca je uvijek osoben i mora mu se pristupati široko, koketirajući sa svim relacijama u kojima ga uviđamo i prepoznajemo. Proučavanjem nekog pisca ili književnog djela, stupa se u prostor u kome sve može biti stavljeno pod znak pitanja. Angažovanje ili posredna po-

¹ Ratko Božović, „Stvarnost i umjetnost; Djelo – prevazilaženje, a ne kopija stvarnosti“ u *Stvaranje*, broj 1, 1976, str. 75.

vezanost pisca sa društvenim, u širem smislu ukazuje na samokritičnost i aktivan način odnošenja autora prema sebi samom. Kultura je izraz mnogostrukosti, kojom se otjelotvoruje najsuštinskiji dio čovjekovog bitka, a koja za posljedicu ima umjetničku samorefleksiju. Književno djelo, krajnji oblik upućenosti na unutrašnje, „kreće od društvenog plana, stremlje ka tački u kojoj se susreću ekstra-socijalno i supra-socijalno“², pa se složenost suštinskog određenja prirode takvog djela ne dá uvijek nazrijeti sasvim jasno. Načini komuniciranja književnog djela sa onim što čini njegovu osnovu su mnogostruki. Odnos koji je Sioran uspostavio sa zemljom koju je napustio, veoma je specifičan, budući da je o njemu nerado govorio i pisao. Čitanje o svojoj prošlosti, koje kao da želi uputiti na njenu beznačajnost, te kasnije intenzivno, ali potajno pisanje o njoj, govore u prilog prisutnosti Rumunije u francuskom Sioranu. Koliko god je rumunski period u stvaralačkom smislu bio kraći, čini se da je mnogo intenzivniji, te da je silovitost transilvanijskih stvaralačkih podsticaja obilježila i kasnija Sioranova djela, prostorno izmještena iz Rumunije. Društvena i kulturna složenost oblikuju, ako ne atmosferu djela, onda makar ambijent književnika koji piše, te u tom smislu pisac, iako ne eksplicitno, u djelo unosi dio svoje prostorno uslovljene refleksije. Ponekad, iako književnost ne progovara o aktuelnoj politici, sadržina nacionalnog, dakle ono što, posredno ili neposredno, određuje svakog pojedinca, daje posebnu komponentu djelu, ali to ne implicira nužno angažovanost, samo je pretpostavlja. Ako imamo u vidu ovakav interpretativni okvir koji nam nudi da u kontekstu recepcije stvaralaštva autora posegnemo za reaktuelizacijom njegovih djela i pristupimo novim perspektivama čitanja, dolazi se do stajališta na kome je umjetnost nešto što prevazilazi formalne okvire tumačenja. Andrej Tarkovski daje lijep uvid u samoživu prirodu književnog djela, koja se razvija uprkos piscu. On smatra da ako uzmemo bilo kog pisca kao primjer, pogotovo ona djela u kojima je on posebno odlučan u potrazi za pažljivim, dobro uređenim izrazom svojih ideja i moralne nadahnutosti, možemo vidjeti kako umjetnička slika koju je stvorio biva istisnuta izvan njenih vlastitih ideoloških granica, odbijajući da se smjesti u okvir koji joj je autor nametnuo, „ona mu se suprotstavlja, a katkad, u poetskom smislu, čak postaje protivnikom sopstvenog logičkog sistema. I tako remek-delo nastavlja da živi po svojim vlastitim zakonima, posedujući ogromnu estetsku i emotivnu udarnu moć čak i kad se ne slažemo sa autorovom osnovnom namerom.“³ Zanimljivo je to da je utisak koji se stiče čitajući vodeće rumunske autore koji su napustili svoju zemlju, dominantno rumunski, bez obzira na to što većina autora koji su našli određište u nekoj

² Ežen Jonesko, *Čovek pod znakom pitanja*, Čačak, Gradac, 1990, str. 49.

³ Andrej Tarkovski, *Vajanje u vremenu*, Beograd, Umetnička družina Anonim, 1999, str. 39.

drugoj zemlji, nastoji prikriti takvu vezu i stvoriti utisak da je prevaziđena. Promatranjem perioda Sioranove mladosti i književnih djela nastalih u Rumuniji, bliže se prikazuje društveno-politički ambijent tog vremena, Sioranova povezanost sa desničarskom politikom, odnos prema kulturnom okviru unutar kojeg je djelovao i jastvu koje je, u svojoj suštini, oblikovano takvim okvirom. U tom smislu, stvaralački karakter ovog pisca najpotpunije se očitava analiziranjem njegovih najranijih djela, jer taj literarni period najznačajnije prodire u bit umjetničkog impulsa Emila Siorana i ukazuje na odnos sa kasnijim, francuskim periodom stvaralaštva, koji je, čini se, duboko određen primarno uspostavljenim odnosom prema domovini. Ako Emil Sioran stalno traži argumente za sebe, to ne implicira njihovo nalaženje, već govori o nihilističkoj prirodi ovog pisca čije stvaralaštvo muči književnog kritičara koji želi da pronađe bit njegovog zapisa, budući da rumunski egzistencijalista odbija svaku ukorijenjenost, sve modele i odaje utisak antimoderniste okrenutog ka postmodernizmu,⁴ što njegovu nit čini dodatno neuhvatljivom. No, njegova formalna nedosljednost ipak nije negativna kategorija, jer samo „mali i beznačajni su kompletno dosledni i kompletno prosečni“⁵, već ga čini najvećim rumunskim filozofom, koji je potiskivanjem svojih korijena, ipak omogućio njihovu afirmaciju i napredovanje. Uprkos prostornoj i vremenskoj relaciji koja je utvrđena u svijesti i praksi autora, stvaralac je nerijetko negira, otkrivajući bezbroj drugih međuodnošenja koja vezu sa spoljnim svijetom začas pretvaraju u prividnost, ali bez obzira na to, tako kontradiktorni odnosi u sebi sadrže upravo afirmaciju primarnog odnosa. Sioran u sebi sadrži rumunski kulturni momenat i on ga, katkad prikriveno, mora ispoljavati, jer hegelovski rečeno – „pojedinačno u sebi sadrži opšte, opšte se kroz pojedinačno ispoljava.“⁶ Važnost primarne kulturne osnove, trebalo bi posebno promišljati, jer je piščeva biografija izvorište tumačenja djela. Slično je i sa Emilom Sioranom, jer se čini da je početni, mladalački podsticaj opredijelio život ovog autora i konturu njegovog stvaranja. „I concentrate instead on Cioran’s important formative years, his youth in a Romanian village in Transylvania, his student years in Bucharest during Romania’s politically troubled inter-war period when, along with Eugene Ionesco and Mircea Eliade, he belonged to Romania’s generation of „angry young men“, and his first years in France, roughly coinciding with the outbreak of the World War II, the occupation of Paris, and the defeat of Nazi Germany, a period which was for Cioran the crucial turning point in his life as a writer. Throughout, I seek to answer the question of how this provincial

⁴ Euđen Simion, *Sioran – mitologija nedovršenosti*, unos na: <http://hiperboreja.blogspot.com/2016/02/sioran-mitologija-nedovršenosti-euen.html>

⁵ Sava Penčić, „Vladan Desnica: Proljeća Ivana Galeba“ u *Susreti*, br. 4, Titograd, 1958, str. 393.

⁶ Mihailo Marković, *Humanizam i dijalektika*, Beograd, Prosveta, 1967, str. 206.

young man made himself into the ironic moralist and elegant stylist so admired today.⁷ Da bismo na ispravan način sagledali kontekstualni okvir iz koga je potekao Sioran i dali doprinos izučavaju veze između njegovog porijekla i stvaranja, valja se osvrnuti na takozvanu ideologiju generacije 1927.⁸ Rumunska desnica između dva rata hranila se iluzijama i romantičarskim utopijama. Sioran nije bio usamljeni primjer zatočenika nacionalnog iracionalizma. Legionarizam je naišao na plodno tle kod velikog broja mladih intelektualaca tadašnje Rumunije, velikih umjetnika i mislilaca prošlog stoljeća. Nae Jonesku, Mirča Elijade, Petre Cucea, Mirča Vulkanesku, Konstantin Nojka, Mihail Sebastijan, Emil Bota, Ežen Jonesku i mnogi drugi, razočarani tadašnjim ustrojem svoje države, podlegli su duhovnoj zanesenosti nacionalnim vrijednostima u želji da se suprotstave uvezenoj demokratiji. „Ušli su u javnu arenu, pogotovo bukureštansku, sa gestovima, idejama, opcijama, antipatijama, simpatijama koje su bile relativno zajedničke, a to je učinilo da budu doživljeni kao blok, ako je jedna kompaktna grupa.“⁹ Privrženi ideji da rumunska kultura ne smije dopustiti da ostane samo siromašni rođak evropske kulture, kroz usmjerenost ka političkoj orijentaciji zemlje, oni negiraju autohtonu duhovnu realnost zemlje i kulturnu tradiciju. Optužujući generacije koje su im pret hodile za bezobzirnost koja je za posljedicu imala neautentičnost rumunske kulture, za kopiranje inostranstva, a posebno francuske kulture, obračunavali su se sa tradicijom. Simptomatično, najveći negatori i kritičari uvezene kulture bili su upravo Jonesko i Sioran koji su ubrzo Rumuniju zamijenili Francuskom, međutim, nikad istinski. Nadolazeća plima desničarskog zanosa, stavila je naspram tada mladih autora važan cilj – stvaranje sopstvenog kulturnog identiteta, ali sa jasnom averzijom prema „politikanstvu“, prema eksplicitnoj političkoj angažovanosti. Međutim, u periodu kada Hitler dolazi na vlast u Njemačkoj, u Rumuniji jača ekstremna desnica, a Nae Jonesku, tzv. mentor generacije, počinje otvoreno podržavati desnicu – Kodreanuov Legionarski Pokret. Pišući o ideološkim zabrudama Emila Siorana i situaciji koja ih je usloвила, Mara Magda Maftai piše: „He always defended himself, writing that his nationalism and militancy came from the desire to do something for an unhappy country, his country of origin that he did not want to see lost. We wonder whether Cioran had a passion for his country or just let himself be attracted to the Legionary Movement because of Nae Ionescu and especially

⁷ Ilinca Zarifopol-Johnston, *Searching for Cioran*, Bloomington, Indiana University Press, 2009, str. 11.

⁸ Sintagmem generacija 1927. odnosi se na grupu mladih rumunskih intelektualaca bliskoj rumunskoj desnici, koji su beskrupulozno napadali predstavnike starijih generacija usljed nezadovoljstva stanjem, dimenzijama i dominantnim vrijednosnim sistemom u Rumuniji.

⁹ Marta Petreu, *Jonesko u očevoj zemlji*, Vršac, KOV, 2011, str. 45.

because of the socio-economic context of Romania at the time.“¹⁰ Riječju, stvaraju se takve društvene prilike u kojima se od intelektualaca traži da se jasno politički odrede. Sioran se odredio – priklonio se desničarima. „Počev od Polihronijadea i Siorana, većina ih se okreće ekstremnoj legionarskoj desnici, puneći stranice međuratne štampe pohvalama diktature, totalitarizma, nacionalnog kolektivizma, revolucije, novog čovjeka, legionarske smrti i žrtve, ali i brutalnim optužbama na račun rumunske demokratije. Te optužbe nisu bile nimalo platonske, jer, tragom Kodreanua i V. Marina, mladi intelektualci ciljaju na to da se demokratija putem revolucije zameni jednom novom, diktatorskom, totalitarnom državom. Tema koja ih je ujedinjavala bila je nacionalna, pretvorena u nacionalističku temu i nacionalistički stav.“¹¹ Svjestan da je politički pritisak kadar razbiti apolitičnost generacije, Ežen Jonesko 1933. godine piše: „Danas, nestala je književnost, drugim rečima nastalo je ono što se zove bezinteresnom aktivnošću estetike. Književnik sada zastupa svoje metafizičke, socijalne ili političke namere. Danas, čovek više nije slobodan, prinuđen je da se angažuje, da učestvuje“.¹² Marta Petreu navodi da se Emil Sioran, baš kao i Elijade u tom periodu nalazio na poziciji vitalističkog i organicionističkog iracionalizma njemačkog porijekla.¹³ Krajnja posljedica takvog stajališta je preovladavanje pojma kolektivnog nad individualnim. Ova istoričarka rumunske filozofije, takođe ukazuje na značaj koji su imale stipendije pojedinih predstavnika ove generacije na Zapadu. Jonesko se nakon što je dobio parisku stipendiju politički radikalizovao, otvoreno izražavajući svoja politička uvjerenja, dok je Sioran, iako navodno apolitičan, nakon dobijanja njemačke stipendije, iskazivao velike simpatije prema Hitleru. „Isti taj Sioran, koji je nakon izlaska *Preobražaja Rumunije*, upao u fazu neuroze i estetizma, i verovatno razočaran činjenicom da mu šef Legije ne daje nikakve političke ponude, odlazi u novembru 1937. godine, kao doktorant Francuskog Instituta iz Bukurešta, u Pariz, gde se za kratko vreme detoksikuje od rumunske problematike i izjavljuje da pojedinac ne treba da čini ništa što bi ga politički angažovalo.“¹⁴ Za razliku od Ežena Joneska, koji se prema nacionalističkom bremenu koji je donio iz Rumunije odnosio sa prezirom, nazivajući pripadnike pokreta gomilom idiota i Elijadea, čija je reakcija na rumunski period bila permanentno, grčevito negiranje, Sioran se sa ovim periodom obračunavao ćutanjem, promjenom fokusa pisanja i sporadičnim defanzivnim osvrtom,

¹⁰ Mara Magda Maftai, „Ideological mistakes of Louis Ferdinand Celine and Emil Cioran“ u *Journal of Romanian Literary Studies*, Issue no. 5, 2014, str. 505.

¹¹ Petreu, *n.d.*, str. 61.

¹² *Isto*, str. 62.

¹³ *Isto*, str. 66.

¹⁴ *Isto*, str. 70.

mahom nostalgичnim. Na mnogim mjestima svojih pozorišnih djela, Ežen Jonesko upućuje na svoje političke korijene i iznosi na vidjelo jednu osudu svoje rumunske komponente. Mirča Elijade bio je sklon da kamuffira neslavni dio svog života, tumačeći svoju „legionarsku epizodu“, koju nikad nije otvoreno priznao, kao svojevrsni incident, prikrivajući ga naglašavanjem svog spiritualnog, apolitičnog karaktera. Emil Sioran je interesovanje za Rumuniju i sopstvenu istoriju izmjestio, baveći se pretežno žalom za metafizičkom, prenatalnom nirvanom i tragikom postojanja. Međutim, svojoj domovini se vraćao nostalgично, opisujući idilične momente svog djetinjstva i mudrost rumunskih seljaka. Od kada je napustio svoju zemlju, došao je u nju samo jednom i nikada više, ali joj se vraćao, krišom, u tišini, u rukopisima kojima nije predviđao sudbinu objavljenosti. „Umjetničko djelo, i ako proizvod mašte i kao svojevrsan umjetnički predmet, postaje egzistencija imaginarnog. Ta imaginacija i sama biva otuđena, naročito u onim slučajevima kada umjetnik povjeruje u sopstvenu zabludu o oslobođenosti od društvenih prinuda u trenutku svoje pune zavisnosti.“¹⁵ Da Sioran nije u potpunosti raskrstio sa svojom otadžbinom, iako je u izvjesnom smislu to najviše želio, vrlo jasno dokazuje njegovo djelo o Rumuniji *Moja zemlja*,¹⁶ napisano početkom pedesetih godina. U pomenutom djelu Sioran piše: „Nisam se ni približio tridesetoj kada me je obuzela strast prema svojoj zemlji; agresivna i neutoljiva strast od koje nema spasa. Mučila me je godinama. Moja zemlja! Hteo sam da se po svaku cenu uhvatim za nju, ali nisam imao za šta. Nije za mene bila stvarna ni u sadašnjosti ni u prošlosti.“¹⁷ U ovom iskustvom bogatom, ali vrlo kratkom štitvu, Sioran pokušava opravdati svoju mladalačku zanesenost, pređašnje greške. Znači li to da je Rumunija obilježila cijeli njegov život, jer joj se kroz različite oblike ne samo nostalgije, već i očajne grčevite težnje za obračunavanjem sa njom, za njenim poništavanjem, vraćao? U djelu *Moja zemlja*, Sioran se osvrnuo i na pokret kome je pripadao: „Tad se javio svojevrsni pokret, sa ciljem da reformiše sve, pa čak i prošlost. Ni za trenutak nisam poverovao u njega. Ali taj pokret bio je jedini znak da bi naša zemlja mogla postati nešto drugo, a ne samo fikcija. Bio je to surov pokret, mešavina praistorije i proročanstva, mistike molitve i pištolja, koji su vlasti proganjale i koji je zasluživao da bude proganjan budući da je počinio neoprostivu grešku da koncipira bu-

¹⁵ Božović, *n.d.*, str. 76.

¹⁶ *Moja zemlja* je esej koji je, iako napisan pedesetih godina prošlog stoljeća, objavljen tek nakon Sioranove smrti. U ovom, obimom nezahitjivom, ali suštinom i te kako važnom djelu, Sioran se osvrće na svoje rumunske godine. Ovaj esej je od velikog značaja za razumijevanje odnosa zrelog, distanciranog Emila Siorana prema sopstvenim mladalačkim zanosima.

¹⁷ Emil Sioran, *Moja zemlja*, Vršac, KOV, 1998, str. 11–12.

dućnost bez budućnosti.¹⁸ Sioran je bio nešto slično pokretu, mješavina sopstvene praistorije zadojene rumunskim iskustvom koje intenzivno teži odbaciti i proročanstva koji vrišti da je sve uzaludno. „Improvizovali smo svoju sudbinu i bili u otvorenom revoltu protiv naše praznine. Nismo se plašili da ćemo biti smešni. Međutim, naša je spoznaja bila nedovoljna, a iskustvo – iluzorno; sve što se kasnije dogodilo donelo nam je trajno i nepromjenljivo razočaranje. A okončalo se tako što je postalo naš zakon... Spustili smo se na nivo svoje zemlje.“¹⁹ Zanimljivo je da je ovaj rukopis našla Sioranova žena Simon Bu 1994. godine, godinu dana prije njegove smrti.

Ovi redovi pripovijesti u kojima se bavio zemljom iz koje je potekao, pokazuju da bez neslavne, neuspješne političke zanesenosti i angažovanosti Sioran ne bi bio isti pisac, i daje nam pravo da tvrdimo da ovaj čuvstveni rastanak daje širu, pravu sliku ovog pisca i čvrsto polazište za tumačenje njegovih djela. „A kad vratim pogled unazad, čini mi se kao da su to nečije tuđe godine. Tog *drugog* sada poričem, sve što sam bio „ja“ sada je negde drugde, hiljadama milja daleko od mene.“²⁰ U osnovi, bez obzira na djelo *Moja zemlja*, najinteresantnije je pomenuto ćutanje o sopstvenoj prošlosti. Da li se bojao neumoljive osude intelektualističkih krugova, kako tvrdi Marta Petreu ili se bojao suočavanja sa onim iz čega je potekao, što ga je obilježilo i usuđujemo se tvrditi oblikovalo?

Za Siorana, Francuska nikad nije bila prava domovina, iako je baš kao i Elijade i Jonesko, na mahove želio da se stopi sa nacijom kojoj se pridružio kao Rumun sa iskustvom, nadasve političkim. „Jonesko, najslavniji rumunski stvaralac svih vremena, poneo je – čak i protiv svoje volje i želje – otadžbinu sa sobom. Isto kao Emil Sioran koji je inspirisan Špenglerom sačinio „fizionomiju“ Rumunije i njenu kritiku.“²¹ Sioran je nakon napuštanja Rumunije kritikovao i opisivao zemlju iz koje je potekao na veoma neprijatan način, što je naročito uočljivo u njegovom djelu *Kratak pregled raspadanja*. „Rumuni su jedan ‘mali narod’ iznikao iz ‘varvarskog taloga’, ‘kolektivitet pobeđenih’ koji ‘sanjare’ na obroncima Karpata.“²² Ova činjenica nagovještava da je ovu kritiku upućivao čovjek koji je u sebi i dalje nosio sjećanja na Karpate i nostalgična sanjarenja o djetinjstvu, svoju kontroverznu prošlost i strah da će neko njegove greške iz mladosti iskoristiti protiv njega. Edvard V. Said u svom tekstu *Amater nerešivog* piše da je budnost Sioranovog pisanja izraz njegove svijesti i svijesti njegovog djela, a to se eksplicitno zasniva na mržnji prema

¹⁸ *Isto*, str. 14.

¹⁹ *Isto*, str. 16.

²⁰ *Isto*, str. 17.

²¹ Petreu, *n.d.*, str. 190.

²² *Isto*, 193.

samom sebi.²³ Čini se da bi jednako ispravno bilo reći da je njegovo pisanje izraz njegove savjesti, koja se bori protiv budnosti i probuđivanja potisnutog. Said navodi da je dok čita Siorana neprestano u prisustvu maske i apokrifne riječi, koje jedna drugu potkopavaju u beskonačnoj igri.²⁴ On je žrtva sopstvene vremenske fiksacije, on se protiv vremena bori, jer je prošlost sastavni dio njega. Sioran katkad tvrdi da nije Rumun već mješavina Rumuna i Mađara, u drugom slučaju on se poistovjećuje sa Mongolima, Špancima, pa i Jevrejima. Periodična averzija prema rumunskoj pripadnosti, maštanje o drugim pripadnostima ukazuje na potpuno potiskivanje istinskog identiteta, koji je, uprkos svemu izbijao, doduše suptilno, u refleksijama, samo da podsjeti da je ono što ga je oblikovalo neiskorjenjivo. „Rumunski narod je, to je zanimljivo, najfatalističkiji narod na svetu. Kada sam bio mlad, to me je ljutilo – korišćenje sumnjivih metafizičkih koncepata da bi se objasnio svet.²⁵ Tako sam se, dakle, što sam više stario sve više osećao bliskim svojim korenima. Sada bi trebalo da se osećam kao Evropljanin, zapadnjak; ali uopšte nije tako. Posle jednog života tokom kojeg sam upoznao mnogo zemalja i pročitao mnogo knjiga, došao sam do zaključka da je rumunski seljak u pravu. Taj seljak koji ne veruje ni u šta, koji misli da je čovek izgubljen, da se ne može ništa uraditi, koji se oseća kao da ga je istorija smrvila. Ta ideologija žrtve je takođe moje sadašnje shvatanje, moja filozofija istorije. Zaista, sve moje intelektualno obrazovanje nije mi ničemu poslužilo!“²⁶ U istom razgovoru osvrnuo se na „problem“ napuštanja sopstvenog, maternjeg jezika i uticaj koji je na njegovo pisanje imao francuski jezik: „To je najveća nesreća koja može da se dogodi jednom piscu, najdramatičnija. U poređenju sa tim istorijske katastrofe nisu ništa. Pisao sam na rumunskom do 1947. Te godine nalazio sam se u jednoj maloj kući blizu Dijepa i prevodio Malarmeua na rumunski. Odjednom sam pomislio: 'Kakav apsurd! Čemu prevoditi Malarmeua na jezik koji niko ne poznaje?' Tad sam napustio svoj jezik. Počeo sam da pišem na francuskom, što je bilo vrlo teško, jer mi po temperamentu francuski jezik ne odgovara: potreban mi je *divlji* jezik, jezik pijanaca. Francuski je za mene bio kao ludačka košulja. Pisati na nekom drugom jeziku je užasavajuće iskustvo. Moram da razmišljam o rečima, o pisanju. Kad sam pisao na rumunskom, činio sam to nesvesno, jednostavno sam pisao. Tada su reči bile nezavisne od mene. (...) Promenivši jezik, odmah sam likvidirao prošlost: potpuno sam promenio život. Čak mi se i sada

²³ <http://fenomeni.me/iskusenje-da-se-postoji-tema-sioran/>

²⁴ *Isto*, <http://fenomeni.me/iskusenje-da-se-postoji-tema-sioran/>

²⁵ Čini se da Emil Sioran, često podliježući protivurječnostima, ovdje kritikuje ono što je upravo odlika njegovog stvaralačkog impulsa, budući da je i te kako, u izlaganjima svog svjetonazora polazio od metafizičkih koncepata, koji su, sami po sebi, gotovo uvijek sumnjivi.

²⁶ Sioran, *Razgovori*, Beograd, Dereta, 2010, str. 14–15.

čini da pišem jednim jezikom koji nije vezan ni za šta, bez korena, stešnjenim jezikom.²⁷ Ovakvim odnosom Emila Siorana prema maternjem jeziku, koji predstavlja suštinu nacionalnog bića, pokazuje se da je biografski uslovljena datost i te kako određujuća za pisca. Pojedinaac uvijek djeluje i razmišlja u ime lično preuzetih vrijednosti, tvdi Žerar Ženet,²⁸ a jezik je samo jedna od vrijednosti utoliko što pretpostavlja uzajamnu uslovljenost sa piscem. Slično navodi i Kasirer, smatrajući da je kultura samoostvarivanje duha, te da njegova intuitivna funkcionalnost stvara jezik.²⁹ Kad su posrijedi Sioranova djela, opravdanost ovakvog viđenja potvrđuje se konsultovanjem literature pojedinih rumunskih poznavalaca Siorana koji ga proučavaju kao pisca duboke rumunske ukorijenjenosti, bez obzira na to što se danas, u velikoj mjeri, tumači kao pisac francuskog jezičkog izraza. „Surprisingly little biographical work has been done on Cioran. Academic monographs have tended to ignore Cioran’s Romanian life and works and concentrate on the major (French) philosophical themes in his work. More recent works in Romania and the Romanian emigre press discuss Cioran in the context of over-all reevaluations of the intellectual generation of the 1930s (...) In France, where Cioran has been exclusively known as a French writer, the question of his Romanian past has only recently come to the fore.“³⁰ Sigurno je, da će se njegovo pisanje različito tumačiti kad se uzmu u obzir nesporne životne datosti koje se odnose na njegov francuski period koji je uslijedio nakon 1937. godine. Međutim, uticaj rumunskog perioda koji sa sobom nosi duh jedne zemlje i istorijske epohe, tvori neponovljivu osobenost Sioranovog izraza i govori u prilog karakteristične zatvorenosti pojedinca u svoje porijeklo, koje predstavlja najistinitiji pokazatelj specifičnosti čovjeka u datom vremenskom okviru. U toj tački, gdje se talože široka, ali sveprisutna značenja prošlosti, upravo se nalazi Emil Sioran. U okviru perioda koji je proveo u Rumuniji, nastala su četiri njegova važna naslova: *Krik beznađa*, njegovo prvo i izuzetno značajno djelo, napisano 1934 godine, zatim *Knjiga o obmanama* i *Transfiguracija Rumunije*,³¹ djela iz 1936. godine, te *Suze i sveci*, posljednja knjiga koju je 1937. godine napisao u svojoj domovini. Opšte uzev, sva ova djela izuzetno su slojevita i nastala su iz identitetske krize i socijalne pogubljenosti rumunskog pisca. Ne samo zbog hronologije, već i zbog stvaralačke strasti kojim je pisan, *Krik beznađa*, predstavlja vrlo

²⁷ *Isto.* str. 21–23.

²⁸ Žerar Ženet, *Umetničko delo; estetska relacija*, Novi Sad, Svetovi, 1998, str. 105

²⁹ Ernst Kasirer, *Filozofija simboličkih oblika*, unos na: <http://hrcak.srce.hr/49412>

³⁰ Zarifopol-Johnston, *n.d.*, str. 10.

³¹ Ovo djelo je od izuzetne važnosti, jer se u upravo u njemu najjasnije očitava Sioranovo zanošenje nacionalizmom i nacionalnom istorijom Rumunije. Možda upravo zbog svoje kontroverzne tematike, ovo je jedino Sioranovo djelo koje nikad nije prevedeno sa rumunskog jezika.

sadržajan uvid u ličnost mladog Siorana, pa se zbog tematske karakterističnosti ovog rada, vrijedi posebno osvrnuti na ovo djelo. Ovo prvonapisano djelo Emila Siorana, intelektualizacijom koja je katkad možda i suviše ambiciozna, stvara dosljedan autoportret mladog čovjeka, (pre)punog silnog, ali destruktivnog nadahnuća. Sa osjećanjem dubokog nezadovoljstva, on neprekriveno i direktno iznosi stavove o sebi i utiske o egzistenciji izvan sebe. Podrobno analizirajući svoje najsuptilnije utiske, Sioran iznosi prikrivene, kontradiktorne, ali najvažnije istine sopstvenog bića, koje ipak ne kani ograničiti samo na svoju unutrašnjost, nego im želi dati univerzalni smisao. „Najdublja subjektivna iskustva jesu i najuniverzalnija, jer se u njima stiže do iskonskog fonda života. Prava interiorizacija vodi ka univerzalnosti, nedostupnoj onima koji ostaju u perifernoj zoni“.³² Uzdižući svoje meditacije na ravan postulata, ovaj nepotkupljivi cinik već tada piše literarnu istoriju rumunskog tla i diskretno, ali sigurno, stupa na prostor najvrjednijih istočnoevropskih pisaca. Ilinka Zarifopol-Džonston navodi da su sva Sioranova djela prerusena autobiografija, te da u njegovim ranijim rumunskim djelima ima utrobnih osobenosti, da je u njima rana života još uvijek svježja i nezarašla, gotovo površinska. Ona su intenzivno lirski i divlja u strastvenom samoiskazu. Imaju varvarsko svojstvo, napravljena su od krvi i suza.“³³ *Krik beznađa* je vapaj dvadesetdvo godišnjeg Siorana, sirovi urlik mladog Rumuna koji očajava nad sobom i svime što ga okružuje. Direktno suočen sa spoljašnjim protivurječnostima i nedostatkom unutrašnjeg saglasja, Sioran pribjegava samoći i razmišljanju o smislu i smrti. Ovaj rumunski, insomnični mislilac, živeći na visokoj životnoj temperaturi, smatrajući da je život privilegija mediokriteta, odolijeva harmoniji života i priznaje samo jedan metod: metod agonije.³⁴ Vođen neposrednim iskustvom sopstvene katastrofe, Sioran priznaje samo istrajavanje u osjećanju ništavila i životnog poraza. „Prava agonija je ona u kojoj prelaziš kroz prazninu u smrt, kad te osećaj svršetka neizlečivo konzumira i kad smrt pobeđuje. U svakoj istinitoj agoniji je trijumf smrti, čak i ako posle trenutaka svršetka nastaviš da živiš“.³⁵ Opsjednut idejom o smrti, determinisan neravnotežom i utučenošću, Emil Sioran rumunskog perioda, spoznaje izolovanost i hroničnu melanholiju koja će ga pratiti tokom cijelog života. U *Sveskama* piše da u Rumuniji melanholija „bez kontura“ prožima sve. On navodi da u gradovima caruje vulgarna

³² Sioran, *Krik beznađa*, Podgorica, Oktoih, 2001, str. 6–7.

³³ „Though all of Sioran’s works are autobiographies in disguise, his earlier Romanian writings have an almost visceral quality: in them the wound of life is still raw, unhealed, close to the surface. They are intensely lyrical, almost savage in their passionate self-expression. They have a barbaric quality; they are made of „blood and tears.“ Zarifopol-Johnston, *n.d.*, str. 14.

³⁴ Emil Sioran, *Krik beznađa*, str. 18–19.

³⁵ *Isto*, str. 21.

melanholija, u selima mračna, podzemna melanholija začinjena nostalgичnim očajem.³⁶ Upravo ta melanholičnost mladog Rumuna, koja nije jenjavala ni u poznom Sioranu, ostala je njegova najvjernija uspomena iz zavičajne, Istočne Evrope. Grčevito se držeći samo svojih unutrašnjih iluzija i opsesija, Sioran na spoljašnjem planu atrofira, jer njegova pohotljiva usredsrijeđenost na unutrašnje nemire, izoštrava njegovu pasivnost prema onome što nije on sam. Iako se Sioranova docnija djela ne ograničavaju samo na prikaz ovakvih beznađa, čini se da su rana saznanja iskustva ove vrste, uveliko odredila ovog pisca, jer je on svoju intimnu dramu uzdigao na nivo sveprisutne egzistencijalne datosti. Sorin Aleksandresku uviđa da je dugačak put koji vodi od konkretne istorijske činjenice do metafizičke drame. Sioranovi rumunski tekstovi pokazuju da je on ovakvu putanju slijedio. Doživljavajući konkretno iskustvo egzila i stalno ga produbljujući, on je u tim dubinama otkrio metafizičko značenje izgnanstva.³⁷ Vječita individua, nadahnuta filozofijom Serena Kjerkegora, zauzima usamljeno stajalište na kojem se poništavaju sva pređašnja vjerovanja. Priželjkuju trijumf ništavila, vjerujući jedino u smisao termitskog samopotkopavanja, Emil Sioran kao da pokazuje vezanost za geografski prostor iz kojeg je potekao. „Sioran, naravno, nije mislilac većine, barem iz zapadnjačke perspektive. Uostalom, i sam je govorio da vizija svijeta koju ima potiče iz njegovog zavičaja, iz dijela svijeta u kojem je jasno da je čovjek *objekt*, a ne *subjekt* istorije.“³⁸ Prisvajajući kolektivne karakteristike istočnoevropskog naroda i balkansku sudbinu vječitog poraza, ovaj Rumun odaje utisak da nikada nije ni napustio svoju zemlju, jer je gotovo u cjelosti zadržao obrasce mišljenja i življenja iz svoje mladosti, iako je, makar prividno, promijenio opsesije zbog kojih je pisao. „In later life, Cioran talked about his childhood with interviewers and wrote about it in his letters and his private journal. His early life, or rather his opinions and interpretations of it, shaped his philosophy.“³⁹ Kad se bavi stvarnošću, Sioranu ni do čega nije stalo koliko do sadržaja koji ispunjavaju prostor njegovog neumitno kontradiktornog bića. Malo je pisaca koji su cijeli svoj život proveli uporno se držeći ništavila, pri-

³⁶ „In Romania, a melancholy „without contours“ pervades: „in the cities, reigns a vulgar melancholy, and in the villages, a somber, underground melancholy spiced with nostalgic despair.“ Citirano u: Ilinca Zarifopol-Johnston, str. 36.

³⁷ „The path that leads from a concrete historical fact to metaphysical drama is long, the Romanian texts show that it was rigorously followed by Cioran. Living the concrete *experience* of the exile and constantly deepening it, he discovered in its depths the *metaphysical* meaning of the exile.“ Citirano u: Iulian Boldea, „E.M. Cioran. History and Exile“ u: *EUROPEAN ACADEMIC RESEARCH*, VOL. I, ISSUE 6, 2013, str. 920.

³⁸ Muharem Bazdulj, „Kad Emil kaže da se boji“ u: *Vreme*, br. 1057, 2011. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=984699>

³⁹ Zarifopol-Johnston, *n.d.*, str. 25.

znajući životu jedva osrednju vrijednost. Mijenjajući beznađa kao košulje,⁴⁰ Emil Sioran je spoznao tajnu prilagođavanja životu i odupirao mu se, uprkos njemu samom. U tom kretanju od jednog do drugog beznađa, ovaj mislilac je omeđio sopstveni prostor, preoblikujući prah u izvor vječite živosti, ostajući vičan jedino apsolutnoj pometnji. Držeći se misli da „spoznaja večnosti zavisi od *intenziteta* subjektivnog doživljaja“⁴¹, on se približava vječnosti, iako opet onoj partikularnoj, čije granice su samo njemu poznate i dostupne. Pišući knjige, koje sam naziva maskiranom autobiografijom,⁴² Sioran uspijeva sačuvati svoju prošlost od kapitulacije, a čestim evociranjem najranijih rumunskih uspomena, izoštrava pogled ka svom polazištu i prostoru koji ga je oblikovao. „Znate, ja sam rođen u jednom malom selu u Karpatima, u Rumuniji. Kad sam bio mali, sve vreme sam provodio napolju, u planinama, od jutra do mraka, kao divlja životinja. Kad sam napunio deset godina, roditelji su me poslali u grad. Još se sećam toga putovanja kad su me vozili konjskim kolima; bio sam potpuno očajan. Odvojili su me od mojih korena, i u toku toga puta koji je trajao sat i po, predosetio sam neki nepopravljivi gubitak“.⁴³ Snažan pesimistički naboj njegovog stvaralaštva, naročito djela *Krik beznađa* o kojem je ovdje riječ, javljao se kao odgovor na postojeće stanje, jer Sioranova djela nemaju izravno pesimističku poruku, već pozadinu. „Zar sve ono što sam video u svom životu nosim u sebi? Plaši me pomisao da su se svi pejzaži, knjige, žene, vulgarnosti i uzvišene vizije kondenzovale u jednom mozgu i da se deo prošlosti čovečanstva aktuelizovao u jednoj svesti. Te misli, vizije, aspekti i predmeti izgleda da nisu postali suptilniji u tkivima nervne supstance, niti su se istanjili do providnosti u medijumu neshvatljive finoće, već su se, imam utisak, preselili u mene kao stvarnost, tako da deo postojanja pritiska moju unutrašnju beskonačnost.“⁴⁴ Vjerovatno ni sam pisac za života nije sasvim jasno razlučio koliko, ne samo svoju unutrašnju matricu, već i pisanje, duguje ranim životnim indikacijama koje je upijao. Slijedeći dramatiku koja ga je oblikovala, nije mogla da se ne razvije jedna rječita, nedvosmislena paralela između grozničavosti Sioranove mladosti i načina njegovog kasnijeg pulsiranja, bez obzira na vrijeme i prostor koji se ispriječio između. Ako pažljivo pratimo rumunske prilike iz perioda kad je Sioran stasavao, njegove mladalačke doživljaje i utiske o zbilji, čini se da je u njegovoj prošlosti sve sadržano: „Ako je čitamo pažljivo, shvatamo da je tu sve objašnjeno. Posle toga su samo

⁴⁰ Sioran, *Silogizmi gorčine*, Novi Sad, Rad, str. 112.

⁴¹ Sioran, *Krik beznađa*, str. 60.

⁴² Sioran, *Razgovori*, str. 101.

⁴³ *Isto*, str. 86.

⁴⁴ Sioran, *Krik beznađa*, str. 100.

komentari...⁴⁵ Konvulzivna egzistencija kakva je Sioranova, svoju napetost, makar djelimično, duguje nadražajima kontekstualnog okvira koji je stvaraju. Određenja uslovljena rođenjem i socijalizacijom, nužno usmjeravaju jedinku, ipak, bez obzira na izgleda da se ona kasnije suzbiju, te fundamentalne datosti ne mogu se prevazići. Dopuštajući da se traga za novim značenjima i suštinom, stvaralaštvo Emila Siorana, bogato nestalnošću forme, kontradiktornošću sadržine i slojevitošću značenja, ne dopušta bilo kakvo drugo tretiranje do neposredno, ali pritom, uzimajući u obzir sve aspekte njegovih životnih faza i njihovih specifičnosti. Sioran je napustio Rumuniju krajem 1937. godine, nakon što je dobio stipendiju za nastavak studija u Parizu. Ako izuzmemo jedinu posjetu Rumuniji, između 1940-41. godine, Sioran se više nije vratio u svoju zemlju, međutim, nikad sebe nije doživljavao kao francuskog pisca. „Surprisingly, Sioran wasn't even French: he came from an obscure corner of Eastern Europe, from a country few people in Paris had heard (or cared) about. And he wasn't even young, though he burst upon the French intellectual scene in 1949 as a certifiable *enfant terrible*. He was thirty-eight, and before deciding to write in French, he had published, before the war, several books in his obscure native language.”⁴⁶ Sioran je počeo da piše na francuskom tek 1947. godine, poslije gotovo desetogodišnjeg boravka u Parizu. Nakon što je napustio rumunski jezik i počeo pisati na francuskom, njegova djela, kako sam priznaje, izgubila su jednu vrstu spontanosti, jer je njegov središnji cilj pisanja bio da učini da se u knjizi ne osjeća stranac.⁴⁷ Boraveći u zemlji u kojoj se nedostatak metafizičke mašte kompenzira političkom,⁴⁸ Sioran je napisao nekoliko značajnih djela: *Brevijar poraženih*, knjiga pisana u periodu od 1941. do 1944. godine, objavljena u Francuskoj tek 1993. godine, *Kratak pregled raspadanja*, prva Sioranova knjiga pisana na francuskom, 1949. godine, *Silogizmi gorčine*, fragmentirano, ali suštinski opširno djelo iz 1952. godine, *Iskušenje da se postoji*, djelo nastalo 1956. godine, te veoma značajna, ranije pominjana, knjiga *Istorija i utopija* iz 1960. godine, o kojoj će u ovom poglavlju biti više riječi, ne samo zbog njene specifičnosti, već zbog činjenice da je i sam Sioran posebno naglašavao značaj ovog djela. U ovom djelu Sioran obrazlaže svoje antiistoricističke stavove i iznosi svoja viđenja odnosa zapadnog i istočnog dijela Evrope, te na temelju tih određenja rasvjetljava ideološke momente i na taj način smjelo prevrće i tumači istorijske materijale evropske baštine. Dragoš Kalajić primjećuje da članove egzilne reprezentacije rumunske kulture koju čine Emil Sioran, Mirče Elijade, Stefan Lupasko, Vintila Horijsa i Ežen

⁴⁵ Sioran, *Razgovori*, str. 86–87.

⁴⁶ Zarifopol-Johnston, *n.d.*, str. XV.

⁴⁷ Sioran, *Razgovori*, str. 37.

⁴⁸ *Isto*, str. 20.

Jonesko, bez obzira na različite okvire unutar kojih djeluju, povezuju bar tri osnovne odlike: fascinantna memorija svjetskog trezora kulture, izvanredna uzvišenost pogleda koji lako prevazilazi ne samo granice disciplina, spoznaja i stvaranja, već i uslovljavanja prostora, vremena ili istorije, te nepomirljivi prezir spram osnovnih ideja i institucija moderne kulture i civilizacije.⁴⁹ U *Istoriji i utopiji*, Emil Sioran se najposrednije obračunava sa aktuelnim civilizacijskim datostima i osporava ih, nastojeći da odbrani ona istinska, fundamentalna određenja. U prvom dijelu knjige Sioran upoređuje različite ideološke i istorijske datosti dva, civilizacijki suprotstavljena dijela Evrope, i u tom se dijelu jasno uviđa Sioranovo antizapadno stajalište. Zanimljivo je prvo poglavlje knjige *O dva tipa društva – Pismo dalekom prijatelju*. U tom dijelu Sioran se obraća rumunskom prijatelju i negira da se sveo na francuske okvire i tuđ jezik: „Koliko kafa ispijem, koliko cigareta popušim, koliko puta pogledam u razne rečnike dok napišem koliko-toliko pravilnu rečenicu na ovom nedostižnom, po mom mišljenju odveć plemenitom i odveć otmenom jeziku. To sam, na nesreću, uvideo tek posle, kad je bilo prekasno da odustanem od toga da na njemu pišem, inače nikad ne bih ostavio naš jezik.“⁵⁰ Ovaj svojevrsni obračun sa civilizovanim zapadom, koji inicira braneći „divlju“ civilizaciju, priznanje je balkanskoj (anti)kulturi, koja ključa na teritoriji geografski određenoj Evropom, ali duboko suprotstavljenoj njenim osnovnim, zapadnim tekovinama. „Među civilizovanim ljudima sám sebi izgledam kao uljez, kao troglodit zaljubljen u trošnost, utonuo u prevratničke molitve.“⁵¹ Kultura hordi, istorija opterećenih naroda zabačenog, dekadentnog dijela evropskog tla, uveliko je strujala Sioranovim krvotokom. Siguran da je duhovno nasljeđe koje je obezbijedeno i uslovljeno precima, nepromjenljiv u svojoj osnovi, bez obzira na nastojanja da se kao takvo izuzme ili zaobiđe, Sioran piše: „Često dolazim u iskušenje da izmislim za sebe drugu genealogiju, da odbacim svoje pretke, da izaberem sebi pretke među onima koji su, u svoje vreme, znali da narode zavijaju u crno, nasuprot mojim precima, našim precima – skromnim i ucveljenim, obhrvanim silnim nesrećama, stopljenim sa blatom – koji su stajali pod vekovnim prokletstvom.“⁵² Nastavljajući u sličnom stvaralačkom raspoloženju, Sioran u narednim poglavljima ovog djela, suprotstavlja jačinu životnog nagona balkanskih, istorijom osuđenih zemalja, zapadnom duhu. Stajući na stranu zemalja među kojima je i ona koju je napustio, priznaje da u njima vidi posljednji podsticaj Evropi, „zato što ih hiljadu razloga nagoni da

⁴⁹ Vidi: Sioran, *Istorija i utopija*, Čačak – Gradac, Gradac K, 2009, predgovor Dragoša Kalajića

⁵⁰ *Isto*, str. 7

⁵¹ *Isto*, str. 21

⁵² *Isto*, str. 21–22

jače viču od onih prosvćenih ljudi koji više nisu u stanju da viču.“⁵³ Danilo Kiš piše da postoji neka čudna naslada u gorčini samouništenja, u toj paklenoj mješavini sažaljenja i sadizma, suza i smijeha, padanja i trijumfovanja.⁵⁴ Sioran uviđa da novonastalo doba i civilizacijski okvir onemogućavaju nastanak vrijednosnog prevrata i velikih djela, što je i te kako uslovljeno jačanjem sklonosti ka utopiji. No, sa druge strane, priznajući da čovjek djeluje jedino kroz opčinjenost nemogućim i da društva koja su nesposobna da stvore utopiju neminovno propadaju⁵⁵, ovaj autor priznaje smisaonost utopije. Istorija i utopija su u određenom smislu suprotstavljene, iako utopija nerijetko ima tendenciju da podržava i stimulise istoriju. „Na neki način, utopija *iskupljuje* istoriju. Posmatrajte biračko telo u Francuskoj, na primer: kad ne bi bilo njegove utopijske komponente, to bi bila svađa prodavaca.“⁵⁶ Stojeći između istorije koja je odredila potčinjenost balkanskih zemalja i utopije koja je takvu istoriju omogućila, Sioran je sklon okarakterisati istoriju kao negaciju morala. „Za ljude iz Istočne Evrope, koji su uvek bili predmet istorije, ona je grozna stvar. Uvek sam imao jednu, da kažemo, neprijatnu viziju stvari. Ali od trenutka kad sam otkrio istoriju, izgubio sam svaku iluziju.“⁵⁷ Sa druge strane, Sioran sklonost ka utopiji pripisuje naivnosti. Sioran smatra da utopija nije imala pogodnu osnovu da se razvije, dokle god je hrišćanstvo zadovoljavalo duhovnu stranu naroda.⁵⁸ Diskvalifikujući um, društvene utopije utabale su put za prohodnost ideologija. Hvatajući se u koštac sa onim što je nesvodljivo u istoriji, utopije proističu iz neophodne nade i duhovnog nedostatka naroda. „Ideologije su uzgredan proizvod i takoreći izraz mesijanističkih utopijskih vizija.“⁵⁹ Dakle, čini se da je Sioran u *Istoriji i utopiji* dao sebi prostora da se obračuna sa besmislenim istorijskim aspektom i sa promašenim formulama utopističke svijesti naroda. Nije se uzdržao da se ne obračuna i sa komunizmom. Ovaj vječiti antikomunista, iako po svojim poznijim tvrdnjama ubjeđeni ljevičar, smatrao je da je komunizam posljedica prezasićenosti čovjeka tradicionalnim vrijednostima, te da su utopističke društvene krize u većoj ili manjoj mjeri obilježene komunističkim temama.⁶⁰ *Istorija i utopija* je djelo koje pokazuje koliko je idealno zamišljanje budućnosti u sprezi sa negativnim

⁵³ *Isto*, str. 34.

⁵⁴ Danilo Kiš, „Pohvala spaljivanju“ u *Susreti*, broj 11, 1957, str. 929.

⁵⁵ Sioran, *Razgovori*, str. 20.

⁵⁶ *Isto*, str. 21.

⁵⁷ *Isto*, str. 52.

⁵⁸ Sioran, *Istroija i utopija*, str. 79.

⁵⁹ *Isto*, str. 83.

⁶⁰ „Dužina veka koji će komunizam doživjeti zavisice od brzine kojom će potrošiti svoje zalihe utopije“.

Isto, str. 84–85.

istorijskim iskustvom. Iako nedostižna, ta buduća idealistička tvorevina, svrshodna je jer predstavlja predmet istrajavanja jednog naroda, uprkos zbilji. Ona je potrebna, jer predstavlja kohezivni momenat i nadu u opstanak, u vremenu koje poništava izgleda za pobjedu nad neminovnošću, ali je istovremeno i izraz slabosti i neizvalačenja pouke iz istorijskih iskustava. Djelo o kome je ovdje riječ, previše je balkanistički i nihilistički obojeno da bi ga mogli proglasiti izravno francuskim djelom. Iako je pisano između 1957. i 1960. godine, kada je Emil Sioran već uveliko pisao pariske biografske redove, ovo djelo predstavlja reakciju na zapadni oblik civilizovanosti i kritiku dekadentnog zapadnog čovjeka sa aspekta pojedinca koji to opservira sa suprotstavljenog stajališta. Sioranovi stavovi izloženi u ovoj knjizi, suštinski su izuzetno antizapadni, te u određenom smislu, predstavljaju rehabilitovanje njegovog istočnoevropskog porijekla. Ovim djelom Sioran je oživio rumunski dio sebe i karakterističnim pisanjem, bez rigidnih istina i krajnjih određenja, pokazao nepristajanje na bezuslovno adaptiranje i duhovnu asimilaciju. „Sve u svemu, u poređenju s mladićem kakav sam bio, ja sam sada ono što Francuzi zovu neuspeo, neko ko je promašio život. Jadnik. Zbog te grandiozne ideje koju imam o svojoj mladosti.“⁶¹ Značajnim i sadržajnim otvaranjem pitanja koja se tiču istorijskih uslovljenosti društvenih prilika u Evropi i problematike utopijske vizije budućnosti, Sioran još jednom pokazuje da je „stvaralačka vitalnost sazdana od zalihe prošlosti“,⁶² te da je vizija zbilje i širih društvenih tokova često, racionalno ili ne, genetski uslovljena. „Ne bi trebalo izgubiti iz vida da stvaralaštvo koje bi se bezuslovno povinovalo društvenoj stvarnosti i društvenoj organizovanosti, ne bi imalo izgleda da stvori jedan nov, svoj svijet, koji bi bio bitno različit od svih postojećih svetova. Sigurno je, međutim, da se djelo ne bi često ni rodilo, ako bi izostala stvaraočeva tamna i neprozirna subjektivnost, ako bi ostala njegova neočekivana „krivica“.“⁶³ Ako bi objektivno pisanje bilo moguće, onda bi trebalo voditi računa o svođenju sveopšte literarnosti na vrijednosnu specifičnost i adekvatnost umjetničkog djela u produkciji autentične, stvaralačke svijesti. Dovoditi neko književno djelo u vezu sa višesmislenim, krupnim planom aktuelnosti, nesumnjivo znači vezati to djelo za piščev kulturni okvir koji pretpostavljamo. Umjetnička kontemplacija je rijetko sasvim jasna i lako uhvatljiva, pa je tumačenje djela i stvaralačke podloge neodvojiva od unutrašnjeg utiska koji djelo stvara i oblikuje. „Kritička refleksija ne iscrpljuje nikad delo koje uvek oseća kao nešto van svog domašaja: težnja kritičke refleksije da unese više svetlosti nije uzaludna, iako je ona

⁶¹ *Isto*, str. 26

⁶² Čezare Paveze, *Dnevnik 1935–1950*, Beograd, LOM, 2016, str. 73

⁶³ Božović, *n.d.*, str. 77

samo donekle u stanju da osvetli neprozirnu tamu u koju je stupila.⁶⁴ Sioranov kasniji stvaralački period je bogat, iako je fragmentiran i vrlo kontradiktoran, što u izvjesnom smislu podsjeća na njegov rumunski period. Prirodno određenje Sioranovih kasnijih djela podliježe utisku da ona izmiču relativnosti budućnosti i vraćaju se u prošlost, obrađujući najuzvišenije i najposrednije teme karakteristične za djela iz njegovog ranijeg stvaralačkog perioda. Dakle, umjesto da nastoji da se istinski suoči sa sobom, sa svojim vanprostornim i vanvremenskim utemeljenjima, on se okrenuo prema istoriji. U periodu od 1964. do 1987. godine, što u ovom radu nazivamo docnijim francuskim periodom, Sioran je napisao sljedeća djela: *Pad u vreme* (1964), *Zli demijurg* (1969), *O nezgodi biti rođen* (1973), *Raspinjanje* (1979) *Sveske* (1957–1972), *Vežbe iz divljenja* (1986) i *Priznanja i anateme* (1987). Iako su Sioranova djela iz ovog perioda posredno vezana za njegovu prošlost, ona nijesu izravno biografska, iako katkad uključuju izuzetno izraženu samorefleksivnost. Opravdano bi bilo pretpostaviti da Sioranovo unutrašnje iskustvo, koje predstavlja građu i fundamentalnu materiju njegovih djela, unosi specifičan poredak kontradiktornih evropskih vrijednosti u njegov stvaralački proces. „Cioran’s later writings are more intellectual and less obviously autobiographical. In them, any trace of the process of thought elaboration is eliminated, but the *bons mots*, the aphorisms, the paradoxes, spectacular as they are as linguistic and intellectual tours de force, retain their confessional and intimate, „lived“ quality; they are as much *cris du coeur* as they are philosophical fireworks, or as Cioran himself put it, they remain „tears turned into thoughts“. They are still about the same „juvenile errors“, but Cioran is now a contemplative commentator on his own past.“⁶⁵ Ukus najranijih iskustava koja ovaj pisac nosi u sebi, ukus njegove mladalačke zaslijepljenosti i nemoći pred beznađem, u ovom stvaralačkom periodu Emila Siorana, nijesu duboko prisutni i eksplicitno stvaralački eksponirani. Ipak, kao što ćemo vidjeti analizirajući jedno važno djelo iz ovog perioda *Pad u vreme*, u kojem eskaliraju kritika vjere i optimizma, kao i obrušavanje nad svakom mogućnošću nadanja i raja, Sioran i u ovim docnijim djelima, zadržava svoj nihilistički ton i ubojito se obračunava sa svim onim sa čim je u nesaglasju. *Pad u vrijeme*, njegovo imponantno djelo, izraz je njegove duboko ukorijenjene filozofije nepripadanja i negiranja istinske ljudske misije i smislenosti egzistencije. U ovom djelu, napisanom 1964. godine, Sioran naglašava da svako uvjerenje proizilazi iz varvarske osnove koja je kod većine ljudi sačuvana uprkos vremenu.⁶⁶ U ovom djelu,

⁶⁴ Gaetan Picon, *Pisac i njegova senka*, Beograd, Kultura, 1965, str. 81.

⁶⁵ Zarifopol-Johnston, *n.d.*, str. 11.

⁶⁶ Sioran, *Pad u vreme*, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, 2008, str. 55.

Emil Sioran se osvrće na nesuvislost životnog istrajavanja kroz vrijeme, tvrdeći da je život „nestrpljiva težnja ka padu, ka obeščašćenju devičanskih samoća duše putem dijaloga, iskonska i svakidašnja negacija Raja.“⁶⁷ Pišući ovo djelo, Sioran podvlači svoj stav da nijedan događaj ne zadržava najmanju važnost, nakon što se prestane vjerovati da je budućnost dovoljno sadržajna da po sebi čini vječnost suvišnom.⁶⁸ Sioran vjeruje da je ljudsko biće nesposobno da pobijedi potencijalne patnje, te šopenhauerovski nagovještava da je jedino izvjesno naći nasladu u toj patnji i na taj način joj umanjiti značaj. „Budući da smo nesposobni da pobedimo svoje muke, preostaje nam da ih negujemo i nalazimo u njima zadovoljstvo.“⁶⁹ Emil Sioran je u ovoj knjizi dao razuđenu i široko obrazloženu platformu poniženog, predvidljivog i slabog čovjeka, nastalog na osjećanju samoće i nesigurnosti. Lajtmotivska osnova cjelokupnog djela *Pad u vrijeme*, očitava se u otpadništvu ljudske vrste, u civilizacijskoj bolesti koju ljudi nose u sebi, a koja ne može biti prevaziđena. Strah od smrti, koji određuje sve čovjekove osobine i inferioran položaj, smjestio je čovjeka među neotmene plašljivce, odaljevši ga od života i kontinuiranog smisla, što Sioran posebno akcentuje. „Ako je normalno umreti, nije normalno dugo ostajati u razmišljanju o smrti ili na nju pomišljati u svakoj prilici. Onaj ko nikada od nje ne odvraća svoj duh pokazuje egoizam i taštinu; kako živi prema slici koju drugi imaju o njemu, ne može da prihvati misao da jednog dana ne bude ništa...“⁷⁰ Emil Sioran smatra da je zlo jedan od pokretačkih impulsa čovječanstva, a istorija zamka koja to zlo koristi kako bi se obračunala sa ljudskom vrstom. U tom smislu, *Pad u vrijeme* predstavlja priznavanje hroničnog ljudskog poraza, „klopke iz koje izlaz, zapravo, ni ne postoji“⁷¹, a Sioran je vjesnik takve sveprisutne uzaludnosti. Ne odbacujući svoju uobičajenu sklonost da daje generalizovane i rigidne zaključke, Emil Sioran i ovim djelom pokazuje eruptivnost mišljenja i nedvosmislenu tendenciju ka destruktivnom promišljanju istorijskih tokova i određenosti ljudskog bića. Pošto je načelno utvrdio dominantne determinisanosti ljudskog bića i njegove sudbine, Sioran ih je stavio naspram vremena, tog „surogata apsolutnog“⁷², koje nije stvoreno da se spozna i koje svojom neuhvatljivošću doprinosi tragediji ljudskog bića. „Kad sadašnja večnost prestaje da bude Božije vreme da bi postalo Đavolsko vreme, sve se kvvari, sve postaje stalno ponavljanje nepodnošljivog, sve tone u

⁶⁷ Sioran: *Tumačenje pada*, unos na: <http://fenomeni.me/sioran-tumacenje-pada-tema-sioran/>

⁶⁸ Sioran, *Pad u vreme*, str. 81.

⁶⁹ *Isto*, str. 94.

⁷⁰ *Isto*, str. 96.

⁷¹ Nebojša Milenković, *Sioranov pad u vreme*, unos na: <http://blog.b92.net/text/17768/SIORANOV-PAD-U-VREME/>

⁷² Sioran, *Pad u vreme*, str. 128.

bezdan u kojem uzalud računamo na rasplet, u kojem trunemo u besmrtnosti. Onaj ko padne u njega okreće se i prevrće, uzrujava bez dobiti i ne stvara ništa. Tako svaki oblik neplodnosti i nemoći ima u sebi nešto od pakla.⁷³ Jasno je da je Sioranova spisateljska pozicija manifestacija piščevog vlastitog odnosa prema manjkavosti dostupnih odgovora i ograničenosti ljudske spoznaje. Čovjek je nemoćan pred iskonskim pitanjima od kojih zavisi i koja ga uslovljavaju, a upravo je ta određenost nepoznatim i neuhvatljivim, osnovn tragičnosti egzistencije čovjeka, koji pliva u vremenu, a ne zna njegovu dubinu. Umjetnička istina Emila Siorana nije upitna, on cijelim svojim stvaralačkim bićem brani svoje lične utiske, jer on govori samo u svoje ime, saopštavajući iskonske istine svog bića. „Onaj ko govori u ime drugih vazda je prevarant. Političari, reformatori i svi oni koji su našli kakav opšti izgovor – varalice su. Jedino laž umetnika nije potpuna, jer on izmišlja samo sebe.“⁷⁴ Na ovom mjestu valja istaći da se bogatstvo izražajne sažetosti ovog pisca, temelji na njegovom već poznatom stilu koji seže još od njegovog prvog djela *Krik beznađa*. Iako je u periodu kad je pisao ovu knjigu, već dugi niz godina bio u Francuskoj, veoma malo je izvjesno da se duhovni temelj Emila Siorana u bilo kom smislu promijenio. „Hence a contradiction arises in Sioran’s later work, for although he has abandoned his native language and the lyrical mode and shifted the focus from self (and self-expression) to the „metaphysical plane of generic humanity“ (more specifically, the decadent West), he has not abandoned his original scale of values in which all those „dynamic madnesses“, totalitarianism included, are privileged.“⁷⁵ Kulturni okvir Sioranovog porijekla koji se djelimično očitava u svakom Sioranovom djelu, o čemu god da piše, jasno govori u prilog tome da ovaj pisac nije poprimio ništa od stila i načina pisanja karakterističnog za francuske pisce tog perioda. Ne postoji umjetnik koji bi stvarao djela koja ne podržavaju njegov autentični duhovni poredak. Sve ono duhovno što podstiče stvaralački momenat određeno je iskonskom atmosferom koja, kad se jednom formira, više ne zavisi od prostorne uslovljenosti. S tim u vezi, Francuska je Sioranovo pisanje mogla obilježiti samo u smislu pojačavanja njegove početne, rumunske stvaralačke baze, bez mogućnosti da stvori autentičnu nadgradnju koja će je neutralisati. Aleksandar Hercen u knjizi *Prošlost i razmišljanja* piše da je u svom istinskom djelu pisac uvijek nacionalan, jer bilo šta da radi, bilo kakav cilj ili ideju da ima dok stvara, on uvijek izražava, htio to ili ne, neke odlike karaktera svog naroda; i izraziće ih dublje i slikovitije nego nacionalna istorija.⁷⁶ Na koncu, očito je da

⁷³ *Isto*, str. 130.

⁷⁴ Sioran: *Tumačenje pada*, unos na: <http://fenomeni.me/sioran-tumacenje-pada-tema-sioran/>

⁷⁵ Zarifopol-Johnston, *n.d.*, str. 146.

⁷⁶ Citirano u: Tarkovski, *n.d.*, str. 163.

se Sioran, analitičnim i studioznim promatranjem čovjekovog pada u neminovnu kataklizmu disanja, obračunava sa vječitim poklicanjem pred jačim, sa ličnom istorijom poraza, koju opsjenarski izvlači kao argument u svakoj polemici sa životom. Ipak, takve polemike nikad ne daju rezultat u njegovu korist, jer je ipak, balkanski duh nastao na iskustvu poraza koje onemogućava da se istorija porekne, a pad u vrijeme izbjegne.

Literatura:

- Boldea, Iulian, „E.M. Cioran. History and Exile“ u: *EUROPEAN ACADEMIC RESEARCH*, VOL. I, ISSUE 6, 2013.
- Božović, Ratko, „Stvarnost i umjetnost; Djelo – prevazilaženje, a ne kopija stvarnosti“ u *Stvaranje*, broj 1, 1976.
- Jonesko, Ežen, *Čovek pod znakom pitanja*, Čačak, Gradac, 1990.
- Kiš, Danilo, „Pohvala spaljivanju“ u *Susreti*, broj 11, 1957.
- Maftai, Mara Magda, „Ideological mistakes of Louis Ferdinand Celine and Emil Cioran“ u *Journal of Romanian Literary Studies*, Issue no. 5, 2014.
- Marković, Mihailo, *Humanizam i dijalektika*, Beograd, Prosveta, 1967.
- Paveze, Čezare, *Dnevnik 1935–1950*, Beograd, LOM, 2016.
- Penčić, Sava, „Vladan Desnica: Proljeća Ivana Galeba“ u *Susreti*, br. 4, Titograd, 1958.
- Petreu, Marta, *Jonesko u očevoj zemlji*, Vršac, KOV, 2011.
- Pikon, Gaetan, *Pisac i njegova senka*, Beograd, Kultura, 1965.
- Sioran, Emil, *Istorija i utopija*, Čačak, Gradac, 2009.
- Sioran, Emil, *Krik beznađa*, Podgorica, Oktoih, 2001.
- Sioran, Emil, *Moja zemlja*, Vršac, KOV, 1998.
- Sioran, *Razgovori*, Beograd, Dereta, 2010.
- Tarkovski, Andrej, *Vajanje u vremenu*, Beograd, Umetnička družina Anonim, 1999.
- Zarifopol-Johnston, Ilinca, *Searching for Cioran*, Bloomington, Indiana University Press, 2009.
- Ženet, Žerar, *Umetničko delo; estetska relacija*, Novi Sad, Svetovi, 1998.

Online izvori:

- Bazdulj, Muharem, Kad Emil kaže da se boji unos na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=984699>, očitano 9. 11. 2015
- Kasirer, Ernst, Filozofija simboličkih oblika, unos na: <http://hrcak.srce.hr/49412>, očitano: 20. 8. 2016

- Milenković, Nebojša, Sioranov pad u vreme, unos na:
<http://blog.b92.net/text/17768/SIORANOV-PAD-U-VREME/>
očitano: 23. 4. 2016
- Simion, Euđen, Sioran – mitologija nedovršenosti, unos na:
<http://hiperboreja.blogspot.com/2016/02/sioran-mitologija-nedovrsenosti-euen.html>, očitano: 27. 2. 2016
- Sioran, Tumačenje pada, unos na:
<http://fenomeni.me/sioran-tumacenje-pada-tema-sioran/>
očitano: 17. 5. 2014.

Sladana KAVARIĆ

CAUSES OF POLITICAL AND CRITICAL PRACTICE IN LITERARY WORKS OF EMIL CIORAN

Believing that artists are shaped by the social and cultural system from which they originate, the starting point of the author of this paper is the assumption that Emil Cioran is an engaged writer, in the broader sense of the word. The main objective of the paper is to analyze the reflex of political engagement in literature, with special emphasis on the works of this writer. Bearing in mind the experience of the Balkans and its controversial past marked by nationalist activities in the framework of the Romanian Iron Guard, it is certain that, even though he renounced his past, Emil Cioran could not avoid restoring previous experience in his work. The continuity of survival of the Romanian experience in Cioran's work is illustrated by comparing the different stages of the writer's life, analyzing the most significant works from different periods, and indicating the permanent features of his work.

Key words: *engaged literature, political context, cultural context, Cioran*

UDK 821.111.09-31

Izvorni naučni rad

Adnan HASANOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

adnan.hasanovic@uninp.edu.rs

Amela LUKAČ-ZORANIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

a.zoranic@uninp.edu.rs

„NESTANAK“ PROŠLOSTI U ROMANU *FLOBEROV PAPAĀAJ*

U ovom radu autori nastoje da na primjerima iz teksta ilustruju i predstave mogućnost interpretacije romana *Floberov papagaj*, britanskog autora Džulijana Barnsa, kroz teorijske postavke o historijskoj metafikciji kod Linde Hačion i slijedeći ideju Umberta Eka o konceptu postmodernog (prema kojoj „postmodernizam je oblik narativnosti koji podrazumijeva da je sve već prije rečeno...“). U radu dominira analiza u postmodernom ključu u kojoj se u obzir uzima i francuski kontekst koji je značajno uticao na Barnsovo stvaralaštvo kao i na njegov odnos prema književnosti uopće.

Ključne riječi: *autor, narator, prošlost, historija, biografija, autobiografija*

Godine 1984, Barns je objavio roman, *Floberov papagaj* (org. *Flaubert's Parrot*), kojim se u određenom smislu probio na svjetskoj književnoj sceni. Objavljivanje romana imalo je poseban značaj i za samog Barnsa jer navodi da osjeća „ogromnu ljubav za taj roman“¹, dodajući obrazloženje da je to knjiga koja ga je „pokrenula“². Eksperimentalan i po formi i po sadržaju, *Floberov papagaj* se predstavlja kao dokumentarna literatura o čuvenom književniku Gustavu Floberu (*Gustav Flaubert*, 1821–1880) koju piše engleski liječnik, udovac, Džefri Brajtvajt (*Geoffery Braithwaite*).

Ovo je eruditsko i razigrano djelo, izuzetno vješta mješavina *književnih budalaština* i *visoke ozbiljnosti*, kako ga je kritika pohvalno ocijenila. Svjesna implikacija *Floberovog papagaja*, pošto se ne može znati sve o prošlosti, o

¹ „Julian Barnes in Conversation“, *Cercles*, 4, 2002, 255-69, str. 256, prijevodi sa engleskog jezika u ovom radu, djelo su autora, www.cercles.com

² Isto.

njoj ne možemo znati ništa; ali njegov stvarni učinak – i njegov uspjeh – je da predloži nešto drugo: da relativno potvrdi ideju istine umjesto da je rastače, da poteškoće pronalaženja onoga kako su se stvari odvijale ne opovrgava već im provjerava autentičnost.

Brajtvajtova knjiga izrasta iz otkrića da postoji više od jednog punjenog papagaja u Normandiji koji je identificiran kao ptica koju je Flober pozajmio dok je pisao „Un Coeur Simple“ (1877; prijevod: „Siroto srce“) i razvija se u suptilna, duhovita nagađanja o vezi između života i umjetnosti, upućenosti ljudske ličnosti, prirode slave, i mnogim drugim temama. Tu je i lukav, ali veći naglasak na Brajtvajtovu autobiografiju i, kao i obično u vezi sa Barnsom, ozbiljna rasprava o prirodi i smislu bračne ljubavi. Roman je eklektičan po formi: uključuje alternativne hronologije Floberovog života, rječnik pojmova o autoru, Brajtvajtov ispitni rad o Floberu, i prikaz Flobera kako bi mogao biti napisan od strane njegove ljubavnice, Lujze Kole.

Uvodne stranice romana daju nam neke naznake o historijskoj temi i načinima na koje će je Barnes razviti na stranicama koje slijede. U prvom poglavlju, nalazimo Brajtvajta kako posjećuje grad Ruen i komentariše statuu Flobera koja je tamo podignuta u *Place des Carmes*. On nas podsjeća da „ova statua nije originalna. Nijemci su odnijeli prvog Flobera 1941. godine, zajedno sa ogradama i zvekirima“ (Barnes 1990: 11). Zamjena originalnog kipa Floberovog papagaja povjerena je, narator nas upućuje, ljevaonici u Châtillon-sous-Bagneux (Barnes 1990: 12). Brajtvajt je skeptičan po pitanju uvjeravanja ljevaonice da će ova nova statua trajati, uz napomenu da „ništa drugo u vezi sa Floberom nikada nije trajalo. Umro je malo prije više od stotinu godina, a sve što je od njega ostalo je papir“ (Barnes 1990: 12).

Brajtvajt ima mnogo razloga za povratak u Ruen. Navodno, on je tu da sazna što više o Floberu, ali on je tu i da se suoči sa nekim duhovima iz svoje prošlosti. Borio se ovdje u sklopu savezničkih snaga 1944. godine, i u posjeti je mjestu gdje su se ove snage iskrcale (Barnes 1990: 13). Također je posjetio i Bayeux, „kako bi ispitao onu drugu invaziju preko Kanala od prije devet vjekova“ (Barnes 1990: 14), Brajtvajt pokušava da poveže svoje sopstvene historijske postupke s onima iz ranijih vremena; on traži značenje kroz kontinuitet u historiji, ali ostaje emotivno otuđen: „uspomene su izašle iz skrovišta, ali ne i emocije; čak ni sjećanje na emocije“ (Barnes 1990: 14).

Na kraju ovog razmišljanja, on postavlja pitanje „Kako da iskoristimo prošlost? Možemo li ikada to učiniti“ i upozna je nas sa onim što će biti jedna od njegovih mnogih analogija o historiji:

Kada sam bio student medicine, neke šaljivdžije na plesu na kraju semestra pustile su u dvoranu prase koje je bilo umrljano mašču. Ono se probijalo između nogu, izbjegavalo hvatanje, puno cvilio. Ljudi su pa-

dali pokušavajući da ga uhvate, što je činilo tako da izgledaju smiješno u tom procesu. Prošlost se često čini da se ponaša kao to prase (Barnes 1990: 14).

Za Brajtvajta, prošlost je neuhvatljiva, nedokučiva a uz to i nejasna. Smatra da se jedino pomoću historije može objasniti. Za njega je prošlost sama po sebi metafora promjenljive istine, diskurs historijski konstruisan za razumijevanje nikada dovoljno jasan.

Prošlost je daleka, obala koja se povlači, a svi smo u istom čamcu. Duž neumoljive ograde postoji linija teleskopa; svaki privlači obalu u fokusu na zadanu udaljenost. Ako je brod umiren, jedan od teleskopa će biti u kontinuiranom radu; činiće se kao da govori cijelu, nepromjenljivu istinu. Ali to je iluzija; i kada brod ponovo krene, vraćamo se našim normalnim aktivnostima: jureći od jednog do drugog teleskopa, vidimo oštrinu kako blijedi u jednom, čekajući da se zamagljenost očisti u drugom. (Barnes 1990: 101).

Za Barnsa se, kao i za Brajtvajta, nazire poteškoća rekonstrukcije prošlosti. Poteškoće se javljaju usljed nemogućnosti pronalaženja pouzdanih izvora koji će potkrijepiti historijski kontekst te samim tim omogućiti prosuđivanje o njihovoj preciznosti, s obzirom na ono što su artefakti, pogrešnom interpretacijom i predstavljanjem, možda već pogoršali pa je efemerni materijal već nestao. Sama perspektiva i njen uticaj na ono što se percipira može biti drugojačija u zavisnosti od mjesta gledišta. Ne postoji način da se gleda na obalu osim kroz neki od dostupnih objektivna, a svaki objektiv daje samo djelomičan i privremeno koristan pogled.

Najjednostavnije od prihvaćenih historijskih činjenica o Floberovom životu su predmet rasprave u Brajtvajtovim istraživanjima. Za vrijeme čitavog svog života, Flober je živio u samo dva mjesta. Tokom svojih ranih godina, živio je u ljekarskim stambenim prostorijama hotela *Dieu*, u Ruenu (u lokalnoj bolnici, gdje je Floberov otac, hirurg, radio i gdje je 1821. rođen Flaubert). Godine 1844., nakon Floberovog prvog epileptičnog napada, njegov otac je kupio dom u blizini Croisset-a u Ruenu, na obali Sene, kao mjesto oporavka za svog sina.

Nakon smrti Flobera, krilo hotela Dieu i mali paviljon u blizini posjeda Croisset (koji je i srušen nakon smrti autora) su osnovani kao muzeji posvećeni njegovom životu i radu. Prilikom obilaska muzeja, Brajtvajt je gledao neke Floberove fotografije i primjećuje – „Stalno se podsjećam da je imao svijetlu kosu. Teško je zapamtiti: fotografije svakog učine da izgleda tamno“ (Barnes

1990: 15). Ovo zapažanje je kasnije potvrdila posjeta muzeju Croisset. Ovdje Brajtvajt pronalazi stvarnu loknu kose autora, koju je opisao kao „svjetliju, naravno, nego što je na fotografijama“ (Barnes 1990: 21). Iako bi fotografije trebalo da služe kao nijemi svjedoci prošlosti, one za Brajtvajta ne bilježe prošlost onakvom kakva bi trebala da bude, poput boje kose Flobera, te određeni djelovi istine bivaju iskrivljeni i samim tim i stvarna prošlost „nestaje“, odnosno biva izmijenjena.

Brajtvajtova posjeta hotelu je važna, jer je to dom jednog od papagaja koji je navodno autentični model za Lulu. Prisustvo ptice čini da Brajtvajtu u ovom trenutku njegovog putovanja omogući pristup suštini pisca kojem se on toliko puno divi: „ali ovdje, u ovom običnom zelenom papagaju, očuvanom na rutinski a ipak misteriozni način, je nešto što me je učinilo da se osjećam kao da skoro poznajem pisca. Bio sam dirnut i veseo“ (Barnes 1990: 16). Ovaj iskaz je rijedak trenutak neublažena Brajtvajtova optimizma. Njegova trenutna sigurnost će biti potkopana kasnije u muzeju Croisset, domu drugog i vrlo sličnog papagaja (Barnes 1990: 22).

Moguće je da su se samo neke stvari dogodile onako kako su trebale, i da se mnoge stvari nisu uopšte dogodile, ali zašto bi to trebao biti razlog za napuštanje tradicionalnih koncepcija historije, umjetnosti, ljudskog karaktera?

Formalno genijalni roman, *Floberov papagaj* postavlja pitanje pastiša kroz institut naratora, Džefrija Brajtvajta, opsjednutim Floberovim stilom, do te mjere da je postao fetiš. Ovaj fetiš, i rekonfiguraciju njegovog narativa kao potragom za „pravim“ papagajem u pripovijeci *Siroto srce*, zauzima kritično mjesto u Brajtvajtovo psihologiji, maskirajući kao i što je to slučaj, traumatske rane nevjere i samoubistva njegove supruge. Ključ strategije je Barnsov fokus na pojavu prototipske karakteristike visokog modernizma u Floberovoj prozi, i „nestanak“ umjetnika iz njegovog rada. „Savremeni kritičari koji pompezno reklasifikuju sve romane i drame i pjesme kao tekstove ne bi trebalo da olako preskoče Flobera. Vijek prije njih on je pripremao tekstove i negirao značaj svoje ličnosti.“ Ovo brisanje, koje je u doba visokog modernizma bilo konstitutivne i formalne prirode, značajno je preinačeno zbog činjenice da je, u Brajtvajtovu slučaju, to čin poricanja. Sve blještave Floberijanske maksime – o stilu kao o „mesu same pomisli... Kada je stih dobar, on prestaje da pripada bilo kojoj školi. Red proze mora biti bezuvjetan kao i stih poezije. Ako se desi da pišete dobro, optuženi ste da vam nedostaje ideja“ (Barnes 1990: 160) – klevete su samo kao pokazatelji lične neuroze.

Barns koristi Brajtvajtove istrage da bi se osvrnuo na dvosmislene istine biografije, odnos umjetnosti i života, uticaj smrti, utješne književnosti.

Daleko od toga da je ovaj roman jednostavnog narativa, naprotiv *Floberov papagaj* je spoj fikcije, književne kritike, i biografije. Osim što je kom-

pleksno i intelektualno djelo, *Floberov papagaj* je i „beskrajno fascinantno i veoma duhovit“ (Constantakis 2010: 76). U duhu (britanskog) postmodernizma u koji se Barnsov opus neizostavno svrstava, roman je mješavina citata, legendi, činjenica, fantazija, i tumačenja Flobera i njegovog rada..., možda naizgled suhoparan, ali Barnsov spisateljski stil i Brajtvajtova *pozna* mudrost čine roman nekom vrstom stoičke komedije. Svako ko čita *Floberovog papagaja* naučiće prilično mnogo o Floberu, nastajanju fikcije, i kompleksnom spletu umjetnosti i života.

Barns rijetko govori o fikcijskim tehnikama u svojim romanima, osim kroz Brajtvajtove meditacije u *Floberovom papagaju*, i umjesto toga koristi sliku i druge vrste maštovite i imitativne umjetnosti kako bi indirektno govorio o funkciji pisanja, kao i kako bi se osvrnuo na šira pitanja estetike i kritike koja su zajednička za niz kulturnih praksi.

Vjeronanje u prevlast umjetnosti pojačano je Brajtvajtovim citiranjem Flobera: „Superiorna svemu je – Umjetnost“ (Barnes 1990: 108); ipak, ideja da je umjetnost najvažnija stvar „u životu“ je dijelom paradoksalna jer u Barnsovima knjigama umjetnost i život su često u suprotnosti: „Knjige su mjesto u kojima su vam stvari objašnjene; život je gdje stvari to nisu“ (Barnes 1990: 168).

Ovo dijelom izražava privlačnost umjetnosti – postoji njena ljepota, ali njena intelektualna vrijednost leži u pokušaju da se shvati svijet. U *Floberovom papagaju* razlike između života i umjetnosti su svedene na Brajtvajtov pokušaj ne samo da razumije svoj vlastiti život, već i pisca iz devetnaestog vijeka koji je tvrdio da život romanopisaca nema nikakve veze sa njihovim pisanjem.

Brajtvajt na početku pita: „Je li pisac mnogo više od sofisticiranog papagaja?“ (Barnes 1990: 18), a tu su i mnoge naznake u *Floberovom papagaju* da čitalac ne može pouzdano „poznavati“ pisca puno bolje nego što Brajtvajt može „saznati“ koji je od mnogih papagaja Lulu iz Floberove pripovijetke *Siroto srce*. „Kako usporediti dva papagaja, od kojih je jedan već idealizovan u sjećanju i metafori, a drugi je kriještavi uljez? Moja prva reakcija bila je da drugi izgleda manje autentično nego prvi. Uglavnom zbog toga što je imao benigniji izgled“ (Barnes 1990: 21). Brajtvajt dalje kaže: „Glas pisca – zašto misliš da se može locirati tako lako? Takav je bio ukor koji je nudio drugi papagaj“ (Barnes 1990: 22). Dakle, iako činjenice u romanu o francuskom autoru nisu sporne ipak nas prva predstava Flobera na koju nailazimo u knjizi potencijalno dovodi u zabludu: „Statua nije originalna“ (Barnes 1990: 11), Brajtvajt nas lakonski uvjerava.

Floberov papagaj, roman koji, po ambiciji, složenosti, i eksperimentalnom kvalitetu, osporava konvencionalne definicije romana, nema jedinstven zaplet, likove koji se razvijaju, skladnu fikcionalnost, i konzistentnu vjerodo-

stojnost, jeste roman u kome se osporava mogućnost istine: postoji li istina, ili postoje istine koje se samo takmiče?

Barnsova fikcija karikira istinu dok se poigrava njome. Mnoge od tih igara imaju veze sa činjenicama. Barns je zaljubljen u činjenice: istinite činjenice, neistinite činjenice, smiješne činjenice, ironične činjenice. *Floberov papagaj* je i atraktivna meditacija o činjenicama. Barns uzima detalje Floberova života i proteže ih dok više nemaju pouzdanu tišinu činjenica, već pametan odgovor zagonetke ili paradoksa, odnosno voli da porobi činjenice sa smislom vlastite izgrađenosti. Poznato je, na primjer, da kada su se Flober i njegov prijatelj Du Camp popeli na najveću piramidu u Gizi kako bi gledali zoru, Flober je našao, pričvršćenu na vrhu piramide, posjetnicu na kojoj je pisalo *Humbert, Frotteur* i adresa u Rouenu, Floberovom gradu.

Barns zapaža da nam se ovo čini kao jednom od velikih modernih ironija. Ali Floberov prijatelj Du Camp je postavio karticu tu noć prije; a sam Flober je donio karticu iz Rouena u Egipat. Da li je Flober zapravo planirao i fabrikovao svoje biografske podatke, Barns, čini se, čini poznato manje stabilnim nego što smo zamišljali da ono jeste.

Ne može biti autentičnog „stila“ u postmodernizmu (Hačion 1996: 28); glas koji usvojite je pozajmljena armatura. No, bez obzira na Barnsovo postmoderno složeno oko – pisac, poput skakavca, vidi oko sebe i iza svih istina. U svom osnovnom scenariju, u Barnsovom *Floberovom papagaju*, njegov narator gleda u historiju kako bi saznao istinu koja će također pomoći da se objasni i njegov sopstveni život. Njegov je narativ također podijeljen u sekcije koje bi se mogle lako preurediti u različitom redosljedu bez ometanja koherentnosti.

Brajtvajtova dilema je svojevrсна metafora za problem u srcu historioografske metafikcije: ograničenja na naš pokušaj da znamo prošlost. Ne možemo joj pristupiti direktno – sve što imamo su tekstualni dokumenti (kao što je pismo koje je Brajtvajt fotokopirao i u kojem Flober spominje punjenog papagaja koji sjedi na stolu) koji nas odvrćaju od stvarnog predmeta ili događaja podjednako koliko nas usmjeravaju prema njemu. Svaki od papagaja može biti „pravi“, ali podjednako, kao što to i Brajtvajt shvata, Flober je možda samo izmislio ideju o papagaju koji sjedi na njegovom stolu. Na kraju romana, sasvim prikladno, misterija papagaja je produbljena, a ne riješena. Stručnjak o Floberu obavještava Brajtvajta da je originalnog papagaja Flober pozajmio iz Prirodoslovnog muzeja i onda ga vratio. Kada su kustosi dva Floberova muzeja, svaki ponaosob, pokušali da ga preuzmu odvedeni su u jednu prostoriju u kojoj je bilo pedeset punjenih papagaja i zatim „uradili jedinu logičnu stvar, jedinu razumnu stvar“: vratili su se opisu u „Sirotom srcu“ i „izabrali papagaja koji je najviše odgovarao njegovom opisu“ (Barnes 1990: 187).

Suočen sa svoja dva kandidata za Floberovim autentičnim papagajem, ono čega se Brajtvajt prihvata je alternativna vrsta Floberove biografije, nešto što bismo mogli legitimno opisati kao djelo metahistorije – komad historiografije koji priznaje svoj status kao subjektivni, nepotpun, često nepotvrđeni komad izgradnje. Preciznije, roman dekonstruira poseban žanr historiografije koja je biografija. Ne možemo „poznavati“ Flobera izravno, ali možemo izgraditi njegov višestruko brušen portret na osnovu svih tekstova – fikcije, pisama i drugih dokumenata – koje je ostavio iza sebe ili u kojima se „javljuje“, poput sastavljanja kolaža sačinjenog od tekstualnih fragmenata na takav način da se silueta osobe na koje se one odnose pojavljuje u sredini.

Brajtvajtova vlastita metafora za ovaj proces je usporedba biografije sa hvatanjem ribe u mreži, koju on definiše ne kao nešto za lov ribe, već kao „kolekciju rupa vezanih u nizu: Potezanjem mreža se puni, onda je biograf poteže, sortira, baca natrag, skladišti, filetira i prodaje. Ipak, razmislite o onome što on ne uhvati: uvijek je mnogo više toga“ (Barnes 1990: 38).

Brajtvajtov narativ dijeli sebe u tematska poglavlja koja omogućuju čitaocu da se upozna sa različitim aspektima Flobera. Poglavlje 4, na primjer, pod nazivom *Floberov bestijarij*, je analiza svih različitih referenci životinja koje se ponavljaju u Floberovim spisima i njegovom životu: medvjedi, kamilе, ovce, psi, i naravno papagaj. Poglavlje 9, naslovljeno „Floberovi Apokrifi“, prati reference na sve knjige koje je Flober planirao da napiše, ili zamislio da napiše, ali nije.

Ova poenta je najsnažnije postignuta u drugom poglavlju knjige, „Hronologija“. Počinje predstavljajući nam vrstu službenog „Biografskog pregleda“ što je standardna praksa u akademskim radovima o jednom autoru, i kreće se od rođenja do smrti sa svim značajnim događajima u međuvremenu i između, kao što su brakovi i publikacije. Ali je slijede dvije druge „hronologije“, od kojih svaka pokriva isto „Vremensko razdoblje“, ali uključuju potpuno različite događaje: druga se hronologija koncentrira na smrt, bolesti, i poraze, a treća se sastoji od Floberovih citata o njemu samom. Ove tri verzije predstavljaju: „službenu“ historiju, na primjer, javne događaje iz života pisca; „emocionalnu historiju“, ili omjer u kojem život zavisi od smrti i nesreće; i Floberovu vlastitu interpretaciju svog života, u prvom licu – pandan konvencionalnog odijeljenog autoriteta trećeg lica prve hronologije. To su tri verzije života, svaka dizajnirana da dopuni, a ne da bude suparnik drugoj.

„Hronologija“ također ukazuje da je problem neuhvatljivog historijskog referenta dodatno kompliciran činjenicom da je historiograf također neminovno selektivan i parcijalan pripovjedač. Ovo je sadržano u tačkama u cijelom romanu kada Brajtvajt nenamjerno podriva njegova nastojanja da predstavi autoritativan iako višestran portret Flobera erupirajući svoje mišljenje o sva-

čemu, od vrste romana koji više ne bi trebali biti pisani, do njegovih osjećanja o slučajnostima, do toga gdje nabaviti najbolji sir u Dieppeu. U jednom poglavlju strastveno obesmišljava kritike Flobera a u drugom parodira Floberov rječnik primljenih ideja. Osim toga njegovo ispitivanje autora je pomiješano sa ličnim reminiscencijama, kao što su prethodne posjete Francuskoj i njegovi kontakti s pacijentima dok je bio doktor.

Brajtvajt je očigledno nepouzdan akademski narator čija pristrasnost ozbiljno ugrožava smisao njegovog narativa o historijskoj preciznosti. Ono što Barnsovu upotrebu spisateljskih tehnika razlikuje od modernističkog nepouzdanog pripovjedača je ironična samorefleksivnost Brajtvajtove rasprave o meritumu i problemima fikcije i književne kritike. On nam govori o svojoj odbojnosti prema književnim kritičarima, meditira o tome šta bi moglo predstavljati „savršenog čitaoca“ (Barnes 1990: 75), i govori o trenucima kada „savremeni narator oklijeva, potvrđuje nesigurnost, pogrešno shvata, igra igre i padne u zabludu“ (Barnes 1990: 89). Kada Brajtvajt ismijeva ideju pisca koji „omogućiti [-uje] dva različita završetka za svoj roman“ pod izgovorom „odražavanja promjenljivih životnih ishoda“ (Barnes 1990: 89) – metafizijski aspekt postaje neka vrsta ironičnog „dvostrukog blefa“.

Pred nama je postmoderni narator koji osuđuje postmoderne tehnike.

Rezultat je pametna (i gotovo akademski važeća) studija o važnom piscu. Ona uvjerljivo donosi zaključak da bilo koji historijski pojedinac – baš kao i bilo koji pojedinac iz stvarnog života današnjice, zapravo – nije stabilan, konzistentno nepromjenljiv lik, kao portret, već niz različitih likova, koji se svi dopunjuju i sukobljavaju jedan sa drugim. Ovo je primjer postmodernog pristupa subjektivnosti, naravno, i ima posebne posljedice za historiju. Baš kao što ne možemo biti sigurni što se stvarno dogodilo u određenom historijskom događaju, ili koji je historijski predmet originalan, tako ne možemo biti sigurni koji portret osobe najviše predstavlja „pravu“ osobu. Subjektivnost, postmodernizam tvrdi, se stalno mijenja, uvijek je „u procesu“, a nije stabilna. (Nicol 2009: 118). Te time i zaključujemo da za Barnsa, odnosno Brajtvajta, nestajanje prošlosti zapravo znači nestajanje autentične istorije koja treba svjedočiti prošlosti, ali usljed svog višestrukog značenja ona postaje objekat svakolikog promatranja i percepcije što rezultira gubitkom istine i pojavom više istina.

Literatura

- Barnes, Julian, *Flaubert's Parrot*, Vintage International, a division of Random House, Inc, 1990.
- Childs, Peter, *Contemporary Novelists, British Fiction Since 1970*, Palgrave Macmillan, 2005.
- Constantakis, Sara (Ed.), *Short stories for students, vol. 24*, Gale, Cengage Learning, Farmington Hills, MI, 2010.
- Eco, Umberto, „Postmodernism, Irony, the Enjoyable“, u: *Modernism/Postmodernism*, Peter Brooker (Ed.), Longman, London and New York, 1992.
- Guignery, Vanessa, *The Fiction of Julian Barnes, a reader's guide to essential criticism*, Palgrave Macmillian, 2006.
- Hačion, Linda, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996.
- Moseley, Merritt, *Undrestanding Julian Barnes*, Univesity of South Carolina, 1997.
- Nicol, Bran, *The Cambridge Introduction to Postmodern Fiction*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2009.

Adnan HASANOVIĆ
Amela LUKAČ-ZORANIĆ

THE „DISAPPEARANCE“ OF PAST IN *FLAUBERT'S PARROT*

In this paper, the authors strive to illustrate and present the possibility of interpreting the novel *Flaubert's Parrot*, written by the British author Julian Barnes, through the theoretical assumptions of historical metafiction as seen in Linda Hutcheon and following the idea of Umberto Eco on the concept of postmodern (according to which „post-modernism is a form narrative, which implies that everything has already been said before...“). The authors focus on the post-modern approach that takes into account the French context, which significantly influenced the creative work of Barnes and his relationship to literature in general.

Key words: *author; narrator; past; history; biography; autobiography.*

UDK 821.163.4.09 Petrović Njegoš P. II

Izvorni naučni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

KAKO JE SVE POČELO – NJEGOŠEV LIK U SLUŽBI PROMOCIJE DANILA I PETROVIĆA

U radu su analizirani počeci korišćenja Njegoševa lika u promovisanju crnogorskih vlasti koji će se nakon smrti knjaza Danila I Petrovića znatno intenzivirati, naročito u XX vijeku. Kao vladar i pjesnik koji je budućim procesima u Crnoj Gori i okolnim teritorijama koje su naseljavali Južni Sloveni udario široki ram, Njegoš će biti veoma podesna ličnost za prilagođavanje ideološkim i političkim potrebama u postnjegoševskom dobu. U dosadašnjim studijama o ovome pitanju zaobilazena je epoha Njegoševa nasljednika.

Ključne riječi: *Njegoš, Petar II Petrović, knjaz Danilo, Crna Gora, ideologija, propaganda, korišćenje, interpretiranje*

Početak korišćenja Njegoša u političkome pragmatizmu crnogorskih vlasti vezujemo za njegova nasljednika – Danila Stankova Petrovića. Lik i djelo(vanje) Petra II bilo je presudno za Danilovo preuzimanje vlasti. Prije svega, Njegoševa posljednja volja iskazana u testamentu omogućuje Danilu da porazi svoje suparnike. Zato se već na početku borbe za crnogorski tron morao mnogo puta pozivati na Njegoševu odluku koja mu je pribavljala legitimitet. Njegoš je u tome dokumentu jasan: za „nasljednika mojega ostavljam Danila, Stankova sina, a mojega sinovca, kojemu ostavljam vladичество kako je od starine uzakonjeno u Crnu Goru. Istome Danilu svekoliko moje dvižimo imuće što imam u Crnu Goru, ostavljam i preporučujem momemu bratu Peru, da Danila u svaćemu, kako svojega sina, nastavlja, doklena se Danilo učini sposoban narodom upravljati“.¹ Takva odluka nije bila po volji Njegoševu bratu Peru Tomovu, predsjedniku crnogorskoga Senata i trgovačkome magnatu koji je poslije Njegoša bio najmoćnija politička i finansijska figura Crne Gore. Česti Vladičini boravci u inostranstvu zbog liječenja, faktički su od Pera Petrovića učinili crnogorskoga upravitelja koji je tako stekao autoritet među

¹ Lazar Tomanović, *Petar Drugi Petrović-Njegoš kao vladalac*, Cetinje, 1896, str. 211.

glavarima i članovima državne uprave – oni su u njemu videli način da se aktuelna struktura koja je imala brojne ekonomske privilegije održi na vlasti. Po njegovoj logici testamentalna volja ne bi se ugrozila ukoliko bi Danilo Petrović otišao u Rusiju da završi mitropolitsko školovanje, na koje ga je već Njegoš bio poslao, kako bi nakon sticanja zvanja mogao upravljati crkvenim pitanjima, dok bi se on s druge strane proglasio za gospodara i na sebe preuzeo odgovornost prvoga čovjeka Crne Gore.² Takvo rezonovanje uzburkalo je političku situaciju u zemlji, Crna Gora bila je na ivici stranačkih sukoba između Danilovih i Perovih pristaša. Ulogu pomiritelja između zavađenih strana preuzeli su predstavnici ruske diplomatije u Beču i Dubrovniku, koji su vještim akcijama nastojali da smire novonastalu situaciju i Danilu Petroviću omogućće dolazak na vlast. Vijest o Njegoševoj smrti Danila je zatekla u Beču, 8. novembra 1851. godine, odakle se spremao ići u Rusiju na školovanje. Po prijemu depeše odmah se pismeno obratio ruskim predstavnicima u tome gradu i zatražio dozvolu da otputuje u Petrograd kako bi o svemu što može snaći Crnu Goru obavijestio ruskoga cara. Upravo tim Danilovim pismom Mejendorfu otpočinje kovanje duge istorije upotrebe Njegoševa lika – Danilo se, ne znajući da postoji testament koji mu potvrđuje nasljeđe, poziva na Njegoševe riječi iz 1850. godine, prema kojima je vladika saopštio senatorima da priznaju Danila za nasljednika.³ Da bi dodatno potkrijepio i dokazao svoje nasljedničko pravo Danilo je istakao da je od „sedam do evo prošlih mojih 24 godine kod mojega preminuvšeg strica i Vladike pitomcem bio“.⁴ Nekoliko dana kasnije Mejendorf je Danilu pokazao sadržaj testamenta, na osnovu kopije koju mu je poslao ruski diplomata Jeremija Gagić iz Dubrovnika, koji je čuvao taj Njegošev dokument. Dobivši konačnu pravnu legitimaciju Danilo piše pismo ruskome caru u kojemu moli za priznavanje njega kao nasljednjika kako bi se ispoštovala Njegoševa posljednja volja.⁵

Ruski car dao je potvrđan odgovor a Danilu je sugerisano da se vrati u Crnu Goru, preuzme vlast i tek onda otputuje za Petrograd radi rukopoloženja za vladiku. Do Danilova povratka iz Rusije Crnom Gorom bi upravljao Pero Tomov. Ne znajući za te okolnosti, novembra 1851. godine predsjednik crnogorskoga Senata organizovao je narodnu skupštinu na kojoj je Pero To-

² Samo nekoliko dana nakon smrti Petra II, Pero Tomov organizovao je „narodnu skupštinu“ na kojoj je donešena odluka da se on proglasi za gospodara Crne Gore, o čemu je izvijestio predstavnike ruske diplomatije u Dubrovniku koji su budno pratili novonastalu situaciju, strahujući za moguće nered u Crnoj Gori. Rusima je posebno odgovarao mir na crnogorsko-turskoj granici. Detaljnije: Branko Pavićević, *Knjaz Danilo*, Beograd, 1990, str. 36–37.

³ Isto, str. 38.

⁴ Isto.

⁵ Dušan Vuksan, „Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Stupanje na presto i prva godina vlade“, *Zapisi*, Cetinje, 1931, str. 195.

mov proglašen za svjetovnoga gospodara, a Danilo Njegoševim nasljednikom na vladičanskome tronu.⁶ Ta odluka nije se svidjela Rusima, ne zato što se tu uobličila ideja o sekularizaciji Crne Gore jer je taj scenario već neko vrijeme razmatran,⁷ već zbog dezavuisanja Njegoševe nedvosmislene odluke da za crnogorskoga vladara imenuje Danila Petrovića. Ruski poslanik pri bečkome dvoru Mejendorf snabdio je Danila zvaničnim dokumentima koji su potvrđivali legalitet njegova izbora za Njegoševa nasljednika i riješenost ruskoga Imperatora i vlade da priznaju Danila kao novoga gospodara Crne Gore, te ga uputio za Cetinje.

Danilov dolazak na Cetinje decembra 1851. godine bio je sudbonosan za Crnu Goru. Hladan doček od strane crnogorskih prvaka i senatora nije ga pokolebao. Okupivši pratnju od pedestak ljudi, zajedno s bratom Mirkom pošao je pravo u Njegoševu rezidenciju – Biljardu, kako bi se suočio sa svojim konkurentom. Poblizha saznanja o toj raspravi koja se desila između Danila Stankova i Pera Tomova pružaju nam memoarski spisi Nikole I Petrovića, koji je kao desetogodišnjak prisustvovao tome događaju.⁸ Za nas je taj zapis posebno značajan jer nam otkriva na koji se način Danilo pozivao na Njegoša; u njemu nalazimo i jedan simboličan gest koji je s psihološke ravni posebno djelovao na prisutne crnogorske prvake u Biljardi – „svak opet šede na svoje mjesto, a stolice za Danila nema. On se prošetala po sobi dva-tri puta, pa opazivši stolovaču pokojnoga Vladike, oko koje je bio obavijen crni veo, hitro priđe k njoj, ščepa veo i raskide ga, pa šede na stolovač. 'E sad nije prazna ova stolica. Gospodo senatori i ostala braćo i gospodo, žalim i nikada ne mogu prežaliti mojega velikoga strica, mojega Gospodara i predšestvenika i vazda ću žaliti, što se nijesam ovđe namjerio kad se upokojio. I mojim tu prisustvom šćahu se izbjeći mnoge nepromišljenosti, koje su od smrti njegove nastupile“.⁹ Epizoda iz Biljarde, iako o njoj saznajemo preko svjedoka koji ju je zapisao nekoliko decenija kasnije, a znajući preko drugih izvora za Danilovu prgavu i osionu prirodu, govori nam nedvojbeno da je Njegošev nasljednik veoma bio svjestan simboličnoga značenja sijedanja na vladičinu

⁶ Živko Andrijašević, „Političko djelovanje i vladarska ličnost knjaza Danila Petrovića“, In: Knjaz Danilo Petrović Njegoš, *Politički spisi* (priredio Živko Andrijašević), Podgorica, 2016, str. 12.

⁷ O razmatranjima podjele crkvene i svjetovne vlasti u Crnoj Gori viđeti: Rade Turov Plamenac, *Memoari*, Podgorica, 1997, str. 337; *Crnogorsko-ruski odnosi 1711–1918*, tom I, Podgorica – Moskva, 1992, str. 260; Pavle Rovinski, *Crna Gora*, III, 1994.

⁸ Ove spise možemo smatrati relevantnim izvorom, uz naravno svu neophodnu opreznost kad je u pitanju korišćenje memoarske građe. To dodatno potvrđuje činjenica da se na njih pozivaju dva crnogorska historičara – Branko Pavićević i Živko Andrijašević u svojim monografijama o knjazu Danilu.

⁹ Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, Cetinje, 1969, str. 26–27.

stolicu. Iako je stolica bila korotno opremljena, ona je predstavljala crnogorski tron koji je Njegoševom smrću ostao upražnjen. To što Pero Tomov i pored sve podrške koju je imao među crnogorskim prvcima nije šeo na nju i na taj način dočekaio Danila pokazuje koliko je bio nesiguran u svoj izbor. Danilo se toga nije libio – smakavši korotni veo s Njegoševе stolice riješio je dilemu crnogorskoga nasljednika demonstrirajući pritom odlučnost pred prisutnima. A prisutnih nije bilo malo no je po riječima očevica bila okupljena „mnozina vojvoda i serdara u velikoj sali Biljarde“, dok je samo s Danilove strane bilo najmanje „pedeset ljudi“, što je već rečeno. Sve to zajedno – brojna a podijeljena publika, dva pretendenta na vlast i naoružana pratnja obojice, u situaciji đe je mala „stvar falila, jedna dlaka, pa da se nečuvена krv prospe i junak na junaka ne zakolje“,¹⁰ čitavome mikrodogadjaju daju dramsku komponentu, što nam dozvoljava da u toj „analogiji s dramom“, kako je govorio Kliford Girc, posmatramo sudbinu cijele Crne Gore.¹¹ Sijedanje na Njegoševu stolicu bio je svojevrstan dramski obrt nakon kojeg će uslijediti aristotelovska katarza – pošto je prisutnima kristalizovao svoje namjere, pozvao je Pera Tomova da razgovaraju nasamo. Po okončanju žučne rasprave došlo je do „pročišćenja“, zemlja je spašena unutrašnjega sukoba, a Pero je prihvatio Danila za novoga crnogorskog gospodara. Zanimljivo je pomenuti da je ta „drama“ imala prolog, veoma interesantan za našu analizu. Naime, prije ulaska u Biljardu Danilo je pošao do Cetinjskoga manastira, đe je Vladika prvobitno bio sahranjen, da poseti Njegošev grob. Prema Nikolinu kazivanju Danilo je tu „dugo vremena klečao“. Taj postupak nam u metaravni otkriva početke nečega što će kasnije postati praksa svih crnogorskih vlasti – poseta Njegoševu počivalištu¹² poprimila je ritualni karakter, dimenziju inicijacije, ulogu miropomazanja pred primanje krune. „Analogija s dramom“ osvjetlila nam je u ovome slučaju dva važna simbola – Njegošev tron (stolicu) i Njegošev grob, koje je Danilo veoma vješto iskoristio u trenucima preuzimanja vlasti.

Danilo Petrović koristio je Njegoša i u propagandi. Ako propagandu posmatramo kao jedan od značajnih oblika društvene komunikacije u kojoj je propagator motivisan da njenim konzumerima pošalje ili nametne određene ideje s određenim ciljem, u konkretnome slučaju – sticanje podrške među senatorima i crnogorskim narodom – nalazimo da je Njegoševu nasljeđe za Danila odigralo jednu od ključnih uloga. U toku izlaganja svojega političkog programa na kojemu se trebalo temeljiti njegovo državničko djelovanje, Da-

¹⁰ Isto, str. 26.

¹¹ Jer da je napetost prerasla u krvoproliće, sukob iz Biljarde prenio bi se na čitavu zemlju, a Crna Gora zapala u duboku političku i unutrašnju krizu, i to baš u trenucima kad je Osman-sko Carstvo spremalo kaznenu ekspediciju Omer-paše Latasa.

¹² Naročito nakon izdizanja groba na Lovćen, o čemu će više riječi biti u nastavku teksta.

nilo je pred senatorima i okupljenim narodom objelodanio da sav kapital koji je Njegoš čuvao u evropskim bankama neće uzeti za sebe, već ga proglasiti „narodnim“, odn. državnim. Od toga novca obećao je izgradnju i popravku puteva, podizanje škola, otvaranje štamparije, popravku crkava,¹³ pomoć sirotinji i povećanje plata državnoj administraciji.¹⁴ Pragmatičan populistički manevar donio je Danilu veliku popularnost, o čemu nam govore i neki inostrani izvori. *Srpske novine* u Beogradu izvijestile su da se crnogorski narod „obradovao“,¹⁵ dok je ruski poslanik u Beču, Mejendorf, u izvještaju državnome ruskome kancelaru Neseljrodeu istakao: „Odlučnost koju je pokazao kako u Senatu tako i u prisustvu stanovništva iz raznih djelova zemlje (...) da upotrijebi imetak koji je vladika zavještao (...) izvršila je snažan uticaj na duhove i stvorila mu mnoge prijatelje“.¹⁶ Danilo je „Njegoševim parama“ kupio popularnost i zahvaljujući njima imao osnov da krene u realizaciju svojih strateških nastojanja i velikih državnčkih vizija. Od situacije koju nam je opisao Nikola đe Danilu prilikom dolaska na Cetinje dok je šetao, prije scena iz Biljarde, na njegovo »Dobar več« od prolaznika »neko odgovara, a neko ne odgovara«¹⁷, Danilo je veoma brzo došao do situacije koja mu je »stvorila mnoge prijatelje«. Koliku je političku i propagandnu dimenziju imala odluka o proglašenju „Njegoševih para“ za državne, vidi se po tome što je ta odluka i zvanično potvrđena nekoliko mjeseci kasnije, na narodnoj skupštini održanoj na Cetinju septembra 1852. godine, na kojoj su sve starješine i članovi državne administracije – od senatora do perjanika, položile zakletvu knjazu Danilu.¹⁸

U vladarskome smislu nastavak Njegoševa puta za Danila značio je dalju etatizaciju, centralizaciju i jačanje državnih institucija. Knjaz Danilo je nekoliko godina nakon preuzimanja vlasti uspio izvršiti niz značajnih reformi koje su Crnu Goru znatno modernizovale – preuredio vojsku, uredio crkvu, odredio poreze, obnovio rad osnovne škole, suzbio plemensku anarhiju te maja 1855. godine donio Zakonik, koji je jedan od najvažnijih pravnih spomenika novije crnogorske istorije. U spoljno-političkome pogledu uspio je aktuelizovati crnogorsko pitanje i uticaj proširiti na okolno pravoslavno stanovništvo koje je živjelo pod Osmanskim Carstvom (naročito u Hercegovini

¹³ B. Pavićević nam donosi zanimljiv izvor đe nalazimo da je jedan ruski izaslanik „sa žaljenjem mogao da konstatuje da je crkveni život u Crnoj Gori za Njegoševe vladavine bio skoro 'zamro', da su crkve potpuno 'zapuštene', da u nekim crkvama 'jedva ako postoje po jedna ili dvije ikone', da se sama Cetinjska mitropolija 'nalazi u žalosnom stanju'.“ Vidi: Pavićević, str. 44.

¹⁴ Isto.

¹⁵ *Srpske novine*, Beograd, 16/28. II 1852, str. 20.

¹⁶ Pavićević, str. 44.

¹⁷ N. Petrović, str. 25.

¹⁸ O uzimanju knjaževske titule i toj narodnoj skupštini, vidi: Andrijašević, str. 15–16.

đe su nicali ustanički pokreti) i Austrijom (predio Boke Kotorske). Pošto se knjažev ideološki koncept o priznavanju crnogorske nezavisnosti i teritorijalnome proširenju dijelom bazirao na potpirivanju pobuna među stanovnicima Osmanske Imperije i širenju mreže povjerenika na austrijskoj teritoriji koja je u srednjemu vijeku pripadala Crnoj Gori, monarhije su se pribojavale njegova jačanja. B. Pavićević uviđa da su južnoslovenski narodi pod turskom vladavinom od novoga crnogorskog knjaza očekivali mnogo i bili ubijeđeni da će „proглаšenje crnogorske knjaževine podstaći radnje na oslobođanju“ te da je od toga posebno strahovao vodeći srpski političar Ilija Garašanin, otac velikodržavnoga programa *Načertanije*, shvatajući da je Danilo ustvari glavna nada ustanički motivisanoga stanovništva.¹⁹ O knjaževim akcijama pisala su tada mnoga bosanska, hrvatska i srpska glasila, a visoku ocjenu o značaju oslobodilačkoga pokreta Crnogoraca za balkanske Slovene pedesetih godina XIX vijeka dao je i Nikolaj Gavrilovič Černiševski. Knjaz Danilo i te kako je bio svjestan svoje i pozicije Crne Gore u očima sušeda – zato se odlučio da i u simboličkoj ravni pokaže crnogorsku nezavisnost, a njima podari nacionalni orijentir. Na dominantnome masivu ovoga dijela Jadrana – Lovćenu i na visini od 1750 m, Danilo će 1855. godine sahraniti Petra II Petrovića Njegoša.²⁰ U analizi značenjskih komponenti ovoga čina veoma pogodnim nam se čine pojmovi Pjera Nore „mjesto šećanja“ koji se bavio spomen mjestima (*lieux de memoire*), materijalnim ili ne, na kojima se kristalisalo šećanje nacije²¹ i Antonija Smita, koji je na tragu Norinih istraživanja ispitivao prisvajanje djelova prirode za potrebe nacionalnih diskursa nazvavši ih – „teritorijalizacija

¹⁹ Pavićević, str. 69.

²⁰ Lovćen je za crnogorski prostor i prije Njegoša u kolektivnoj imaginaciji predstavljao jednu vrstu sakralnoga predjela jer se po narodnoj mitologiji vjerovalo da na njemu živi vila koja utiče na vremenske prilike. Poseban značaj Lovćenu u XIX vijeku podariće Njegoš koji će na njegovoj najvišoj tački, 1845. godine podići crkvicu posvećenu njegovu prethodniku Petru I Petroviću. Prema austrijskim izvještajima kamena kapela trebala je služiti kao „vizuelni simbol vladiciine zemlje“, faktički nezavisne od Osmanskoga Carstva duže od vijeka. Češki historičar František Šitek zapaža da je „pravoslavna kapela, vidljiva i s kopna i s mora“ trebala između ostaloga „da na neriješeno crnogorsko pitanje privuče pažnju inostranstva, dok je za domaće stanovništvo trebalo da bude uočljiv simbol pravoslavlja koje se u specifičnim mjesnim uslovima sasvim stapalo s nacionalnim i de facto već državnim identitetom“ te da je na odluku da kruniše planinu crkvom nesumnjivo imao Njegošev romantizam. Izvor: František Šitek, „Njegoševa grobnica na Lovćenu. Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata, 1845–2010.“, In: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Podgorica, 2015.

²¹ Citirano prema: Stojanović Dubravka, „Istorija uzvraća udarac – Nova istorija savremene Evrope“, In: Grupa autora, *Dometi srpske i evropske istoriografije u poslednje dve decenije (1990–2009)*, Beograd, 2010, str. 201.

šećanja“, „istorizacija“ i „naturalizacija“ prirode.²² Sjedinivši Lovćen s Njegošem, „humaniziranjem“ planinskoga vrha koji se veoma dobro vidi s mora, s jadranske obale Boke Kotorske i iz kompletne oblasti Skadarskoga jezera i ševerne Albanije, te Cetinja, novovjekovnog prijestonog grada Crne Gore, knjaz Danilo je okolnome stanovništvu u kolektivnu kognitivnu mapu usadio kotu koja je simbolizovala Crnu Goru i njenu nezavisnost, što je na kulturalnu memoriju zajednice odigralo neviđenu ulogu. Između stanovništva i Lovćena uspostavljena je idiosinkratičnost velikih razmjera, pa će od sredine XIX vijeka do danas, kako je uočio F. Šistek, u vezi „s promjenama političkih režima, državnih granica i ideologija te kristalizacijom novovremenih južnoslovenskih identiteta postepeno“ dolaziti do „znatne diversifikacije i konfliktnih tumačenja značenja Njegoševe grobnice. S obzirom na veliki značaj Lovćena i samoga Njegoša za Crnogorce, Srbe i ostale Jugoslovane ova grobnica je u toku 19. i 20. vijeka u više navrata postala predmet pokušaja aktuelizovanih reinterpretacija“, na što će se u nastavku ovoga rada (naročito za period XX vijeka) posebno obraćati pažnja.²³

O velikoj ceremoniji koja je pratila Njegoševo sahranjivanje na Lovćenu 1855. godine nije sačuvano mnogo izvora, od domaćih gotovo nijedan, s obzirom na to da su naredbe ovakvoga tipa najvjerojatnije izdavane usmenim putem i činjenice da Crna Gora toga doba nije imala zvanična glasila. Ali na osnovu informacija koje crpimo iz nekoliko izvora inostrane provinijencije i dubljim iščitavanjem od onog koji je primjenjivan u dosadašnjim studijama koje su tretirale drugu Njegoševu sahranu, možemo skopčati sliku koja nam potvrđuje Danilovu svjesnost simbolike toga čina. Kontekstualizacija s nekim događajima i procesima u tome nam dodatno može pomoći. Dakle, Njegoš je pred kraj života iskazao želju da bude sahranjen blizu crkve koju je podigao na Lovćenu, što je učinjeno nekoliko godina kasnije. U prvome redu zbog loših vremenskih prilika, ali i rata s Turcima („prva Omer-pašina godina“) jer su Crnogorci strahovali da bi zbog nebranjene kapele u toku ratnoga stanja osmanski vojnici mogli prodrijeti do Lovćena i odnijeti Njegoševu glavu sultanu kao ratni trofej.²⁴

Zahvaljujući radu S. M. Štedimlje koji je prikupio većinu novinskih izvještaja austrijskoga i srpskoga porijekla saznajemo da je svečanome prenošenju Njegoševih ostataka na Lovćen 1855. godine prisustvovao veliki broj ljudi.²⁵ Najčešće riječi u tim tekstovima koje se pominju pri opisu pogreba

²² Anthony D. Smith, *Chosen peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford and New York Press, 2003, str. 134–136.

²³ Isto, str. 104–105.

²⁴ Isto, str. 109.

²⁵ Ljubica Klančić (Štedimljin pseudonim), »Drugi Njegošev pogreb«, *Istorijski zapisi*, Godina XV, knjiga XIX, Sv. 2, Titograd, 1962.

jesu: „svečanost“, „velika svetkovina“, „velika svečanost“ potvrđuju nam da se radilo o dobro pripremljenome događaju. Bitnost informacije za strane medije očitava se i po tome što je u periodu neposredno prije i poslije prijenosa kostiju, granica između Austrije i Crne Gore bila zatvorena zbog pojave kolere, a ona se ipak probila.²⁶ Prema navodima iz *Agramer Zeitung* „s velikom pompom (...) su sahranjeni posmrtni ostaci (...) Pedeset sveštenika, svi velikodostojnici Crne Gore i preko 2000 osoba sačinjavali su pratnju“, dok je na osnovu izvještaja poslatoga s Cetinja *Srpski dnevnik* zabilježio da se od rane zore počeo prikupljati narod, a da su „dva arhimandrita i dvadeset sveštenikah i dva đakona“ čitali molitve u Cetinjskome manastiru.²⁷ U daljem tekstu dobijamo podatak da je priređena topovska pratnja, da su potom Njegoševe ostatke Crnogorci iznijeli na Lovćen za „3 i po sata“ a da je nakon polaganja u raku zapucalo „1000 pušakah“ po dva puta, odakle se „sva vojska“ spuštila na Ivanova Korita. Svjesni nepouzdanosti novinskih izvora kad je u pitanju utvrđivanje tačne brojke prisutnih, ipak na osnovu ovih opisa zaključujemo da je to bio izuzetno pošećen skup. Brojka koja se pojavljuje za vojnike „1000 pušakah“ vrlo je vjerovatna ako znamo da je knjaz iste te godine vojnom reformom podijelio crnogorsku vojsku na desetine i stotine, što će reći da nije bilo teško izvesti do Lovćena deset vojnih jedinica, s obzirom da je maksimalnom mobilizacijom Crna Gora mogla podići 20.000 ljudi na oružje. Iste godine je osnovana i Garda koja je brojala 400 ljudi, pa je moguća varijanta da se i cijela Garda našla na toj svečanosti. Prvi izvor navodi da je u pratnji bilo „2000 osoba“ pa je vjerovatna opcija da se pored hiljadu vojnika na Lovćenu našlo još hiljadu osoba, naročito ako računamo crkvene velikodostojnike, članove državne administracije i građane kojih je nesumnjivo bilo. Iscrpljivanje ovih podataka bilo nam je neophodno zbog kreiranja „predstave o realnom“ za čije je osiromašenje Mišel Fuko krivio istoričare. A ona će nam pomoći da procesiju s Lovćena promatramo očima Rut Haris koja je ispitivala hodočašće u Lurd, i njenim premetanjem u politički kontekst zapravo objasnila da se radilo o „nacionalnom pokretu pokajanja“, nastalom kao odgovor na poraz Francuza u ratu s Pruskom 1871. godine.²⁸

Ako lovćenski skup prebacimo u politički kontekst onda nam je slika mnogo jasnija – imamo prisutnu cijelu državnu hijerarhiju, od vladara preko velikodostojnika i vojske do naroda. Knjaz Danilo izvršio je Njegoševu sahranu tek nakon što je bio siguran da je njegova vlast veoma stabilna – do 1855. godine uspio je posredstvom Austrije i Rusije spasiti Crnu Goru od Omer-pašina napada; reformisati vojsku, sudstvo, izmijeniti članove Senata; uglavnom,

²⁶ Risto Dragičević, *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1948, str. 117.

²⁷ Klančić, str. 299.

²⁸ Vidi: Ruth Harris, *Lourdes: Body and spirit in a Secular age*, 1999.

obračunati se s opozicijom i izvršiti dvije kaznene ekspedicije u Piperima i Bjelopavličima, plemenima koja su se opirala centralizaciji crnogorske vlasti; te kao zenit prvoga dijela svoje vladavine donijeti Zakonik. Svijetu i Crnoj Gori trebalo je staviti do znanja da je uspostavljen funkcionalan sistem i da se zemlja kreće putevima osavremenjenja. U toku Njegoševe sahrane evropsku političku scenu opterećivao je Krimski rat; austrijske novine dok pišu o sahrani u istome izvještaju ističu kako dvije trećine Crnogoraca nije htjelo povjerovati u pad Sevastopolja;²⁹ austrijsko javno mnjenje na neki je način opominjalo Danila da se ne miješa u taj sukob. S druge strane, knjaz je spajanjem Njegoša i Lovćena – stvaranjem simbola crnogorske suverenosti, prije pojave televizije i bilborda, stavio do znanja velikim silama da želi priznavanje crnogorske nezavisnosti i da je on jedan od faktora na Balkanu na kojega moraju računati, dok je okolnim Južnim Slovenima pokazao svjetionik oko kojega trebaju orbitirati. Sahrana na Lovćenu bila je demonstracija moći domaćim sumnjičavcima – prvi put uniformisane jedinice crnogorske vojske³⁰ stajale su kao Pretorijanci prvome svjetovnome crnogorskome vladaru u novovjekovnoj istoriji. Nacija je preko toga pejzaža trebala percepirati kohezione sile koje su počele da melju plemensku samovolju, iznad koje sada postoji mašinerija državne administracije. Važno je naglasiti da je tokom 1855. godine, kao i prethodne godine, Crnu Goru zadesila glad,³¹ te da je ova procesija odigrala i ulogu negdašnjega rimskog spektakla ili još bliže nama, jednu od uloga karnevala na Crnogorskome primorju u srednjemu i novome vijeku. Šteta je što o drugome Njegoševu pogrebu nije sačuvano domaćih pisanih tragova koji bi nam prezentovali posmrtno govore s Lovćena ili eventualno recitovanje Njegoševe poezije, čija bi diskurzivna analiza još upечатljivije razotkrivala procesiju. Ipak, dimenzije recepcije toga događaja možemo naslutiti pukom matematikom – ako je na Lovćenu bilo „2.000 ljudi“ to znači da je od ukupno 93.000 Crnogoraca koliko je pobrojano na prvome državnom popisu,³² 2,1% stanovništva prisustvovalo prenošenju mošti. No, na osnovu kasnijih događaja prilikom političkih poseta uviđamo da je drugom Njegoševom sahranom stvoreno političko hodočašće na Lovćenu.

Koliko su na simboličkoj ravni Danilovi potezi bili važni pokazuju nam dalji tokovi istorije. Hercegovina će planuti krajem 1857. godine, a Crnogorci uzeti učešća u tome, potpirujući i pomažući ustanike, a potom i direktnim manevrima svoje raspoložive vojne sile, što će kulminirati sredinom 1858. kad će crnogorska vojska na Grahovcu odnijeti veliku pobjedu nad osmanskim

²⁹ Klančić, str. 295.

³⁰ *Krstonosna vojska* uvedena 1855. Svaki je njen pripadnik na kapi morao nositi krst.

³¹ Pavićević, str. 207.

³² Andrijašević, str. 40.

trupama. Posljedica cijele te kampanje bila je Carigradska konferencija na kojoj su se razgraničili Crna Gora i Osmansko Carstvo. Crnoj Gori je priznato pravo na dio hercegovačkih oblasti čime je njezina teritorija proširena za oko 1.500 km².³³ Danilova koncepcija borbe za nezavisnost i proširenje državne teritorije nije odgovorala Njegoševim zamislima, jer je on na mnogo realnijim i praktičnijim temeljima vidio ostvarivanje međunarodnoga priznanja svoje zemlje. „Obnova Ivanbegovine“³⁴ bila je bliža vizijama vladike Vasilija, nego projekcijama dva Petra, dok je pripajanje teritorija koje su u srednjem vijeku pripadale dinastiji Crnojević bilo izglednije u knjaževim očima od „topljenja u srpske nesreće“. Prema mišljenju B. Pavićevića, Danilo se u ideološkim pogledima ipak nije odrekao Njegoševe nacionalno-političke misli, već je „shvatao na identičan način; u vladičinoj nacionalnoj ideologiji vidio je pravi put za svoj preporod i za obnovu stare istorijske slave.“³⁵ A Njegošev negdašnji odnos prema nekim Crnogorskim plemenima, knjazu će izuzetno valjati za opravdavanje svojih učinaka. Naime, nakon gušenja pobune u plemenu Kuči 1856. godine zbog antidržavne i proosmanske politike njihova jednog dijela, evropska se javnost zainteresovala za taj događaj budući da je moglo doći do narušavanja mira između Crne Gore i Osmanskoga Carstva, jer je pobunu Kuča potpirivao skadarski paša. Knjaz je tvrdio da Kuči pripadaju Crnoj Gori, a evropske su diplomate pokazivale razumijevanje za njegove zahtjeve kako ne bi došlo do oružanoga sukoba na tursko-crnogorskoj granici. Jedino se Austrija držala rezervisano tvrdeći da Kuči pripadaju Skadarskome pašaluku. U protestnome pismu koje je knjaz Danilo poslao austrijskome konzulu Mamuli, vidimo da je politika Petra II prema Kučima bila njegov glavni argument u dokazivanju kučke pripadnosti Crnoj Gori: „knjaz je isticao da je ovo pleme još od kraja XVII i početka XVIII vijeka otpočelo da ratuje zajedno s Crnogorcima protiv Turaka, da su kroz čitav XVIII vijek to nastavili, da su zajedno s Crnogorcima opsjedali Spuž (...) i što je najvažnije, nikada nijesu Turcima plaćali danak, a da su knjaževu prethodniku, Petru II Petroviću Njegošu, tu državnu obavezu redovno ispunjavali“.³⁶ I u pismu Konstantinu Petkoviću, novome ruskome konzulu u Dubrovniku, dvije godine kasnije (1858) Danilo će svoju akciju u Kučima (a usputno i u Piperima i Bjelopavličima) pravdati Njegoševom praksom: „Pod vladom blaženopočivšeg Vladike Petra II, god. 1847. Vezir Skadarski Osman Paša, podbuni mitom novcem i svakojakom robom, kako Kuče i Pipere, tako i Bjelopavliće i Nahiju Crmničku, radeći da ih

³³ Živko Andrijašević & Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, str. 191.

³⁴ O koncepciji „Obnova Ivanbegovine“, vidi: Isto, str. 185.

³⁵ Pavićević, str. 412.

³⁶ Isto, str. 235.

prisvoji pod oblast Tursku; ovi pak zbog mita tako i učine, njeke prime darove i odvoje se od Crnogore ne priznavši ni Crnogorce ni Turke, dokle ih Vladika na skoro silom oružja sebi potčini“.³⁷

Iznijeti primjeri korišćenja Njegoševa lika nesumnjivo dokazuju da je knjaz Danilo političko-propagandnom praksom naslutio njegov značaj te prvi otvorio široke horizonte te upotrebe. Za razliku od kasnijih epoha zbog interregnuma u izdavačkoj djelatnosti nakon zatvaranja Njegoševe štamparije za vrijeme Omer-pašina napada na Crnu Goru i pretapanja olovnih slova u fišeke, nemamo izvora za otkrivanje Njegoševe „javne slike“ u Danilovo doba – ne možemo saznati kakvu je recepciju imalo Njegoševo djelo, u kojemu pravcu je analizirano i da li je u sklopu određenih kampanja vlasti stvarana slika koja s komunikološkoga aspekta podstiče na neko djelovanje one kojima se poruka šalje. Na osnovu dimenzija Njegoševe upotrebe iz perioda Danilova nasljednika Nikole I Petrovića, kad već imamo obilje dokaza o stvaranim „stereotipima o Njegošu i njegovu djelu“ za određenu akciju, ali i na osnovu Danilovih simboličnih i direktnih pozivanja na Vladiku, možemo naslutiti da su se interpretativne mogućnosti i svijest o njima počele začinjati. Mnogo je drugačija slika javnoga mnjenja u društvu bez novina i naučno-kulturnih publikacija – komunikacija na liniji „vlast – oni kojima se vlada“ zasniva se na objavama, preko posrednika ili direktno na javnim skupovima. A Danilo je na svim važnijim javnim skupovima koje smo navodili pominjao Njegoša, pozivao se na njega ili priređivao nešto njemu u čast, pritom promovisući sebe i svoju politiku. Njegoševa poezija zasigurno je bila živa nakon njegove smrti, a činjenica da su gusle igrale jednu od presudnih uloga u stvaranju javnoga mnjenja i bile osnovni kulturni sadržaj crnogorskoga društva toga perioda, bez dvojbe nas navode na zaključak da je Njegoševa ideološka misao iskazana u *Ogledalu srpskome*³⁸ itekako bila živa u epohi knjaza Danila, budući da se taj repertoar izvodio na pomenutome najpopularnijem crnogorskom muzičkom instrumentu. Iako je stepen pismenosti crnogorskoga društva bio na najnižim mogućim skalama, „zna se pouzdano“ da je to „bila vrlo popularna knjiga u Crnoj Gori, toliko popularna da su njezini primjerci dostizali zapaženu cijenu“.³⁹ Ideološka težina toga djela i njegov mobilizatorski potencijal odgovarali su Danilovoj antiosmanskoj i oslobodilačkoj politici, jer bi u suprotnome zabranio izvođenje tih pjesama na guslama.

Danilova veoma uspješna vladavina okončaće se avgusta 1860. godine kada je ubijen. Upotreba Njegoševa lika i djela koju je on prvi uspostavio, za vrijeme njegova nasljednika dobiće mnogo šire gabarite.

³⁷ Knjaz Danilo Petrović Njegoš – Konstantinu Petkoviću, ruskom konzulu u Dubrovniku (Cetinje, 12. 8. 1858. godine), In: D. Petrović, *Politički spisi*, str. 286.

³⁸ O ideološkoj težini toga Njegoševa djela, detaljnije u uvodnom poglavlju ovoga rada.

³⁹ Novak Kilibarda, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Podgorica, 2012, str. 167.

Bibliografija:

- Andrijašević, Živko & Rastoder, Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006.
- Dragičević, Risto, *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1948.
- Harris, Ruth, *Lourdes: Body and spirit in a Secular age*, 1999.
- Kilibarda, Novak, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Podgorica, 2012.
- Klančić Ljubica (Savić Marković Štedimlija), »Drugi Njegošev pogreb«, *Istorijski zapisi*, Godina XV, knjiga XIX, Sv. 2, Titograd, 1962.
- Pavićević, Branko, *Knjaz Danilo*, Beograd, 1990.
- Petrović Njegoš, knjaz Danilo, *Politički spisi* (priredio Živko Andrijašević), Podgorica, 2016.
- Petrović Njegoš, Nikola I, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, Cetinje, 1969.
- Smith, Anthony, D., *Chosen peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford and New York Press.
- *Srpske novine*, Beograd, 16/28. II 1852.
- Stojanović, Dubravka, „Istorija uzvraća udarac – Nova istorija savremene Evrope“, In: Grupa autora, *Dometi srpske i evropske historiografije u poslednje dve decenije (1990–2009)*, Beograd, 2010.
- Šistek, František, *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Podgorica, 2015.
- Tomanović, Lazar, *Petar Drugi Petrović-Njegoš kao vladalac*, Cetinje, 1896.
- Vuksan, Dušan, „Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Stupanje na presto i prva godina vlade“, *Zapisi*, Cetinje, 1931.

Boban BATRIĆEVIĆ

**HOW IT ALL BEGAN – NJEGOŠ IN THE SERVICE
OF PROMOTING DANILO I PETROVIĆ**

The present paper analyzes the beginnings of use of Njegoš's figure in promoting the Montenegrin authorities that would greatly increase after the death of Prince Danilo I Petrović, particularly in the twentieth century. As a ruler and poet setting a broad framework for the future processes in Montenegro and surrounding territories inhabited by South Slavs, Njegoš was a very suitable person for customization to ideological and political needs in the period after his death.

Key words: *Njegoš, Petar II Petrović, Bishop Danilo, Montenegro, ideology, propaganda, interpretation*

UDK 355:94(497.1)“1941/1945“

Pregledni rad

Srđa MARTINOVIĆ (Podgorica)

Ministarstvo odbrane Crne Gore

martinovicsss@t-com.me

DOPRINOS VOJNE ELITE JNA IZ CRNE GORE KULTURNOM I NAUČNOM STVARALAŠTVU

Učešće Crnogoraca na visokim komandnim dužnostima u toku rata 1941–1945. godine bilo je procentualno daleko veće od ostalih konstituenata socijalističke Jugoslavije. To je imalo za posledicu, da u poslijeratnom periodu, visok procenat crnogorskog kadra bude na ključnim pozicijama u JNA. U periodu od 1943. do 1992. godine iz Crne Gore je bilo skoro 200 generala. Nakon odlaska iz vojne službe, vojna elita iz Crne Gore posvetila se zapisivanju memoara i sjećanja iz ratnog i perioda službovanja. Jedan dio generala bavio se književnim stvaralaštvom, nekoliko njih napisalo je i filmske i pozorišne scenarije, dok se drugi manji dio posvetio pisanju stručnih knjiga vojne tematike i ostvarenju u drugim naučnim oblastima. Pojedini od njih ostavili su iza sebe veoma vrijedne i popularne memoarske zapise, od istoriografskog značaja, bez kojih bi znanja o tom periodu bila oskudna i ograničena. Pojedini generali dali su bogat doprinos kulturi svojim književnim opusom. Po literarnoj i istoriografskoj vrijednosti, ali i obimu najznačajnija su djela Milovana Đilasa (memoari, proza i studije), Veljka Kovačevića (memoari i proza), Svetozara Vukmanovića i Veljka Mićunovića (memoari), Vukašina Mićunovića (romani) itd.

Ključne riječi: *Jugoslavija, Jugoslovenska narodna armija, Crnogorci, generali, umjetničko i naučno stvaralaštvo*

Crna Gora u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. godine dala je značajan doprinos Narodnooslobodilačkoj borbi. Pored boraca, heroja, partijskih i političkih rukovodilaca, naročito je bio visok procentualni udio crnogorskog kadra u najvišim vojnim krugovima. Sličan trend velikog procentualnog učešća crnogorskih kadrova, srazmjerno veličini i broju stanovnika, u vojnom vrhu nastavio se i nakon rata u Jugoslovenskoj narodnoj armiji sve do njenog formalnog funkcionisanja 1992. godine. U periodu od 1943. godine kada je

prvi put uveden generalski čin u partizanskoj vojsci, pa do 1992. godine iz Crne Gore bilo je gotovo 200 nosilaca hrastovog znamenja, što predstavlja impozantnu brojku na kojoj bi joj pozavidele i mnogo veće nacije i države. Vojnu elitu JNA iz Crne Gore možemo svrstati u tri grupe: ličnosti koje su iz rata izašle kao generali – ratni generali, ličnosti koje su učesnici Drugog svjetskog, ali su nakon rata proizvedeni u generalske činove i ona lica koja su rođena u periodu 1928–1955. godine, koji su bili generali, ali nijesu učestvovali u ratu. Najveći broj je upravo generala prve dvije grupe, koji su pripadali generaciji rođenoj uglavnom 1906–1927. godine. Crnogorski generali u JNA su obavljali najodgovornije dužnosti, od trojice načelnika Generalštaba (Arso Jovanović, Peko Dapčević i Ljubo Vučković) do političkih komesara armije (Svetozar Vukmanović), rukovodećih ljudi Ratne Mornarice i Ratnog Vazduhoplovstva, komandanata najvećih vojnih jedinica, preko čelnih ličnosti Vrhovnog vojnog suda, Vrhovnog vojnog tužilaštva, komandanata vojno-obrazovnih ustanova do vojnih izaslanika u najvećim svjetskim centrima i urednika najvažnijih vojnih izdanja. Jedan dio prve generacije generala penzionisan je odmah nakon rata, dok je najveći dio njih van službe bio najkasnije do 1970. godine. Pored obavljanja najvećih vojnih, političkih i diplomatskih funkcija, značajan broj generala kasniji period života posvetio je književnom, kulturnom, a manjim dijelom i naučnom radu i stvaralaštvu.

Nakon rata i napuštanja vojne službe, značajan broj generala predano je radio na zapisivanju sjećanja iz rata i revolucije. Neki su pisali knjige iz ratnih i vojnih vještina, dok se jedan dio posvetio književnom stvaralaštvu. Na ovom polju veoma je značajan njihov doprinos ostavljanju pisane građe za proučavanje perioda u kojem su odigrali ključnu ili važnu ulogu. Pored onog kurioziteta o trećinskom udjelu crnogorskih generala u ukupnoj vojnoj eliti JNA, dodatni predstavlja i činjenica da je gotovo 70% crnogorskih generala ostavilo neki pisani trag. Pored zaslužnih djela u ratu i miru, iza sebe su ostavili na stotine knjiga i hiljade zapisa. Bez tog i takvog njihovog memoarsko-književnog opusa, saznanja o događajima Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori i Jugoslaviji, kao i onome što im je prethodilo i slijedilo, bila bi znatno oskudnija i ograničenija. Njihovo pisano stvaralaštvo može se svrstati u nekoliko grupa: memoarsko-dnevnički zapisi, književno stvaralaštvo u prozi i poeziji i naučno-stručna literatura i tekstovi. Ipak, i po obimu i po kvalitetu, najvažniji je njihov istoriografski doprinos proučavanju prošlosti jer su zapisivanjem događaja, u kojima su bili neposredni akteri, otrgli od zaborava brojne značajne momente novije istorije ovog podneblja. Svojim djelima pored istoriografskog i književnog doprinosa, djelovali su na popularizaciji njihove borbe, revolucije i ideja za koje su se zalagali, širili su saznanja o vlastitoj borbi i stvaranju novog društvenog i državnog uređenja.

Zapisivanjem memoara, uspomena o svom životu, učešću u ratu i revoluciji bavili su se: Peko Dapčević, Svetozar Vukmanović, Veljko Kovačević, Ljubo Vučković, Veljko Mićunović, Milovan Đilas, Savo Orović, Niko Jovičević, Ratko Martinović, Radovan Vukanović, Zarija Stojović, Pero Popivoda, Jovo Kapičić itd. Među najpoznatijim memoarskim zapisima spadaju svakako oni Peka Dapčevića, Svetozara Vukmanovića i dva Veljka, Mićunovića i Kovačevića.

Peko Dapčević je napisao nekoliko knjige memoarskog tipa, prvu *Od Pirineja do Cetinja* objavljenu 1981. godine¹ i drugu *Za Beograd* publikovanu 1984. godine.² Veljko Kovačević napisao je svoja sjećanja *U rovovima Španije* (1958); ovu knjigu 1984. godine štampali su izdavači u Zagrebu, Beogradu, Titogradu i Sarajevu. Načelnik Generalštaba JNA, Ljubo Vučković napisao je *Dalmatinski proleter: Druga dalmatinska proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada* (1968). Niko Jovičević je objavio monografiju *Od Pete ofanzive do slobode* (1955). Ratko Martinović napisao je sjećanja *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*³ u kojima opisuje svoj ratni put između različitih nacionalnih ideja, okvira i opredjeljenja. Radovan Vukanović napisao je *Ratni put Treće divizije* i *Na ratnoj stazi*. Savo Orović napisao je *Četnici i partizani* i *Ratni dnevnik 1941–45. godine*.⁴ Zarija Stojović autor je knjige *Burna vremena od 1935. do 1945. godine*,⁵ a bio je i glavni i odgovorni urednik *Sjećanja prve crnogorske brigade Narodne odbrane*.⁶ Sjećanja Jova Kapičića objavljena su, 2010. godine, u knjizi *Goli otoci Jova Kapičića*, kao iscrpan intervju sa novinarom Tamarom Nikčević. Kasnije, 2011. godine u Podgorici publikovani su memoari generala Pera Popivode, koji je emigrirao iz Jugoslavije za vrijeme sukoba sa Informbiroom, pod naslovom *Partizani*.

Ipak svjedočanstva Mićunovića, Tempa i Đilasa imaju velik historiografski značaj i literarnu vrijednost. Zato ćemo zbog ograničenosti prostora, samo o njima nešto podrobnije reći.

Veljko Mićunović objavio je vrlo informativne i interesantne memoare o svojem službovanju na mjestu jugoslovenskog ambasadora u Moskvi pod nazivom *Moskovske godine 1956/58* i *Moskovske godine 1969/71* koje spadaju u red najpopularnijih memoara. Zanimljivo je da je prva objavljena

¹ Dapčević, Peko, *Od Pirineja do Cetinja*, Prosveta, Beograd, 1981.

² Dapčević, Peko, *Za Beograd*, Prosveta, Beograd, 1984.

³ Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Rad, Beograd, 1979.

⁴ Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941–1945: sa priložima i komentarima*, Hronometar, Beograd, 1972.

⁵ Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935/1945: sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996.

⁶ Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.

u Zagrebu, a druga u tadašnjem Titogradu, 1984. godine. Gotovo iz dana u dan vodio je dnevničke zabilješke o jugoslovensko-sovjetskim odnosima kao ambasador za vrijeme Hruščova i Brežnjeva. Duboko je ušao u jugoslovensko-sovjetske odnose, tretirajući u knjigama njihovu genezu, ali i razvoj međusobnih antagonizama, tako da ove knjige nijesu naišle na odobravanja iz Moskve. U *Moskovskim godinama 1969/71* Mićunović obrađuje dosta značajnih tema u 17 poglavlja: *O sudbini jednog rukopisa, Razgovor s predsjednikom Titom uoči polaska u Moskvu, Protokolarna audijencija kod A. N. Kosigina, predsjednika vlade SSSR, Pismena poruka predsjednika Tita, Stanje i perspektive jugoslovensko-sovjetskih odnosa na početku 1970, Druga audijencija kod A. N. Kosigina, Nakon službenih razgovora dvaju predsjednika vlade, Nove oscilacije u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima, Memoari N. S. Hruščova, Podudarnosti i razlike u politici SSSR i Jugoslavije, Sastanak s Brežnjevom poslije dvanaest godina, Prijem u Kanadskoj ambasadi, U oproštajnoj audijenciji kod L. I. Brežnjeva, Ručak po protokolu, Posjeta L. I. Brežnjeva Jugoslaviji, Četiri govora jugoslovenskog ambasadora u Moskvi, Autor „Moskovskih godina“ odgovara. Obje knjige *Moskovskih godina* pisao je lijevom rukom jer mu je od posljedica paralize desna ruka bila oduzeta. Kako je često volio da kaže tada se opismenio peti put u životu, jednom u osnovnoj školi, drugi, treći i četvrti put učeći ruski, francuski i engleski jezik. Smatrao je za „dužnost da ostavi mlađim generacijama, koje imaju oštro oko, nezamućeno ideologijama i mistifikacijama, nešto iz čega imaju da saznaju kako se valja boriti za najviše tekovine revolucije – nezavisnosti i slobode“.⁷ Njegove knjige su naišle na dobar prijem javnosti, o čemu najbolje svjedoči podatak da je druga knjiga *Moskovskih godina* rasprodana u vrlo kratkom vremenu, naročito kada se zna da je štampana u tiražu od 10.000 primjeraka što je bio velik tiraž za tadašnju Jugoslaviju. Takođe i cijena knjige iznosila je za tadašnje prilike dosta visoku cijenu od 350 dinara. Prikazi i informacije o ovim knjigama objavljujane su i u inostranstvu, tako je o njegovoj knjizi opširno pisao američki časopis *Time*, kao i *Unite* organa Komunističke partije Italije. Od strane sovjetskih zvaničnika njegove knjige nazivane su „antisovjetskim“ tako da štampa u zemljama koje su bile u interesnoj sferi SSSR-a nije notirala vijest o objavljivanju njegovih knjiga.⁸ Na pitanja da prokomentariše navedene reakcije, Mićunović je prokomentarisao da knjiga nije ni „za“ ni „protiv“ već da je pisana objektivno. Veljko Mićunović je pisao do posljednjeg trenutka svog života. Posljednju rečenicu u drugoj knjizi *Moskovskih godina* napisao je u trenucima kada su ga ambu-*

⁷ Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1969/71*, Beograd, str. 8.

⁸ Isto, str. 189.

lantna kola odvezla u bolnicu u kojoj je preminuo isto večer, 2. avgusta 1985. godine. Objavljena su i njegova *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*.⁹

Svetozar Vukmanović Tempo napisao je vrlo popularne četvorotomne memoare *Revolucija koja teče*, kao i knjige sa određenim memoarskim karakterom: *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*¹⁰ i *Borba za Balkan* koje su prevedene na grčki jezik. Tiraž njegove knjige o revoluciji u Grčkoj je bio nevjerovatnih 40.000 primjeraka. Znatno kasnije, 1998. godine iz štampe je izašla knjiga sličnog žanra, *Moja porodica*.¹¹ Njegovi memoari *Revolucija koja teče* izašli su u razmaku od desetak godina, prvo izdanje 1970. godine, dok je drugo izdanje izašlo 1982. godine u izdanju zagrebačkog Globusa. Tempo nije imao namjeru u tom trenutku da se bavi pisanjem memoara, ali su ga na to podstakli članovi redakcije lista *Komunist* koji su ga, 1968. godine, zamolili da iznese sjećanja na neke momente borbe.¹² Iako bolestan, u početku je napisao kratka sjećanja objavljena u ovom listu, koja su naišla na dobar prijem javnosti i to je bio začetak nastanka *Revolucije koja teče*. Kako sam ističe pisao ih je bez prestanka 16 mjeseci, nerijetko i po 15 sati dnevno. Već pri prvom izdanju ogradio se da nije historičar i da nema pretenzije da piše historiju revolucije, već da će nastojati da oživi izvjesne momente čiji je bio svjedok i učesnik. To su njegova svjedočenja o ljudima i događajima, njegovo nastojanje da ništa ne „lakira“, ne štedeći ni sebe ni druge. Nastojao je da podstakne i druge istaknute pojedince da posegnu za perom i osvijetle historijske događaje iz različitih uglova. Svjestan zamke subjektivnosti, nastojao je biti kritičan i u najvećoj mjeri objektivan bez obzira da li će takvim postupcima pojedinci biti pogođeni ili ne. Kako su njegovi memoari naišli na široke polemike i različita reaganja, 11 godina kasnije objavljeno je drugo dopunjeno izdanje. Publikovanje drugog izdanje podstaknuto je reakcijom javnosti, ali i njegovim prethodno datim obećanjem, da ukoliko u budućnosti bude imao vremena i mogućnosti, da će ih pokušati proširiti i dopuniti.¹³ Sam tekst sjećanja iz prethodnog izdanja ostao je nepromijenjen, ali je Tempo, podstaknut nizom polemičkih prigovora na pojedine djelove svojih memoara, dopunio drugo izdanje obimnim brojem dokumentacione građe.¹⁴ Tako da drugo izdanje iz 1982. godine obiluje nizom dokumenata, objašnjenja, komentara i upoređivanja, čak i znatno više od potrebnog, da bi se njegova sjećanja potvrdila kao tačna, a o kojima se u javnosti

⁹ Kovačević, Veljko, *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.

¹⁰ Vukmanović, Svetozar, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Kultura, Beograd, 1950.

¹¹ Vukmanović, Svetozar, *Moja porodica*, Prometej, Novi Sad, 1998.

¹² Vukmanović, Svetozar, *Reolucija koja teče*, Globus, Zagreb, 1982, str. 11.

¹³ Isto, str. 13.

¹⁴ Isto, str. 5.

vodila polemika o njihovoj istinitosti. Kako je drugo izdanje dvostruko obimnije od prethodnog upravo zbog obilja dokumenata, to je njegovim sjećanjima dat neuobičajen karakter pisanja memoara. Međutim, većina memoara nastaje znatno kasnije od događaja o kojima se piše, kada sjećanja nijesu više pouzdana, a zapažanja tako oštra. Zbog toga Tempovi memoari, potkrijepljeni nepobitnim podacima i faktima, imaju posebnu vrijednost kao pouzdan izvor saznanja prošlosti. Leo Mates, u predgovoru izdavača, zaključuje da je Tempo obavio povelik istraživački posao na prikupljanju dokumenata iz različitih izvora, a koji se odnose na neke ključne događaje o kojima je on pisao još u prvobitnim memoarima.¹⁵ Mates smatra da je, osim doprinosa u prikupljanju i sređivanju istorijske građe, knjiga namijenjena i čitaocu koji nema pretenzije da se uključi u istoriju, ali želi da više sazna o određenim događajima koji su opisani. Memoari ne obrađuju sve događaje revolucije i rata, ali kroz opise važnih etapa njihovog razvoja daju potpuniju sliku atmosfere toga vremena. Memoari su opremljene interesantnim fotografijama, a kretanje kroz knjigu, s obzirom na obim, je olakšano indeksom imena.

Naročitu pažnju i danas privlači djelo memoarskog karaktera Milovana Đilasa *Besudna zemlja*. *Besudna zemlja* je pisana između 1954. i 1956. godine u periodu njegovog konačnog raskida sa ideologijom, a naslov je preuzet od Njegoša. Objavljena je prvo na engleskom,¹⁶ potom francuskom, španskom, njemačkom i češkom jeziku. Đilas je prvo ponudio rukopis Srpskoj književnoj zadruzi u Beogradu, odmah nakon nastanka 1956. godine. Međutim, recenzija je zbog političkih razloga bila negativna, što je Đilas naročito teško podnio ističući: „Odbijanje objavljivanja *Besudne zemlje* imalo je za mene veliki značaj – da ne kažem: presudan značaj“. Sve do 1988. godine važila je zabrana objavljivanja njegovih djela u Jugoslaviji.¹⁷ Nakon prestanka zabrane, Đilas je prednost dao svojim literarnim djelima, koja su još ranije čekala objavljivanje, u odnosu na autobiografiju. Tako je tek 2005. godine *Besudna zemlja* objavljena na jeziku ovog govornog područja u izdanju *Politike* i *Narodne knjige*, nakon njegovih djela koja su pisana znatno nakon toga. Autor predgovora ovom izdanju Branko Popović znalački primjećuje: „pisci se opsesivno vraćaju svom detinjstvu ne samo da bi ga spasli zaborava nego i da bi drugima podarili deo čednosti kojima jedino detinjstvo raspolaže“.¹⁸ Dakle, riječ je o autobiografiji mladosti Milovana Đilasa, kao i o priči o jednoj porodici kroz koju odslikava dušu svoje zemlje – besudne zemlje. Popović konstatuje tri smjera pripovijedanja – autorovo Ja, autorovu porodicu i društveno okru-

¹⁵ Isto, str. 6.

¹⁶ Djilas, Milovan, *Land Without Justice*, New York, 1958.

¹⁷ Đilas, Milovan, *Besudna zemlja*, Politika, Beograd, 2005, str. XXXII.

¹⁸ Isto, str. IX.

ženje.¹⁹ Knjiga se sastoji iz tri dijela: *Krv i topovi*, *Ljudi i vremena* i *Muka i nauka*. U prvom dijelu prikazuje se istorija porodice Đilas, njeni korijeni i sudbina. Sa aspekta istraživanja prošlosti ovaj dio je naročito zanimljiv jer se obrađuju pojedini događaji i šireg značenja o kojima postoje dosta šturi ili oprečni podaci (ubistvo Boška Boškovića, Isa Boljetinca itd). Drugi dio prikazuje početak školovanja, društvene prilike u njegovom kraju iz njegovog najranijeg djetinstva. Treći dio je najduži sa čestim vremenskim skokovima, u njemu, kao i u cijelom djelu, autor prolazi proces deideologizacije, od memoarskog se kreće ka narativno-proznom iskazu. U jednom dijelu Đilas kaže: „Bolno je rušiti legendu ali se mora“, u knjizi se odriče mitova i fikcija, težeći objektivnosti u crtanju mnoštva karakterističnih likova, u prvom redu svojih najbližih. U *Besudnoj zemlji* tragedije su najčešće životne predstave,²⁰ a u njoj su opisani detalji o nekim važnim događajima i ljudima. Opisujući ovo njegovo istaknuto djelo, Branko Popović primjećuje da za Đilasa pisanje nije bilo odmor u dokolici, prevladavanje dosade, nego nastavak angažovane bitke za smislen život.²¹ Pisao je i druge knjige memoarskog karaktera *Ideal i profesija* (1929–1941), *Revolucionarni rat* (1941–1945) i *Vlast i pobuna* (1945–1967). Đilas, uz Veljka Kovačevića, spada u red najpolodnijih pisaca, ne samo iz reda vojne elite nego uopšte.

Pored klasičnih memoarskih zapisa, crnogorski generali tog perioda pisali su i monografije o operacijama i ratnom putu pojedinih proslavljenih jedinica, ali i o ratnim događajima određenog kraja. Tako je vazduhoplovni general Božo Lazarević objavio *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941–1945*, Jovan Vukotić napisao je knjige, *Druga proleterska divizija* i *Ustanak u Nikšićkom srezu*, dok je Vojin Todorović napisao zavičajnu knjigu *Podgorički srez u Trinastojulskom ustanku*. Jedno od najznačajnijih takvih knjiga jeste *Jugoslavija u Aprilskom ratu* autora Velimira Terzića. Savo Joksimović napisao je dvije knjige – *Plime i osjeke* (1971) i *Bataljoni narodnih odbornika* (1975), kao i više tekstova o NOB-u i revoluciji u beranskom kraju i Crnoj Gori. Milinko Đurović napisao je više tekstova i rasprava s tematikom iz NOR-a i o radu partijskih organizacija, a bio je i urednik zbornika – *Sutjeska, Četrdeset godina KPJ i Peta proleterska*.

Najpoznatija književna ostvarenja, kao plodni književnici – pisci proze i poezije, ostvarili su Veljko Kovačević, Milovan Đilas, Vukašin Mićunović i Niko Jovićević. Veoma plodan pisac bio je Veljko Kovačević koji je objavio romane: *Kapelski kresovi* (1961) po kojoj je snimljena istoimena popularna partizanska serija, zatim *Mlada šuma* (1946), *Gvardija*, *Humka* itd. Njegovi

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, str. XIX.

²¹ Isto, str. XXVII.

Kapelski kresovi prevedeni su i na poljski jezik.²² Od kratke proze objavio je: *Vrtlog* (1970), *Barunicu* (1984) i *Smjenu* (1986). Vukašin Mićunović bavio se publicistikom, pisao je romane i bio je plodan pisac. Objavljeni su mu romani *Stvari*,²³ *Oko u oko*,²⁴ *Todini u noći* (Naprijed, Zagreb, 1963), *Pretposljednji*,²⁵ *Na dami medaljon*²⁶ i *Bolovanja*²⁷. Objavljena mu je i studija *Između kulture i rada*, kao i *Osnovi i zadaci idejne borbe SKJ*²⁸ i *Između države i udruženog rada*.²⁹ Proza mu je prevedena na njemački, italijanski i mađarski jezik. Autor je scenarija za filmove: *Od monarhije do republike* i *Četrdeset godina borbe*. Veoma značajan književni trag ostavio je i Niko Jovičević sa romanima: trilogija *Šuplje kolo*, *Modra oka* (1975), *Čuma* (1980), *Slijepe sile* (1989), a sa Nikolom Vavićem napisao je i *Zlo sudilište*, scenario za prvi dio romana *Šuplje kolo*.³⁰ Prozom se bavio i proslavljeni komandant Peko Dapčević kroz kratku prozu – *Male ratne priče* (1961, 1974), dok je Milovan Đilas samo između dva svjetska rata objavio više stotina članaka i pripovjedaka,³¹ a poznati su mu i romani *Crna Gora*, *Svjeto i mostovi*, zatim *Rane pripovijetke*, studija *Njegoš – pjesnik, vladar, vladika* itd. Filmske scenarije napisali su Veljko Kovačević, Vukašin Mićunović i Niko Jovičević.

Osim sjećanja i književnih djela predstavnici elite JNA iz Crne Gore, dominantno oni ponikli iz rata, pisali su i obrađivali teme iz vojnih nauka. Peko Dapčević je pisao stručne vojne knjige, objavio je *Značaj i snaga manevara* (1954), *Kako smo vodili rat* (1956), *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR* (1961).³² Milija Stanišić je ostvario najveći domet na polju istraživanja istaknutih kadrova revolucije, ali i u pisanju knjiga ratne i vojne tematike. Objavio je *Starješina u borbi*, *Ratna tehnika i vojno djelo, KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije*, *Kadrovi revolucije* itd. Branko Obradović objavio je knjige *Vaspitanje i disciplina*, *Noć i noćna dejstva*, *Protivvazдушna odbrana* i druge. Istaknuti vojni pisac bio je Velimir Terzić čija su najznačajnija

²² Kovačević, Veljko, *Kapelskie wzgórze*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony narodowej, Warszawa, 1988.

²³ Mićunović, Vukašin, *Stvari*, Grafički zavod, Titograd, 1973.

²⁴ Mićunović, Vukašin, *Oko za oko*, Nolit, Beograd, 1959.

²⁵ Mićunović, Vukašin, *Pretposljednji*, Nolit, Beograd, 1968.

²⁶ Mićunović, Vukašin, *Na dami medaljon*, Nolit, Beograd, 1971.

²⁷ Mićunović, Vukašin, *Bolovanje*, Glas, Beograd, 1976.

²⁸ Mićunović, Vukašin, *Osnove i zadaci idejne borbe SKJ*, Rad, Beograd, 1959.

²⁹ Mićunović, Vukašin, *Između države i udruženog rada*, Borba, Beograd, 1982.

³⁰ Jovičević, Niko, Vavić, Nikola, *Zlo sudilište*, dramatisacija prvog dijela romana – trilogije romana *Šuplje oko*, CNP, Pobjeda, Podgorica, 1980.

³¹ Vojinović, Vladimir, *Oblici usmene književnosti u Đilasovoj pripovijeci, Ličnost i djelo Milovana Đilasa – Zbornik sa međunarodnog naučnog simpozijuma*, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet u Nikšiću, 2014, str. 321.

³² Dapčević, Peko, *Kako smo vodili rat*, Kultura, Beograd, 1956.

djela *Operacija crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*³³ i *Jugoslavija u Aprilskom ratu*. Veljko Vlahović napisao je *Revoluciju i stvaralaštvo*, kao i veliki broj studija i članaka iz oblasti društvenih nauka. Savo Orović napisao je knjige *Iznenadjenja u ratu*,³⁴ *Moralno vaspitanje*, objavio je i više članaka, a interesantna je i vrijedna njegova knjiga *Album fotografija iz Narodnooslobodilačkog rata* (1945, 1951) koje je snimao u toku rata.

Nikola Gažević se bavio uredništvom, bio je glavni urednik kapitalnog izdanja *Vojne enciklopedije* objavljene u 11 tomova, dok je Radovan Vojvodić bio njegov zamjenik. Milisav Nikić je bio urednik lista *Narodna armija* i odgovorni urednik časopisa *Vojno delo*. Radovan Vukanović je bio direktor, pa glavni i odgovorni urednik *Službenog lista*.

Pojedini od članova vojne elite JNA iz Crne Gore bavili su se i raznim vrstama kolekcionarstva. Tako je Svetozar Vukmanović zajedno sa suprugom Milicom Sarić imao bogatu kolekciju umjetničkih slika, koju su poklonili Cetinju (225 djela). Milica Sarić je podstakla supruga Tempa da se počne baviti kolekcionarstvom kada mu je 1952. godine za rođendan poklonila sliku Mila Milunovića (na kojoj su predstavljene dvije ribe). O kolekciji je 1984. godine objavljena knjiga *Zbirka Milice Vukmanović*, a 2010. godine porodica Vukmanović i Narodni muzej Crne Gore izdali su monografiju *Zbirka Vukmanovića* koja je upotpunjena Tempovim sjećanjima na početke sakupljanja, i Pavla Đonovića na Milicu Sarić od koje je i potekla ideja o stvaranju kolekcije. Monografija sadrži i dva DVD-a na kojima su dokumentarni zapisi, koje su sačinile Slavka Timotijević i Danijela Purešević, sa dragocjenim svjedočanstvima među kojima su i prisjećanja Milice Sarić-Vukmanović. Tokom 2016. godine organizovana je, u Nacionalnoj galeriji Makedonije u Skoplju, izložba kolekcije Vukmanović koja sadrži djela najvažnijih jugoslovenskih umjetnika prve polovine XX vijeka, kao i nekolicine stranih autora. Vukmanovići su 1965. poklonili zbirku Cetinju, a grad je potom predao na čuvanje Narodnom muzeju Crne Gore u kojem se i danas čuva.

Manji broj generala posvetio se akademskoj karijeri i nauci, prenošenju znanja mlađoj generaciji. Tako je Đoko Ivanović doktorirao na Pravnom fakultetu, a objavio je više članaka iz oblasti pozadine i međunarodnog ratnog prava. Branko Kandić je završio Medicinski fakultet, na kojem je doktorirao i specijalizirao neuropsihijatriju i bio je redovni profesor na VMA. Mitar Piletić je završio Medicinski fakultet, a specijalizirao je hirurgiju. Drago Nikolić završio je Visoku školu političkih nauka, doktorirao je političke nauke, a autor je više studija i članaka iz oblasti ideološko-političkog rada, opštenarodne

³³ Terzić, Velimir, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1954.

³⁴ Orović, Savo, *Iznenadjenja u ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

odbrane i SKJ. Doktor političkih nauka bio je i Dimitrije Baucal. Svetislav Popović, pored vojnih škola, završio je i Ekonomski fakultet na kojem je i doktorirao. Borislav Božović bio je univerzitetski profesor i dekan Medicinskog fakulteta, dok je Blažo Marković objavio više radova iz oblasti statične kontrole.

Crnogorski generali u JNA kao dio jedne vojne elite, visoko pozicionirane u hijerarhiji evropskih oružanih snaga, pored požrtvovanja koje su pokazali na bojnopolju u oslobodilačkoj borbi, kao ljudi već u srednjim godinama nijesu posustali i otišli na zasluženi odmor, već su svoja intelektualna znanja nastavili da prenose kroz svoja djela. Neki su ostavili vrijedne memoare, neki su dali doprinos razvoju vojne nauke i tehnike, dok su se treći posvetili obogaćivanju književnog stvaralaštva. Njihov doprinos u sve tri dimenzije stvaralaštva je značajan, a naročito bogat i vrijedan pažnje u memoarskim i književnim djelima, među kojima su pojedini od njih zavrijedili pažnju književne i šire laičke javnosti. Visok procenat crnogorskih generala JNA u književnom i kulturnom stvaralaštvu pokazatelj je njihove želje za izražajem i ostavljanjem pisanog traga. Ovaj rad je pokušaj da se kratko sublimira njihov literarni opus i kulturni doprinos, skrećući pažnju književnim kritičarima i drugim kulturnim poslenicima na njihovo bogato i značajno stvaralaštvo, koje bi trebalo nanovo valorizovati, tumačiti i publikovati.

Odabrana literatura:

- Dapčević, Peko, *Kako smo vodili rat*, Kultura, Beograd, 1956.
- Dapčević, Peko, *Od Pirineja do Cetinja*, Prosveta, Beograd, 1981.
- Dapčević, Peko, *Za Beograd*, Prosveta, Beograd, 1984.
- Đilas, Milovan, *Besudna zemlja*, Politika, Beograd, 2005.
- Jovičević, Niko, Vavić, Nikola, *Zlo sudilište*, dramatisacija prvog dijela romana – trilogije romana Šuplje oko, CNP, Pobjeda, Podgorica, 1980.
- Kovačević, Veljko, *Kapelskie wzgórza*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony narodowej, Warszawa, 1988.
- Kovačević, Veljko, *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.
- Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Rad, Beograd, 1979.
- Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1969/71*, Beograd, str. 8.
- Mićunović, Vukašin, *Bolovanje*, Glas, Beograd, 1976.
- Mićunović, Vukašin, *Između države i udruženog rada*, Borba, Beograd, 1982.
- Mićunović, Vukašin, *Na dami medaljon*, Nolit, Beograd, 1971.

- Mićunović, Vukašin, *Oko za oko*, Nolit, Beograd, 1959.
- Mićunović, Vukašin, *Osnove i zadaci idejne borbe SKJ*, Rad, Beograd, 1959.
- Mićunović, Vukašin, *Pretposlednji*, Nolit, Beograd, 1968.
- Mićunović, Vukašin, *Stvari*, Grafički zavod, Titograd, 1973.
- Orović, Savo, *Iznenadjenja u ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.
- Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941–1945: sa prilogima i komentarima*, Hronometar, Beograd, 1972.
- Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935–1945: sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996 .
- Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.
- Terzić, Velimir, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1954.
- Vojinović, Vladimir, *Oblici usmene književnosti u Đilasovoj pripovijeci, Ličnost i djelo Milovana Đilasa – Zbornik sa međunarodnog naučnog simpozijuma*, Univerzitet Crne Gore –Filozofski fakultet u Nikšiću, 2014.
- Vukmanović, Svetozar, *Moja porodica*, Prometej, Novi Sad, 1998.
- Vukmanović, Svetozar, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Kultura, Beograd, 1950.
- Vukmanović, Svetozar, *Revolucija koja teče*, Globus, Zagreb, 1982.

Srđa MARTINOVIĆ

CONTRIBUTION OF YPA MILITARY ELITE FROM MONTENEGRO TO CULTURAL AND SCIENTIFIC CREATION

In this paper, the author reflects on the cultural and scientific creation of Montenegrins covering high command posts during the Second World War. In the period from 1943 to 1992, there were nearly 200 generals in Montenegro. After leaving the military service, the military elite in Montenegro committed to writing memoirs and memories of the war and the period of service. Some generals engaged in literary work – a few of them wrote film and theatre screenplays, while others wrote technical books on war themes and other scientific fields. Some of them have left behind very valuable and popular memoirs of historiographical importance, without which the knowledge of that time would be scarce and limited. In terms of literary and historical significance, especially important are the works of Milovan Đilas, Veljko Kovačević, Svetozar Vukmanović and Veljko Mićunović, and Vukašin Mićunović.

Key words: *Yugoslavia, Yugoslav People's Army, Montenegrins, generals, artistic and scientific creation*

UDK 094:28"1571"

Pregledni rad

Stevo VUČINIĆ (Podgorica)

KUR'AN HUSEIN-PAŠE BOLJANIĆA

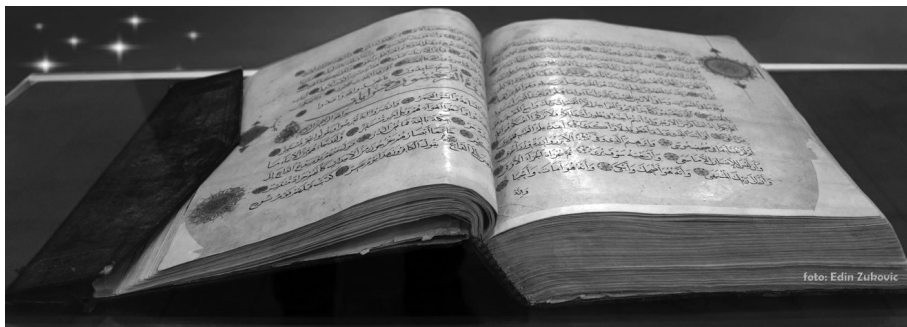
Ovaj tekst pisan je s namjerom da bude predgovor fototip-skoga izdanja Kur'ana Husein-paše Boljanića, iz 1571. godine, koji se čuva u Husein-pašinoj džamiji u Pljevljima. Neke okolnosti su presudile te nije otisnut, pa je zato pripremljeni predgovor štampan u ovom časopisu.

Ključne riječi: *Kur'an, Husein-paša Boljanjić, kaligrafija, pljevaljska džamija*

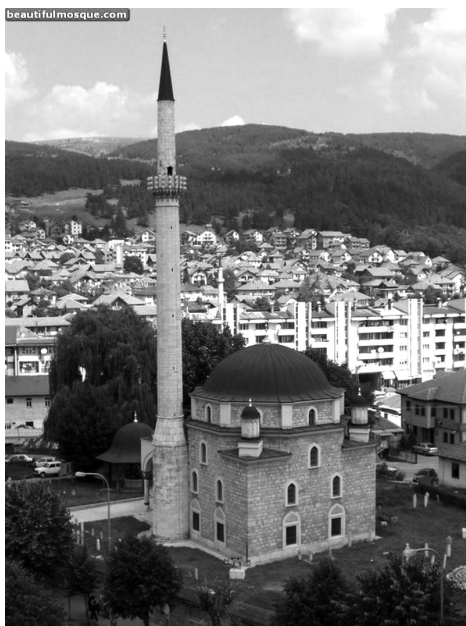
Ovaj tekst pisan je s namjerom da bude predgovor fototip-skoga izdanja Kur'ana Husein-paše Boljanića, iz 1571. godine, koji se čuva u Husein-pašinoj džamiji u Pljevljima. Neke okolnosti su presudile te nije otisnut, pa je zato pripremljeni predgovor štampan u ovom časopisu.

Duboki smisao preštampavanja ovoga remek djela islamske kaligrafije i crnogorskoga nacionalnoga pisanoga spomenika kulture temeljio sam na 48. ajetu iz sure Al-Ma'ide (Trpeza): „...A da je Allah htio, On bi vas sljedbenici-ma jedne vjere učinio, ali On hoće da vas iskuša u onome što vam propisuje, zato se natječite ko će više dobra učiniti; Allahu ćete se svi vratiti, pa će vas On o onome u čemu ste se razilazili obavijestiti.“ Kao sljedbenik druge vjere, smatrao sam se obaveznim, da svojim malim moćima, podržim jedno tako veliko dobro, kakvo je ponovno otiskivanje Husein-pašinog Kur'ana, koji je trebao da pomogne razumijevanju i zbližavanju braće i ljudi različitih vjeroispovijesti i kultura. Na to sam bio obavezan i kao čovjek, jer svoje postojanje dugujem i jednome hodži iz Tuzi koji je, nakon propasti Božićnoga ustanka 1919. godine, spasio moga oca od progonitelja koji su namjeravali da ga liše života. Čuvao ga je u sopstvenoj kući, u to zlo vrijeme hranio od svoje sirotinje, i u pogodni čas predao vezi koja ga je preko Skadarskog jezera prevezla na sigurno, u Albaniju. Raspitujući se za ime toga dobročinitelja doznao sam da je to najverovatnije bio hafiz Hasan Adžiahović, inače poznat po brojnim dobročinstvima, pa neka ovaj moj prilog o ovom prelijepom primjerku svete

Knjige muslimana, po kojoj se rukovodio u životu, bude i moja zahvalnost za njegovo dobročinstvo koje je učinio mome ocu, i neka mu duša u raju počiva.¹

Sl. 1. Husein-pašin Kur'an,
<https://cdm.me/drustvo/pljevlja-cuvaju-vaznu-islamsku-relikviju-dlaku-iz-brade-poslanika-muhammeda/>

Sl. 2. Husein-pašina džamija,
<https://www.beautifulmosque.com/Husseiniya-Mosque-in-Pljevlja-Montenegro>

¹ Duboko zahvaljujem doktoru profesoru, gospodinu Čamilu Hadžimeljiću, koji mi je svojim savjetima pomogao da uobličim ovaj tekst.

Period u kome je kod arapskih plemena dominiralo mnogoboštvo u islamu se naziva vremenom neznanja (*džahilijet*). Iz toga vremena potiče opšti izraz za boga (*ilah*) a kada se govorilo o Bogu korišćen je termin *Al-Ilah*, skraćeno *Al-Lah* (*Allah*)². Muhameda, punim imenom: Ebu al-Kasim Muhammed Ibn Abdullah Ibn Abdul-Muttalib Ibn Hašim (Meka, 12. april 570. – Medina, 8. jun 632. godine), muslimani smatraju posljednjim Božjim poslanikom (*resulullah*) i pišu *Ga Muhamed a. s. – alejhis-selam – mir Božji bio s njim*. Značenje riječi *islam* je *predanost Bogu*, a riječ *musliman* je izvedenica od riječi *islam* i znači *predan Bogu*. Od samog svog početka islam je vjera s društveno širokom misijom, tako da su od tada do danas vjera i društveni život neodvojive komponente. Muslimani vjeruju da je Kur'an objava Allahovih riječi i zadnja Allahova objava čovječanstvu preko Njegovog poslanika Muhameda a. s. Ima 114 poglavlja ili *sura* i više od šest hiljada *ajeta* ili rečenica (precizan broj zavisi od načina brojanja). Svako učenje i čitanje počinje bismilom (*bismillah*) – U ime Alaha, Milostivoga, Samilosnog. Nakon Muhamedove a. s. smrti prvi halifa Ebu Bekr naredio je da se ajeti sakupe i zapišu u jednu knjigu, jer su prethodno zapisivane i usmeno prenošene među prvim muslimanima. Pošto ajeti sadrže direktno obraćanje Boga Muhamedu a. s., islam pridaje naročito značenje recitovanju, pa je i najpopularnija izreka *šehadet* – svjedočenje vjere iskazano riječima: *Svjedočim da nema Boga osim Alaha, i svjedočim da je Muhamed a. s. Božji rob i Božji poslanik*, najviše je ispisivana izreka u umjetnosti kaligrafskog izraza.

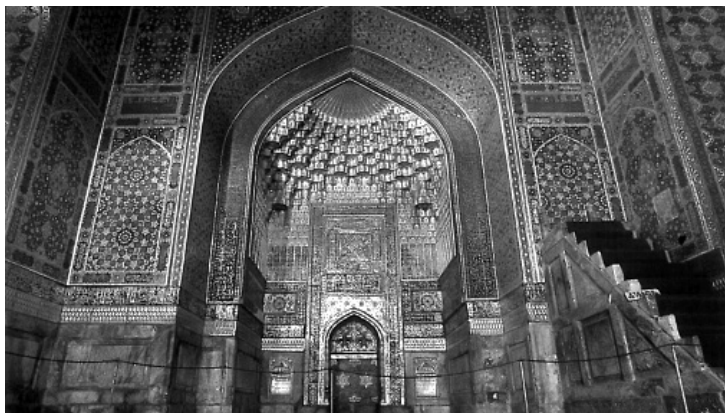
Božja svemoć suština je islamske teologije koja je od početka nametnula dominantno pitanje predstavljanja živih bića u umjetnosti. Mnogi teolozi su takvu umjetnost kvalifikovali kao idolatriju, pa su je umjetnici većinom izbjegavali. Dočim se vjera nije mogla iskazivati slikama, pobožnost je tražila načina da se vizuelno iskaže. Mnogi su mišljenja da je tako rođena kaligrafija kao vid svete umjetničke forme i jedan od najfinijih izraza islamske umjetnosti. Nesporna je osobina islamske umjetnosti da se u raznim lokalnim kulturama rekultiviše lokalnim osobenostima koje eklektički materijalizuje u arhitekturi, iluminaciji, jeziku, narodnoj nošnji, vjerovanjima, enterijeru i eksterijeru. U Crnoj Gori uzajamna razmjena bila je karakteristika života koja je podsticala da se islamska tradicija i kultura apsorbuju u domicilnu kulturu koja je produkovala osobenu sinkretizovanu kulturu.

Kur'an je objavljen i pisan na arapskome jeziku. Na drugim jezicima se naziva prijevodom kur'anskih značenja i rečenica. U molitvama (*namazima*), Kur'an se uči na jeziku na kome je objavljen – *arapskom*. Poglavlja ili *sure* imaju različiti broj *ajeta*. Podijeljen je na 30 džuzova (djelova), svaki džuz se sastoji od 20 stranica ili 10 listova. Džuzevi se dijele na 2 hizba – dvije polo-

² *Islamska umjetnosti i arhitektura*, Libris, Sarajevo, 2010, str. 13.

vine (po 10 stranica), a hizbovi na rub'un – četvrtine, svaki hizba ima 4 rub'a. Osobitim znacima se obilježavaju mjesta na kojima je učaj obavezan da učini *sedždu* – *klanjanje* (padanje ničice), kojih ima 14, i za sve te detalje, razni autori su koristili razne ukrase i oznake kako bi ih označili. Cijela ova podjela kur'anskih stranica je tehničke prirode – radi lakšeg učenja Kur'ana napamet, i radi bolje orijentacije u kur'anskom tekstu, pri namazima – molitvama. On ima središnje mjesto u orijentalnoj kulturi, jer uređuje i oblikuje sve sfere života muslimana – duhovnu nadgradju, pravo, vjeru, običaje, poslovnu praksu, bračni život i svakidašnjicu uopšte.

Islamska umjetnost je osobena i potčinjena zakonitostima i u pitaju strukture djela i u naravi koja ne poznaje dramatiku i duhovnost, a i ne poznaje ni ličnosti koje bi svojim djelom obilježile epohu³. Stvaralački zanos je usmjeren ka dekoraciji i transformaciji prirode u apstraktne forme. Razigranim linijama i bojama stvara skladne kompozicije koje plijene i fasciniraju maštovitošću. Ova umjetnost fascinira i raznovršnošću koja je bila uslovljena velikim prostorom što je bio naseljen različitim narodima i kulturama u predislamskom periodu. Zahvatao je Španiju, cijelu ševernu Afriku, Malu Aziju, Palestinu, Siriju, Mesopotamiju, Persiju, Turkmenistan i Indiju. Velika djela arhitekture kakva je, recimo, medresa Tilla kari u Samarkandu i rukopis Kur'an iz 11-12. stoljeća koji se čuva u državnoj biblioteci u Minhenu ukrašavani su sa nevjerovatnim smislom za lijepo i predstavljaju trijumfalne spomenike islamske umjetnosti

Sl. 3. Unutrašnjost džamijske središnje potkupolne dvorane – Medresa Tilla kari u Samarkandu⁴

³ Katarina Oto-Dorn, *Islamska umjetnost, Umjetnost u svijetu*, Novi Sad, 1971, str. 9.

⁴ *Islamska umjetnost i arhitektura*, Libris, Sarajevo, 2010, str. 143.

Islamska kaligrafija kao prva i posebna grana umjetnosti proizvod je strahopoštovanja prepisivača prema Kur'anu kao svetoj knjizi muslimana. Prevođenje u pisanu formu podstaklo ih je da tragaju za najljepšom formom slova kojima bi se ispisivala njegova sadržina da bi se božja riječ sačuvala u što ljepšem obliku. Od svojih početaka slovila je za duhovnu umjetnost⁵, pa je i kaligraf vodio računa o svakom detalju, počevši od toga čime je pisao, pa do toga kako će izgledati napisano, jer je prenosio svete poruke. Kaligrafija u islamu je umjetnost sama za sebe zahvaljujući arapskome pismu koje je imalo potencijal da se njime iskažu njegove raskošne forme i stoga je dio i islamske sakralne baštine.

Arapsko pismo se kasno razvilo u odnosu na druga semitska pisma. Arapi predislamskoga perioda bili su nomadi za koje je karakteristično da su se više oslanjali na usmenu predaju nego zapise. Inače, ono je iz porodice semitskih pisama koje uglavnom sačinjava 28 konsonanata⁶. Četrnaest njih je s tačkama, ostali bez. Većina slova (*harf*) imaju različite oblike koji zavise od pozicije u riječi. Slova imaju tačno definisani poredak u odnosu na liniju, neka imaju poziciju u odnosu na poredak po horizontalnoj liniji iznad linije, neka linija presijeca na pola. Širenjem islama širilo se i arapsko pismo koje se prilagođavalo raznim jezicima. Tako su nastali određeni grafemi za glasove kojih nema u arapskome. Na Balkanu je bio takav slučaj sa glasovima nj, lj, ž i č i nekim drugim kojima je prilagođeno arapsko pismo poznato u nauci kao *arebica*.

Islamske knjige su uglavnom pisane na papiru. Proizvodnja papira je usavršena u Kini u 2. stoljeću n. e., a u centralnoj Aziji se začela u 8. vijeku za potrebe abasidske birokratije u Iraku. Po proizvodnji hartije bila je poznata pokrajina Horosan. Arapsko pismo kojim je pisan Kur'an u 7. stoljeću je konsonantno sa 28 fonema⁷. Piše se s desna u lijevo. Neki se grafemi ne mogu spajati s lijeve strane pa se javljaju praznine u riječima. U ovom periodu se razvilo uglasto pismo s jasnim konturama, poznato kao kufijsko, nazvano po gradu Kufi u Iraku. To je uglasto geometrijsko pismo s jakim vertikalnim elementima. Tim pismom se širio islam knjigom pune četiri stotine godina. No kako je zahvatio i narode u kojima se nije govorio arapski jezik, a ti jezici su usvojili arapsko pismo, njegova forma se pod uticajem lokalnih kultura preoblikovala. Tako se iz zaobljenoga kufijskog pisma razvilo šest kaligrafskih stilova: *nesh*, *muhakak*, *reihani*, *tevki*, *rika* i *silus*.

Prvi halifa Ebu Bekir al-Sidik je 664-665. godine naredio da se svi djelovi Kur'ana zapisivani na palminom lišću, koži, kamenju i drugim materi-

⁵ Ćamil Hadžimeljić, Umjetnost islamske kaligrafije, str. 14.

⁶ Isto, str. 24.

⁷ Islamska umjetnost i arhitektura, Libris, Sarajevo, 2010, str. 574.

jalima, što ih je zapisivao Muhamedov pisar Zejd ibn Sabit, ali i drugi pisari, imaju sabrati u jednoj knjizi. Da bi se taj posao uradio, ukazala se potreba za označavanjem *harfova* osobitim znacima radi pravilnog izgovora slova i riječi. Utvrđena su pravila i pismo je dobilo prateće dijakritičke znake – tačke na slovu, horizontalne crte na vokalu, obilježja sura, ajeta i drugih oznaka za izgovor. Tako je osigurana potpuna ispravnost čitanja i pisanja Kur'ana. Potom je prepisan u četiri primjerka koji su izaslani na četiri strane islamskoga svijeta, u četiri glavna centra u kojima su na temelju tih originala rađeni prijepisi. Danas se ti primjerci nalaze u Kairu, Taškentu, Mešhedu i Istanbulu.⁸

Podstaknuta potrebom zapisivanja Kur'ana kaligrafija se za veoma kratko vrijeme razvila u osobenu umjetnost. Iz tog vremena je karakteristično postojanje 37 vrsta pisama. Ubrzo je vodeće postalo *kufi* iz kojega se razvilo šest pisama.⁹ Nazive su dobili po veličini olovke, promjerima i obilježjima: *sulus*, *muhakkak*, *rejhani*, *nesih*, *tevki* i *rikaa*. Nešto kasnije su se pojavila druga pisma *divani talik* i *rika*. Karakteristiku svih tih pisama čini da u osnovi grafemi imaju istu suštinu, a razlikuju ih stilske karakteristike. Do trinaestog stoljeća kaligrafija je bila isključivo arpska umjetnost. Širenjem islama širila se i ta umjetnost tako da ubrzo primat preuzimaju centri, osobito u Persiji i Turskoj. Tada počinje zlatno doba islamske kaligrafije u kome najistaknutije mjesto zauzima turska nacionalna kaligrafija.¹⁰ Ona će arapska slova dovesti do idealnoga sklada, veličine, oblika i ritma. Turci su usavršili oblik, veličinu i razmjer slova (*harfova*), što je rezultiralo da su kurzivna pisma dosegla stupanj perfekcije neprevaziđen do danas.

Većinu posla prepisivanja i iluminacije rukopisa za Osmanske Turke prvih vjekova obavljali su persijski kaligrafi, pozlatari i iluminatori koji su se naselili u središta Osmanske imperije u nastajanju. Turska škola iluminacije je zapravo produžetak istovrsne škole iz Tabriza – Persija. Posebno obučeni majstori kaligrafije, iluminacije i pozlatarstva bavili su se izradom rukopisnih primjeraka. Vrijedi napomenuti da je boja veoma važan element islamske umjetnosti i skoro da nema rukopisa koji nijesu kolorisani. Posebna pažnja je posvećivana prvoj kur'anskoj suri *El-Fatiha* i prvoj stranci druge sure *Al-Bakara*. Dekorativni dizajn te dvije stranice prati cijelu knjigu. Da bi se osiguralo da cijeli tekst bude jednoobrazan, vodilo se računa da se cijeli tekst piše perom iste debljine.

Proces učenja kaligrafije pod rukovodstvom stručne osobe traje četiri godine. Nakon što učenik savlada tehniku, ovlada estetikom kaligrafije i stezne vještinu skladnoga komponovanja, izdaje mu se diploma. No, potreban je

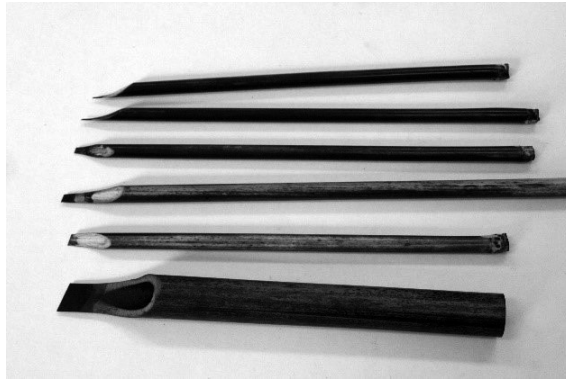
⁸ Isto, str. 116.

⁹ Isto, str. 34.

¹⁰ Isto, str. 63.

spoj umijeća, maštovitosti, talenta, određenih materijala i pribora da bi se kreacija kaligrafa iskazala umjetničkim djelom. Osnovni pribor sačinjavaju: pera – *kalemovi*, pernica – *kubur*, nož – *kalem traš*, kaligrafska boja – *murekkeb*, posuda za tuš – *divit*, papir – *kjat*, gladilica – *muhre*, šablon – *mistar* i prašina za sušenje tuša i boje – *rhdan*.

Pero za lijepo pisanje pravi se od kvalitetne trske visoke tvrdoće koja se na vrhu koso zasijeca i zarezuje po sredini. Takve trske rastu u močvarama Iraka, Persije i Egipta. Kosina na vrhu pera zavisi od stila i vrste pisma, a širina određuje veličinu slova.

Sl. 4. Kaligrafska pera¹¹

Kaligrafske boje se prave od raznih supstanci. Crni tuš od čađi, arapske gume i lanenog ulja. Žuta boja od arsenih sulfata pomiješanih s gumiarabikom. Zlatna miješanjem zlatnih listića sa arapskom gumom koji se taru o zid staklene ili porcelanske posude dok se zlato ne raspadne u prah i integriše u masu. Glača se glačicom. Crvena boja se dobija od nekih vrsta insekata ili minerala. Uglavnom, sve boje koje se dobijaju od pigmenta moraju se prethodno dobro usitniti i pomiješati sa gumiarabikom.

Papir za lijepo pisanje se treba dobro pripremiti i impregnirati bjelancetom da bi pero klizilo po njemu. Prethodno, obično se papir boji biljnim ekstraktima koji se dugo iskuvavaju da bi se dobila boja traženog intenziteta. Recimo, bež boja se dobija namakanjem papira u dobro prokuvanu tekućinu od zelenog čaja. Ponekad se papir boji sa dvije boje ili nijanse koje razdvajaju središnji dio na kome će se pisati od margina. Nakon bojenja se vrši preparacija bjelancetom jaja razmućenim sa želatinom. Nakon preparacije papir se suši 24 ure, a potom se glača. Da bi se olakšalo pisanje koristi se podmetač od kože

¹¹ Fotografija – Ćazim Hadžimeljić.

i šablon *mistar* za obilježavanje redova koji pomaže da redovi budu pravilno i istovjetno ispisani. Pravi se posebno za svaku knjigu ili dokument.

Sl. 5. Stranica Kur'ana pisana nesih pismom

Iako je Husein-paša Boljanić značajna historijska ličnost koja je ostavila brojne zadužbine u Pljevljima i obogatila kulturni i društveni život toga kraja, do nas su o njemu doprle tek nekoliko šture informacije, koje smo u ovome tekstu naveli. Rodom je iz sela Boljanića kraj Pljevalja. Školovao se u Carigradu. Karijeru je počeo kao subaša Popovoga polja. Bio je namjesnik Hercegovačkoga sandžakata sa sedištem u Foči od marta 1567. do marta 1569. godine, a onda je imenovan namjesnikom Bosanskog sandžakata. Nakon tri godine, 1572. godine, imenovan je namjesnikom pokrajine Dijarbekir u Maloj Aziji, na granici između današnje Turske i Iraka, a zatim za namjesnika Misira (*Egipat*) sa zvanjem vezira. Kao beglerbeg Bagdada pominjao se 1585.

godine. Za beglerbega Bosanskoga elajeta postavljen je sultanovim fermanom 1594. godine. Vjerovatno je to i godina njegove smrti.

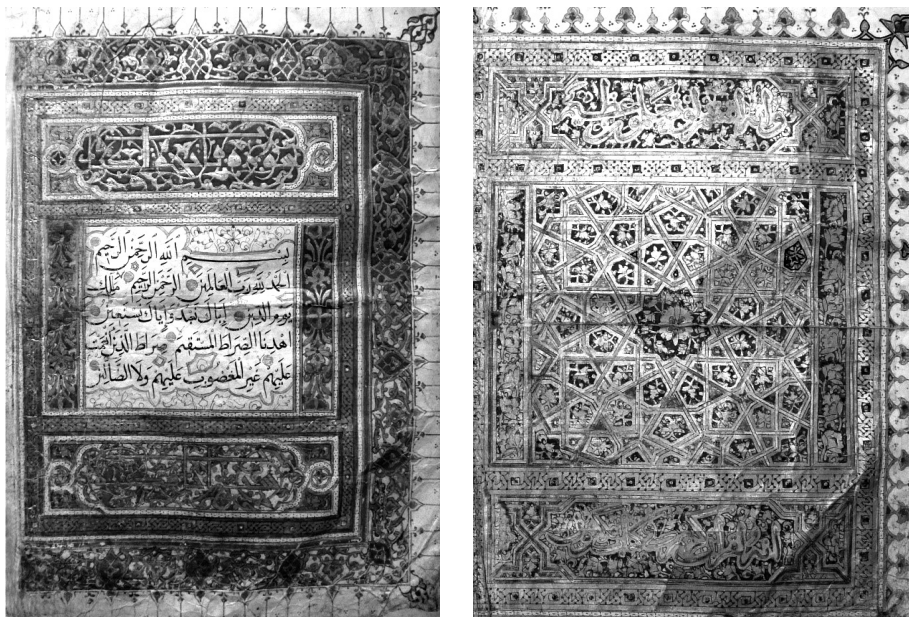
Na raznim položajima u Osmanskome carstvu proveo je oko tri desetljeća i za to vrijeme ostavio veliki broj zadužbina u svojoj rodnoj Taslidži (*Pljevljima*). Od svih njih posebno se izdvaja nadaleko poznata džamija nazvana po njemu *Husein-pašina džamija*, sagrađena 1560. godine. U popisu Hercegovačkoga sandžaka iz 1570. godine piše: „...Husein-paša, sadašnji beglerbeg Dijarbakira, podigao je džamiju u kasabi Taslidža“. Osim nje, podigao je i mekteb, medresu, imaret, karavan-saraj, hamam, kameni most i svoj saraj. Njegov vakuf je do prije Drugoga svjetskoga rata raspolagao: džamijom, mezaristanom, šadrvanom, sahat-kulom, mektebom, hamamom – javno kupatilo, i mnoštvom magaza, zanatskih radnji i većih površina zemljišta.

U Husein-pašinoj džamiji u Pljevljima čuva se rukopis Kur'ana (*mushafa*), koji predstavlja jedno od najljepših djela islamske kaligrafije 16. vijeka na južnoslovenskome prostoru. Nesporno, on je najznačajnija rukopisna knjiga na arapskome jeziku u Crnoj Gori. Kao provorazredni pisani spomenik kulture, on je dio i crnogorske kulturne baštine stavljen pod zaštitu Zakona. Pisan je 987. godine po hidžri, odnosno 1571. godine. Rukopis ima 233 lista veličine 39 x 28,5 cm. Ukrašen je sa 352 minijature na pozlaćenoj podlozi, uglavnom rađene u plavoj, zelenoj i crvenoj boji. Ukoričen je kožnim koricama na kojima je utisnut geometrijski reljef. Prepisivač i iluminator nije poznat jer je rukopis signiran sa „Dža“. Ostaje otvoreno pitanje da li signatura označava skraćenicu imena prepisivača. Pozlaćene ruže u njemu razdvajaju ajete, nekad su s brojevima na sebi, a nekad bez njih. Svijetlo braon bojom su ispisan imena kur'anskih sura.¹² Dubljim uvidom u njega može se konstatovati nevjerovatno bogatstvo intenzivnih boja, detalja i dekoracija koje zajedno čine taj Kur'an vrijednim kaligrafskim primjerkom koji zaslužuje osobitu državnu brigu. Osećaj rukopisca i iluminatora za dizajn je fascinant. Očito, naslanja se na najbolju islamsku kaligrafsku tradiciju. Vjerovatno je nastao na prostoru Iraka, kad je Husein-paša bio namjesnik Bagdada. Pisan je *nesih* pismom, kojim je napisana i većina Kur'ana sa južnoslovenskoga prostora. Piše se perom debljine 1 mm. Pismo je kurzivno – *slova su kosa kao da trče*, prilagođeno da se njime mogu brzo i jednostavno pisati administrativni akti. Mjere i unutrašnje odnose uskladio je Ibn Mukl i učinio ga pogodnim da bude jedno od glavnih pisama.¹³ Afirmisao ga je Šeih Hamidulah i učinio ga pismom kojim je prepisivan Kur'an i druge knjige. Slova su elegantna, tankih linija, malog formata, lijepa i čitljiva i pišu se lako. Horizontalne linije su mu

¹² Sead Jasavić, izvršio analizu pojedinih stranica.

¹³ Umjetnost islamske kaligrafije, Čamil Hadžimeljić, str. 127.

kraće u odnosu na vertikalne koje su jednake debljine, i ispod i iznad srednje linije slova, dok su krive pune i duboke. Ovaj Kur'an je od posebnoga značaja jer je, i sadržinom, i estetikom forme, bitno uticao na cjelokupni život prvih muslimana u Crnoj Gori, a kasnije su te vrijednosti nasljeđem prenešene do njihovih savremenih potomaka.

Sl. 6. Zlatom ukrašene stranice Husein-pašino Kur'ana, <https://cdm.me/drustvo/pljevlja-cuvaju-vaznu-islamsku-relikviju-dlaku-iz-brade-poslanika-muhammeda/>

Na crnogorskome prostoru islam je ostavio snažan pečat u jeziku, toponimiji, duhovnoj kulturi, vjerovanjima i arhitekturi. U arhitekturi je sinkretizovao zapadne i istočne uticaje dajući joj osobeni lik. U njoj je vidljiv odsjaj raskoši i uredenog života muslimanske elite. Detalji ukrasa Husein-pašine džamije i Kur'ana pokazuju da je taj svijet bio širi od Pljevalja. U njima se vide uticaji jedne velike kulture na jednu malu sredinu. Nova islamska elita je praktikovala jednu novu, sadržajnije i bogatiju kulturu. Izgradili su sjajne simbole moći kao što su raskošne džamije, najznačajniji simbol osmanske moći u Crnoj Gori. One su spoj islamsko-vizantijskog identiteta, koji je ostavio neizbrisiv pečat na prostoru Balkana.

Motivi iz raznih područja islamskoga svijeta brzo su se prenosili i postajali univerzalni na cijelome tom prostoru uključujući i crnogorski. Bogat-

stvo geometrijskih ukrasa kojima obiluje pljevaljski Kur'an, kao najstariji na našem tlu, nesumnjivo je bitno uticalo na ukupnu umjetnost i arhitekturu u Crnoj Gori i ostavilo je bogat i dubok trag. Ona u sebi sublimira rimske i vizantijske vrijednosti, ali i turske, arapske, persijske i mongolske. Dokaz su i autentične turske džamije koje su građene u eklektičkom orijentalno-vizantijskom stilu, čiji je prauzor saborna crkva Aja Sofija – kvadratne osnove s centralnom kupolom iznad i dodatim minaretom. Slijedila je model Velike crkve u tlocrtu i strukturi. Takva je i Heusein-pašina džamija u Pljevljima, veličanstveni spomenik orijentalne arhitekture, kome nema para u Crnoj Gori. U njemu je utkan ponos jednoga naroda nadahnutog novom civilizacijom koja je trijumfalno stupila na ove prostore.

Novi gospodari s Bosfora u svim gradovima osnivaju obrazovne ustanove, koje su uglavnom počivale na dobročinstvu i vakufima, poput mekteba i islamskih škola. Grade sahat-kule, mostove i hamame u svim naseljima. Tako je Crna Gora prolazila kroz velike kulturne i tradicionalne promjene, mada je kod svih naroda u Crnoj Gori dominirala tradicionalna patrijarhalna kultura koja je njegovala tradiciju čojstva i junaštva, odnosno merhameta i gazija kod muslimana. Orijentalni uticaj se ošetio u izradi ukrasnih i zanatskih predmeta i narodnoj nošnji hrišćana, koji su neke muslimanske odjevne predmete prilagodili sopstvenoj tradiciji i integrisali s autentičnom narodnom odjećom. Poetsko-muzički iskaz te narodne tradicije je epska poezija koja je svoj vrhunac na crnogorskom prostoru dostigla u usmenoj lirici, sevdalinkama i epu Avda Međedovića.

Leksika crnogorskoga jezika obiluje tursko-persijskim i arapskim riječima, više ih je od osam hiljada. Da ukažemo samo na neke: kafa, čizma, mašala, alkohol, jastuk, rakija, ćef, merak, pamuk, pekmez, kavez, adet, džep, čarapa, kajgana, jorgan, čekić, muštuluk itd. Arapske nazive nose takođe, biljke i životne namirnice: patlidžan, sirup, kafa, limun, marcipan, kajsija, šećer; tkanine i odjeća: gaza i gamaše; instrumenti: tambura, gitara, lauta; pojmovi iz trgovine, kao magacin i ček; predmeti u domaćinstvu, kao npr. sofa, tacna, madrac; pojmovi u matematici i astronomiji, npr. zenit i cifra. Ova leksika najbolje svjedoči duboku ucijepljenost orijentalne kulture u crnogorsko nacionalno biće.

Na kraju ovoga nesuđenoga predgovora za Kur'an Husein-paše Boljanića, možemo zaključiti da su sveukupni uticaji od Istoka i Zapada, oblikovali naš identitet koji je zasnovan na tradiciji i misli antičke Grčke, ograničenoj i pravnoj praksi Rima i judeo-hrišćanskoj i mediteranskoj kulturi koja na crnogorskom tlu supstituiše vrijednosti istočnoga i zapadnoga hrišćanstva i islama. Zato je Husein-pašin Kur'an pisani spomenik kulture od najvećeg nacionalnog i državnog značaja, koji može da bude na ponos crnogorskim građanima koji ga baštine.

Literatura:

- Hadžimeljić, Ćamil *Umjetnost islamske kaligrafije*.
- *Islamska umjetnost i arhitektura*, Libris, Sarajevo, 2010.
- *Islamska umjetnosti i arhitektura*, Libris, Sarajevo, 2010.
- Oto-Dorn, Katarina *Islamska umjetnost, Umjetnost u svijetu*, Novi Sad, 1971.

Stevo VUČINIĆ

HUSEIN-PAŠA BOLJANIĆ'S QURAN

The author of this paper presents a text originally written as a preface to the new edition of Husein-paša Boljanić's Quran of 1571, which is kept in Husein-paša's mosque in Pljevlja. The reasons are explained for the reprint of this masterpiece of Islamic calligraphy and Montenegrin national written cultural monument, intending to help people of different confessions and cultures understand each other.

Key words: *Quran, Husein-paša Boljanić, calligraphy, Pljevlja's mosque*

UDK 821.163.42:398-055.2

Izvorni naučni rad

Ivana ODŽA (Drniš)

Osnovna škola Antuna Mihanovića Petropoljskog – Drniš

i.blazevic01@gmail.com

ŽENA U TRADICIJSKOJ KULTURI DALMATINSKE ZAGORE

Pojam kulture podrazumijeva široko područje manifestiranja unutar ljudske svakodnevice, stoga je problem definiranja kulture polje otvorenih problema. Suvremene tendencije temeljnom odrednicom kulture ističu dinamičnost, promjenjivost kulture.

Govor o Dalmatinskoj zagori neizostavno obuhvaća i govor o tradicijskoj kulturi kao temelju njezina identiteta. Tradicijska kultura Dalmatinske zagore očituje se kroz nekoliko izrazito *ženskih* fenomena, bilo da su u izravnoj vezi sa životom žene, bilo da ih *kodeks* tradicijske kulture dodjeljuje ženi: obitelj, majčinstvo, brak, vjera, pokoravanje sudbini, *fatumu*.

Usmena književnost fikcijskim instrumentarijom ukazuje na realne odnose koje potvrđuju terenska istraživanja – unutar tradicijske kulture narušen je odnos *zamišljenog* i *ostvarenog*.

Ključne riječi: *kultura, tradicijska kultura, Dalmatinska zagora, žena, odnos zamišljenog i ostvarenog unutar tradicijske kulture*

Uvod

U radu ćemo istaknuti suvremene tendencije o shvaćanju kulture kao mehanizma najrazličitijih društvenih praksi u neprestanoj mijeni. Pokušat ćemo objasniti specifičnosti tradicijske kulture u odnosu na opći pojam kulture. Obilježja tradicijske kulture razmatrat ćemo na primjeru Dalmatinske zagore, područja koje je tradicijska kultura snažno obilježila. Osobito ćemo se baviti odnosima između *zamišljenog* i *ostvarenog* reda unutar tradicijske kulture, odnosno neskladom između očekivanja/zakovitosti tradicijske kulture i stvarnih životnih praksi (koje joj često oponiraju, potvrđujući tako neprestane promjene unutar kulture), koristeći se primjerima usmene književnosti i etnografske građe, te anketnim ispitivanjem koje prikazuje stupanj utjecaja tradicijske kulture na život suvremene žene Dalmatinske zagore.

U ograničavanju prostora Dalmatinske zagore koristili smo se donekle proizvoljnom podjelom prema nodalno-funkcionalnom načelu koja odgovara neformalnoj podjeli kakva je prisutna među stanovnicima Dalmatinske zagore, a bila bi najbližnja podjeli na *krajine/krajeve*: Sinjski kraj, Imotski kraj, Vrgorački kraj, Trogirsko-kaštelanska zagora, Omiška zagora (Gornja i Srednja Poljica), Šibensko-kninsko-drniški kraj te Splitska zagora. Splitskom zagorom nazvali smo područje današnjih općina Klis i Muć. Ne možemo ih izdvojiti kao posebne *krajine*, a gravitacijska snaga usmjerena je Splitu. Iz istog smo razloga dio nekadašnje Trogirske biskupije nazvali Trogirsko-kaštelanskom zagorom – Trogirskom, kako ne bismo zanemarili povijesnu važnost, a Kaštelanskom uzevši u obzir suvremeno stanje kada većina stanovnika gravitira Gradu Kaštela. Riječ je o trogirsko-kaštelanskom zaleđu koje obuhvaća mjesta u sastavu Splitsko-dalmatinske županije. Zbog rascjepkanog gravitacijskog područja, ali pripadnosti istoj administrativno-teritorijalnoj jedinici (Šibensko-kninskoj županiji), šibensko, drniško i kninsko zaleđe ujedinili smo pod jednim nazivom. U razmatranju smo izostavili Bukovicu i Ravne kotare.

Znanosti i književnost utkivale su prostor Dalmatinske zagore u biće njezinih stanovnika – materijalno i duhovno siromašan i opasan prostor iznjedrio je naoko takve ljude, škrte riječima i emocijama, prijeteeće vanjštine spremne na otpor neprijatelju i životnim nepravdama, što je rezultiralo stereotipnom slikom, otpornom na svaki pokušaj rekonstrukcije.

U svojoj emotivnoj ispovijesti Andrea Zlatac iznosi zanimljivo viđenje o neodvojivosti prostora i bića – *tijelo je naš najbolji spremnik pamćenja, pouzdan baš zato što ga ne uspijevamo svjesno kontrolirati. Mi zaboravljamo, tijelo pamti. Mi potiskujemo, tijelo se odupire. Mi donosimo odluke, tijelo ipak odlučuje. U sebi skuplja otiske, veže se uz prostore, pamti osjetilima. U našim životima prošlost sustiže sadašnjost, a mostovi koje pokušavamo izgraditi ne obazirući se na obalu s koje smo došli, krhki su i kratkotrajni. Stvarnost je nemoguće konstruirati mimo konteksta koji nas okružuje, naši su životi u neprestanoj napetosti između osobnih htijenja i zajedničkih iluzija i konteksta zajednice* (Zlatac 2010: 17, 83). Uspješno prevladavanje stereotipnih slika ipak ne opovrgava činjenicu da su ljudi geografski determinirani i da se prostor njihova porijekla ili života trajno upisuje u njih. Usmena književnost implicitno ukazuje na vezu prostora i pojedinca, u našem slučaju na odnos Dalmatinske zagore i žene toga područja – ona opjevava žene ratnice, slavi njihovu snalažljivost i mudrost, tiho progovara o njihovim erotskim čežnjama i ostvarenjima, oslikavajući tako u pojedincu prostor skromnih pretenzija, bogatog potencijala i neprestane borbe te pokazujući da je odnos prostora i pojedinca puno kompleksniji od zahtjeva koje tradicija pred njih stavlja.

Problem *upitnog* pristupa tradiciji i folkloru Dalmatinske zagore logičan je nastavak niz zapisa koji su nam relevantni, ali su dvojbene vjerodostojnosti. Problematika je sažeta u činjenici da su „antropološke teme šireg dalmatinskog zaleđa najčešće bile obrađivane kroz optiku renesansne idile ili prosvjetiteljskog cinizma, romantičnog i preporodnog pretjerivanja. Tu se život nakon sloma srednjovjekovnog feudalizma kretao ispočetka, a kasnijim promatračima se činilo da narodni običaji kreću u prapovijest, u kojoj šutnja krša (...), stvara idealistički okvir, lijep obraz, veselo srce i iskren moral tamošnjih žitelja, o čemu pišu, svaki iz svog kuta, Fortis i Lovrić, Šimunović i Raos, danas Aralica i Petar Gudelj“ (Kusin 2007: 122).

U jalovom i pasivnom krševitom području Hrvatske, folklor je, kao i usmena književnost koja je njegova značajna sekvenca, ipak snažan identitet razlikovanja od urbane dinamike susjednih razvijenih primorskih gradova i gradića. Tradicijska se kultura, usprkos šarolikim pristupima upitne vjerodostojnosti, još uvijek čini najvjerodostojnijim polazištem za izučavanje Dalmatinske zagore.

1. Kultura. Tradicijska kultura.¹

Predmet našeg istraživanja je žena promatrana unutar određene kulture koju smo specificirali kao tradicijsku kulturu. Pojam kulture, međutim, izaziva nedoumice i nemogućnost jasnog definiranja, osobito uzmemo li u obzir činjenicu da je kultura, za koju se vjerovalo da je jedinstvena i nepromjenjiva, u neprestanoj mijeni, na što je u cijelosti usmjerena *postmoderna* svojim promišljanjima „o kraju zapadne civilizacije, o gubitku smisla svega što se dosad držalo njezinim najvećim postignućima. Postmodernu perspektivu obilježava radikalni pluralizam i relativizam, te se ne priznaje nikakva cjelina ili istina, a razlike i lomovi zamjenjuju dotadašnji kontinuitet. Tako ni u kulturi, slično kao u historiografiji ili bilo kojem drugom području ljudskog djelovanja, ne postoji nikakva stabilnost, autoritet ili središte“ (usp. Gross 2001: 322).

Pokušavajući definirati kulturu u kontekstu popularne kulture i kulturalnih studija, Duda uočava da kultura nije više elitna kategorija kako je se do tada doživljavalo, već upravo obratno, „obična, društveno locirana i oslobođena elitističke isključivosti, vezana uz sveukupan način života, uz svakodnevne djelatnosti koje također počivaju na određenim vrijednostima, (...) ona je istinski materijal naših svakodnevnih života, cigla i žbuka naših svakodnevnih

¹ O elementima i karakteristikama hrvatske tradicijske kulture v. detaljnije u: Vitez, Zorica (ur.): *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2004.

shvaćanja, osjećaja i reakcija“ (Duda 2002: 21), što jasno ukazuje na tendenciju promjenjivosti, nestalnosti.

Starija shvaćanja kulture također su uključivala statično, Simmelovo *objektivno*, i dinamično (*subjektivno*). Tako je kultura „jedinstvena sinteza *subjektivnog* i *objektivnog duha* (...) usred tog dualizma prebiva ideja kulture. Kultura nastaje tako da se spoje dva elementa od kojih je nijedan ne sadrži sam za sebe: subjektivna strana duše i objektivni duhovni proizvod“ (usp. Simmel 2001: 23, 24, 165). *Objektivna kultura* bila bi sve izgovoreno i oblikovano, idejno postojeće i realno djelatno. *Subjektivna kultura* bila bi ona mjera u kojoj pojedinci sudjeluju u sadržajima objektivne kulture, neprestano je mijenjajući.

Pokušavajući naznačiti razliku između kulture kao općeg pojma i tradicijske kulture, Rihtman Augustin govori o načinu na koji *simbolične kodove* koriste praktikanti suvremenih društava u odnosu na prakse i ponašanja primitivnih zajednica koji su također simbolični, ali za razliku od prvih koji ih ne povezuju u konzistentnu cjelinu, simboli primitivnih društava povezani su u jedan unificirani, koherentni kod; „mi prenosimo simbole iz jednog konteksta u drugi, naši rituali tvore mnoštvo malih, nepovezanih subsvjetova. Njihovi rituali tvore jedini simbolični konzistentni kozmos“ (usp. Rihtman Augustin 1984: 8). Takvu *unificiranu, koherentnu* kulturu mogli bismo nazvati tradicijskom; mogli bismo reći da je tradicijska kultura *osviještena* kultura, ona čije obrasce i prakse ponavljamo smatrajući ih iz nekog razloga važnima i neizostavnima u našim životima. Obrasci tradicijske kulture imaju veći značaj u svakodnevnom životu, a njezini sudionici primjenom određenih praksi izgrađuju identitet i postižu legitimnost pripadanja toj kulturi. Te prakse postaju običaji, „kao neki nepisani zakoni i odredbe koji su nastajali iskustvom i navikama koje su odgovarale potrebama života jedne društvene zajednice. Oni djelomično utječu i na cjelokupan život i rad zajednice, ulaze u stalnu uporabu te postaju neophodni u životu ljudi“ (Alaupović Gjeldum 1996/1997: 248). Tradicijska kultura, međutim, ne samo da se mijenja, nego pokazuje i svoje naličje – kada izvana oslikava skladni odnos unutar zajednice, valja imati na umu da ona istovremeno reflektira i narušavanje toga sklada, „običaji, njihov vanjski, manifestacijski ili ceremonijalni dio, ne počivaju na vječnim normama ili vrijednostima, nisu postojani (...) i treba ih promatrati ne samo u funkciji skladnog života zajednice nego i u funkciji sukoba i mijena“ (Rihtman Augustin 2001: 38).

Govoreći o hrvatskoj tradicijskoj kulturi, Stipe Botica objasnio ju je kao „zbroj svih duhovnih i materijalnih dobara što su ih stvorili najširi narodni slojevi u tijeku povijesti ovoga naroda, a i sad čine *genus specificum croaticum* u kulturnoj i civilizacijskoj djelatnosti. Važnu odrednicu svake kulturne

tradicije čine narodni život i običaji, stvoreni i usustavljeni, koji se s vremenom samo preoblikuju, ne gubeći svoje bitno obilježje. Iz njih su proistekli i tradicijski duhovni plodovi, također postojani i konzistentni koji načelno jamče neku etnoduhovnost“ (Botica 1995: 3). Tradicijska kultura velikim je dijelom usmena i „uključuje sve što se na usmen način prenosi, obično iz naraštaja u naraštaj“; tradicija podrazumijeva „pomno selektiran skup svih vrijednota zajednice koja ih prepoznaje kao čuvarica naslijeđa“ (Botica 2013: 13, 14). Budući da su seoske zajednice manje izložene vanjskim utjecajima, tradicijska je kultura u takvim područjima snažnija i dugotrajnija. Ruralna područja Dalmatinske zagore u tom smislu mogu poslužiti kao dobar primjer jer sintetiziraju u sebi dihotomiju zatvorenosti i izoliranosti s jedne strane i graničnoga područja s druge, gdje neprestano struje *prijeteće kulture*, od kojih se treba zaštititi svojim *kulturnim identitetom*, ali je samorazumljivo da se istovremeno nemoguće oduprijeti utjecajima identiteta koji *prijete*. Rihtman Auguštin upravo na temelju kulture seljačkih zajednica u Hrvatskoj stvara hipotezu o strukturi tradicijskog mišljenja koje, prema njoj, nije završilo, nego „u sebi sadrži prošlost, sadašnjost i budućnost; ta kultura koju smo poznavali i cijenili kao plemensku ili narodnu, i za koju smo mislili da je pregažena ujednačavajućim tokovima velikih sustava moći i informacija, nije nestala. Upravo pritisci suvremenih birokracija (...) utječu na male ljudske grupe da se diferenciraju vlastitom kulturom i da u njoj nađu potvrdu identiteta“ (Rihtman Auguštin 1984: 8). Tradicijsku kulturu ne mimoilazi postmodernističko shvaćanje o promjenjivosti kulture, unutar tradicijske kulture te promjene samo se odvijaju sporije jer je izraženija svijest o identitetu i pripadnosti baš toj određenoj kulturi. Promjene unutar tradicijske kulture Dalmatinske zagore rezultat su općih globalizacijskih kretanja, u budućnosti možemo očekivati i drugačiju dinamiku kao posljedicu jače izloženosti drugim kulturnim praksama suvremenog društva.

Kultura je način života, ali i način mišljenja, ponašanja i akcija, a osobito znakovit segment kulture jest mišljenje sudionika kulture o sebi, te raskorak između njihova mišljenja i ponašanja (usp. Rihtman Auguštin 1984: 13), međuodnos Levi-Straussovih apstraktnih struktura i konkretnih činjenica - *apstraktno i formalno* (zamišljeno) nasuprot *konkretnom i individualiziranom* (ostvarenom). Ovakva prosudba o kulturi zanimljiva je za naše istraživanje jer usmena književnost kao dio tradicijske kulture u pojedinim svojim segmentima otkriva upravo dinamiku *konkretnog i apstraktnog* – kultura nije samo ostvareno, ona je i ono što kazivač u pjesmi izražava tek kao zamisao i želju, ali i ono *konkretno* što je dio svakodnevnih praksi, bilo poželjnih, bilo nepoželjnih o kojima nije dobro govoriti *naglas* pa će se progovoriti u pjesmi. Kultura nije ista u očima njezinih praktikanata i istraživača; potreb-

no je razlikovati interpretacije kulture koje joj prilaze iz iskustva življenja u određenom društveno-kulturnom sustavu i sagledavaju kulturu iz nje same, od onog istraživanja koje kulturi prilazi izvana, iz nekog drugačijeg vrijednosnog sustava, čak „i oni iznutra, koje mi istražujemo, koji vjeruju u zamišljeni red, ne uspijevaju vidjeti cjelovitu sliku. To skriveno, po uvjerenju Emilea Sicarda, nalazi se u prostoru između zamišljenog idealnog modela te različitih varijanti svakidašnjih stvarnih odnosa“ (usp. Rihtman Auguštin 1984: 182), što postaje osobito problematično kada govorimo o položaju žene Dalmatinske zagore i pitanju njezine ravnopravnosti u odnosu na muškarca – jednu sliku problema vidi istraživač, drugu sliku nudi istraživani.

Na primjerima zadružnog života, među ostalim područjima i u Dalmatinskoj zagori (navodi se primjer Poljica), Rihtman Auguštin ukazuje na poremećene odnose između *zamišljenog* i *ostvarenog* unutar tradicijske kulture (usp. Rihtman Auguštin 1984: 110).

Primijenimo li teorije o kulturi kao kompleksu zamišljenih i ostvarenih obrazaca ponašanja na pitanje žene, uočavamo da je, gledajući izvana, ona manje vrijedna, javno (društveno poželjno, *zamišljeno*) ponašanje podrazumijeva manje ili veće potcjenjivanje žena; Rihtman Auguštin, međutim, naglašava i latentnu stranu takvog položaja: žene pristaju na takvu situaciju, iskorištavajući granice dopuštenoga ponašanja za formiranje mreže unutarnjih odnosa preko kojih one utječu na imetak i moć (*ostvareni red*), primjerice, procesom upravljanja kućanstva koje, smatra Rihtman Auguštin, omogućuje gospodarici kontrolu nad zajedničkim sredstvima i mogućnost usmjeravanja u svoju korist. Idealna kultura ženama ne daje moć i utjecaj pa se one služe indirektnim putem kako bi svoju moć ostvarile.

„Što više moći žene prisvoje u realnim situacijama života, to će idealna kultura jače inzistirati na njihovoj podređenosti, nesposobnosti i nepodobnosti da odlučuju. One će, stoga, prihvatiti zamišljeni red i nastojat će da ga vanjskim ponašanjem što manje povrijede. Ali na mnogo skrivenih načina one će i dalje držati u rukama konce vrlo značajnih akcija i aktivnosti“ (usp. Rihtman Auguštin 1984: 172).

Ovakva interpretacija vrlo je znakovita za položaj žene unutar tradicijske kulture – iz ženske nemoći proizlazi njezina moć – što je *javna* nemoć veća, veća je njezina stvarna moć. Pristup značajno ne mijenja otvoreno polje problema kao i potrebu za iznalaženjem jasnog zaključka o položaju žene, ali nudi mogućnost odmaka od ukorijenjenih pretpostavki o ženi toga područja.

2. Tradicijska kultura Dalmatinske zagore

U tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore temeljno mjesto zauzima obitelj, zajednica stroge hijerarhije, prema zamišljenom redu, s muškarcem na čelu. Iz obitelji proizlaze sve druge važne odrednice tradicijske kulture. U tradicijskoj kulturi djeca imaju važnu ulogu – osim za opstanak *loze* po muškoj liniji, ona su neophodna i kao radna snaga; oba razloga su donekle objašnjenje za preferiranje muške djece. Balade na primjeru kojih je Simona Delić² istraživala obiteljske odnose, ukazuju na složenost tih odnosa, na *drugu stranu* obitelji, pokazujući privid obiteljskog sklada koji se u tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore kao vrijednost snažno zagovara. Pregledom korpusa usmene književnosti zabilježene u Dalmatinskoj zagori uočavamo da nisu samo balade pokazatelji *izokrenutog reda* – u svim usmeno-književnim vrstama moguće je, između tradicijom očekivanog reda uočiti i strukture koje ga negiraju; „(...) Obitelj u baladi, kao i u romanu i u bajci, ne čini samo tematski sloj djela. Općenito govoreći, književni, idealizirajući i mitizirajući prikazi obitelji, kao institucionaliziranih a opet na osjećajima utemeljenih odnosa, ne prenose nužno realne sadržaje, ali svoje teme i provodne ideje ne biraju slučajno, nego time uvijek reagiraju na svoje društvo i na trendove njegova mijenjanja“ (usp. Delić 2001: 21, 21, 25). Stvarni odnosi, dakle, prepoznatljiviji su u usmenim oblicima, a obitelj je, uz idealiziranu, društveno poželjnu formu, imala i svoje naličje koje reflektira konflikte i promjene koje se neprestano događaju unutar kulture. Tipovi obitelji u Dalmatinskoj zagori su se mijenjali, od zadružnog tipa, preko proširene obitelji s nekoliko generacija u kućanstvu, do nuklearne obitelji kakva je danas većina zagorskih obitelji što odražava suvremena kretanja protuslovna nekadašnjem tradicijskom konceptu o *velikoj, složnoj* obitelji. Iako su se kulturne prakse promijenile, sve su one filtrirane kroz sustav običajnog prava patrijarhalne obitelji u kojoj je otac kao dominantna figura nositelj obiteljskog *reda*; majka također ima važnu, štoviše, usmena književnost ukazat će u određenim situacijama na njezinu dominantnu ulogu, ne samo u onom segmentu koji je formalno područje njezinoga djelovanja, a nuklearne novonastale *mikroobitelji* njeguju jasnu svijest o *velikoj* obitelji koja proizlazi od *pater familia*s s kojim se one snažno identificiraju.

Obitelj se institucionalizira brakom. Može postojati i izvan braka, ali takva narušava *kolektivni red* tradicijske zajednice i time formalno zadobiva drugorazredno društveno značenje. Prema određenim oblicima izvanbračnih

² Delić, Simona: *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.

zajednica s vremenom se razvila apsolutna društvena tolerancija jer su u većini slučajeva izvedene s ciljem da se zaključe brakom. Iz bračne zajednice proizlazi sljedeća važna uloga tradicijske kulture Dalmatinske zagore – majčinstvo.

Vjera i pokoravanje sudbini, *fatumu*, također značajno određuje tradicijsku kulturu Dalmatinske zagore omogućujući konzistentnost svih drugih važnih elemenata. Ako nešto u obitelji, braku ili s djecom pođe po zlu, te kategorije će se lakše održati ako se objasne Božjom providnošću ili sudbinom; dok je veća vjerojatnost da će se raspasti ako pojedinac uzroke nesreće započne tražiti u sebi prebacujući si odgovornost; „čovjek patrijarhalne sredine ne misli i ne vjeruje da on može vladati udesom. Samo dobra sudbina može da mu dosudi najvišu blagodat života (...) Fatalistička rezignacija puna dostojanstva i bez agresije karakteristična je za intaktnu patrijarhalnu sredinu (...)“ (Stein Erlich 1964: 258, 259).

Svijest o nestalnosti sreće naslijeđen je iz Biblije i prihvaća se kao činjenica na koju se ne može bitno utjecati (Botica 2011: 33, 37). Sve te komponente u bezbrojnim se varijantama protežu kroz tkivo usmene književnosti u pojedinim svojim oblicima prkoseći zamišljenom redu – pjesma *Soko mladoženja* (Andrić 1896: 100) objedinjuje fatum, obitelj, brak, majčinstvo u neodvojivu cjelinu. Kraljevu kći prose junaci, no otac je ne želi udati. Zatvara je u kulu, podalje od prosaca, zbog proročanstva *gospode stambolske* da će biti objubljena prije nego bude udomljena. Kada djevojku u kuli objubi sokol, jer je sudbini nemoguće pobjeći, otac je oblači u čobansku odoru i tjera od kuće u potragu za proscem koji ju je objubio, prijeteći joj smaknućem ako ga ne pronađe, pokazujući tako da ne prihvaća sudbinu kao dio kolektivnog reda:

*Ajde išti vjerenika tvoga,
vjerenika, ljubio koj' te je;
ako bi se vratila na dvore,
mojom rukom odsječ ću ti glave.*

Slične su pjesme *Zmaj mladoženja*, *Zmija mladoženja*, *Ženidba guje šarovite* – tematiziraju želju za majčinstvom, majčinsku bezuvjetnu ljubav te njezinu ulogu u sinovoj ženidbi. Majka je u ulozi prosca za svoga sina, iako je svjesna činjenice da će ga kao zmaja/zmiju djevojke teško prihvatiti. Isti je motiv pronađen u *Ostojica te u Tommasea*³ – žena vjeruje u sudbinu i prihvaća je onakvom kakva jest:

³ Riječ je o pjesmama br. 26, 32, 33, 34, 58, 79, 96, preuzetima iz iste Andrićeve zbirke (1896).

*Kad su došli đuveginu dvoru,
pred zmiju je izlazila majka;
skače zmija majki u nedarca.
prepade se Emena gospoja,
ne smi s rukom zmije izvaditi.
Sađe s konja lijepa djevojka,
pa zagrće rukav od lakata
i uhvati zmiju šarovitu,
nosi zmiju u bjele dvore.
Pred svatim se s' zmijom razgovara:
„Zmijo moja, moje odsuđenje!“*

Takva spremnost na žrtvu (brak sa zmijom) biva nagrađena te se zmija pretvara u naočitog mladića. Od sudbine je, dakle, nemoguće pobjeći, čovjek nema vlast nad drugim čovjekom pa ni nad samim sobom. Snažno ukorijenjeno kršćanstvo koegzistira s različitim oblicima praznovjerja i snažnim pouzdanjem u sudbinu. Starije žene u Dalmatinskoj zagori nerijetko vjeruju u druge, *vanjske* utjecaje na njihovu sudbinu kao što je, primjerice, čarobna moć bilja ili drugih supstanci. Poznato mi je uvjerenje žene koju je vrlo teško razuvjeriti u njezinu zaključku o udaji vlastite kćeri. Naime, kćerkin izbor nije bio po volji majci koja postupak kćeri objašnjava time da joj je sadašnji zet *nešto* ubacio u kavu zbog čega se je kći hirovito zaljubila.

Nerijetko i mlađe kazivačice svoje zaključke o muško-ženskim odnosima koji redovito podrazumijevaju vjenčanje i potomstvo, objašnjavaju zaključkom *Tako je to Bog ostavlja* ili *Bog zna* smatrajući ga dovoljnim opravdanjem za sve nerazriješive pojave, među ostalim, i za žensku podređenu ulogu. Žene Dalmatinske zagore, dakle, svjesne su svog otežanog položaja u odnosu na muškarca, ali uglavnom ne smatraju da ga je potrebno preispitivati, još manje mijenjati. Po sjećanju iznosim dvije priče⁴ koje potvrđuju predestinacijski stav o neizbježnosti sudbine. Jedna je o dvojici braće od kojih je jedan bio sretan, drugi nesretan. Sretnom bratu bilo je žao nesretnoga pa mu odluči na mostu ostaviti vreću s novcem i uputiti ga da tuda prođe. Nesretni brat se uputi, ali mu sine ideja da iz čiste zabave pređe preko mosta zatvorenih očiju te tako izbjegne vreću sa zlatnicima. Druga priča govori o kralju kojemu su predvidjeli da će mu kći umrijeti od ugriza zmije. Kralj učini sve kako bi je zaštitio. Kraljevna se, međutim, zaželi grožđa, sluge joj udovolje, a iz grozda iziđe zmija i usmrti je. Prihvatanje sudbinskog određenja koje ne traži objašnjenje, olakšava razumijevanju po-

⁴ Priča je zabilježena u okolici Drniša.

ložaja žene Dalmatinske zagore i njezinoga odnosa prema temeljnim vrijednostima tradicijskog sustava.

Cjelokupni usmeno-književni korpus zabilježen u Dalmatinskoj zagori oslikava tradicijski kompleks običaja i normi koje su određivale život žene, ali i odupiranje istome, što potvrđuje anketno ispitivanje – tradicijska kultura Dalmatinske zagore propušta utjecaje koji je mijenjaju, ali pokazuje i snažnu otpornost u provođenju novih kulturnih praksi.

3. Kolektivni (zamišljeni) i individualni (ostvoreni) red u usmenoj književnosti

Govorimo li o realizaciji kodeksa tradicijske kulture u usmenim oblicima, primjetno je da usmene forme često prikazuju *pomaknuti red*, onaj kojega smo u poglavlju o tradicijskoj kulturi nazvali *ostvarenim (individualnim)*, koji često bude sankcioniran kako bi se održao *zamišljeni (kolektivni) red*. Ipak, znakoviti su primjeri u usmenoj književnosti (ali i u realnom životu o kojem saznajemo iz etnoloških istraživanja) u kojima pobjeđuje *individualni (ostvoreni) red*, usprkos utvrđenoj matrici tradicijske kulture.

Žene, u odnosu na *muškarce prijestupnike*, češće trpe rigorozne kazne, ponekad i nemotivirano, u situacijama kada stječemo dojam da nenamjerno krše red. Muškarci mahom ne trpe teška fizička kažnjavanja, a rjeđe su kažnjeni smrtnom kaznom; njihova kazna najčešće je kletva (prevarene djevojke ili vlastite majke) koja, doduše, u tradicijskoj kulturi ima status teške kazne. Usmena tvorevina o takvim kažnjenicima, međutim, ponekad završava nedovršeno ili nedefinirano i nama je vjerovati da će se prokletstvo i ostvariti nad onim nad kim je zaslužno izrečeno. Kletva tako ima karakter svojevrsne *hipotetske kazne* za koju ne znamo je li se realizirala i hoće li se realizirati, iako sama priroda proklinjanja sugerira izvršenje. U pjesmi *Marko Kraljević i nevjerna ljuba* (Bosanac 1897: 97–100) žena preljubnica kažnjena je užasnom smrću, kažnjene su nevjerne majke, izdajice muževa. U Dalmatinskoj zagori zabilježeni su i primjeri u kojima je ženska nepostojanost blaže kažnjena, primjerice, nepovjerenjem novog odabranika ili joj je udijeljen oprost.⁵

Subjekte *buntovnike* Delić naziva *zaobljenim* likovima, ističući njihovu *nedovršenost* i *otvorenost*; bliski su realnom iskustvu te mogu pobuditi snažniji osjećaj bliskosti i poistovjećivanja i u skladu s takvim doživljajem ne biti kažnjeni drastično; preljubnica tako biva eventualno protjerana iz doma, ali i nađe novi, a opravdanje za *sretan kraj* u muževoj je krivici jer nije znao

⁵ Zanimljive primjere *ženskog odstupanja od reda* na dubrovačkom području v. u: Stojan, Slavica: *Vjerenice i nevjernice*, Prometej, Zagreb – Dubrovnik, 2003.

biti autoritet (Delić 2001: 61, 109–111). Slučajevi *muževa slabića* nad kojima trijumfira pametnija ili bezobraznija žena poznati su i u Dalmatinskoj zagori. U pjesmi *Plemenita Jelina* (Andrić 1914: 161) žena zavodnica vara muža skrivajući u ormaru ljubavnika. Ona samoinicijativno doziva ljubavnika, ali ne biva kažnjena. Pjesma završava u šaljivom tonu, suosjećanjem prevarenih muškaraca i njihovim međusobnim razumijevanjem – razumiju se jer ih je žena obmanula, a jedna od varijanti komično intonira priznanje prevarenog muža o tome da je i sam uhvaćen u grijehu na isti način, ali je bio odvažniji i bježao je.⁶

Muškarac je u usmenoj književnosti nerijetko u poziciji *rogonje* koji nije kadar obraniti vlastitu čast i zajednica ga (*kolektivni red*) izruguje.

Ženska prevara nije uvijek mizogino motivirana, ona ponekad proizlazi iz ženske osviještenosti o pravu na usmjeravanje vlastitog života. U takvim usmenim zapisima žena uglavnom nije kažnjena za svoju nevjeru čime joj se prešutno priznaje pravo na odabir. Kako bi svoju individualnost suprotstavila očekivanjima kolektiva, žena pribjegava različitim metodama: djevojka ne želi poći za mladića pa se pravi mrtva, preodijeva se u muškarca u želji da izbavi iz opasnosti muškog člana obitelji ili pomaže muškarcu u izbavljenju iz ropstva zbog čega biva nagrađena njegovom naklonošću. Terensko istraživanje bilježi primjere o ženama koje su lukavstvom, prevarama, skrivanjem, pokušavale usmjeriti situaciju u svoju korist. Također potvrđuje da se narušavanje *kolektivnog reda* ženskom nevjerom u određenim okolnostima toleriralo. Poznati su primjeri žena u Dalmatinskoj zagori koje su se odlučivale za novog partnera neposredno nakon crkvene napovjedi s drugom osobom, potaknute uglavnom materijalnim razlozima. Njihov postupak moralno je osuđivan, ali nisu podvrgnute značajnijim društvenim sankcijama jer je društvo podržavalo pravo na predbračnu promjenu odluke o bračnom partneru:

„Kad odrede da će se ženit bude još da je drugi umakne ili priprosi i ona ode i vrati prvom rukovanje, prstenje, zaruku. E, sad je momku krivo, događalo se malo i svađa ali nije baš toliko mnogo. Jopet, ima cura, bogati, koliko očeš, nađe drugu, đava je đava. Curu je dolazija prosit mladi i jedan drugi š njin. U svatovima su pjevali vulgarne, šaljive pjesme, uglavnom usmjerene mladoj:

⁶ U ovoj varijanti, iz Komletinaca, nema kažnjavanja žene; u zagorskim varijantama žena često završava tragično (prevareni suprug se razljuti te udari ženom o sanduk iz kojega ispadne ljubavnik; ljubavnika pušta, a ženu sažeže u voštanoj košulji; ženu izdaje papagaj kojega je dobila na dar, a muž joj otkine glavu).

*Stante svati, nevista će srati
starom svatu u duboku kapu.*

ili

*Veseli se piko
večerati ćeš lipo.
Nećeš pure ni blitve
nego kure od litre“ (Milićević 1957: 145–146).*

Usmena književnost ne tolerira muškarčevu prevaru, također ga kažnjava čime ženu stavlja u ravnopravan položaj u odnosu na muškarca.

Iako je teško uspostaviti strogu pravilnost u učestalosti pojavljivanja muškaraca i žena u ulozi preljubnika u usmenoj književnosti, ipak je evidentno da žene za isto zlodjelo trpe neusporedivo gore posljedice, često sa smrtnim ishodom. Usprkos toj činjenici, nije u potpunosti ispravno tvrditi da je usmena književnost po pitanju ženske nevjere mizoginog karaktera. Drakonske kazne žena odražavaju *patrijarhalni red* s muškarcem kao dominantnom figurom (pa on trpi blaže kazne, ili ih, kao u slučaju kletve, možemo samo naslućivati), no vidljivo je da nije malo primjera narušavanja reda posredstvom žene *aktivnog subjekta* koji u brojnim situacijama *nadjačava* muškarca pri čemu zbog svojih postupaka nije kažnjena, nego se oni prešutno društveno prihvaćaju. Međusobna ženska solidarnost u realnom ambijentu doista je bila djelotvorna za ostvarenje *ženskih* ciljeva, a u oblicima usmene književnosti ženski pomagači također nedvosmisleno uspješno razrješuju određene dramatične situacije.

Društveno prihvaćanje preljuba, bez obzira na spol počinitelja, vidljivo je u novijim zapisima usmene književnosti (od 60-ih god. 20. st.). Oni obično, u spektru od šaljivog do vulgarnog, otvorenije progovaraju o temi muško-ženske prevare te ukazuju na žensku poziciju one koja vara ili one koja biva prevarena pri čemu u potpunosti izostaje kažnjavanje. Položaj žene u tim primjerima vrlo je šarolik – u određenom broju pjesama ona je prevarena, ali šaleći se na svoj račun, govori o drugačijem doživljaju same sebe – ne percipira se kao žrtva čime isti stav provocira i kod recipijenta. Žena muškarcu daje svojevrstnu dozvolu za *narušavanje reda*, ako na primjeren način uključi i nju. S druge strane, stavlja se u položaj subjekta – preljubnice, u dominantnu poziciju iz koje prijeti *podređenom* muškarcu, bez straha od kazne.

*Moj dragane, nevene, nevene,
s kim ljubuješ kad ti nema mene?*

*Ljubi lole i cure i žene,
samo nemoj zaboravit mene!*

*Oči moje ka' u male bebe,
pazi lole prevarit ću tebe.*

*Moj dragane, anđele krilati
voliš li me, da je meni znati.
Falijo se da me nije tija
isto mi je od rezerve bija.
Sve ću postit neću ponediljka
da mi Gospa providi jedinka.*

*Imočanka jesam
pa neka sam
varat znadem
ljubit se ne dadem (Bezić 1967: 17, 21, 65).*

Narušavanje kolektivnog reda je i priča koja započinje ovako: „Kako je bio jedan momak i cura, pa su ašikovali i ostane ona noseća. A on uteče u svit, nije je tio“ (Bošković Stulli 1965: 381). Da bi odgojila djecu, nekoliko je godina prosila. Sveti Petar joj odluči pomoći i stvori kuću za nju i djecu. U kuću navrati putnik, a zapravo njezin mladić, otac njezinih blizanki. Ona ga je prepoznala, on nju nije. Nakon što mu djevojka sve ispriča, mladić je prihvati za ženu i povede svojoj kući. Dakle, *balansirajući moral* muškarca nije kažnjen (kao što nije kažnjeno ni žensko predbračno *ašikovanje* s rezultatom trudnoće); akteri su pretrpjeli određena životna iskušenja, ali je konačni ishod pozitivan za oboje.

Usprkos strogim pravilima tradicijske kulture, vidljivo je da usmena književnost, i onda kada sadržava mnogo mitskog i irealnog, metaforički, projicira stvarno stanje koje tradicijska kultura prikrivanjem pokušava držati pod kontrolom. Unutar fiktivnog instrumentarija tako se nude realistična rješenja, ipak uvijek suptilnim i vrlo fleksibilnim balansom između *zamišljenog* i *ostvarenog* reda.

Zaključak

Tradicijska kultura, u Dalmatinskoj zagori utemeljena na patrijarhalnom poretku koji u svojoj biti sadrži nekoliko temeljnih postulata (majčinstvo, brak, vjera, pokoravanje sudbini), snažno je prisutna u usmenoj književnosti kao i u svakodnevicu toga prostora. Određeni obrasci, zbog kulturne statičnosti prostora, zadržali su se jako dugo pa su u manje ili više promijenjenom obliku nerijetko prepoznatljivi i u 20. stoljeću. Afirmacija snažne stabilnosti tradicijske kulture, usprkos teorijama o kulturi kao permanentno promjenjivom sustavu, najčešće počiva na geografskom determinizmu prostora – Dalmatinska zagora granični je prostor izložen dugotrajnim povijesnim previranjima između Istoka i Zapada, geografski i kulturološki, riječ je o siromašnom području čiji su potencijalni, zbog njezina strateškog položaja, minorizirani. Takav prostor iznjedrio je ljude sličnih karakteristika, neupitnog potencijala, ali snažne potrebe da sačuvaju svoj prostor od vanjskih utjecaja.

U životu žene Dalmatinske zagore dominantan je utjecaj tradicijske kulture, zbog čega određeni periodi ženinog života poprimaju veće značenje negoli drugi, a određene situacije su, zbog izrazite obilježenosti tradicijom, specifične. Istovremeno, usmena književnost (ali i terenska istraživanja) afirmira kompleksnost ženske prirode – upozorava na niz primjera u kojima žena narušava *zamišljeni red* kulture kojoj pripada, riskirajući time izloženost teškim kaznama. Usprkos teškoćama koje prate pojedina razdoblja ženina života, žena ih priželjkuje (brak, majčinstvo) jer, prema tradicijom utvrđenim zakonitostima, samo ona znače cjelovitu realizaciju žene.

Iako vrijednosti tradicijske kulture snažno obilježavaju život žene u Dalmatinskoj zagori, prisutan je *ženski otpor*, ali mu je moć znatno slabija u odnosu na snagu tradicije. Epilog književnih oblika takvog sadržaja varira od ozbiljnih sankcija za ženu zbog počinjenih prijestupa (opravdavanje tradicijskog reda), do humoristične glorifikacije ženske mudrosti i snalažljivosti (otklon od tradicije).

Literatura

- Alaupović Gjeldum, Dinka, *Običaji Trogirske zagore u prvoj polovini XX stoljeća*, Vartal 1-2/1996, 1-2/1997, Ogranak Matice hrvatske, Trogir, str. 247–282.
- Botica, Stipe (pr.), *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Botica, Stipe, *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.
- Botica, Stipe, *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- Delić, Simona, *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Duda, Dean, *Kulturalni studiji – ishodišta i problemi*, AGM, Zagreb, 2002.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.
- Kusin, Vesna (ur.), *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 4. rujna – 18. studenoga 2007.
- Rihtman Auguštin, Dunja, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Rihtman Auguštin, Dunja, *Etnologija i etnomit*, Zagreb, 2001.
- Simmel, Georg, *Kontrapunkti kulture* (ur. Vjeran Katunarić), Naklada Jensevski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2001.
- Stein Erlich, Vera, *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964.
- Stojan, Slavica, *Vjerenice i nevjernice*, Prometej, Zagreb – Dubrovnik, 2003.
- Vitez, Zorica (ur.), *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2004.
- Zlatar, Andrea, *Rječnik tijela. Dodiri, otpor, žene*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

Izvori

- Andrić, Nikola, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 1896.
- Andrić, Nikola (ur.), *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (pričalice i lakrdije)*, knj. 6, Matica hrvatska, Zagreb, 1914.

- Banić, Filip, *Narodne pjesme iz Donjeg Doca i Srijana*, IEF⁷ rkp. 182, 1885.
- Bezić, Jerko, *Muzički folklor Sinjske krajine*, IEF rkp. 762, 1967.
- Bosanac, Stjepan (ur.), *Hrvatske narodne pjesme, junačke pjesme*, knj. 2, MH, Zagreb, 1897.
- Bošković Stulli, Maja, *Folklorna građa Sinjske krajine*, IEF rkp. 751, 1965.
- Milićević, Josip, *Folklor Sinjske i Vrličke krajine*, IEF rkp. 758, zapisi iz 1957., 1965–1967.

Ivana ODŽA

WOMAN IN TRADITIONAL CULTURE OF DALMATINSKA ZAGORA

The author of the present paper discusses the concept of culture as a term that incorporates a broad scope of manifestations within people's everyday lives, which makes the issue of its definition a field of open questions. On the other hand, any thorough account of Dalmatinska zagora inevitably includes traditional culture as a basis of its identity. Traditional culture of Dalmatinska zagora is shown through several dominantly female cornerstones, such as family, marriage, motherhood, religion, concept of faith. In this regard, oral literature tools of fiction indicate that the relationship between the imagined and the real has been violated in the traditional culture, which is also confirmed through field surveys.

Key words: *culture, traditional culture, Dalmatinska zagora, women in traditional culture*

⁷ IEF rkp. – kratica za rukopisne zbirke *Instituta za etnologiju i folkloristiku*.

GRAĐA

UDK 821.163.4.09-1
Preliminarno saopštenje

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.radoman@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
adnan.cirgic@fcjk.me

**IZVJEŠTAJ O PROUČAVANJU PJESMARICE KRSTA
MAZAROVIĆA IZ NADŽUPSKOGA ARHIVA U PERASTU**

U ovome prilogu dat je osvrt na rukopisnu Pjesmaricu Krsta Mazarovića s početka XVIII stoljeća. Rukopis se nalazi u Nadžupskome arhivu u Perastu i sadrži svega dvije deseteračke epske pjesme, kojima je pridodat i „spisak duša“, odnosno popis peraških familija i njihovih članova. U dodatku ovoga priloga data je transkripcija pjesama, kao i fotografije rukopisa.

Ključne riječi: *Krsto Mazarović, Perast, usmena književnost, deseteračke pjesme*

U Nadžupskome arhivu u Perastu čuva se dosad neproučeni rukopis Pjesmarice Krsta Mazarovića. Ljubaznošću peraškoga župnika don Srećka Majića autorima ovoga priloga tokom marta 2017. godine omogućeni su zavidni uslovi za istraživanje toga i drugih rukopisa koji su pohranjeni u Nadžupskome arhivu u Perastu. Rukopis Krsta Mazarovića (1680–1725), nastao je oko 1710. godine i sadrži svega dvije deseteračke epske pjesme (u dodatku je dat i „spisak duša“, odnosno popis peraških familija i njihovih članova). Kako o zbirci Krsta Mazarovića nije u literaturi bilo dovoljno vijesti, a ne pominje je ni prilježni istoričar bokeljske književnosti Miroslav Pantić u svojoj monografiji *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, to smo smatrali vrijednim publikovati pjesme koje sadrži. Upoređenjem pjesama iz Pjesmarice Krsta Mazarovića s nešto mlađim rukopisnim zbornikom Nikole Mazarovića, koji se takođe čuva u Nadžupskome arhivu u Perastu, utvrdili smo da se iste pjesme javljaju i u zbirci Nikole Mazarovića, s neznatnim ortografskim, leksičkim i obličkim izmjenama. U dodatku ovoga

priloga publikujemo prvi put transkripciju pjesama koje sadrži Pjesmarica Krsta Mazarovića, kao i fotografije integralnog rukopisa.

O životu i radu Krsta (Krila) Lukina Mazarovića nema mnogo arhivskih vijesti. Zahvaljujući istraživanjima Gracije Brajkovića i Slavka Mijuškovića poznat je njegov književni angažman koji ga stavlja u red značajnijih glasova peraške književne republike prve četvrtine XVIII vijeka. Potomak ugledne patricijske familije koja se u izvorima prvi put pominje 1334. godine, Mazarović je, kao i brojni drugi njegovi savremenici i sugrađani, književni rad spojio s ratničkim zanatom, obrevši se kao „škrivan“ na brodu čuvenoga peraškoga kapetana Đura Bana, koji će na Božić 1716. godine u dračkoj luci zametnuti boj s „barbareškim“ gusarima, u kojem je malobrojna posada peraškoga vašela odnijela pobjedu nad brojčano nadmoćnim neprijateljem, pronoseći tako nadaleko slavu peraškoga oružja. U boju je Mazarović teško ranjen, a dvije godine kasnije o njemu će iscrpno pisati u djelu štampanom u Veneciji pod naslovom *Valor trionfate overo preggio di gloria nel dispregio della morte dell'intrepida nazione perastina (Pobjednička vrlina ili cijena slave u preziru smrti nepobjedive peraške nacije)*. Na maternjem, „slovinskom“, jeziku Mazarović je u Veneciji 1712. godine štampao i jedno djelo čiji nije autor već transkriptor na latinicu i „prevodilac“ s ikavsko-ijekavskog na „peraški“ originala fra Pavla Posilovića, *Cvijet od kriposti prikoristan dječici i svakome vjernomu krstjaninu koji ga uzbude štiti često*. Ako sama knjiga nije originalni Mazarovićev rad, njegova je bar posveta napisana biskupu Marinu Dragu. Da je Krsto Mazarović imao raznovrsnih interesovanja pokazuje i jedan dokument na talijanskome jeziku iz 1711. godine u kojem je izložio prijedlog za rekonstrukciju Crkve Sv. Nikole u Perastu. Još jedan njegov rukopis na talijanskome jeziku s istoriografskim ambicijama u kojem je izložio istoriju svoje familije i biografije njenih znatnijih predstavnika, u nauci nazvan *Biografije Mazarovića*, čuva se danas u Nadžupskome arhivu u Perastu.¹

Iako obimom ubjedljivo najmanja u odnosu na druge bokeljske usmenoknjiževne rukopise XVIII vijeka, zbirka Krsta Mazarovića sa svoje dvije deseteračke epske pjesme, zavrijedila je da se na nju skrene pažnja, kako zbog utvrđivanja preciznijega popisa bokeljskih sakupljača i prepisivača usmene književnosti, tako i u cilju kompletiranja toga rukopisnog fonda, a potom i otvaranja brojnih pitanja vezanih za tipološke, žanrovske, jezičke i tematološke osobine korpusa. Mi ćemo se ovom prilikom zadržati samo na opisu rukopisa. Pod naslovom „Pjesmarica Mazarovića II“, ispisanim rukom don Gracije Brajkovića, usmenoknjiževna zbirka Krsta Mazarovića čuva se u Nadžupskome arhivu u Perastu pod signaturom R X. Na poleđini papirnih korica, u koji-

¹ O Krstu Mazaroviću opširnije v. Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990, str. 315–326.

ma se čuva rukopis, Brajkovićevom rukom upisano je da je rukopis povezan i paginiran 4. XII 1962. godine. Sam rukopis sadrži 12 listova, odnosno 24 strane. Dvije deseteračke epske pjesme zapisane su na stranama 1–10 dok ostatak rukopisa, od 11. do 23. str. sadrži „popis duša“ različitih peraških familija. Na poledini rukopisa krupnim je slovima ispisano „Perasto“. Tematika pjesama zastupljenih u Mazarovićevu zborniku odnosi se na sukobe s Osmanlijama, a njeni protagonisti su „madžarski“ junaci Rakočija bane, Ognjeni Madžare, Svilo(je)vić Milinko i Sifarić Petar.

Rukopisni zbornik Krsta Mazarovića pisan je latiničnim pismom, u skladu s pravopisnom praksom uobičajenom za Primorje onoga vremena. Međutim, iako je riječ o svega dvije pjesme, dakle o prilično malo materijala za izvođenje tvrdih zaključaka, lako je uočiti da su njegova grafijska rješenja prilično neujednačena, tj. da za iste foneme koristi različita grafijska rješenja. Iako je moguće da je Krsto Mazarović i sâm koristio neujednačen grafijski sistem, ipak se čini vrlo vjerovatnim da je grafijska neujednačenost njegova rukopisnoga zbornika uslovljena prepisivanjem pjesama sa starijega predloška. Tako je u nekim slučajevima mogao jednostavno preuzimati starija rješenja, u nekima ih neprecizno transliterirati, a u nekima koristiti i sopstveni manir (ili manir svojega vremena), a grafijska šarolikost mogla je biti tim veća ako je predložak s kojega je Krsto Mazarović prepisivao svoj zbornik takođe nastao prepisivanjem kakva starijeg rukopisa. Takva situacija ne bi bila prva toga tipa.² Da je Krsto Mazarović imao pred sobom stariji predložak, ilustrativno pokazuje šarolikost grafijskih rješenja za fonem *č* u njegovu zborniku. Fonem *č* kod njega bilježi na više načina: 1. kao *c* (*cettu*), 2. kao *cc* (*occi*), 3. kao *çi* (*çiudan*), 4. kao *sci* (*ciascia*), 5. kao *ci* (*ciascia*), 6. kao *ç* (*rieçi*), 7. kao *çç* (*oççi*), 8. kao *cç* (*ocçi*). Nije to jedini slučaj višestrukih grafijskih rješenja za isti fonem, ali jeste najilustrativniji. Da je riječ o prepisivanju starijega predloška, rječitro kazuju varijante geminiranoga *cc* / *cç* / *çç*. Naime, očito je da je Krsto Mazarović u nekim slučajevima dosljedno preuzeo starije grafijsko rješenje *cc* za *č*, a u drugima ga djelimično transliterirao zamijenivši jedan od tih znakova znakom *ç* ili čak oba *çç* – bez ikakve ortografske potrebe jer je u njegovo doba – kako je suditi na osnovu njegova zbornika i nešto mlađega zbornika Nikola Mazarovića – fonem *č* dobio grafem *ç*. Slične ortografske omaške pravio je i Nikola Burović u nešto starijem zborniku, đe smo s pozivom na Josipa Vončinu³ pokazali da je takođe bila riječ o prepisivanju sa starijega predloška.

² V. Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Rukopisni zbornik Nikole Burovića“, *Matica*, br. 68, Cetinje – Podgorica, 2016, str. 271–282.

³ Josip Vončina, „Neka pitanja o novopronađenoj *Istoriji od Dijane*“, *Forum*, XXI. godište, XLIII. knjiga, Razred za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982, str. 105–112.

Kao i u zborniku Nikole Burovića, i u ovoj pjesmarici se fonemi *d, l, m, n, p, r* (ne i slogotvorno), *s, t, f, h* i svi vokali označavaju onako kako se i danas pišu, a nasumično miješanje malih i velikih slova znatno je rjeđe no kod Burovića. Pojedini se fonemi javljaju kao udvojeni grafemi (bez stvarnoga odraza izgovorne vrijednosti), npr. *Hatmanna, kammi, govorilli, cettu, voddi* i sl., ali se ti isti fonemi na drugim mjestima označavaju samo jednim grafemom. Već je rečeno da udvojeno *cc* nije *c* nego *č*, a treba pomenuti i udvojeno *ss* koje označava *s* (što ima ortografsko opravdanje jer se *s* upotrebljava kao grafem za *z*, npr. *seleni*). Tragova specifičnoga alternanta poluglasnika ili labijalizovanoga *a*, karakterističnih za širu zonu, ni u ovome rukopisu nema. Slogotvorno *r* označava se kao *ar* (*bariazzi*).

Fonem *lj* označen je kao *gli* (*doglie*) i kao *gl* (*Ardegl*). Fonem *nj* je *gn* (*kgniga*). Već je rečeno kako se obilježavaju *č, s* i *z*. I fonem *ć* ima grafemske varijante: *cch* (*trecchi*), *ch* (*ronech*), *chi* (*chie*). Viševarijantno je grafemski i *đ*, npr. *g* (*nage*), *gi* (*Gianum*), *gg* (*meggu*); premda se grafemom *g* označava i fonem *g* (*drago*), iako je češće starije *gh* (*drughi*), što je svakako uslovljeno razlikovanjem *g – đ*. Grafemom *z* i udvojenim *zz* (što je svakako odraz starijega predloška) označava se *c* (*zargliene, bariazzi*). Grafem *x* označava dva fonema: *ž* (*kaxe*) i *dž* (*maxarskoga*). Fonem *š* označava se kao *sc* (*poscglite*) i *sci* (*isiscio*). Grafemom *i* označava se i *i* i *j* (*iutro*).

To bi bile osnovne grafijske odlike rukopisne pjesmarice Krsta Mazarovića. Kako nauka barata samo površnim podacima o usmenoknjiževnim rukopisnim zbirkama s Crnogorskoga primorja i kako nijedna od tih zbirki do danas nije integralno objavljena osim pomenute Burovićeve, nemoguće je izvršiti bilo kakvu utemeljeniju uporednu analizu pojedinih grafijskih rješenja. Nema sumnje da će objavljivanje tih rukopisnih zbornika biti značajno i za takve analize koje će zasigurno pomoći i pri razrješavanju pitanja autorstva i starine onih čiji su sakupljači nepoznati ili koje su nedatirane. U tome će od značajne pomoći biti i rezultati do kojih su došli hrvatski filolozi jer rukopisne primorske zbirke s obje strane granice pripadaju uglavnom zajedničkoj pravopisnoj tradiciji.

Bez pretenzija da detaljnije ovom prilikom analiziramo pjesme, ukažemo na jedan detalj koji bi mogao govoriti o tome da je interes za porijeklo vlastite porodice, iskazan u *Biografiji Mazarovića*, možda uticao i na Mazarovićev izbor pjesama uvrštenih u rukopis. Naime, pišući o starini svoje familije, koja je pripadala jednoj od izvornih peraških kazada, kazadi Smilojević, Krsto Mazarović veli: „MAŽAR (Maxar) Svilojević ili Smilojević bio je mađarske narodnosti, koji je sa ostalim izbjeglicama iz te kraljevine (koja je u mnogim ratovima krojila razne sudbine), bio prvi naseljenik Perasta. Često sam od svog oca Luke Mazarovića čuo, a on, opet, često od svog pretka Ivana

ili Zuana, sina Vukovog ili Lukinog, da je spomenuti Mažar imao neko drugo ime, ali, zbog njegovog mađarskog porijekla, stalno su ga zvali tim imenom Mažar. Sva je prilika da se u to može povjerovati, jer ime Mažar na turskom znači isto što i Ugar, a kako smo na granici, prihvatili smo mnoge riječi tog varvarskog naroda, pa tako i danas Ugre nazivamo Mađarima (Maxarri). Vjerovatno je iz tog proisteklo i prezime Mažarović ili Mazarović za čitavu porodicu. Uostalom, spomenuto prezime Svilojević (koje se lako izopačilo u Smilojević), i koje je spomenuta porodica, međutim, zadržala, nesumnjivo ukazuje ne samo na mađarsko porijeklo, već i na pripadnost plemstvu. U to ne može sumnjati onaj ko čita istoriju, jer će u njoj pronaći da je izvjesni crni ban /'Zarni Ban'/ Mihailo Svilojević učestvovao u sudbonosnoj bici kod Varne 1442. ili 3...“⁴

Da li je na bilježenje pjesama u kojima su protagonisti mađarski junaci Krsta Mazarovića zaista ponukala porodična tradicija ili su po srijedi razlozi druge prirode možda i nije od posebnoga značaja. Publikovanjem pjesama iz njegova obimom nevelikog zbornika namjera nam je skrenuti pažnju na ovoga zaboravljenog zapisivača (ili prepisivača) našega usmenoknjiževnog blaga i aktuelizovati nepravedno zanemareni korpus najstarijih zapisa naše usmene književnosti.

⁴ *Analisti, hroničari, biografii*, priredio Miloš Milošević, Obod, Cetinje, 1996, str. 220–221. (prijevod Anita Mažibradić)

1.

Diže vojsku [paša] Seidija
I kupi je [polak] Biograda
Prema njemu [Rako]čija bane
Ispod bijela [grada] Kološvaja
Odonle se paša podigao
I otide u Ardelj bijeli
I došo je iznad Kološvaja
Spored vojske Rakočije bana
Rakočije šatorovi bijeli
Seidini bijeli i zeleni
I Seidin od svile zelene
Na njemu je alen kami dragi
Sved se paši večerati vidi
I bez svijeće i bez mjesečine
Ban sedeći hladno vino pije
Svojijem zetom i mladijem sinom
Bane im je lijepo govorio
Kada sautra na pašu udrimo
Vami paša meni zelen šator
I šatorom alem kami dragi
Ovo veli Boga ne spominje
Tu se zgodi Maleta vojvoda
Ovdi se je banu [zafalio]
A bogami bane Rakočija
Sutra ću ti [pašu] uhfatiti
I sarukom savezati ruke
I vezana preda te dovesti
Neka činiš što je tebi drago
To govori Boga ne spominje
To se bješe i do paše čulo
Kada šutra dan bio svanuo
Izišo je paša Seidija
Izišo je pred šator zeleni
Roneć suze niz bradu bijelu
Tu se nađe Đanum buljubaša
Dobro mu je jutro nazivao
I ove mu riječi govorio
Kaži meni paša Seidija

Koja ti je golema nevolja
Da toliko grozne suze roniš
Veli njemu paša Seidija
Nevolja m je Đanum slugo vjerna
Gledaj dolje u vojsku banovu
Šatorove bijele i crljene
Ono su ti Malete vojvode
Sinoć se je banu zafalio
Da će mene pašu uhfatiti
I sarukom [savezati] ruke
Jošter veli [paša] Seidija
Da mu dođu dva čauša mlada
I dovedu Topuz-delibašu
Da mu kaže đe će udariti
Otiđoše dva čauša mlada
Dovedoše Topuz-delibašu
Celeova mu ruku i kolino
I veli mu paša Seidija
Da ti kažem vjerna slugo moja
Đe ćeš sautra s vojskom udariti
Što je ono od po polja ravna
Od po polja do vode Marice
Đe se vide krštaci barjaci
Ono su ti Peja Kulišića
Dokle paša vojsku uredio
U to Đanum kavgu zametnuo
I doziva Maletu vojvodu
Hod na medan Maleta vojvoda
Sinoć si se banu zahfalio
Da ć našega pašu uhfatiti
Al na medan Maleta ne smije
Neg izide Pejo Kulišiću
Obje su se vojske udarile
Sreća prispje paši Seidiji
Jer pogubi vojsku Rakočinu
I od vojske niko ne pobježe
Nego samo Rakočija bane
Ali ne bi ni on pobjegao
Neg ga ćera luda adžamija
On pobježe gradu Kološvaru

I odonle tanku knjigu piše
I posla je u Kašiju bijelu
Pošljite mi lagane intove
Turci me su mnogo obranili
Dokle knjiga u Kašiju dođe
U to umrije Rakočija bane
I Turci mu Ardelj osvojiše
Glas dopade kralju njemačkomu
Da je umro Rakočija bane
I Turci mu Ardelj osvojili
Zato kralju [vojsku] uredio
I poslo je u Kašiju bijelu
I dovede sina Rakočina
I hrani ga kod svoga kolina
A u Beču gradu bijelomu
I sada je k Beču bilu gradu.

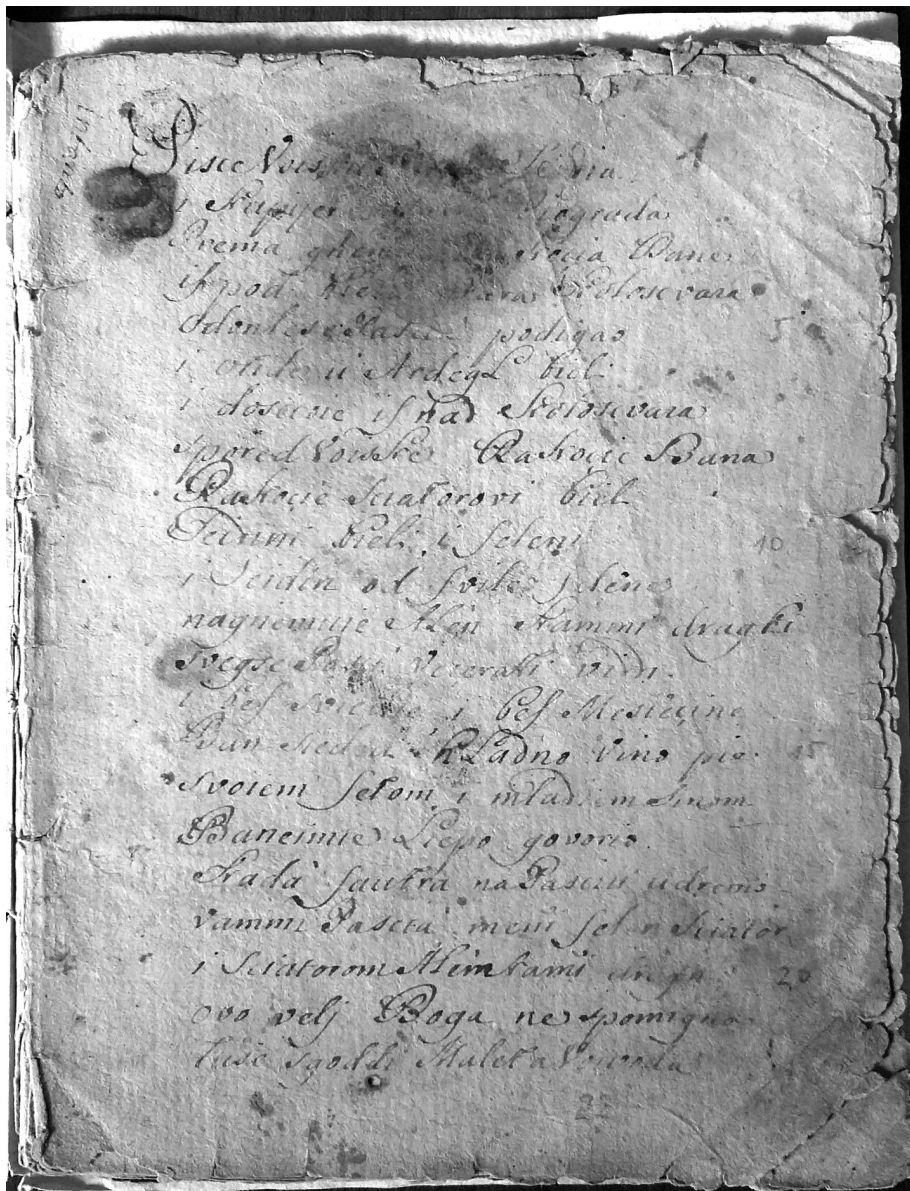
2.

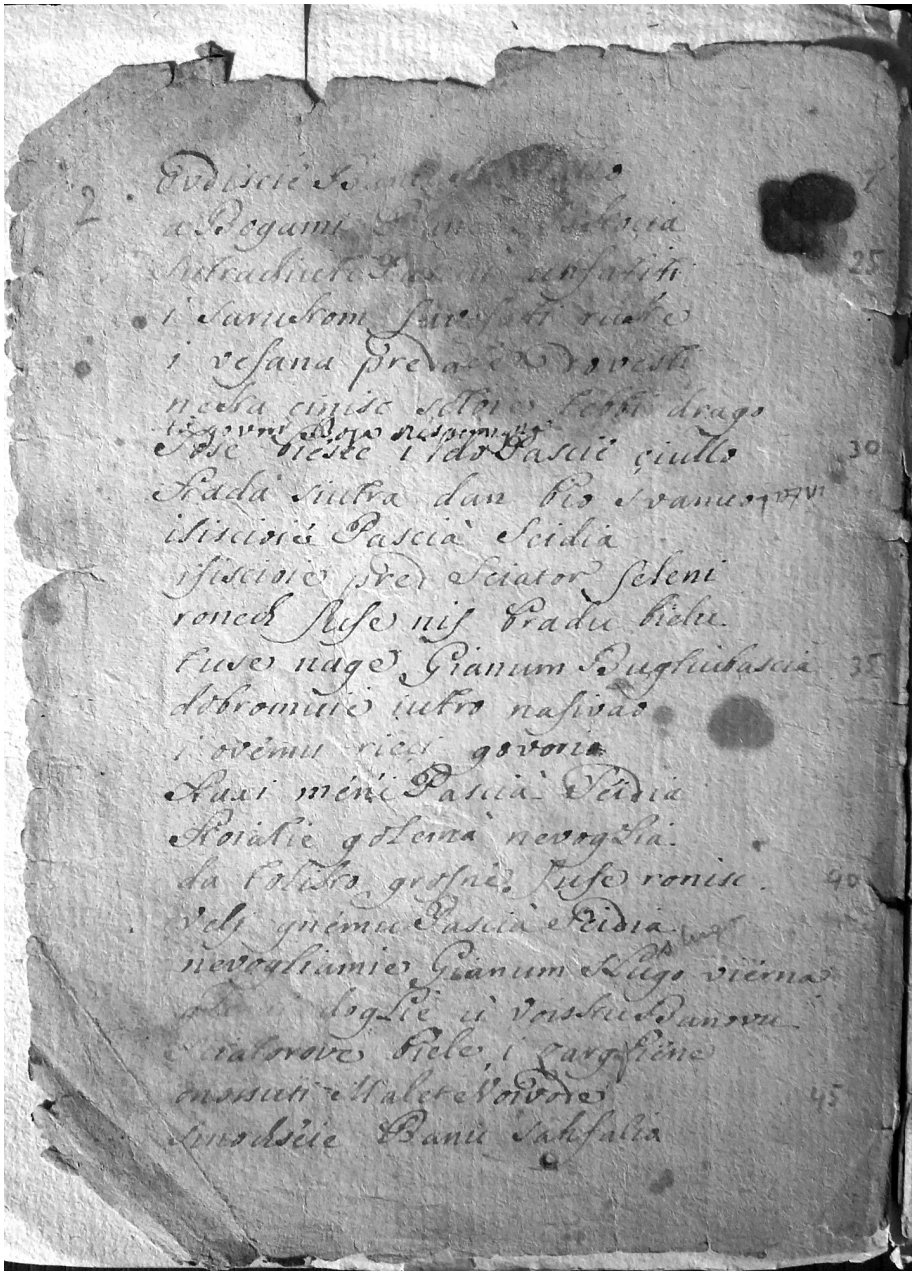
Podiže se jedna četa mala
Iz Atmana grada madžarskoga
Mala četa tri dobra junaka
Jedan junak Ognjenin Madžare
Drugi junak Svilović Milinko
Treći junak Sifariću Petre
Al odoše četv četovati
K Udvaru carevomu gradu
Kad su bili gori u planini
Prema gradu bijelu Udvaru
U Udvaru mnoge vatre goru
Govorio Ognjenin Madžare
O moj družo Sifariću Petre
Šedi družo ovdi u Dundare
Poću Ognjin ka Udvaru gradu
S drugom našim Svilović Milinkom
Ognjin znaše turski i madžarski
Obukoše sve ruho turacko
Kad su došli k Udvaru pred vrata
Al pred vrata šezdeset Turaka
Nad njim glava Pandža Useine
Govorio Ognjenin Madžare
Božja pomoć Pandžo Useine
Daj Bog dobre neznana delijo
Od Udvara vrata otvorili
Prođe Ognjin mimo jedna vrata
Al kad dođe i na druga vrata
I tu Ognjin lijepo govoraše
I druga mu vrata otvoriše
Prođe junak mimo dvoja vrata
A kad dođe i na treća vrata
I treća mu vrata otvoriše
Prođe Ognjin mimo troja vrata
I uljeze k bijelom Udvaru
I kad dođe pod kulu bijelu
Govorio Ognjenin Madžare
Svomu drugu Svilović Milinku
Ti pridrži naše dobre konje

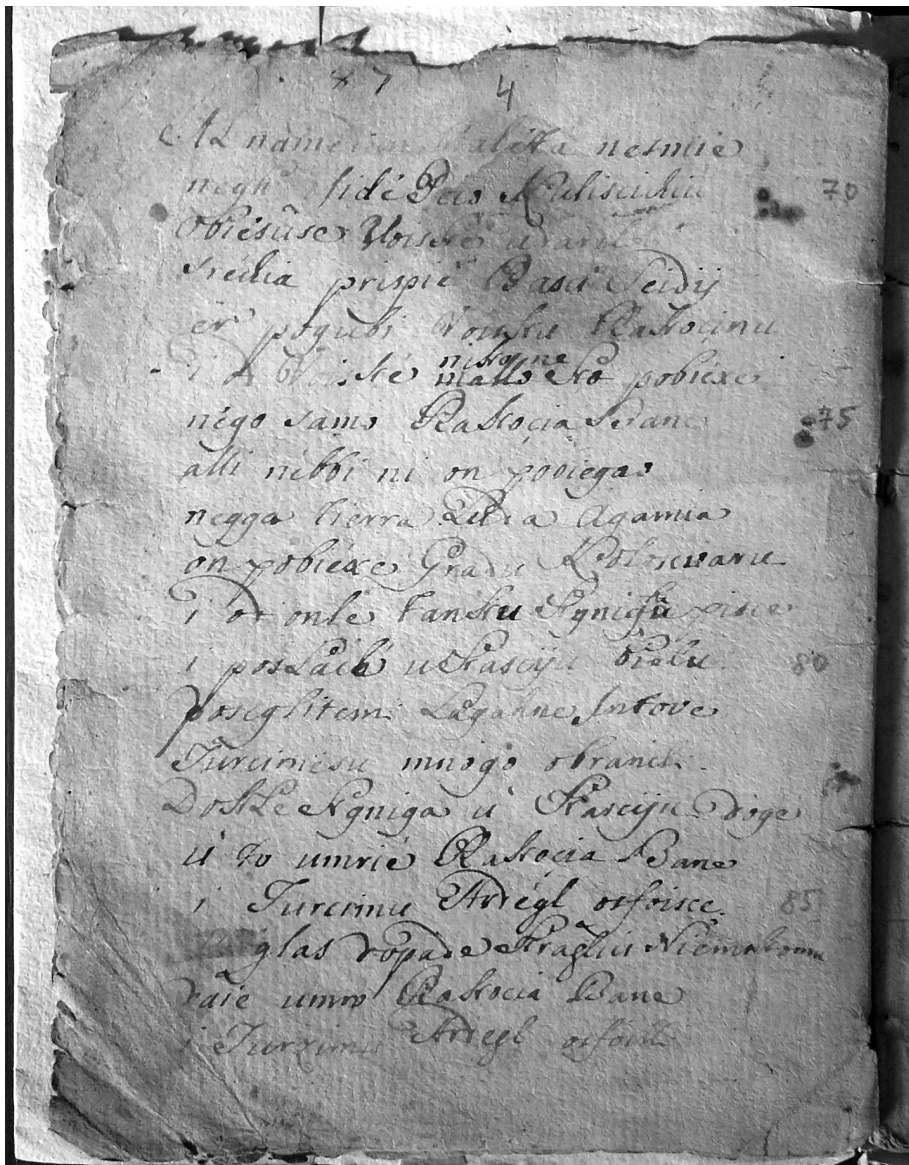
Ja ću poći u kulu bijelu
Vidijet žamor po kuli bijeloj
Ode Ognjen u kuli bijeloj
Kad u kulu trideset Turaka
Vino piju s begom od Udvara
Govorio Ognjenin Madžare
Božja pomoć 30 Turaka
Svi se Turci na noge skočiše
Daj Bog dobre neznana delijo
Begu u ruke čaša se zgodila
Ter mu daje čašu punu vina
Govorio Ognjenin Madžare
Zdrav da mi si bane od Udvara
Govorio bane od Udvara
Ni u moje ni u tvoje zdravlje
Neg u zdravlje dobroga junaka
Koj donese Ognjinovu glavu
Ili živa il glavu donese
Tad govori Ognjenin Madžare
Tako t boga beže od Udvara
Poznaš li Ognjenin Madžara
Govorio beže od Udvara
Nijesam ga očima vidio
Nego mi su kazovali Turci
Ima ranu na desnom obrazu
Diže Ognjin kalpak od obraza
I govori begu od Udvara
Jel ovaki Ognjenin Madžare
Banu u ruke čaša puna vina
Od straha mu čaša ispanula
Vino mu se po sofri prolilo
Kad to vide Ognjenin Madžare
Skide britku sablju iza pasa
Ter pogubi 30 Turaka
A bega je živa uhitio
Od kule ga dolje prenio
Tad govori Ognjenin Madžare
Tako t Boga Svilović Milinko
Ti uzjaši moga dobra konja
Da ti podam bega sa sobome

Milinko ga bješe poslušao
I uzjaha Ognjenova konja
I bega je sa sobom uzeo
S njim izljeze iz Udvara grada
San je snio bane od Hatmana
U Hatmanu gradu mađarskomu
Kad se digo šutra u sabahu
Sabrao je glavare knezove
Načaske sam čudan san vidio
Digoše se dva siva sokola
Od Hatmana grada mađarskoga
Ter odoše ka Udvaru gradu
Donesoše utvu zlatokrilu
Govorili glavari knezovi
Gospodine bane od Hatmana
Otišli su tri dobra junaka
Otišli su četv četovati
Ako Bog da robje će dovesti
Ili robje il glavu donesti
Jošte oni tako u riječi
Ali otuda Ognjenin Mađare
Sobom vodi bega od Udvara
Kad to vide bane od Hatmana
Podiže se na noge junačke
Ter ih ljubi među crne oči.

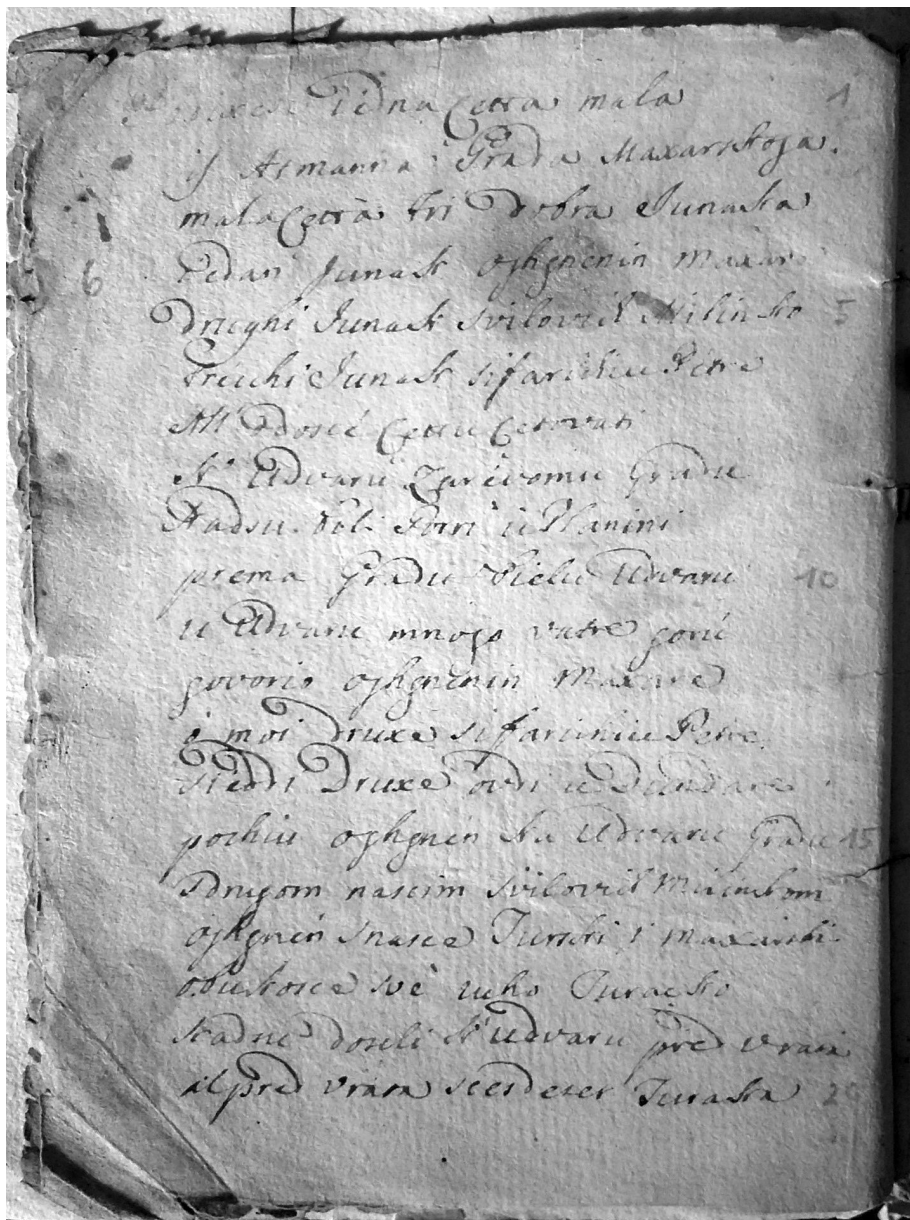
ZBIRKA KRSTA MAZAROVIĆA (OKO 1710)

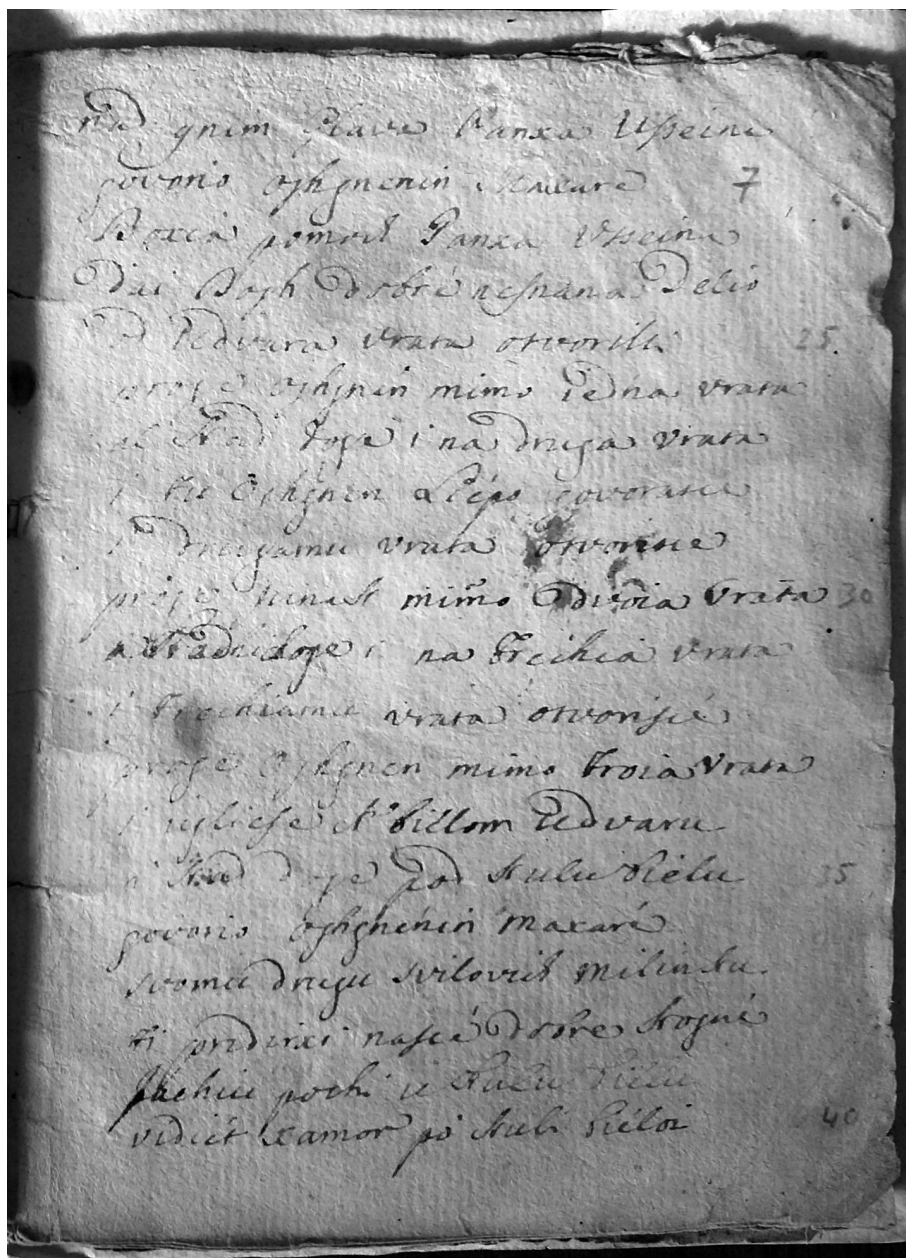

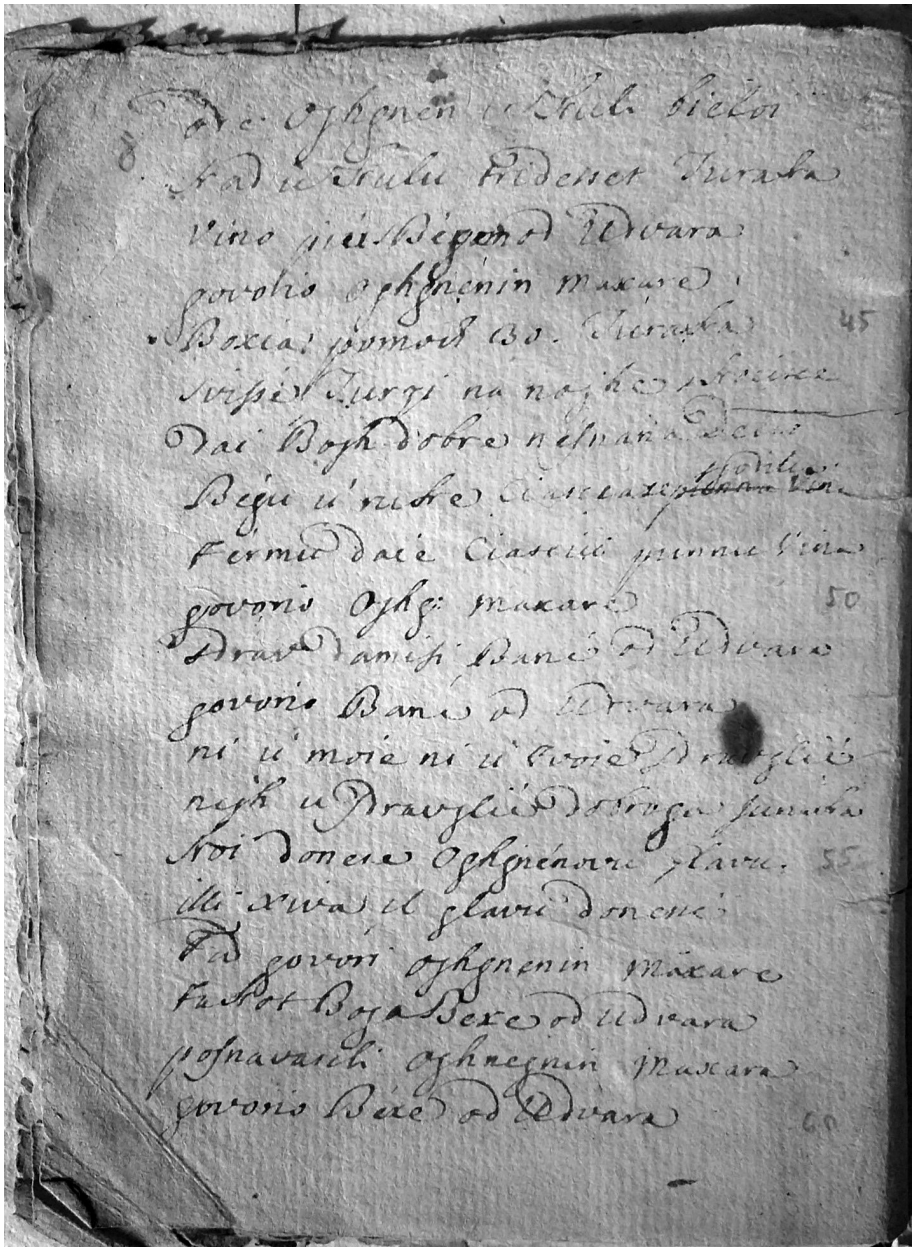

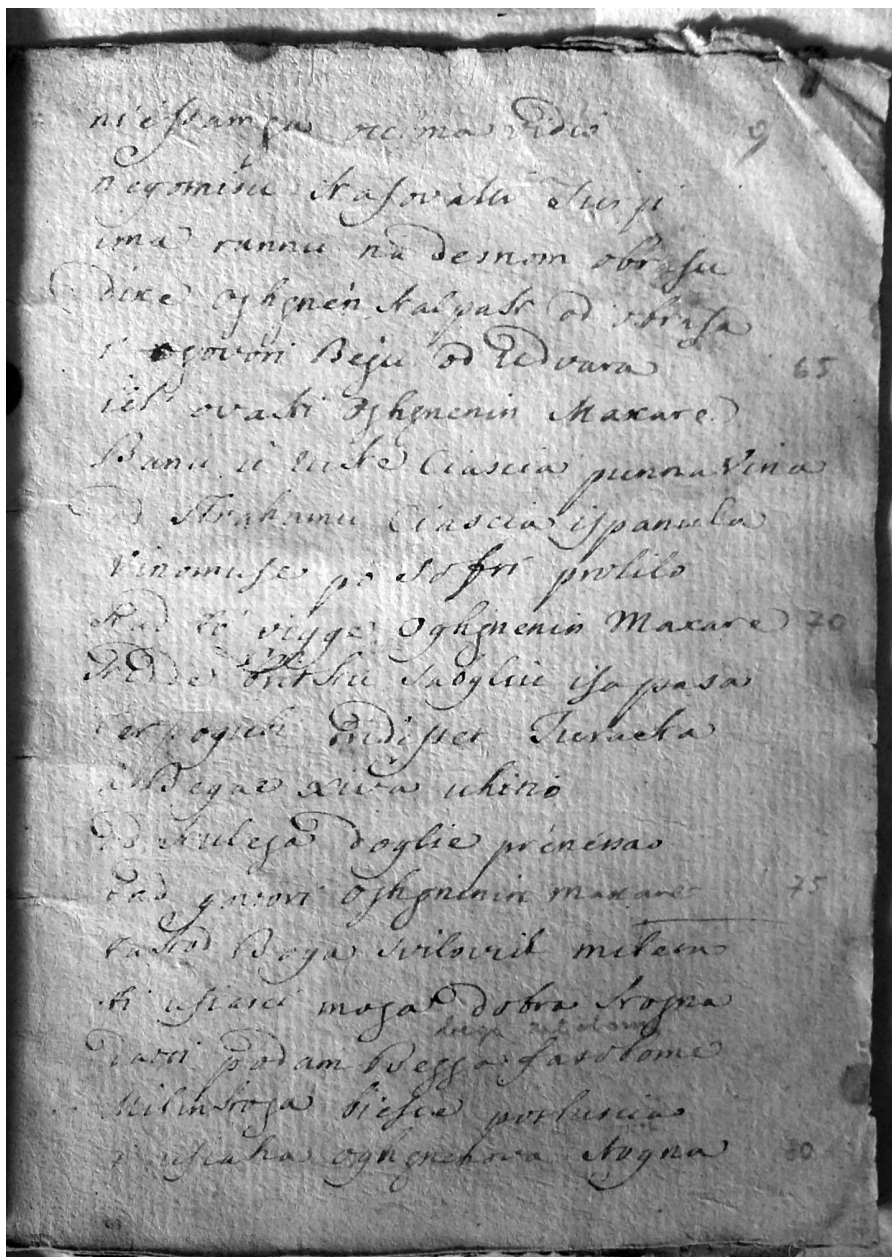

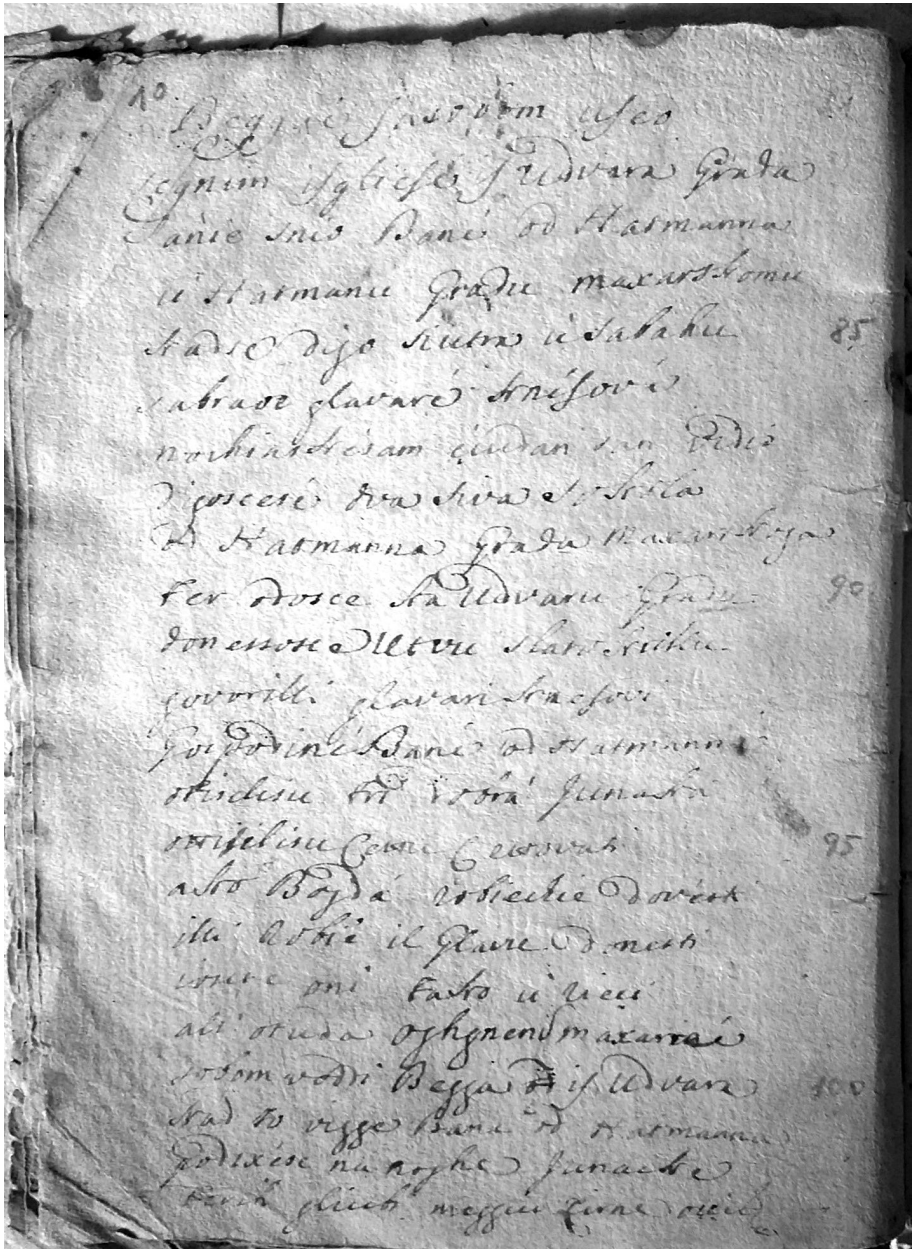
Sato Straglini
i potatke i Prigija mela 90
i dovi i Prigija
i Prigija Prigija Prigija
i Prigija Prigija Prigija
i Prigija Prigija Prigija
93
Sato
Sato Straglini
pas 10
Sato

11

Dinon

Mario Raso

Jojo Mazarovich Mladi
Vile Mazarovich Mladi †

Ariona Broza Mladi

Mario Broza

Nico Mazarovich Ml

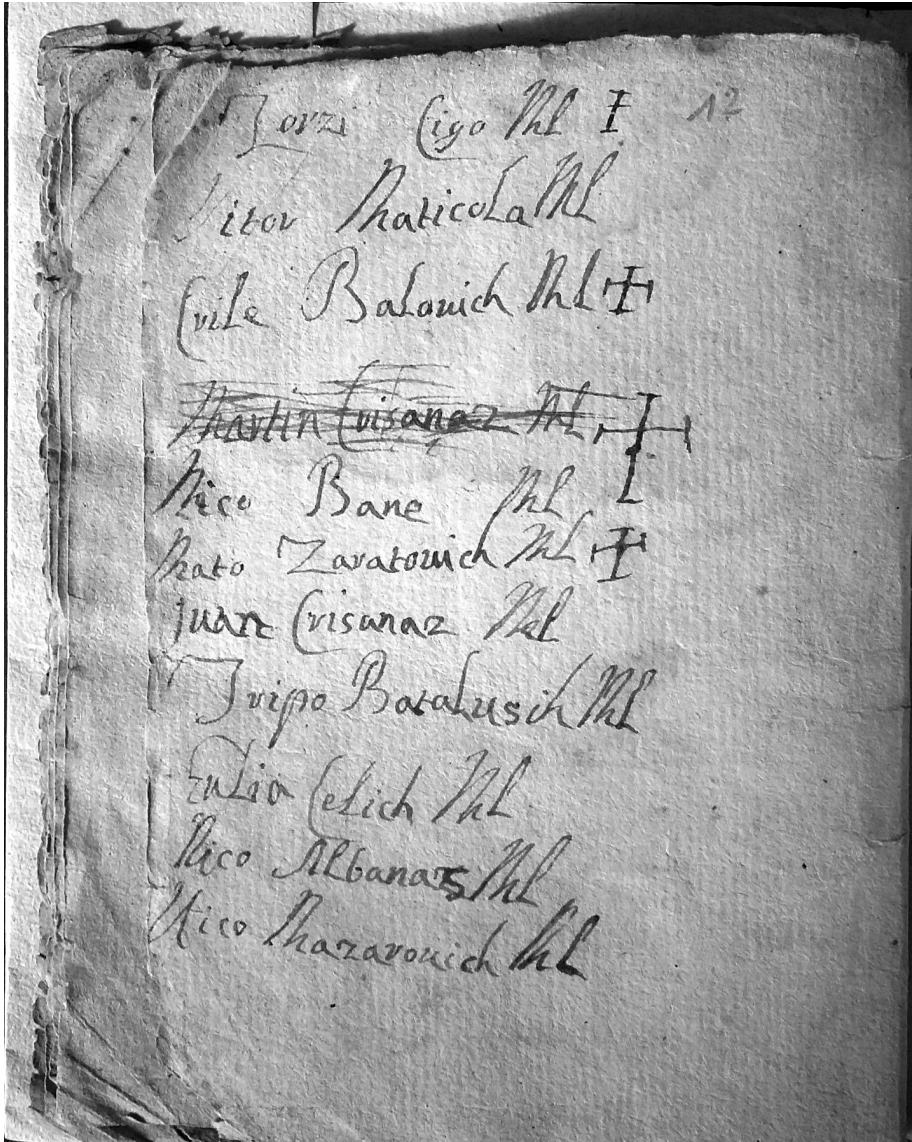
~~Mario Mazarovich Ml †~~

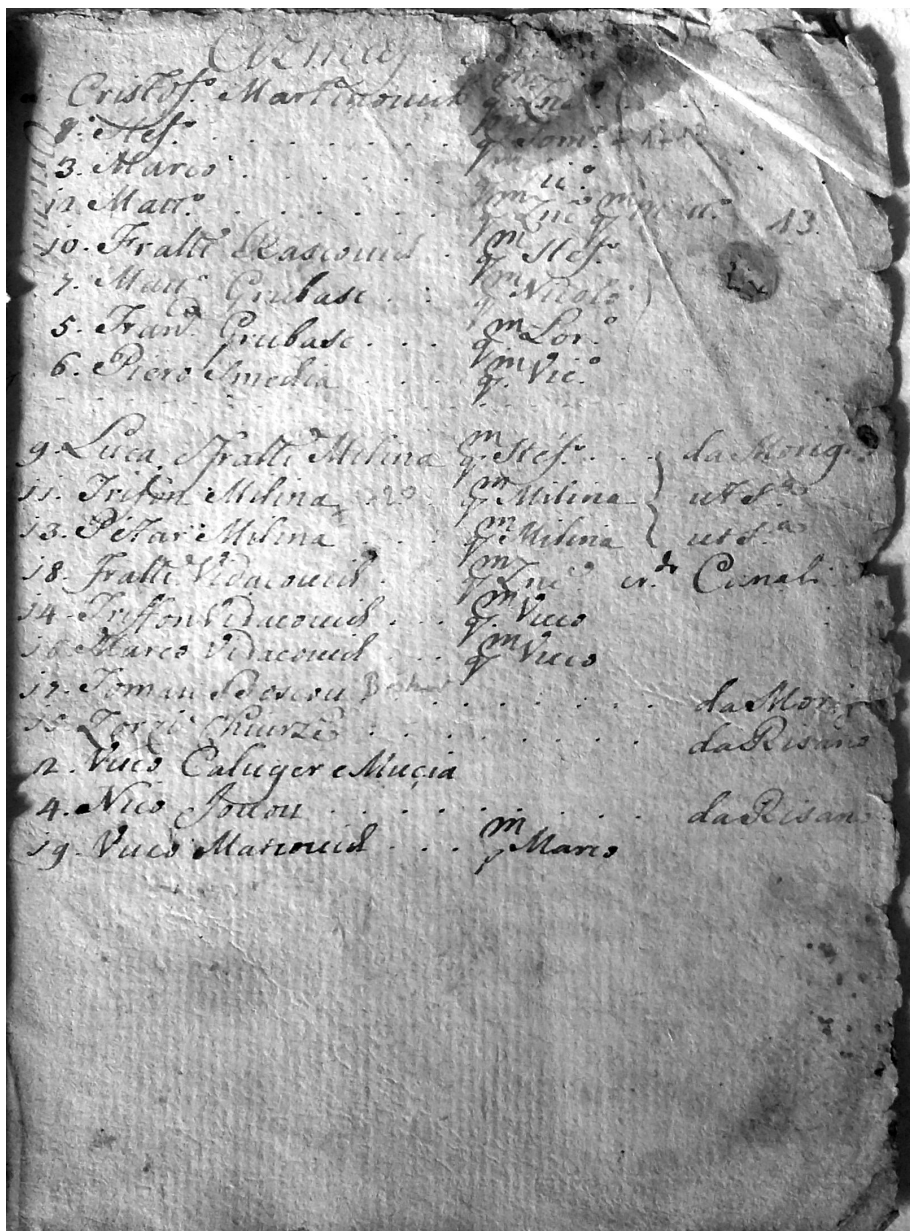
~~Nico Mazarovich †~~

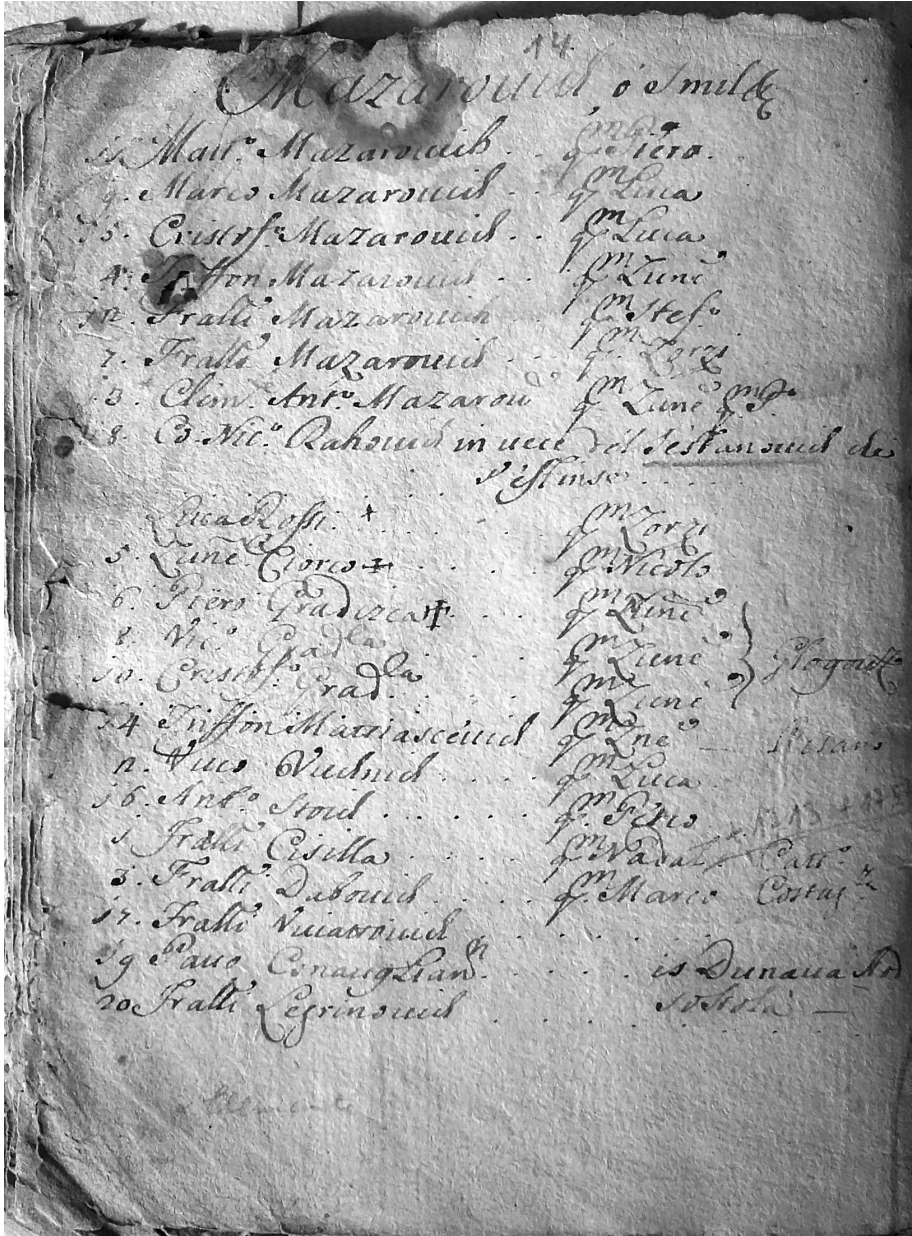
Juan Zambela Ml

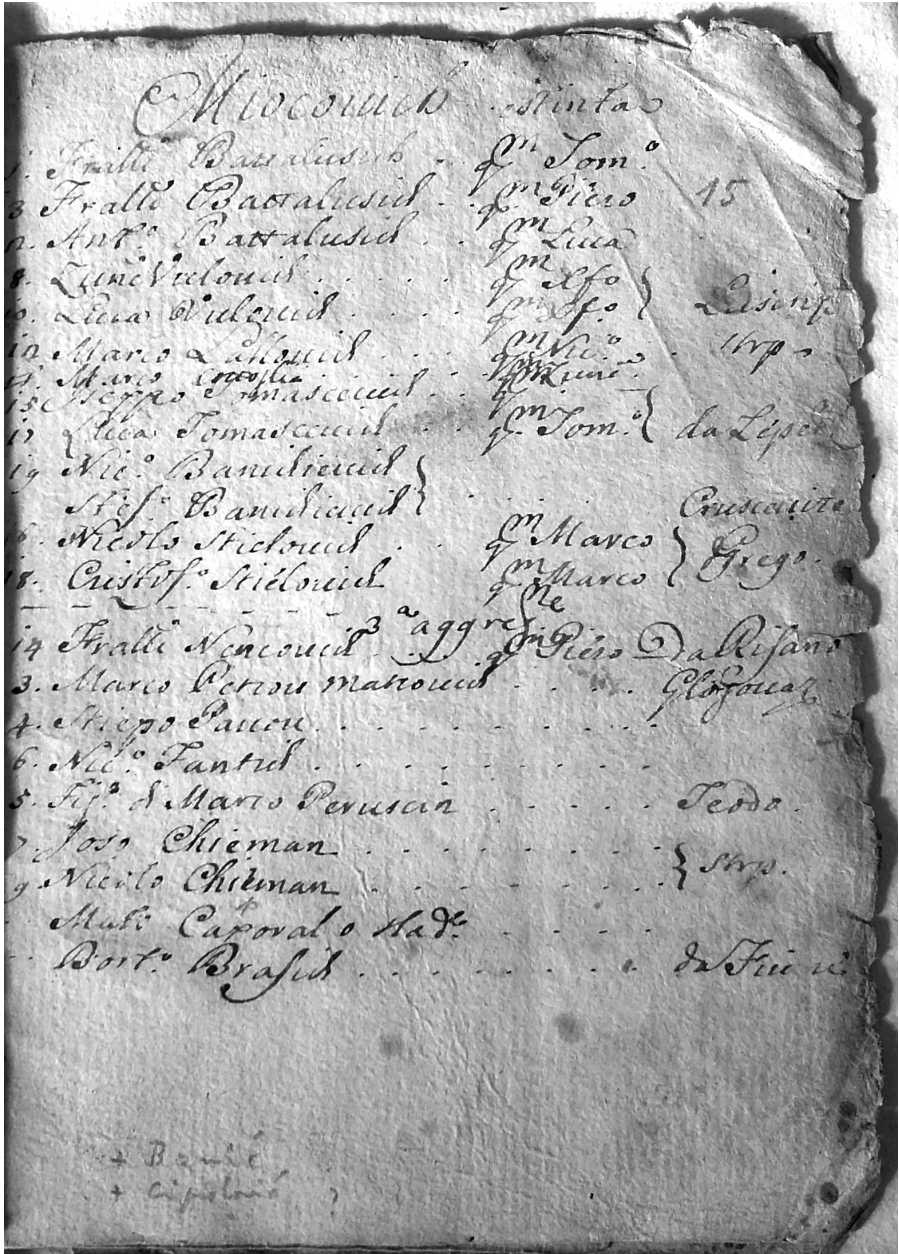
Vile Zambela Ml

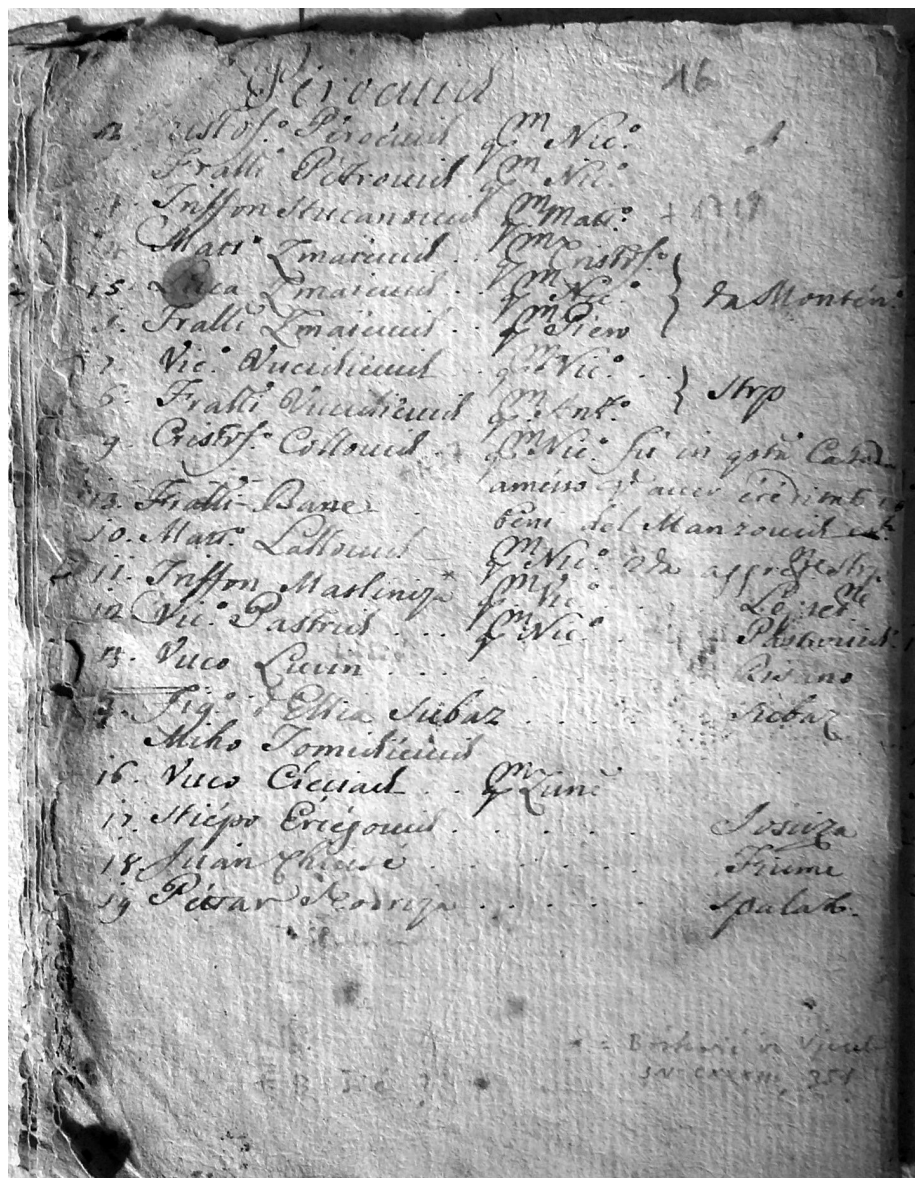
Vico Maricola Ml

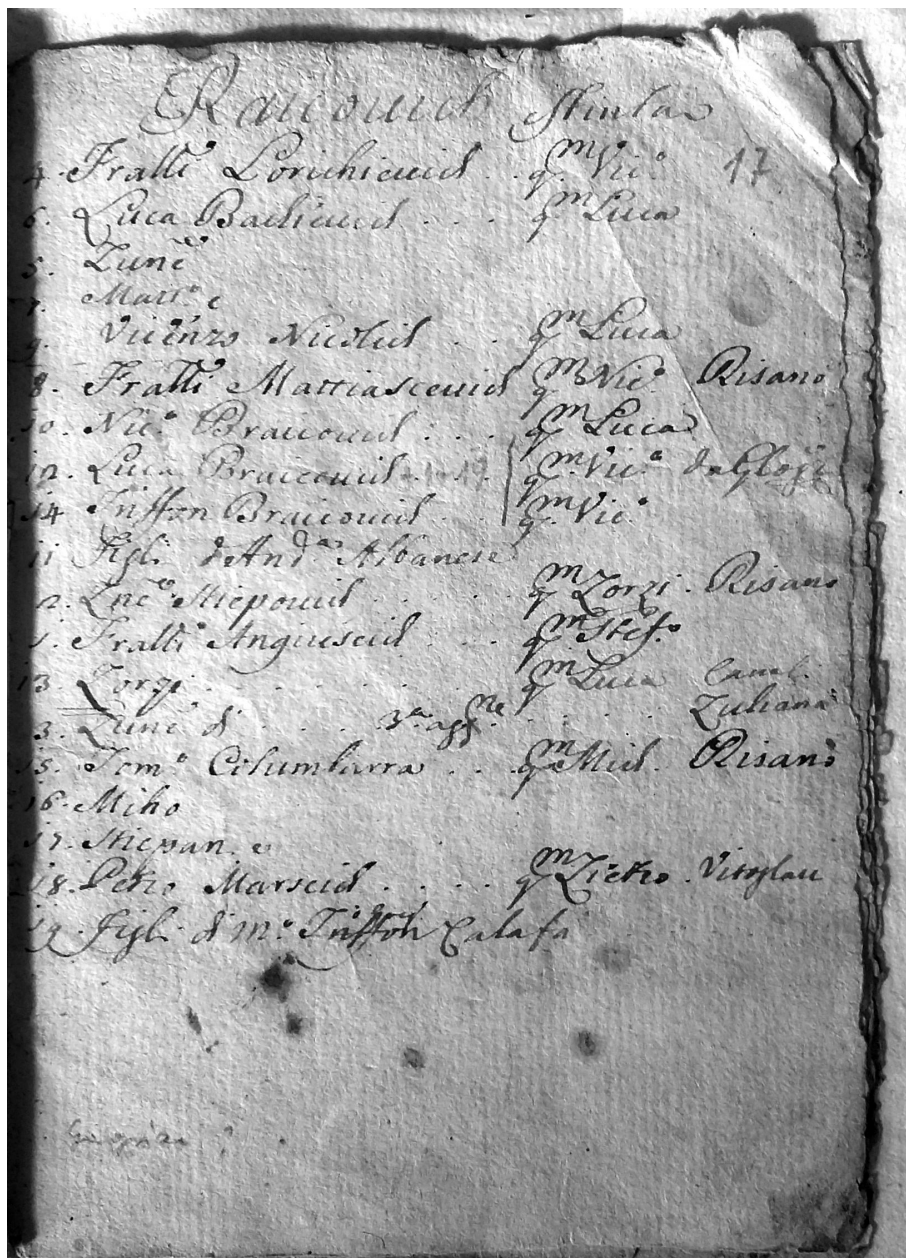

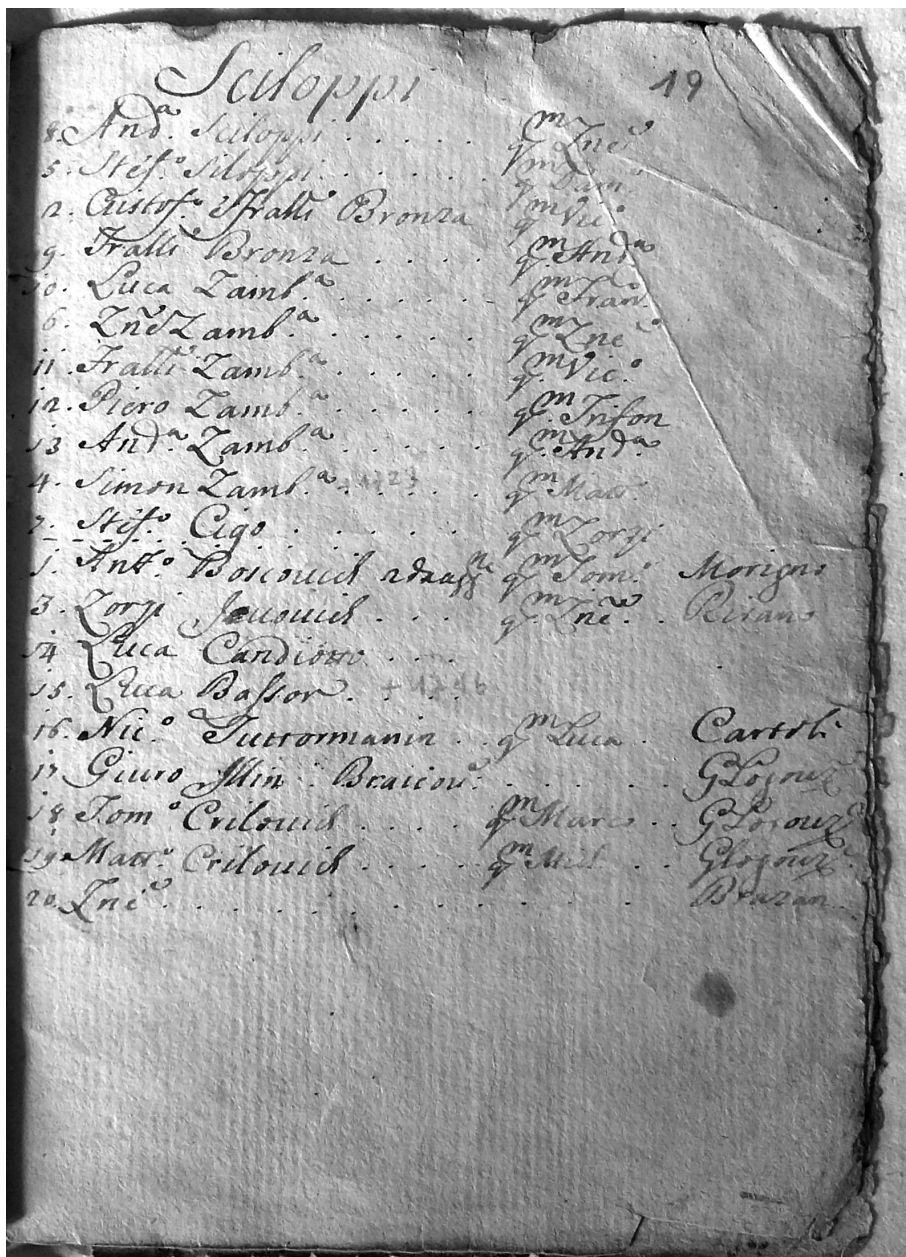

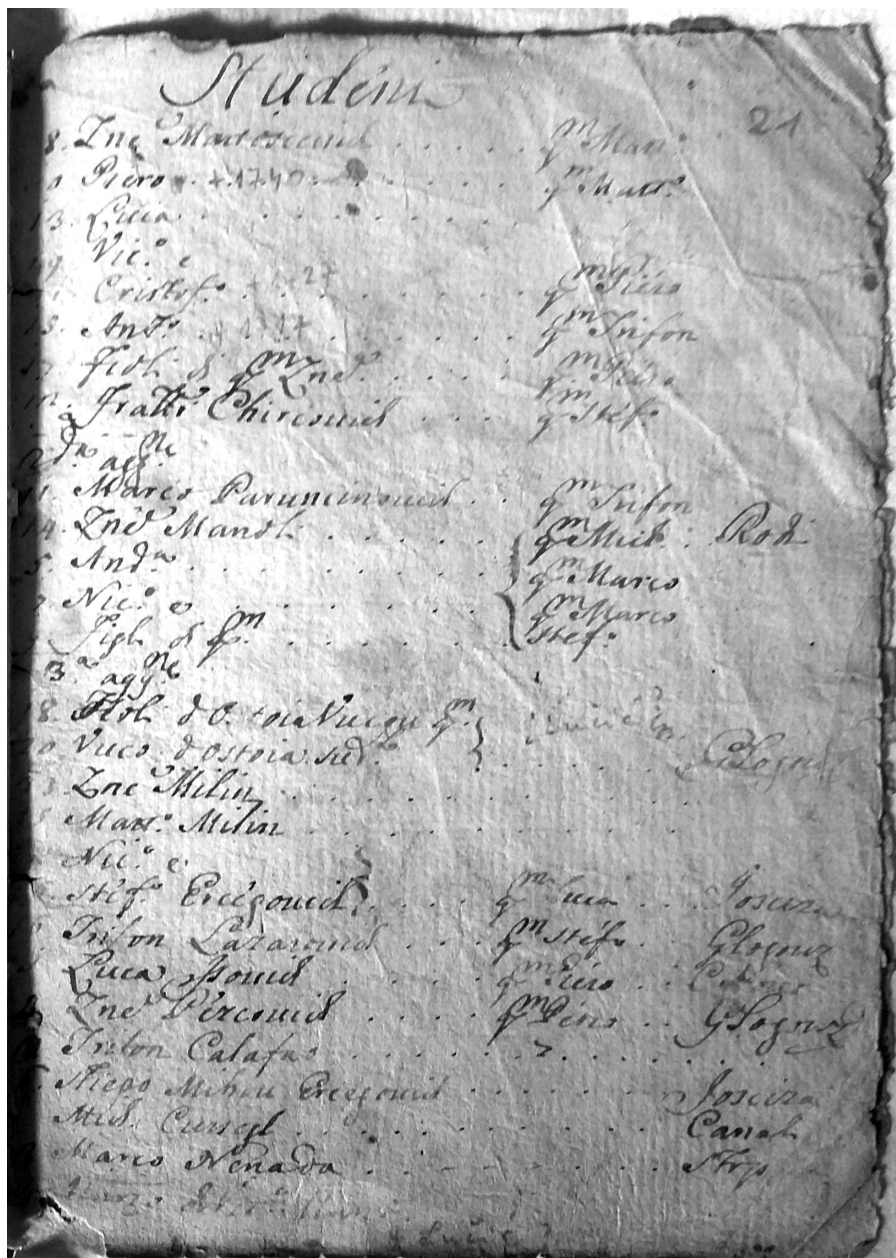

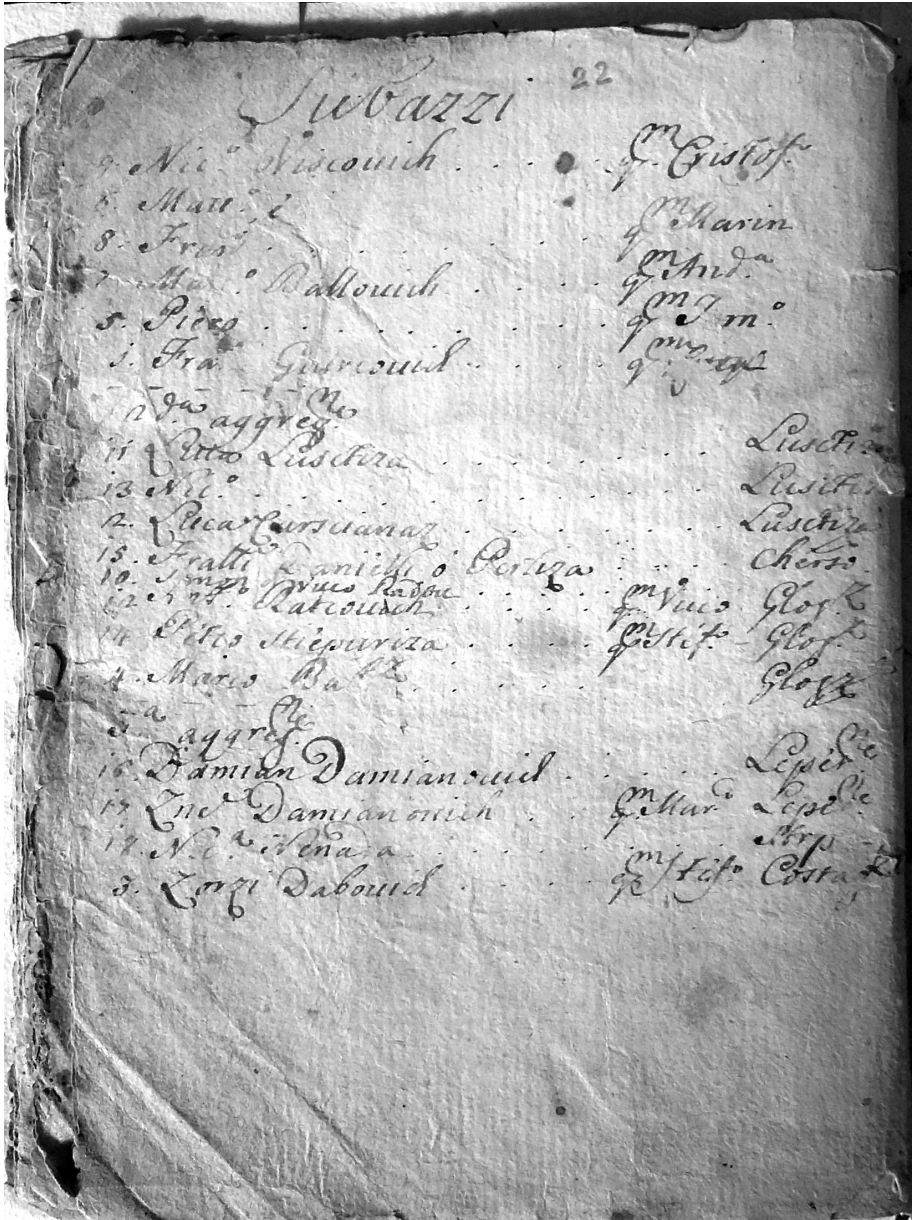
Historia istina

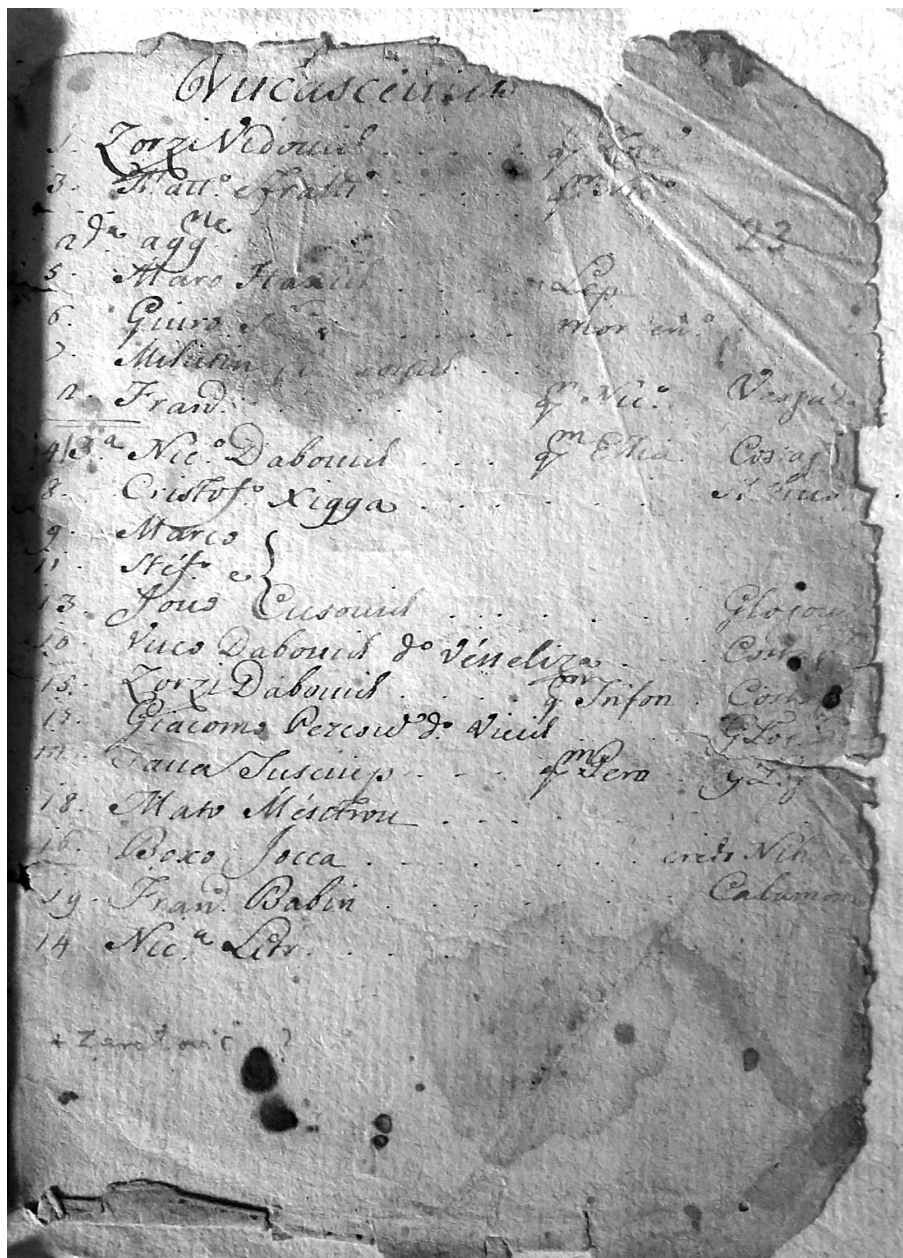
1. Luce Marinucci	1. m. luo	} 18
2. Luca	1. m. sic.	
3. Nic.	1. m. ne	
4. Piers	1. m. ne	
5. Luce Crucata	1. m. ido	}
6. Frati Buedia	1. m. sic.	
7. Luce Buedia	1. m. fori	}
8. Nic. Buedia	1. m. Fran.	
9. Cristof. Ferrara	1. m. An.	}
10. Cristof. Colucci	1. m. Mass.	
11. Giac. Jacob. Colucci	1. m. Mass.	} 19
12. Frati Colucci	1. m. Cristof.	
13. Vic. Colucci	1. m. Mass.	
2. Tag. aggreg.		
14. Nic. Nidici	1. m. Nid.	} C. Nous
15. Luce Nidici	1. m. fori	
16. Luce Roncacci	1. m. fori	} Abbe
17. Cristof. Chija	1. m. fori	
18. Fran. Gagrifa	1. m. fori	} Catt.
19. Fran. Gagrifa	1. m. fori	
20. Nic. Nidici	1. m. fori	} Abbe
21. Luce Turcinucci	1. m. fori	

Kostur		20
1. St. Jo. Ananias v.		in Luce
2. Infr.		in Luce
3. Marc.		in ne
4. Fratt.		in Jac.
5. Nic.		in Jac.
6. Triffo. Paluiccu		in Jac.
7. Zuc. Duracud N.		in Jac.
8. Nic. Duracud		in Jac.
9. Pref.		in Jac.
10. Zuc. v.		in Jac.
11. Antonis		in Jac.
12. Fratt. Duracud		in Jac.
13. Nic. Duracud		in Jac.
14. Nic. Duracud		in Jac.
15. Nic. Duracud		in Jac.
16. Nic. Duracud		in Jac.
17. Nic. Duracud		in Jac.
18. Nic. Duracud		in Jac.
19. Nic. Duracud		in Jac.
20. Nic. Duracud		in Jac.
21. Nic. Duracud		in Jac.
22. Nic. Duracud		in Jac.
23. Nic. Duracud		in Jac.
24. Nic. Duracud		in Jac.
25. Nic. Duracud		in Jac.
26. Nic. Duracud		in Jac.
27. Nic. Duracud		in Jac.
28. Nic. Duracud		in Jac.
29. Nic. Duracud		in Jac.
30. Nic. Duracud		in Jac.
31. Nic. Duracud		in Jac.
32. Nic. Duracud		in Jac.
33. Nic. Duracud		in Jac.
34. Nic. Duracud		in Jac.
35. Nic. Duracud		in Jac.
36. Nic. Duracud		in Jac.
37. Nic. Duracud		in Jac.
38. Nic. Duracud		in Jac.
39. Nic. Duracud		in Jac.
40. Nic. Duracud		in Jac.
41. Nic. Duracud		in Jac.
42. Nic. Duracud		in Jac.
43. Nic. Duracud		in Jac.
44. Nic. Duracud		in Jac.
45. Nic. Duracud		in Jac.
46. Nic. Duracud		in Jac.
47. Nic. Duracud		in Jac.
48. Nic. Duracud		in Jac.
49. Nic. Duracud		in Jac.
50. Nic. Duracud		in Jac.
51. Nic. Duracud		in Jac.
52. Nic. Duracud		in Jac.
53. Nic. Duracud		in Jac.
54. Nic. Duracud		in Jac.
55. Nic. Duracud		in Jac.
56. Nic. Duracud		in Jac.
57. Nic. Duracud		in Jac.
58. Nic. Duracud		in Jac.
59. Nic. Duracud		in Jac.
60. Nic. Duracud		in Jac.
61. Nic. Duracud		in Jac.
62. Nic. Duracud		in Jac.
63. Nic. Duracud		in Jac.
64. Nic. Duracud		in Jac.
65. Nic. Duracud		in Jac.
66. Nic. Duracud		in Jac.
67. Nic. Duracud		in Jac.
68. Nic. Duracud		in Jac.
69. Nic. Duracud		in Jac.
70. Nic. Duracud		in Jac.
71. Nic. Duracud		in Jac.
72. Nic. Duracud		in Jac.
73. Nic. Duracud		in Jac.
74. Nic. Duracud		in Jac.
75. Nic. Duracud		in Jac.
76. Nic. Duracud		in Jac.
77. Nic. Duracud		in Jac.
78. Nic. Duracud		in Jac.
79. Nic. Duracud		in Jac.
80. Nic. Duracud		in Jac.
81. Nic. Duracud		in Jac.
82. Nic. Duracud		in Jac.
83. Nic. Duracud		in Jac.
84. Nic. Duracud		in Jac.
85. Nic. Duracud		in Jac.
86. Nic. Duracud		in Jac.
87. Nic. Duracud		in Jac.
88. Nic. Duracud		in Jac.
89. Nic. Duracud		in Jac.
90. Nic. Duracud		in Jac.
91. Nic. Duracud		in Jac.
92. Nic. Duracud		in Jac.
93. Nic. Duracud		in Jac.
94. Nic. Duracud		in Jac.
95. Nic. Duracud		in Jac.
96. Nic. Duracud		in Jac.
97. Nic. Duracud		in Jac.
98. Nic. Duracud		in Jac.
99. Nic. Duracud		in Jac.
100. Nic. Duracud		in Jac.

Aleksandar RADOMAN
Adnan ČIRGIĆ

**REPORT ON THE STUDY OF KRSTO MAZAROVIĆ'S BOOK OF
POETRY FROM THE STATE ARCHIVES IN PERAST**

In this paper, the authors provide a review of Krsto Mazarović's book of poetry from early 18th century. The original manuscript is located in the state archives in Perast and contains only two decasyllabic epic poems, accompanied by the "list of souls", i.e. list of Perast families and their members. The paper includes the transcription of the poems and photos of the manuscript.

Key words: *Krsto Mazarović, Perast, usmena književnost, deseteračke pjesme*

PORTRETI

UDK 811.163.4'28:929 Stanić M.

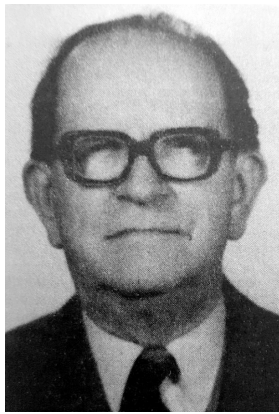
Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgoria)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

DOPRINOS MILIJE STANIĆA CRNOGORSKOJ DIJALEKTOLOGIJI

Sažetak: Milija Stanić osobena je pojava u našoj dijalektologiji. Sigurno je da je Crna Gora imala dijalektologa koji su dali i veći doprinos od njega, čiji je spektar interesovanja bio širi od njegovih, koji su obradili i širu oblast (ili više oblasti), ali nijedan od njih nije dao tako iscrpan opis jednoga govora kao što je to Stanić uradio. Uskočki govor, njegov maternji, zahvaljujući Miliji Staniću može se smatrati najiscrpnije opisanim štokavskim govorom, a teško bi bilo naći vjerovatno i u cijelome slovenskome svijetu tako obrađen govor velikoga prostora. O tome govoru objavljene su četiri knjige, od kojih je jedna dvotomna (*Rječnik*)

Ključne riječi: *Milija Stanić, crnogorski jezik, dijalektologija, uskočki govor*

Milija Stanić osobena je pojava u našoj dijalektologiji. Sigurno je da je Crna Gora imala dijalektologa koji su dali i veći doprinos od njega, čiji je spektar interesovanja bio širi od njegovih, koji su obradili i širu oblast (ili više oblasti), ali nijedan od njih nije dao tako iscrpan opis jednoga govora kao što je to Stanić uradio. Uskočki govor, njegov maternji, zahvaljujući Miliji Staniću može se smatrati najiscrpnije opisanim štokavskim govorom, a teško bi bilo naći vjerovatno i u cijelome slovenskome svijetu tako obrađen govor nevelikoga prostora. O tome govoru objavljene su četiri knjige, od kojih je jedna dvotomna (*Rječnik*).¹ Ako se tome doda podatak koji navodi njegov bibliograf Dušan Martinović da su sve te knjige štampane u znatno skraćenome izdanju, onda je jasno o koliko obimnoj građi je riječ.² Za njegov *Uskočki rječnik* Branislav Ostojić je ne jednom istakao da je to „prvi opšti rečnik jednog šireg štokavskog dijalekatskog kompleksa.“³

Milija Stanić rođen je 15. januara 1909. godine u selu Bare (Uskoci). Po svršetku Prvoga svjetskoga rata osnovnu je školu završio za dvije godine u Boanu, a nakon toga prvih pet razreda gimnazije u Kolašinu, a naredna tri u Pljevljima (1929). Jugoslovensku književnost i srpskohrvatski jezik studirao je u Beogradu, đe je diplomirao 1933. godine. Od 1934. do 1948. radio je kao profesor u beogradskim gimnazijama. Od 1948. do 1950. bio je profesor Više pedagoške škole na Cetinju, nakon čega je poslat u Institut društvenih nauka u Beogradu, a zatim postavljen za saradnika u Institutu za srpskohrvatski jezik SANU. Tu je dočekao i penziju 1976. godine. Bio je sekretar Instituta za srpskohrvatski jezik SANU, sekretar Društva za srpskohrvatski jezik, član Odbora za jezik i književnost CANU, angažovan u raznim društveno-političkim organizacijama, član uredništva časopisa *Naš jezik* i *Književnost i jezik*. Napisao je nekoliko stotina jezičkih pouka, normativističke priručnike, s Radomirom Aleksićem napisao je „četiri gramatike za više razrede osnovne škole i jednu gramatiku za srednje škole. Ti osnovnoškolski udžbenici su više od jedne decenije bili jedini udžbenici iz kojih su mladi naraštaji sticali svoje teorijsko znanje o gramatičkom sistemu srpskohrvatskog jezika.“⁴ Osim toga bavio se i prevodilaštvom, pisao je romane, pripovijetke itd. „Glavni posao u

¹ Milija Stanić, „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974; Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom II, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXII, Beograd, 1976; Milija Stanić, *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991; Milija Stanić, „Uskočki akcenat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXVIII, Beograd, 1982, str. 63–191.

² Dušan Martinović, *Portreti*, II, Cetinje, 1997, str. 241–302.

³ Branislav Ostojić, „Predgovor“, In: Danijela Ristić, *Rječnik govora okoline Mojkovca*, CANU, Podgorica, 2010, str. 9.

⁴ Slavko Vukomanović, „Radomir Aleksić (1900–1978)“, *Južnoslovenski filolog*, XXXV, Institut za srpskohrvatski jezik, SANU, Beograd, 1979, str. 243–246.

Institutu za srpskohrvatski jezik u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti sastojao se u obradi velikog Akademijinog projekta – izrada *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. Zajedno sa drugim saradnicima Instituta ovaj posao obavljao je više od dvadeset i pet godina. Za to vrijeme uradio je više od sto obrada od po sto pedeset strana. Jedno vrijeme, zajedno sa Berislavom Nikolićem, utvrđivao je akcenat i oblička odstupanja u *Rečniku*. (...) Za dijalektološke atlase Jugoslavije obradio je četiri punkta (uskočki, šaranski, kosanički i bogovački), za potrebe Crnogorske akademije nauka i umjetnosti obradio je govor u Komarnici, a sa Radomirom Aleksićem punkt *Osečina* za *Opšteslovenski lingvistički atlas*.⁵ U bibliografiji koju je sastavio D. Martinović navedeno je da je Stanić u rukopisu ostavio dijalektološki rad *Komarski govor* na 48 kucanih stana, koji – koliko nam je poznato – do danas nije objavljen. Među brojnim neobjavljenim rukopisima nalazi se i njegova *Akcentatska čitanka* za koju je u bibliografiji naznačeno da predstavlja „rukopis od 40 kucanih strana kao uvod u akcentovane tekstove od raznih pisaca naše i strane književnosti“.⁶ Pomenimo da je njegova obimna rukopisna zaostavština predata Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti. Među brojnim pohvalama i priznanjima Milije Stanića ističe se Orden rada sa zlatnim vijencem. Neka njegov odnos prema crnogorskoj kulturi pokaže ovaj podatak. Stanić je 80-ih godina sastavio i potpisao pozitivan referat za izbor Vojislava P. Nikčevića za rukovodioca Odbora za jezik i književnost CANU. Referat nikad nije ušao u dalju proceduru. Milija Stanić umro je u dubokoj starosti, u Beogradu 2001. godine.⁷

Zbilja bi teško bilo u cijelome slovenskome svijetu naći govor o kojemu je objavljeno preko hiljadu i po stranica, od čega preko petsto stranica opisa samoga govora, a preko hiljadu strana (A4 formata) rječnika. Sve i kad bi svaka definicija i opis na tim stranicama bili pogrešni, a nijesu takvi – razumije se, to bi opet bio svake pohvale vrijedan kuriozitet. Nije tu pohvalu Stanićeve prve monografije o uskočkome govoru (1974) mogao izbjeći ni Asim Peco u svome inače prilično kritički nastrojenome prikazu. „Kada se pažljivo pročita ova monografija, dobija se utisak da imamo pred sobom izvanrednu dijalekatsku građu. Materijal je obiman i raznovrstan. Vidi se da ga je pribirao čovjek koji se dugo vremena bavi leksikografskim problemima i koji zna šta je interesantno za obrađivača pojedinih odrednica, i šta interesuje gramatičara. (...) I na drugim mjestima ovaj Stanićev rad zadovoljiće svojom građom potre-

⁵ Dušan Martinović, isto, str. 242.

⁶ Isto, str. 299.

⁷ Biografski podaci dati su prema citiranoj bio-bibliografiji D. Martinovića i prema <https://bratstvostanic.wordpress.com/2013/03/17/milija-petrov/>.

be mnogih istraživača našega jezika.⁸ Ono što mu Peco najviše zamjera jeste što se upušta u rješavanje već riješenih problema, što previše i bezrazložno polemíše i što se počesto ne osvrće na dotadašnju literaturu o problemima o kojima piše. Istina je da to utiče na vrijednost Stanićeva rada, ali je nesporno da građa koju je o uskočkome govoru publikovao nudi materijala i za najšira komparativna ispitivanja jer je teško naći bilo koju pojavu u štokavskim govorima a da njenu sudbinu ne možemo sagledati u Stanićevoj građi. U tome je prvorazredni značaj njegova poduhvata.

Kao što je obimna prezentovana dijalekatska građa uskočkoga govora, tako je i opširan uvod u njegovu studiju o tome govoru. Osim što je dao precizne granice uskočkoga kraja, kako sam kaže – planinskoga, zabačena i teško prohodna, Stanić je dao opširan osvrt na doseljavanje pojedinih porodica u taj predio, i to za svaku porodicu ponaosob. Tako se vidi da je naseljavanje Uskoka od početka XVIII vijeka teklo iz ovih pravaca: Gacko, nikšićki kraj (Župa, Rudine, Cerovica, Trepča, Trebjesa, Gornje Polje, Banjani, Ozrinići), Donji Kolašin, Gornji Kolašin, Prošćenje, Vraneš, Polja kolašinska, Markovina, Čevo, Kući, Vasojevići, Foča, Piva, Šaranci, Donja i Gornja Morača, Rovca. „Uskoci su se, dakle, doseljavali sa svih strana, a najvažniji su pravci: nikšićki kraj i iz Prekotare, a najvažnije međustanice: Gornja Morača i kolašinski kraj.“⁹ I postojbina glavnine doseljenika i glavne međustanice njihove bile su, dakle, četvoroakcenatske. Iako na početku tradicionalistički veli da su Uskoci bili dio Hercegovine, Stanić već na sljedećoj strani samoga sebe koriguje kad kaže da su Uskoci do Berlinskoga kongresa bili „ničija zemlja i ni pod čijom upravom“.¹⁰ Za dijalektologiju je bitan svaki podatak koji on u svome opširnom uvodu navodi. Osobito su takvi oni u kojima se govori da u Uskocima ima ljudi čiji je život bio omeđen desetak kilometara oko sebe, a ako su već morali izlaziti sa svoje teritorije (s jeseni i s proljeća na pazar), onda je to bio uglavnom Nikšić, Pljevlja i Kolašin (i to tek nakon 1878, odnosno 1912). Okruženi „obema Moračama i Kolašinom sa istoka, Sandžakom sa severa, Drobnjacima i Pivom sa zapada i Bijelom i Lolom sa juga“, ipak su gotovo jedini kontakt imali s Drobnjacima, Šarancima i Gornjomoračanima, đe su odlazili „uglavnom po kakvom poslu“, dok su od drugih bili odvojeni oštrim prirodnim granicama – „na severu duboki kanjon Tare, a na jugu i zapadu visoki bedem planinskog lanca Javorje – Vojnik. Direktnoga kontakta imali

⁸ Asim Peco, „Milija Stanić. Uskočki govor...“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXI, Beograd, 1974–1975, str. 262.

⁹ Milija Stanić, „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974, str. 13.

¹⁰ Isto, str. 10.

su ljeti s Bjelopavličima na katunima Sinjavine.¹¹ Taj bjelopavličko-uskočki kontakt na Sinjavini nije ostavio traga na uskočki akcenat, ali se uskočki uticaj na Bjelopavličice ne bi smio odbaciti – istina, ne kao jedini. Na Sinjavinu su izlazile i nekolike piperske porodice.¹² Ni njihov govor nije imao uticaja na uskočki. No ako je riječ o Piperima iz severozapadnih sela, kakvo je selo Gornji Crnci, onda bi se sekundarna pojava dugouzlaznih akcenata u govoru toga piperskoga stanovništva (inače, atipična za Pipere) mogla tumačiti ne samo kao uticaj bjelopavličkoga govora no i uticaj četveroakcenatskih plemena koja su izdizala na Sinjavinu. S druge strane, činjenica da su Uskoci došli većinom s četveroakcenatskoga područja te da je i ta skućena komunikacija bila jedina s predstavnicima četveroakcenatskih plemena morala je uticati na jezičku nivelaciju useljenika iz Kuća, Vasojevića, Čeva i Markovine, čija je akcentuacija bila znatno drugačija. Sve je to detaljno prikazano u trećoj Stanićevoj studiji, onoj o akcentima. Uskočki je govor nivelisao sve razlike koje su unijete doseljavanjem, ali je ipak jedna prilično krupna razlika preživjela i u vrijeme Stanićevih ispitivanja. Riječ je o sudbini grupe *ao*, koja se u jednoj dijelu Uskoka javlja kao *a* a u drugome kao *o*. Na očuvanje *a < ao* nije su uticali samo doseljenici iz Kuća, Vasojevića, Markovine i Čeva, već ništa manje i doseljenici iz nikšićkoga kraja. Međutim, kakav god rezultat te grupe bio, *a* ili *o*, akcenat je u potpunosti nivelisan (umjesto nekadašnjega npr. *kabā* javlja se samo *kābā*). Bitan je podatak i da je uskočki govor po brojnim karakteristikama „bliži Vušovićevom i Ružičićevom jezičkom materijalu, dakle svojim matičnim govorima, koji su mu relativno dosta daleko, nego Vukovićevom, tj. govoru Pive i Drobnjaka.“¹³

Evo i nekih važnijih osobina uskočkoga govora, datih na osnovu dvije Stanićeve studije o tome govoru (1974. i 1976):

- nepostojanje fonema *h* i *f*;
- iako je tipično sažimanje *ao > o*, nije nepoznata u nekim selima ni pojava *ao > a*;
- promjena *m > n* u primjerima tipa *mončad*, *krnka*, *slanka*;
- dosljedno sprovedena jekavska jotacija u svim pozicijama: *neđelja*, *ođelo*, *šućeti*, *vrćeti*, *capćeti*, *izesti*, *izelica*, *šever*, *šeđeti*, *čepanica*, *čedilo*, *čelokupan*, *vljera*, *vljetar*, *grmljeti*, *umljeti*, *trpljeti*, *dospljeti*, *blježati*, *obljesiti*;
- jotacija u grupama *svje*, *cvje*, *dvje > še*, *će*, *đe*: *šetovati*, *šetencija*; *šedok*, *Međed*, *četati*, *Četulja*;

¹¹ Isto, str. 10–16.

¹² Informator Vukić Pulević.

¹³ Isto, str. 19.

- *rě* > *re*: *ređe*, *pregoreti*, a saglasno tome se *j* gubi iza palatala *č*, *š* i *ž*: *bože*, *boži*, *tužela*, *naruče*, *zeči*, *ovči*, *miši*;
- ijekavski oblici tipa *slijevati*, *počijevati*, *snijevati*, *noćijevati*;
- sekundarna (i)jekavica *i* u primjerima tipa *šeromag*, *šeromašica*, *kišeli-ca*, *raskišeliti*, *vodijer*, *putijer*, *poštijer*, *kosijer*;
- česta upotreba glasova *ś* i *ź* u hipokoristicima: *Gaśo*, *Daśan*, *Veśo*, *Buśka*, *Duśko*, *Peśko*, *Śole*, *Źale*, *Źaśko*;
- nestabilnost sonanta *j* u intervokalnim pozicijama *đe* je prvi vokal *i*: *Ikoni'a*, *Mi'ajlo*, *gal'ot*;
- *-iji* > *-i*: *či*, *pogani*, *radi*;
- finalno *-đ i -ć* > *-j*: *pomoj*, *izaj*, *naj*, *moj*, *oj*, *nej*, *noj*, *svuj*, *goj*, *kuj*, *kogoj*;
- disimilacija tipa *mlogo*, *guvno*, *tavnica*;
- *-ćnji* > *-tnji*: *kutnji*, *notnjo*, *pomotnjik*, *notnjik*, *gatnjik*;
- gubi se krajnji suglasnik u finalnim grupama *-št*, *-st*, *-zd*: *plas*, *brs*, *prs*, *šes*, *vlješ*, *priš*, *baz*, *groz*, *droz*, a tako je *i* u infinitivu: *jes*, *tres*, *ižes*, *sađes*;
- suglasnici *t* i *d* gube se ispred *-stvo*: *brastvo*, *srostvo*, *kmestvo*, *srestvo*, *gospostvo*;
- neizdiferenciranost upotrebe instrumentala s prijedlogom *s* i bez njega: *Pošeko se s nožem*;
- sasvim obična i česta upotreba aorista i imperfekta;
- upotreba akuzativa s prijedlozima *u* i *na* uz glagole mirovanja (umjesto lokativa): *Živi u Korita*. *Bog na nebo*, *a ljudi na zemlju* (uz upotrebu tipičnu za standardni jezik);
- česta upotreba pripovjedačkoga imperativa: *Ja osedlaj konja*, *obljesi jednu obravnicu za kranu*, *pa pojaši* itd.

Ako na osnovu Stanićevih interpretacija nije jasno je li uskočki govor hercegovački ili crnogorski, na osnovu navedenih tipičnih osobina i laiku je lako odrediti da je riječ o crnogorskim četvoroakcenatskim govorima (tipičnim za severozapadnu Crnu Goru).

Iako se dosad uglavnom nijesmo osvrtni na rječnike crnogorskih govora, Stanićev *Rječnik* zaslužuje nešto širi osvrt jer je to jedini takav dijalektološki rječnik kod nas. Ne ulazeći u analizu pojedinih riječi i oblika koji su u *Rječniku* dati, osvrnućemo se na neke njegove opšte karakteristike i metodologiju po kojoj je izrađen. Sam Stanić veli da je *Uskočki rječnik* radio kao diferencijalni u odnosu na Karadžićev *Srpski rječnik* (1935). Tako je on u svoj *Rječnik* unio: 1) riječi kojih nema kod Karadžića; 2) riječi koje imaju drukčije značenje od onoga kod Karadžića; 3) riječi koje je Karadžić označio kao pokrajinske – da bi se videlo da se one javljaju i u Uskocima, a ne samo na teritoriji za koju ih je vezao Karadžić; 4) riječi koje imaju i šira značenja od

onih koja su kod Karadžića navedena (kao ilustrativan primjer Stanić navodi primjer glagola *izići* koji pored poznatih značenja znači još i „izići iz sela u planinu, izjaviti“ ili „doći na ljetovanje“, tj. iz kojega drugog mjesta doći u Uskoke). Zanimljivo je da je pored uskočkih toponima navodio i toponime van te teritorije, kako regionalne tako i svjetske, zahvaljujući čemu znamo da je Njujork u Uskocima – *Navjōrka*, Beograd je *Bjōgrad*, Trst je *Trvješće* itd. Takođe, iako je odsustvo *h* i *f* karakteristika uskočkoga govora, *Rječnik* ima odrednice u kojima se javljaju i ti fonemi, uspostavljeni u novijem razvoju, nakon Drugoga svjetskog rata, tj. unijeti spolja. Primjeri su i gramatički obrađeni, a za većinu je data kontesktualna upotreba. Može se reći da je Stanićeva odluka da za primjere kojima nije čuo kontekstualnu upotrebu u živome govoru ni u *Rječniku* ne daje tu upotrebu predstavlja izuzetak među našim dijalektološkim rječnicima u kojima autori nerijetko, domišljajući primjere, načine ozbiljne greške. Ne može se izostaviti ni činjenica da je Stanić u svoj *Rječnik* (rađen od A do Š) unio obilje primjera u kojima je potvrđena upotreba fonema *š* i *ž*, protiv kojih se – paradoksalno – od osamostaljenja Crne Gore naovamo vodi žestoka (ideološka) borba, žešća nego ikad ranije. Nema sumnje da je dugogodišnje leksikografsko iskustvo Milije Stanića na izradi *Rečnika* SANU najvećim plodom urodilo u leksikografskoj obradi uskočkoga govora.

Svodeći ovaj kratak osvrt na doprinos Milije Stanića proučavanju crnogorskih govora, moramo još jednom istaći da je on svoj rodni kraj zadužio više nego ijedan naš naučnik prije i poslije njega. Uskočki govor, danas ugašen odseljavanjem stanovništva iz tih pasivnih krajeva, u svakome pogledu – i fonološki, i morfonološki, i morfološki, i sintaksički i leksički – najpodrobnije je proučen naš govor, a teško bi bilo naći i izvan štokavskoga prostora ijedan govor koji bi mu po količini publikovane i obrađene građe mogao parirati. Svoj izuzetno dug život Milija Stanić nije protraćio.

Citirana literatura

- <https://bratstvostanic.wordpress.com/2013/03/17/milija-petrov/>.
- Martinović, Dušan: *Portreti*, II, Cetinje, 1997, str. 241–302.
- Ostojić, Branislav: „Predgovor“, In: Danijela Ristić, *Rječnik govora okoline Mojkovca*, CANU, Podgorica, 2010, str. 9–11.
- Peco, Asim: „Milija Stanić. Uskočki govor...“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXI, Beograd, 1974–1975, str. 261–270.
- Stanić, Milija: „Uskočki akcenat“, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXVIII, Beograd, 1982, str. 63–191.
- Stanić, Milija: „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974.

- Stanić, Milija: „Uskočki govor“, Tom II, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj XXII, Beograd, 1976.
- Stanić, Milija: *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991.
- Vukomanović, Slavko: „Radomir Aleksić (1900–1978)“, *Južnoslovenski filolog*, XXXV, Institut za srpskohrvatski jezik, SANU, Beograd, 1979, str. 243–246.

Adnan ČIRGIĆ

**CONTRIBUTION OF MILIJA STANIĆ TO
MONTENEGRIN DIALECTOLOGY**

The present paper offers a reflection on the work of Milija Stanić, an extraordinary phenomenon in Montenegrin dialectology. It is certain that Montenegro had more prominent dialectologists than Stanić, who tackled broader fields of interest and geographical areas, but none of them gave such a detailed description of a speech pattern as Stanić did. Thanks to his work, the speech pattern of Uskoci can be considered the most elaborately described Štokavian speech pattern. That speech pattern of Uskoci was addressed in four books, one of which is two-volume (Dictionary).

Key words: *Milija Stanić, Montenegrin language, dialectology, speech pattern of Uskoci*

PRIKAZI

UDK 821.163.4:398(497.16 Boka Kotorska)

Stručni rad

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

mnikcevi@ffos.hr

VANDA BABIĆ, *KULTURALNO PAMĆENJE – OGLEDI O HRVATSKOJ KULTURI I KNJIŽEVNOSTI BOKE*, HNVCG, TIVAT, 2016.

Riječ je o vrijednom književnistorijskom djelu koje preko novih književnih teorija donosi nove saznanje i saznanja, ali i temeljne postavke za daljnji rad i studiju bokokotorske književnosti upravo aparatom kulturalnog pamćenja.

Ključne riječi: *Boka Kotorska, usmena književnost, bokokotorska književnost, kulturalno pamćenje*

S profecoricom Vandom Babić sreo sam se veoma davno, još dok je bila pod naučnim kišobranom kolege profesora dr Nikice Kolumbića, specijaliste starije hrvatske književnosti. Nakon njegove rane smrti, tada mlada asistentica Vanda Babić sve se više veže uz moju znanstvenu osobnost, pa sam je rano uključio u moj višedecenijski projekt „Kulture u doticaju: stoljetni hrvatski i crnogorski književno-kulturni indetiteti“ u okviru kojeg je Vanda objavila veći broj svojih studija. Bio sam joj naklonjen, najčešće recenzent na desetine njezinih radova vezanih za Boku, pomagao joj na promicanje u naučna zvanja docenta i vanrednog profesora na Sveučilišti u Zadru. U njoj sam gledao mladu, talentovanu i perspektivnu profesoricu usmene i bokokotorske književnosti, zavičajnicu Bokeljku, pa nas je taj areal Crne Gore zblizavao nekim unutarnjim nitima i naučnom snagom. I drugo: ja sam u sebi nosio uvijek imperativ da trebam maksimalno pomoći mladim ljudima. Dakle, išao sam Vandu u susret, kao i svim drugim mladim kolegama, da stiču magisterije i doktorate i da se promiču u naučno-nastavna zvanja, da izrastaju u prave naučne personalnosti, kakva je uostalom danas Vanda Babić! Nije naodmet napomenuti da me je i njezin vedri mediteranski duh spajao i plijenio kad sam se god sreo s njom i njezinim životno-misaonim partnerom Ivanom koji se takođe bavi književnim i istorijskim starinama Hrvatske i nešto manje Boke Kotorske.

Godine 2011. profesorica Vanda Babić, tada vanredna profesorica, ponudila mi je rukopis svoje opsežne buduće knjige koju je metaforično nazvala

stihom „Divne, plave, moje vale“. A ti „divni, plavi vali“ svojim arealom i topografijom bili su takođe vezani za duhovni prostor Boke Kotorske, kolijevke civilizacijskog kruga nekoliko isprepletenih nacionalnih literatura i kultura: crnogorske, hrvatske, venecijanske i nekih drugih konfesija iz prošlosti. Bio sam joj recenzent te knjige i srdačno je preporučio za štampanje.

I evo za mene ugodnog iznenađenja: Vanda nam donese na svijet drugu knjigu *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke* koja je izašla u Tivtu, u nakladništvu *Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore*, koji je ovih dana organizovao i promociju. Knjiga je estetski i tehnički lijepa s naslovnim slikama renomiranog akademskoga slikara crnogorskog porijekla Dimitrija Popovića. Ona ima 334 stranice i univerzitetskog je formata. Kompoziciono je čine dvije cjeline „VRH PISANJA“ (Kulturalno pamćenje i (p)ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke), te „PLAČNIM GLASOM SVIH VAS MOLJU“ (Ili nešto malo više o pasionskoj baštini Boke). Dakle, Vanda prikazuje dva smjera interesa istraživanja koja se ujedinjuju u specifičnom okviru kulturnomemorijskog, književnopovijesnog i književnoteorijskog pogleda kojim se daje novi uvid u razumijevanju bokokotorske hrvatske književnosti i kulture u Boki kroz stoljeća.

U uvodnom dijelu „Umjesto predgovora“, Vanda Babić ističe svoju povezanost s rodnim krajem Bokom, pa piše:

„U tom smjeru ide svaki moj književni i znanstveni doprinos, posebno stoga što na neki način pripadam crnogorskoj dijaspori i hrvatskom autohtonom puku u Boki. Te dvije činjenice odredile su moj odnos prema matičnoj domovini Hrvatskoj, rodnoj Boki i Crnoj Gori. Možda se on najbolje zrcali u mojoj vezanosti za rad Dimitrija Popovića još iz mojih studentskih dana kada sam obilazila njegove izložbe, ne sluteći da će jednog dana njegovi radovi krasiti naslovnicu moje knjige“.

Istina, naslovnica ove knjige simbolično povezuje ovu knjigu ističući njezinu tematiku i sadržaj.

Potom je u *Smjerokazima* objasnila svako poglavlje oba dijela svoje knjige:

„Svaka od ovdje obrađenih tema bit će dio buduće studije koja će iscrtaťi novu i drugačiju književnu povijest Boke i kao takva neće se ničim ogriješiti o tradicionalno nacionalni diskurs i njezino mjesto unutar hrvatske književnosti i kulture, kao i sveukupne književne i kulturne baštine Crne Gore“.

Autorica je posredstvom teorije kulturnomemorijske povijesti književnosti, a na temeljima teorije kulturalnog pamćenja ponudila novi pogled na proučavanje hrvatske književnosti i kulture u Boki Kotorskoj koja se očituje u poglavljima *Interliterarnost, kulturalno pamćenje i književni identitet na primjerima književnosti Boke i Neke posebnosti hrvatske usmene književnosti*

u *Boki kotorskoj*. Primjeri kulturalnog pamćenja su analizirani u okvirima obreda Bokeljske mornarice i tzv. Peraških ceremonijala i ovaj dio otkriva nove načine i spoznaje tehnikama koje donosi ovakav pristup proučavanja kultura.

U oba poglavlja autorica utvrđuje spoznaju da je „bokokotorska kulturna i književna baština rasadište interliterarnosti i interkulturalnost“ unutar koje se može proučavati pisce vezane za različite kulturne tradicije. Autorica navodi kako kontekst proučavanja tih pisaca, u okvirima književnopovijesnog i kulturalnopoetičnog, pripada „mediteranskom arealu, hrvatskoj književnoj baštini, kao i književnosti Crne Gore“. Posebno obrađuje uključenost bokokotorskih književnika u do sada objavljene povijesti hrvatske književnosti, kao i istoriji crnogorske književnosti. Autorica ističe:

„Možda je najsustavnije uključena u trotomnom izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost, prvoj cjelovitoj monografiji crnogorske književnosti do 1918. (Kilibarda 2012; Rotković 2012; Nikčević 2012). No, temelj proučavanja bokokotorske književnosti i kulture te njezina uključivanja u obje povijesti nacionalne književnosti jesu istraživanja S. Vulovića i P. Butorca, a sedamdesetih godina 20. stoljeća iscrpno čine to Miloš Milošević i Gracija Brajković svojim nadaleko čuvenim antologijama. Miloša Miloševića i u ovim pionirskim pokušajima možemo nazvati pretečom u proučavanju bokokotorske književne baštine kao ideje o kulturalnom pamćenju i uspostavljanju kulturalnomemorijske povijesti književnosti gdje se traga isključivo za specifično lokalnim značajkama, za lokalnom književnom poviješću u njezinoj partikularnosti, na karakterističan način, mikropovijesti koja otkrivajući autohtonu drugost i različitost u ukupnosti općih književno-kulturalnih okvira distingvira prepoznatljive literarne identitete“.

Slijedom istih spoznaja autorica proučava navedene komponente u komedijama Marina Držića te uočava višeznačnost likova Bokelja, u poglavlju te istražuje dvije književne zbirke Vicka Zmajevića, te u poglavljima te istražuje kulturnopovijesni i književnopovijesni kontekst i ulogu Boke Kotske u preporodnim časopisima *Danica ilirska*, *Zora dalmatinska* i *Vijenac*. Poglavljem *Čovjek na palubi Boke* autorica prikazuje čin kulturalnog i književnopovijesnog pamćenja kroz djelovanje admirala Bokeljske mornarice Miloša Miloševića. Prvom polovicom knjige je na taj način napravljen presjek proučavanja pojedinih književnopovijesnih tema koje su problematizirane kroz „povećalo“ teorije kulturalnog pamćenja, a na tragu interdisciplinarnih smjernica. Tako ode čitaoci mogu steći uvid u osobitosti hrvatske usmene književnosti u Boki, kao i uvid u reprezentaciju Bokelja u književnim djelima hrvatske renesansne književnosti, te uvid u putopisnu, preporodnu, i kulturnomemorijsku strukturu doživljajnosti i ošućanja Boke Kotske u časopisima

kulturnog i književnog karaktera kao i njezinu neodvojivost, isprepletenost i cjelinom s književnim i kulturnim korpusom Crne Gore.

Posebno je zanimljiv dio *Boka kotorska u Danici Ilirskoj i Zori dalmatinskoj* i *Što o Boki piše Vijenac?* U prvom dijelu autorica zaključuje:

„...u ovom radu analizira se način na koji je Boka kotorska prikazana u Danici ilirskoj i Zori dalmatinskoj. Tekstovi se isključivo odnose na Boku kotorsku i Crnu Goru. Istražujući godinu po godinu izdanja istih, otkriven je raznolik i opsežan korpus tekstova od zahvala, putopisa, izvješća do pjesama i zagonetki... Tekstovi objavljeni u Danici ilirskoj dotiču se iz različite perspektive bokokotorskih toponima i promatrani u cjelini, nadopunjavaju se dajući širu sliku života i suživota u Boki i Dalmaciji kojoj je Boka pripadala. Istom pridonose i tekstovi u Zori dalmatinskoj koji osim što su raznolikiji žanrovski i tematski, daju mozaičan prikaz, govoreći o istim motivima (najčešće junaštvo i borba), s različitih aspekata i kroz različite književne ili neknjiževne oblike. Tematika su djelatnosti Bokelja, povijesne epizode, aktivnosti iz kulturnog života i kulturni i književni djelatnici. Važno je da se iz navedene građe može iščitati vrijeme i okolnosti te događanja koja su obilježila kulturnu povijest Boke 19. stoljeća.

U analiziranim tekstovima zrcali se, kako jedinstvo bokokotorskog prostora s ostatkom Dalmacije u političkoj, kulturnoj, književnoj i umjetničkoj tradiciji, tako i živa komunikacija s prostorom Crne Gore koji je često puta bio vruća crta spajanja i razdvajanja, poglavito kada je o ovom stoljeću riječ. Obradeni tekstovi svjedočanstva su načina života u vremenu u kojem su nastala, kao i izvor političkih i kulturnih saznanja. Iz današnje perspektive bitni su povijesni izvori, ali i slika koja se iz njih daje iščitati. Stavljena u vremenski okvir poprilično burnog 19. stoljeća, u okviru teorije kulturalnog pamćenja, zasigurno će pridonijeti novom mozaiku i novoj književnoj povijesti i povijesti književnosti obaju naroda“.

Unutar drugih putopisa i tekstova u *Vijencu* obrađuje i Vulovićevu studiju pa kaže:

„Dakle, Vulovićevu političku studiju treba čitati sa znanjem Pavlinovićevih postavka programa Hrvatska misao, koji se temeljio na pristupu da je Hrvat jednako katolik. Katolicizam je smatrao jednim od temeljnih, karakterističnih obilježja hrvatske nacije (Cetnarowicz 2006: 170). Sve ovo je Pavlinovićev odgovor na napredak srpske nacionalne državne ideje koja se kod dalmatinskih Srba širila od 1866. iz dvaju glavnih političkih središta, Vojvodine i Kneževine Srbije, te je smatrao nužnim promjenu orijentacije narodnog pokreta (Cetnarowitz 2006: 254). Samo iz konteksta toga vremena možemo Vuloviću opipati puls, ali i Erdeljanoviću i Nakićenoviću izmjeriti korak. Kada bismo proces stvaranja nacionalnog identiteta promatrali kroz

okno kulturalnog pamćenja, sigurno bi nam donijelo jasnije iscrtavanje slike Boke u tim vremenima“.

Nakon opisa putopisa Kukuljevića, Milčetića, Despota te brojnih drugih priloga zaključuje:

„Nakon iščitanih i analiziranih tekstova u Vijencu, vidljivo je da je Boka kotorska zrcali duhovno svojstvo i zajedništvo Dalmacije, te hrvatsku kulturnu i književnu tradiciju gdje je hrvatski narodni preporod sa svojim središnjim dijelom, ilirizmom, povezao i objedinio hrvatski nacionalni korpus no, svakako, iz svih zapisa nedvojbeno Boka je u tim vremenima srasla s prostorom kojemu danas i politički pripada, Crnom Gorom i ta povezanost, na ovaj ili onaj način, vidljiva je posebno u putopisima, ali i u manjim crticama poput pozdrava Dobra Ti sreća! koji je Trnskome bio jednako domaći i u Boki, i u Crnoj Gori, a danas je jednako živ, kako u Hrvata Boke, tako i u cijeloj Crnoj Gori. On je upravo kristalni primjer modela kulturalnog pamćenja novog načina iščitavanja književne povijesti Boke koji bi zasigurno obogatio kako hrvatsku književnu i kulturnu baštinu, tako i književnost i kulturu Crne Gore“.

Vicko Zmajević je nesumnjivo posebno značajna osobnost koja je ostavila traga u kulturnom životu Zadra i Boke. U poglavlju o njegovim književnim ostvarenjima autorica nam analizira njegova dva književna djela, zbirku propovijedi i zbirku pjesama kojima on ulazi u bokokotorski književni krug.

Prvi dio knjige završava prilogom o Milošu Miloševiću. Autorica na poseban način piše o čovjeku kojega smatra posebno zaslužnim u proučavanjima kulture i književnosti Boke pa završava:

„Ovaj je članak imao za cilj dati osnovne smjernice proučavanja Miloševićeva djela kroz teoriju kulturalnog pamćenja s napomenom da u njegovim radovima možemo pronaći naznake, put, pokušaj promatranja književne povijesti Boke okularom kulturalne mnemotehnike tj. pohranjivanja, reaktiviranja i posredovanja smisla. Funkcija je takve mnemotehnike u jamčenju kontinuiteta, odnosno identiteta koji se, logično, uspostavlja preko pamćenja i sjećanja. Svoje duhovne itinerere Milošević je oplemenio putovanjima kroz vrijeme Boke koje je suptilno prelamao kroz kristalnu prizmu svojih spoznaja, nadahnuća, tradicije (Čulić 2001: 117) i to ne samo u vrlo istančanoj poeziji, već u ozbiljnim znanstvenim radovima raznih interdisciplinarnih područja koja Boku prikazuju najčešće „iznutra“ upravo na putu onoga što bi kulturalno pamćenje trebalo donijeti književnoj povijesti Boke“.

Drugi dio knjige se bavi religijskim književnoumjetničkim fenomenom pasionske baštine koja se proučava, analizira i uspoređuje u pjesmaricama pasionskog karaktera. To poglavlje zove se *Plaćnim glaslu svih vas molju* i u svom sadržaju ima pet potpoglavlja koja se bave pojedinačnim pjesmaricama te nose naslove: *Smjernice i putokazi, Od Plača Osorsko – hvarske pjesmarice*

(1533.) do Balovićeve Plača (1733.): usporedna analiza tekstova, Pregled pasionske baštine Boke kotorske, Pjesmarica Marka Balovića u usporedbi s drugim bokokotorskim pjesmaricama, Pjesmarica Marka Balovića iz 1733. godine (transkripcija). Na kraju tih potpoglavlja nalazi se iznimno koristan Rječnik manje poznatih riječi Balovićeve pjesmarice.

Drugi dio knjige značajan je stoga što analizira važna djela bokokotorske književne baštine koja orbitira oko religijskih tema plača Marijinog i muke Isusove. Ovaj dio knjige donosi zanimljive oglede o bokeljskoj pasionskoj baštini i donosi nove spoznaje koje bi mogle biti zanimljive široj bokeljskoj, ali i crnogorskoj čitalačkoj publici. Dio ovog poglavlja objavljen je u dosadašnjim znanstvenim radovima, ali novina u ovoj knjizi jest cijeli transkribirani Balovićev rukopisni zbornik¹ koji je uspoređen i nadopunjen s ostalim bokokotorskim rukopisnim zbornicima do kojih se moglo doći.

Proučavajući djela pasionske baštine autorica posredstvom kulturalnog pamćenja donosi nove spoznaje i reprezentacije o starijoj hrvatskoj i starijoj crnogorskoj književnosti Boke. Zaključci razmatranja, kako iznosi autorica, mogu izazvati „polemike u odnosu na to komu pripada pasionska baština Boke i koliko je ona hrvatska, a koliko ne. No, osim vrlo preciznih znanstvenih metoda kojima se ona smješta u hrvatsku književnu baštinu, sasvim sigurno ona pripada književnosti Crne Gore i samo takvim pristupom uspjjet ćemo sačuvati okružje u kojemu naša zajednička materijalna i nematerijalna baština jest stup uzajamnom poštivanju i slobodi“.

Kao što je već bilo vidljivo u samom uvodnom dijelu knjige, potom u poglavlju *Čovjek na palubi Boke*, tako je vidljivo i u ovom dijelu knjige kako autorica detaljnim proučavanjem bokeljskih pasionskih tekstova piše posvetu, ne samo književnoumjetničkim tekstovima i kulturi društva, nego i akademiku Nikici Kolumbiću i prof. dr Milošu Miloševiću, kao i akad. Radoslavu Rotkoviću, znanstvenicima koji su svojim djelovanjem ostavili duboki trag kako u radu autorice tako i u svojim sredinama.

Nakon poglavlja kulturnomemorijskog i književnopovijesnog istraživanja, na kraju knjige nalazi se poglavlje *Iz recenzije*, dio ocjene koju je napisao prof. dr Sanjin Kodrić, dok su dijelovi iz ostalih recenzija aplicirane na zadnjoj korici. Ovdje je važno napomenuti da su recenzenti ove knjige akademik Milorad Nikčević, prof. dr sc. Josip Lisac i prof. dr Sanjin Kodrić.

Knjigu zaključuje bogato *Kazalo imena* i *Bilješka o autorici*. Treba reći da iza svakog naslova u oba poglavlja daje se recentna bogata i savremena literatura.

¹ Balovićev rukopisni zbornik se i danas čuva u HAZU u Zagrebu.

Zaključimo, riječ je o vrijednom književnistorijskom djelu koje preko novih književnih teorija donosi nove saznanje i saznanja, ali i temeljne postavke za daljnji rad i studiju bokokotorske književnosti upravo aparatom kulturalnog pamćenja. „Bokokotorska kulturna i književna baština rasadište je interliterarnosti i interkulturalnosti gdje nalazimo pisce i djela izvorno vezane za različite književne i kulturalne tradicije. Ova knjiga je nesumnjiv doprinos kroatistici i montenegristici kao most satkan od finih niti poveznica koje metodom kulturalnog pamćenja otvaraju nove mogućnosti promatranja kako hrvatske tako i crnogorske književnosti i kulture, pri tom ne umanjujući jedna drugu, već upravo suprotno ispreplićući ih u svojim sličnostima, ali i posebnostima koje predstavljaju duhovno i kulturološko bogatstvo oba naroda: crnogorskog i hrvatskog“ – napisao je u recenziji akademik Milorad Nikčević“.

Milorad NIKČEVIĆ

VANDA BABIĆ, *KULTURALNO PAMĆENJE – OGLEDI O HRVATSKOJ KULTURI I KNJIŽEVNOSTI BOKE*, HNVCG, TIVAT, 2016

The author of this paper reviews the book entitled *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke* (Cultural Memory – Studies of Croatian Culture and Literature of Boka), a valuable literary-historian work which utilizes new literary theories to bring new knowledge and findings, as well as the fundamental settings for further work and study of Boka literature through the use of a cultural memory tool.

Key words: *Boka Kotorska, oral literature, literature of Boka Kotorska, cultural memory*

UDK 821.163.4-1:398

Stručni rad

Milica NIKOLIĆ (Nikšić)

Ministarstvo kulture Crne Gore

nikmilica@yahoo.com

OSVRT NA KNJIGU *CRNOGORSKA USMENA TUŽBALICA* ADNANA ČIRGIĆA

Crnogorska usmena tužbalica Adnana Čirgića predstavlja zbirku pažljivo odabranih materijala koji nam pružaju osnov za detaljnu analizu društvenih odnosa koje se kroz njih prelamaju. Tu se mogu iščitavati odnosi između različitih društvenih slojeva, odnos prema onostranom, različit tretman žena i muškaraca u društvu, društvene vrijednosti i mnoge druge karakteristike koje nam mogu poslužiti za dalje izučavanje proklamovanih vrijednosti na kojima je sazdan proces nacionalne/kulturne ili pak neke druge grupne identifikacije i prije svega osnov za izučavanje onoga kako se taj proces mijenjao kroz vrijeme. Tužbalice neupitno predstavljaju dio crnogorskog kulturnog nasljeđa. U pitanju je posebna kategorija, nematerijalno nasljeđe, koja predstavlja dio cjelokupne baštine, koja se ranije označavala terminom *duhovna kultura*, a koja se često nalazila na marginama kulturnog sistema.

Ključne riječi: *Adnan Čirgić, tužbalice, nematerijalno kulturno nasljeđe, kulturna identifikacija, usmena književnost*

Knjiga *Crnogorska usmena tužbalica* autora Adnana Čirgića predstavlja jedinstven naučni osvrt na ovaj segment nematerijalnog kulturnog nasljeđa i izuzetno značajan doprinos za dalji naučni rad u ovoj oblasti.

Kako bismo etno-antropološkoj analizi ovog fenomena pristupili pravilno, prije svega je potrebno napraviti kratak osvrt na teorijski okvir u kom ćemo se kretati. Potrebno je reći da ćemo kulturnom fenomenu tužbalica pristupiti s aspekta nematerijalnog nasljeđa, te u kontekstu procesa identifikacije, ali i sa aspekta *kulture smrti*, kao još uvijek prilično uticajne struje koja oblikuje društveni život čovjeka.

Materijalna i nematerijalna kultura, predstavljaju dva aspekta nasljeđa, različita u svojoj suštini ali neophodna za međusobnu korelaciju i cjelokupan kulturni identitet. Materijalna kultura određuje prostorne i vremenske marke-

re, nematerijalna obezbjeđuje simboličke vrijednosti kolektivnog duha lokalne ili nacionalne zajednice. Na taj način, obezbjeđuje se specifičan kulturni diskurs gdje je teško, a i nepotrebno, odrediti precizne granice između ova dva segmenta.

Tužbalice neupitno predstavljaju dio crnogorskog kulturnog nasljeđa. U pitanju je posebna kategorija, nematerijalno nasljeđe, koja predstavlja dio cjelokupne baštine, koja se ranije označavala terminom *duhovna kultura*, a koja se često nalazila na marginama kulturnog sistema. Institucije su se, najčešće, analizom nematerijalne baštine bavile kroz muzejsku djelatnost, pa je nematerijalna baština bila sredstvo interpretacije muzejskih predmeta. Naravno, određen broj naučnika jeste djelovao u ovoj oblasti, ali pozicija nematerijalnog nasljeđa se tek institucionalno formira nakon usvajanja UNESCO Konvencije o zaštiti nematerijalne baštine, mada se, ipak, ne može reći da je taj proces zatvoren. Nematerijalno nasljeđe, i pored dakle međunarodnog, zatim i nacionalnog okvira zaštite (zakon), i dalje predstavlja najsuptilniji, najranjiviji aspekt baštine, upravo zbog svoje prirode neodvojivo vezane za čovjeka kao nosioca ovog nasljeđa. Nematerijalno nasljeđe nekad znaju biti i pojedinci, osobe koje čuvaju i prenose tradicije starih zanata ili nekih posebnih umijeća koja su karakteristična za određenu porodicu.

Prema UNESCO Konvenciji o zaštiti nematerijalne kulturne baštine definiše „vještine, izvedbe, izraze, znanja, umijeća, kao i instrumente, predmete, rukotvorine i kulturne prostore koji su povezani s tim, koje zajednice, grupe i u nekim slučajevima, pojedinci prihvataju kao dio svoje kulturne baštine. Ovu nematerijalnu kulturnu baštinu, koja se prenosi iz naraštaja u naraštaj, zajednice i grupe stalno iznova stvaraju kao odgovor na svoje okruženje, svoje međusobno djelovanje s prirodom i svojom istorijom koja im pruža osjećaj identiteta i kontinuiteta te tako podstiče poštovanje kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti.“¹ Nematerijalna baština stoga obuhvata područja: usmena predanja i izrazi (uključujući jezik kao sredstvo komunikacije nematerijalne kulturne baštine); izvedbene umjetnosti; običaji, obredi i svečanosti; znanje i vještine vezani za prirodu i svemir; te tradicijski zanati.

Tužbalice su dakle po više osnova dio nematerijalne kulturne baštine. One predstavljaju običaje, društvena predanja i izraze. Tužbalice figuriraju kao imaginarni prostor koji povezuje ovostrano i onostrano i kao takve predstavljaju i vjerovanja u natprirodne sile, te u komunikaciju sa onostranim. Ta potreba da se upute i prenesu poruke sa ovog svijeta na drugi ukazuje na posebno mjesto koje kultura smrti zauzima u našem nematerijalnom nasljeđu.

¹ UNESCO Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine
http://www.unescomontenegro.com/images/Zakon_o_ratifikaciji_konvencije_o_zastiti_nematerijalne_kulturne_bastine.pdf

Generalno se može reći da se smrti kao fenomenu pristupa sa različitih aspekata. Sa jedne strane, riječ je o prirodnoj neminovnosti, sa druge strane opet je riječ o neminovnosti koja izaziva strah, podozrenje, mitologizovanoj pojavi koju treba pokušati odagnati/odložiti. Fenomen smrti zapravo u crnogorskoj kulturi ima niz specifičnih segmenata koji čak mogu uputiti na zaključak da je kultura smrti dominantna matrica koja upravlja društvenom zbiljom. To se može vidjeti po običajima i ritualima koji se odnose na smrt (naricanje, tužbalice, korota, četrdesnice, godišnjice, rituali protiv zlih sila, ideja o vampirima, duhovima, izrada nadgrobnih ploča), čak se i humor često karakteriše kao „crni“ humor.

U pristupu nacionalnom identitetu ipak ovaj segment kulturnog nasljeđa se ne doživljava kao ona nad-ideja sa kojom se identifikujemo. Odnos prema nacionalnom identitetu često je satkan od mitova, ili pak idealizovanih segmenata istorije ili tradicije, mitologizovane prošlosti sa određenim istorijskim simbolima sa kojima biramo da se identifikujemo. Te simbole zatim apstrahujemo iz kompleksa nagomilanih simboličkih vrijednosti jednog društva i gajimo ih kao esenciju nacionalnog bića. Kultura smrti, ili makar određeni njeni segmenti, ne uklapaju se u takvu sliku svijeta, zbog čega se često nalaze na marginama, teže se sakriti, što tu magijsku sliku njihove pozicije dodatno obavija velom misterije.

Ovakvom pristupu u prilog govori i jedan materijalni segment baštine. Naime, prošle godine su stećci – srednjovjekovna groblja upisani na UNESCO listu svjetske baštine kao zajednički kulturni fenomen Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Iz Crne Gore upisana su tri lokaliteta: Grčko groblje i Bare Žugića na Žabljaku i Grčko groblje na Šćepan Polju. Poznato je da materijalnu baštinu prati niz izazova koji utiču na njeno očuvanje i da njena uzurpacija može štetiti njenim kulturnim vrijednostima, pa upis dobra na UNESCO listu predstavlja prioritet zaštite pojedinih kulturnih dobara, zbog njihovog očuvanja. Međutim, sa stećcima to nije bio slučaj jer njihova materijalnost zapravo nikad nije bila ugrožena u tom smislu. Budući da je riječ o grobljima, od njihovog nastanka do savremenog doba, stećci nijesu bili mjesta na kojima je ljudski faktor kanio graditi ili drugačije uticati na okolinu, upravo zbog tog magijskog odnosa prema smrti. Simboličke vrijednosti prostora, sa materijalnog i nematerijalnog aspekta, posebno dolaze do izražaja kada se određeni nematerijalni fenomeni dešavaju u prostoru koji već ima prepoznate materijalne kulturne vrijednosti. Stećci su, kao prostor, u tom smislu zapravo predstavljali mjesta za izbjegavanje. Vanredno vrijedan stećak Petka Krstjanina na Šćepan Polju, između ostalog, kaže:

*Bože, ¼à Petko krstjanin, (pri-)
mi dušu moju. Braćo i družino
molim vas ne gazite mimoidući,
jer sam ja bio kao i vi a vi ćete biti
kao i ja smrtni*

Dakle, potreba povezivanja *ovog i onog* svijeta karakteristična je za sva historijska razdoblja i različite kulturne uticaje na prostoru Crne Gore. Naravno, globalizacija i drugi savremeni procesi utiču na nestanak određenih tradicija, i iako se obično o tome govori sa žaljenjem, treba reći da su društveni procesi nezaustavljivi i da uporedo sa nestankom određenih pojava javlja se i nastavak novih. U tom smislu možemo reći, na primjer, da neki posmrtni običaji nestaju, no sa druge strane upotreba interneta omogućava *online* izražavanje žalosti, što je na neki način nov društveni fenomen. Isto tako možemo tumačiti žaljenje za određenim javnim ličnostima čija smrt pokreće cijele *online* procese među korisnicima društvenim mreža.

Mnoge kulturne prakse su tokom istorije nestale, jer prestaje potreba za njima, mijenjaju se zajednice, mijenjaju se i načini upražnjavanja društvenog života. Međutim, to nije vrijednosno ni dobro ni loše, jednostavno predstavlja prirodan slijed događaja. Na sličan način nastaju novi običaji, koji vremenom postaju tradicije. Njihov nestanak i opastanak jeste proizvod ljudske prakse, ali potreba da ih po svaku cijenu očuvamo predstavlja direktan atak na prirodan tok samog elementa. Svaka tradicija nastaje sa razlogom i isto tako nestaje sa razlogom.

U svakom slučaju, da se zaključiti da je smrt svojevrsna senzacija u svim vremenima. *Crnogorska usmena tužbalica* predstavlja zbirku pažljivo odabranih materijala koji nam pružaju osnov za detaljnu analizu društvenih odnosa koje se kroz njih prelamaju. Tu se mogu iščitavati odnosi između različitih društvenih slojeva, odnos prema onostranom, različit tretman žena i muškaraca u društvu, društvene vrijednosti i mnoge druge karakteristike koje nam mogu poslužiti za dalje izučavanje proklamovanih vrijednosti na kojima je sazdan proces nacionalne/kulturne ili pak neke druge grupne identifikacije i prije svega osnov za izučavanje onoga kako se taj proces mijenjao kroz vrijeme. *Crnogorska usmena tužbalica* pažljivim čitanjem može otkriti šta su bile one vrijednosti koje su u datom trenutku birane kao univerzalne, vanredno vrijedne, kojima je trebalo obezbijediti put „na onaj svijet“.

Milica NIKOLIĆ

**A REFLECTION ON ADNAN ČIRGIĆ'S
*CRNOGORSKA USMENA TUŽBALICA***

Adnan Čirgić's *Crnogorska usmena tužbalica* (*Montenegrin Oral Lament*) is a collection of carefully selected materials which provide us with the basis for a detailed analysis of social relations of this culture-specific phenomenon, including the relationships between the different classes, different treatment of men and women in company, social values, and many other features relevant for the process of national / cultural or some other group identification. Oral lament is undoubtedly a fraction of Montenegrin cultural heritage, a particular category of what was previously denoted by the term spiritual culture.

Key words: *Adnan Čirgić, cultural heritage, cultural identification, oral literature*

UDK 811.163.4'28

Stručni rad

Nikola POPOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

nikola.popovic@fcjk.me

TRIJUMF MONTENEGRISTIKE

(Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, FCJK, Cetinje, 2017)

Knjigom *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, krunom dosadašnjeg rada prvog imena crnogorske lingvistike, prof. dr Adna Čirgića, uz njegovu presudnu ulogu u procesu standardizacije crnogorskoga jezika, konačno će se zatvoriti još jedno važno poglavlje naše nauke o jeziku. Autor ovoga priloga ističe kako publikovanjem *Dijalektologije crnogorskoga jezika* dr Čirgić uspješno pobio višedecenijske tradicionalističke teze o podjeli crnogorskih govora na dva oštro suprotstavljena dijalekta, a zajedno s njezinom svojevrsnom prologomenom, dvotomnom monografijom *Dijalektolozi i crnogorski jezik* dao nemjerljiv doprinos najprestižnijoj oblasti lingvistike u nas – crnogorskoj dijalektologiji.

Language isn't just a body of vocabulary or set of a grammatical rules; it's a flash of human spirit, the vehicle through which the soul of particular culture comes into the material world. And when we lose a language, we lose a vital element of the human dream.

(Wade Davis)

Da se kojim slučajem pokušaju sagledati crnogorske diobe XX vijeka iz rakursa kakvoga književno-teorijskog modela, centralno mjesto bez sumnje bi pripalo *dekonstruktivnome* Žaka Deride. Ne postoji manje zemlje s više ideoloških, kulturoloških i inih *dekonstruktivnih* koncepcija nego što je to Crna Gora. Proces razbijanja civilizacijskog jedinstva zemljopisno, istina, heterogene teritorije vrši(o) se na razne načine: religijskim (legat okupacijske otomanske vlasti: pravoslavni = srbi; muslimani = turci; katolici = lacmani/latini), regionalnim (nerazvijeni sever, *podgorizovani* centralni dio, razvijeni jug) i sl. Međutim, nigđe se kao u filologiji nije postojanije održao narativ o raščepkanosti crnogorskog sociokulturnog prostora. Podjelom crnogorskih govora na dva oštro suprotstavljena dijalekta, na severozapadne, novoštokav-

ske i jugoistočne, staroštokavske nanescna je nemjerljiva šteta crnogorskoj nauci o jeziku a posredno i crnogorskom nacionalnom identitetu. Liniju razdvajanja crnogorskih govora pravcem istok – zapad, spram koje je granica Istočnog i Zapadnog Berlina nakon II svjetskog rata izgledala kao pacifistička šengenska, snažno je podupirala u XX vijeku oficijelna serbokroastistika a danas i tradicionalistička serbistika. Koliko su razlike u akcenatskom stanju između dva crnogorska dijalekta nenaučno prenađlašavane, slikovito potvrđuju i prilozii sa skupa *Crnogorski govori* iz 1984. godine, u organizaciji CANU. Liše kratkoga saopštenja čuvenog hrvatskog jezikoslovca Josipa Hamma, koji je u takvim namjerama vidio ostatke „predratne malograđanštine“, bezmalo svi učesnici skupa iskoristili su naučni autoritet da potvrde tezu: nema jedinstva crnogorskih govora – nema ni crnogorskoga jezika. Zato monografija Adnana Čirđića *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, nedavno objavljena u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, nije ništa drugo do trijumf montenegriskie!

Knjigom *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, krunom dosadašnjega rada prvog imena crnogorske lingvistike, prof. dr Adnana Čirđića, uz njegov presudan doprinos u procesu standardizacije crnogorskoga jezika, konačno će se zatvoriti još jedno važno poglavlje naše nauke o jeziku. Namjera autora ovih redaka je da istakne njen značaj (i) za crnogorsku humanistiku. (O njoj će uostalom detaljnije govoriti uskostručna naučna javnost, u prvom redu crnogorski i (južno)slovenski jezikoslovci.) Baš kao u šaljivoj anegdoti o čaši napunjenoj do pola, za koju pesimist veli da je poluprazna a optimist polupuna (nihilist tvrdi da čaše nema!), tako su i u montenegristici tokom cijeloga XX vijeka isticane svekolike crnogorske razlike na račun sličnosti. Tradicionalističkim balastom opterećenoj humanistici u Crnoj Gori *poluprazna pesimistička čaša* bila je, sve su prilike, glavni metodološki orijentir. Najočitiiji primjer za takvu tvrdnju je naše jezikoslovlje. Bez obzira na činjenicu da je najveći broj talentovanih i vrsnih lingvista, afirmisanih na katedrama širom bivše Jugoslavije, porijeklom poglavito s prostora Crne Gore, u svojim radovima donosio pregršt dokaza o jedinstvu naših govora, ipak su tradicionalističkom, iskrivljenom perspektivom i neadekvatnom nominacijom, od dva prepoznatljiva crnogorska dijalekta, uspjeli stvoriti maltene dva jezika!

Zapadnoj polovini crnogorske države, čiji je grad Nikšić središte, koji od druge polovine XIX vijeka – doseljavanjem brojnih porodica iz Katunske nahije – baštini istinske vrijednosti svecrnogorske i nadplemenske, zarad dva uzlazna, *hercegovačka* akcenta i viševjekovne otomanske okupacije, odnosno pripadnosti nekadašnjem Hercegovačkome pašaluku, pridijeva se sve do dana današnjega gotovo mitski naziv – Stara ili Istočna Hercegovina. U skladu s tom nominacijom govori *starohercegovačkih* plemenā (Grahova, Banjana,

Drobnjaka, Pive, Golije, Nikšićkih Rudina, Oputnih Rudina, Župe i Lukova), *brdskih* (Morače – Gornje i Donje, Rovaca), Uskoka, *katunskih* (Gornjih) Pješivaca), Krivošija, bokokotorskih opština (Risna i Novoga) otuda su svrstavani u govore *istočnohercegovačkog* tipa i time se direktno poricala njihova crnogorska pripadnost. Iako su deklarativno, pobjedom karadžićevsko-daničićevskog koncepta standardnog jezika, postali *prestižni*, izričito je negirana bilo kakva njihova sličnost s jugoistočnim crnogorskim govorima. Cijeloj paleti zajedničkih osobina ŠZ i II govora koje je priložio (u poglavlju „O dosadašnjim klasifikacijama crnogorskih govora a pogotovo u poglavlju „Problem klasifikacije crnogorskih govora“), konsultujući ogroman korpus dijalektološke građe, dr Čirgić je potvrdio tezu Vojislava P. Nikčevića o postojanju opštecnogorskoga jezičkog sloja i argumentovano, nadamo se jednom zauvijek, pokazao svu besmislenost takvih određenja: „I oni govori koji se u takvim podjelama ističu kao izrazito hercegovački imaju mnogo više opštecnogorskih nego istočnohercegovačkih osobina. Stoga njihov dosadašnji (tradicionalistički) tretman treba odbaciti kao neutemeljen. To što se u tim govorima javljaju i neke hercegovačke osobine samo potvrđuje odavno poznatu činjenicu da se jezičke i dijalekatske granice samo po izuzetku poklapaju s državnim granicama, odnosno da se izvjesne istočnohercegovačke izoglose završavaju u Crnoj Gori. (...) Da bi se utvrdila pripadnost pojedinih govora određenoj grupi, mnogo su bitnije izoglose osobina koje se u tome govoru javljaju. (...) Bitno je, dakle, odrediti žarište pojedinih pojava. Postojanje svih bitnijih opštecnogorskih jezičkih osobina (atipičnih za istočnohercegovački dijalekat) u severozapadnim crnogorskom govorima – najbolji je pokazatelj da ti govori pripadaju crnogorskom a ne hercegovačkom govornom tipu. Što se akcenatskih podudaranja tiče, ona jesu značajna ali ne mogu biti i odlučujuća. Stoga bi se za severozapadne crnogorske govore određenje *istočnohercegovački* konačno trebalo napušiti“.

Akcenatski (i dijalektološki) znatno raznorodniji govori crnogorskoga jezika, što svjedoči i Čirgićeva podjela na čak osam govornih tipova¹, imali su sličnu sudbinu kao severozapadni. Izuzev Stevanovićeva istočnocnogorskog (kojega se on kasnije odrekao), zetski, zetsko-lovcenski, zetsko-sjenički, zetsko-južnosandžački, zetsko-gornjopolimski, lovcensko-komski samo su neki od naziva tradicionalne srpskohrvatske dijalektologije za naše jugoistočne govore. Izbjegavajući direktnu upotrebu pridjeva *crnogorski*, jugoslovenska dijalektologija ipak nije mogla dovesti u pitanje njihovu posebnost. Akcenatsko šarenilo (dvoakcenatski, troakcenatski, četvoroakcenatski), specifični al-

¹ „Podlovcenska, ozrinička, jugoistočna bokeljska, mrkojevička, kučko-pipersko-bratonožička, zetsko-podgorička, donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevička i rožajsko-petničko-bjelopoljska govorna grana.“

ternanti jata i sudbina poluglasnika bili su plodno tlo za postavljanje raznovrsnih hipoteza, od kojih su neke gotovo na granici naučno-fantastičnog žanra. Takvo je bilo npr. mišljenje Draga Ćupića da se piperska akcentuacija može dovesti u vezu s jednim dijelom prizrensko-timočkih govora (sic!) ili pokušaj pojedinih lingvista da preko netipičnoga refleksa jata mrkojevičkog kraja prošire granice srpskog (ekavskog) jezičkog prostora na Mediteran! Iako mahom produkt unitarističko-tradicionalističkih koncepcija, najveći dio pogrešnih tumačenja o prirodi i karakteru naših govora nastao je, ispravno primjećuje dr Ćirgić, ponajprije zbog toga što su „hipoteze nerijetko prihvatane ne u zavisnosti od njihove naučne održivosti nego od autoriteta koji ih je postavio. Takav je slučaj bio i s imenovanjem crnogorskih govora i njihovom podjelom na dva dijalekta, s obaveznom napomenom da ti dijalekti zahvataju znatno širi prostor od crnogorskoga. Ako su iza takvih stavova stajala imena poput Pavla Ivića i Mitra Pešikana, nije čudo što ih je većina ostalih jezikoslovaca, kako savremenika tako i nastavljača, uglavnom bespogovorno prihvatila“.

Istina o dvostrukom (standardološkom i dijalektološkom) potencijalu naših govora mogla bi se predstaviti i ovako: severozapadni naši govori možda jesu ušli u nekadašnji tzv. srpsko-hrvatski (formalno i pod tuđim imenom) a danas i u crnogorski standard (ne prestajući biti dijalektima) te tako ostali (jedini!) nasljednici *prestižnog* tipa Vukova *južnoga narječja*, ali su naši jugoistočni (zbog brojnih osobina koje još uvijek čuvaju) zaslužni što su crnogorski govori najbolje izučeni u slovenskome svijetu – od Vladivostoka do Istre! Bilo da *odsijeca* ili pak *oteže*, Crnogorcu svakom, nakon knjige *Dijalektologija crnogorskoga jezika* dr Adnana Ćirgića, postaće jasno: naši su govori poput novčića: okrenite ih na koju god stranu hoćete, vrijednost im je ista – jedino i samo crnogorska!

Ovim ovlašnim prikazom najkrupnijih *ogrešenja* tradicionalne serbokroatistike o crnogorske govore, koje je dr Ćirgić uspješno pobio, dolazimo do, po našem mišljenju, centralne vrijednosti monografije *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Posmatrana iz ugla crnogorske humanistike, u kojoj biti naučni *autoritet* najčešće podrazumijeva da nauka (i svijet počesto!) počinju od njih samih, ili pak da se *autoritet* može graditi senzacionalističko-pljuvatorskim novinarskim diskursom, pomenuta monografija (ali i cijeli naučni rad) dr Adnana Ćirgića predstavlja zbilja jedinstveni *incident* u našoj humanistici. Ne izbjegavajući da istakne zablude našega jezikoslovlja, zarad kojih je crnogorski jezik bio decenijama nepravедno utamničen, dr Ćirgić je uspio da *Dijalektologijom crnogorskoga jezika*, a naročito njezinom svojevrsnom prologomenom, dvotomnom monografijom *Dijalektolozi i crnogorski jezik* crnogorskoj nauci o jeziku i generacijama vrsnih dijalektologa posveti – sekulićevski rečeno – *knjige duboke odanosti*. Odstranivši crno-bijelu tehniku

iz svojega metodološkog pristupa, lišenog bilo kakvih ideoloških predrasuda, kroz naučne radove dr Adnana Čirgića, kao u najboljim avanturističkim filmovima, provlače se likovi zaslužnih naučnika crnogorskih i južnoslovenskih: od neprevaziđenoga Vuka, Milana Rešetara, Danila Vušovića, Radosava Boškovića, Mječislava Maleckog, Mihaila Stevanovića, Branka Miletića, Jovana Vukovića, Josipa Hamma, Josipa Ribarića, preko Vasa Tomanovića, Luke Vujovića, Mitra Peškana, Dragomira Vujičića, Milije Stanića, Danila Barjaktarevića, do Draga Ćupića, Dragoljuba Petrovića, Mata Pižurice i mlađih...

U kojoj je mjeri naučna nepristasnost i objektivnost dr Adnana Čirgića zaslužna za oblikovanje knjige *Dijalektologija crnogorskoga jezika* i dvotomne *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, predstavljajući stručnoj javnosti naučne (i ljudske) sudbine naših velikih jezikoslovaca a samim tim i istoriju crnogorske jezičke filologije, pažljiviji čitalac uvjeriće se kroz svega nekoliko primjera. Mi ih ovde dajemo impresionistički. Kao što je npr. Danilo Vušović, rođen u malom selu kraj Nikšića, sin siromašnoga crnogorskog seljaka, studiranjem u Beogradu bezuslovno morao prihvatiti ekavicu i tradicionalističku vukovsku tezu o Srbima triju vjerozakona, pionir crnogorskoga jezikoslovlja ipak se, potpomognut od strane velikoga Aleksandra Belića, oficijelnog kraljevskog lingviste i jednog od najmoćnijih intelektualaca toga doba, formalno ekavski *odnarođen* vratio u rodni kraj, da bi za diplomski rad (!), u vrijeme kad nije bilo ni valjanih puteva ni savremene dijalektološke opreme, obradio zapadnu polovinu crnogorske države! I pritom imao hrabrosti napisati da je iz svojega jezičkog istraživanja cijela sela nikšićkog kraja morao isključiti – zato što tamo žive doseljenici iz Katunske nahije i što, kako su mu oni sami priznali, crnogorski zборе! Ili da su glasovi *š* i *ž* prilog melodičnosti našeg *ijekavskog* jezika, koji ga još više približava talijanskom te da je šteta što i oni nijesu postali dio standarda! Da ni broj bibliografskih jedinica ne mora biti mjerilo naučne vrijednosti, da odsustvo značajnijih društvenih priznanja ili pripadnost nekoj od nacionalnih akademija ne znači nužno i mjesto u istoriji nauke, boljega primjera od Radosava Boškovića u našem jezikoslovlju nema. O potomku čuvenih Boškovića s Orje Luke, čijem su naučnom i ljudskom elitizmu svjedočile generacije studenata i profesora a čiji je naučni jezik i stil proučavan kao da je riječ o književniku, Radosavu Pešovu, autoru poznate *Uporedne gramatike slovenskih jezika* (prevedene na ruski jezik) i pogotovo nezaobilaznog rada o glasu *h* u crnogorskim govorima, dugo liječenje u Beču, za posljednjih godina života, „nije platio ni fakultet na kome je radio, ni grad u kome je boravio“! Primjer Boškovićevega života je dokaz o neodvojivosti ljudske i profesionalne sudbine, a znanje o njoj svakako nije put ka *zlokobnome* pozitivizmu. Ne samo što su se iz srpske i tadašnje jugoslovenske prijestonice, privučeni zvucima maternjega jezika, vraćali da potvrde akademski legitimitet, crnogorski su jezikoslovci i

u nauci ostajali vazdan Crnogorcima. Možemo samo zamisliti koliki je *spiritus movens* (crnogorski *pizma*) za Miliju Stanića bilo zanemarivanje njegova rodnog uskočkog govora od strane Jovana Vukovića (u studiji *Govor Pive i Drobnjaka*), kad je u inat Vukoviću, ovaj inače ograničen jezički prostor, obradio u čak četiri obimne monografije! Za razliku od nekih današnjih *kabinetskih* dijalektologa, terenski rad, esencija bavljenja primijenjenom lingvistikom, značio je pokatkad i višegodišnji obilazak ispitivanog područja i pronalazak što tipičnijih govornih predstavnika. Ostavimo li po strani čak i činjenicu da je 1942. godine njegov kompletan rukopis o govoru Mrko(je)vića spaljen i da se istome prostoru nakon rata morao ponovo (!) vratiti – iako nije rođeni Mrko(je)vić – te tamo proveo punih deset godina, Luki Vujoviću, tom zaboravljenom imenu naše nauke o jeziku, po terenskoj posvećenosti nema pandana u crnogorskom jezikoslovlju! Krugu autora koji su napuštajući (crnogorsku) dijalektologiju kao primarnu oblast interesovanja u relativno ranoj fazi stvaralaštva ipak ostvarili vanredne naučne rezultate, uz Jovana Vukovića i njegova *Govora Pive i Drobnjaka*, zapaženo mjesto pripada i Matu Pižurici. Analizirajući dotad nedovoljno poznat jezički prostor, kao i pomjeranjem metodološkog pristupa s čisto lingvističkog na etnološki i sociolingvistički plan, njegova studija *Govor okoline Kolašina* predstavljala je istinsko osvježenje u našoj inače prebogatoj dijalektološkoj literaturi. Njen značaj postaje tim veći ako se zna da je produkt Pižuricine magistarske radnje, pa se „u poplavi današnjih magistarskih radova, a ne mnogo manje ni doktorskih, koji su uglavnom kompromitacija i onih što ih brane i onih pred kojima se brane i će se brane i objavljuju“ zapravo „nemoguće naći ijedan koji bi se ovome mogao primateći“! Unitaristički pogledi na crnogorski jezik, njezinu dijalektologiju (kulturu uopšte) bili su dominantno obilježje većine radova naših dijalektologa. Stepenn unitarističkih (nenaučnih) nanosa u studijama crnogorskih jezikoslovaca, ponajbolje se, izgleda, može odrediti suprostavljenjem naučnog (i publicističkog) djela Draga Ćupića i Dragoljuba Petrovića. Za prvoga, Draga Ćupića, bez obzira na to što je publikovanjem čuvene bibliografije o crnogorskim govorima, i danas neophodnom priručniku za sve one koji se dijalektologijom bave, zadužio naše jezikoslovlje, ipak je najveći dio radova podredio dokazivanju sopstvenih ideoloških stavova. Dalje od izbjegavanja naziva *crnogorski govori* umjesto kojega je koristio *govori Crne Gore* ne treba ići! Drugi je pak, tvrdokorna tradicionalistička stajališta, kojima zamjerku ne bi našli ni najžešći ideolozi Srpske radikalne stranke ili koje druge nacionalističke organizacije, namijenio isključivo svojim publicističkim tekstovima. Stoga će Dragoljub Petrović u istoriju crnogorske dijalektologije ući, bez sumnje, zapaženim radovima o govorima okoline Rijeke Crnojevića, o nekoliko govora o Boki Kotorskoj, o govoru Broćanca i brojnim drugim!

Navedeni autori (i cijeli niz drugih), od njihovih najsitnijih novinskih priloga, nekrologa, intervjua, preko radova u zbornicima, stručnim časopisima do sintetičnih pregleda kakvoga otvorenog pitanja naše nauke o jeziku, do obimnijih, studija posvećenih nekom od crnogorskih jezičkih prostora, dakle, svi oni, znalački kontekstualizovani od strane dr Čirgića, našli su mjesto u *Dijalektologiji crnogorskoga jezika*. Kratkim isečcima iz naučnih biografija naših velikih jezikoslovaca ponajmanje želimo dokazivati naše ionako skromno znanje iz oblasti nauke o jeziku (one su nam i poznate zaslugom dr Čirgića). Naprotiv. Predstavljanjem naučnih (i ljudskih) sudbina crnogorskih jezikoslovaca krije se prava vrijednost naučnog rada dr Adnana Čirgića. Njihovim isticanjem ne samo što se potvrđuje da i on sam pripada društvu *odabranih*, već, još važnije, da se cjelokupnim intelektualnim angažmanom, kao rijetko ko u današnjoj palanačkoj crnogorskoj humanistici, odužio svojoj struci i svome životnome pozivu! Jer, davno je rečeno, bez očeva nema ni sinova!

Nikola POPOVIĆ

TRIUMPH OF MONTENEGRISTICS

(Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, FCJK, Cetinje, 2017)

The author of this paper provides a review of the book entitled *Dijalektologija crnogorskoga jezika* (Dialectology of the Montenegrin Language) by Adnan Čirgić. The main parts of the book are discussed, including the way in which Čirgić dismissed the decades-long traditionalist assumption of the division of Montenegrin speech patterns into two sharply opposing dialects. Finally, the author concludes with reflection on the importance of this immeasurable contribution to Montenegrin dialectology.

Key words: *Montenegristics, dialectology, speech patterns, Montenegrin language*

UDK 821.163.4.09-31

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

***UNUTRAŠNJA STRANA VREMENA* MARIJANE TERIĆ**

(Marijana Terić, *Unutrašnja strana vremena*.

Fantastika u romanu Unutrašnja strana vetra Milorada Pavića,

Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016)

U ovome prilogu autor daje osvrt na knjigu Marijane Terić *Unutrašnja strana vremena*. Riječ je o monografiji koja predstavlja prerađenu verziju magistarskoga rada „Fantastika u romanu *Unutrašnja strana vetra* Milorada Pavića“. Seriozni naučni pristup Marijane Terić primijenjen u knjizi *Unutrašnja strana vremena* preporučuje ovaj naslov kao obaveznu literaturu ne samo studentima i profesorima južnoslovenske književnosti već i širem auditorijumu zainteresovanom za probleme savremene književnosti. Knjiga *Unutrašnja strana vremena* nesumnjivo je vrijedan doprinos recentnim književnoteorijskim i književnoistorijskim izučavanjima u Crnoj Gori.

Ključne riječi: *Milorad Pavić, Unutrašnja strana vetra, postmodernizam, fantastika*

U izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost iz štampe je izašla knjiga *Unutrašnja strana vremena* Marijane Terić. Riječ je o monografiji koja čini prerađenu verziju magistarskoga rada „Fantastika u romanu *Unutrašnja strana vetra* Milorada Pavića“, odbranjenoga pod mentorstvom prof. dr Save Damjanova na Filozofskome fakultetu u Nikšiću.

Marijana Terić se svojim dosadašnjim angažmanom u domenu nauke o književnosti predstavila javnosti kao autorica širokih interesovanja, s posebnim interesovanjem za književnost druge polovine XX vijeka i osobito proučavanje teorijskih pretpostavki poetika modernizma i postmodernizma u južnoslovenskim književnostima. Na tom tragu je i monografija *Unutrašnja strana vremena*, podnaslovom preciznije definisana nazivom magistarskoga rada.

Osvijetliviši fenomen fantastike u književnosti i posebno njegovu funkcionalnost u kontekstu poetike postmodernizma, Marijana Terić pristupila

je analizi fantastike u djelu Milorada Pavića, jednoga od kanonskih pisaca južnoslovenskoga postmodernizma. Već samim izborom romana *Unutrašnja strana vetra*, koji je u kritičkoj literaturi znatno manje eksploatisan u odnosu na *Hazarški rječnik*, i usmjerenjem na uže problemsko područje fantastike, tradicionalno zanemarivano u južnoslovenskome književnonaučnome diskursu, Marijana Terić pokazala je neophodnu istraživačku hrabrost da se upusti u tumačenje neizučениh i slabo osvjetljenih fenomena savremene književnosti. Rezultat tog postupka je teorijski i književnoistorijski zasnovana monografija kojom je ne samo ponuđen metodološki utemeljen obrazac analize fenomena fantastike već i pouzdanom metodologijom definisano mjesto i uloga Milorada Pavića u kontekstu poetike postmodernizma.

Pored uvoda, knjigu čine četiri poglavlja podijeljena na manje cjeline, potom zaključak, literatura, indeksi imena i pojmova i bilješka o autorki. U uvodu studije autorka ocrtava osnove poetike Milorada Pavića, autora koji je obilježio srpsku i južnoslovensku književnost kraja XX vijeka smjelim kompozicijskim rješenjima i kombinovanjem različitih pripovjednih strategija karakterističnih za poetiku postmodernizma. No u centru istraživanja Marijane Terić nalazi se analiza fantastike u Pavićeve romanu *Unutrašnja strana vetra*.

Prvo poglavlje knjige naslovljeno „Definisanje pojma fantastike. Odnos fantastičnog i realnog“ sačinjeno je od tri cjeline, „Phantastiké i mimesis“, „Korijeni fantastike u južnoslovenskoj književnosti“ i „Klasifikacija fantastične književnosti“, u kojima je autorka raščlanila osnovne pojmove i odnose vezane za fenomen fantastične književnosti, ponudila kratak istorijat njegova prisustva (i proučavanja) u južnoslovenskim literaturama te ponudila klasifikaciju toga fenomena. Svoja razmatranja autorka temelji na velikome korpusu relevantne literature posvećene fantastičnoj književnosti, prihvatajući već postojeće modele tumačenja, ali ih i modifikujući i dajući nova objašnjenja i time bogateći fundus literature posvećene fantastici.

Drugo poglavlje knjige, „Postmodernistička organizacija proznog tkiva u djelu Milorada Pavića“, sačinjeno je od tri cjeline („Postmodernistički mehanizmi stvaranja“, „Milorad Pavić: 'unutrašnja strana' teksta“ i „Recepcija proze Milorada Pavića“) i predstavlja neophodan uvod u djelo Milorada Pavića, odnosno u poetička načela spoljašnje i unutrašnje organizacije njegova proznog stvaralaštva. Autorka u tome poglavlju skicira one elemente Pavićeve (auto)poetike (višeslojnost teksta, sklonost kombinovanju različitih nivoa i narativnih strategija, receptivnu „otvorenost“ i sl.) koje su ga, na koncu, učinile osobenom pojavom u srpskoj i južnoslovenskoj književnosti druge polovine XX vijeka.

Ipak, s obzirom na temu magistarskoga rada iz koje je proizašla monografija, centralnim poglavljem knjige možemo smatrati četvrto poglavlje,

„*Unutrašnja strana vetra* ili roman o Heri i Leandru“. U okviru toga poglavlja nahode se posebne cjeline „Fantastika u prozi Milorada Pavića“, „Postupak ugradnje Pavićevih pripovjedaka u romanesknu strukturu 'Unutrašnje strane vetra'“, „Pripovijedačko tkanje u 'Unutrašnjoj strani vetra'“, „Žanrovsko određenje 'Unutrašnje strane vetra'“ i „Prostorno-vremenska tačka gledišta (Problem proticanja vremena u Pavićevom romanu)“. Kao što je vidljivo iz samih naslova, autorka nudi kompleksnu analizu Pavićeva teksta, ne zanemarujući niti jedan bitan segment njegove strukture. Tako je u centru njezina interesovanja ponajprije fantastika, ali ništa manje i kompozicija, žanr i prostorno-vremenski aspekt teksta. Pavićevu romanu autorka pristupa kao dvopolnome, „romanu o muškarcu i ženi“ u čijem je fokusu jedna od najpoznatijih antičkih legendi o ljubavi i smrti, ona o Heri i Leandru, što djelu daje svojevrsnu formu klepsidre, pa je u kritičkoj literaturi ovaj roman već ocijenjen kao „prostorno-vremenski model svijeta u kojem se prošlost i budućnost spajaju kao sadašnjost.“

Završno, četvrto poglavlje monografije naslovom „Karakterizacija likova. Intertekstualnost i citatnost“ upućuje na osnovne pravce interesovanja autorke. U njemu se, pored analize postupka modelovanja likova i osvjetljavanja fenomena (auto)citatnosti i metatekstualnosti u romanu, autorka osvrće i na procese simbolizacije teksta i ocrta neke važne stilske osobenosti romana.

U zaključku monografije Marijana Terić sublimira saznanja proizašla iz pažljive analize Pavićeva romana *Unutrašnja strana vetra*. Hermeneutički zahvat kojem je autorka monografije podvrgla roman rezultirao je novim književnoteorijskim uvidima i uspješnim rasvjetljavanjem kompleksnoga tkiva Pavićeva romana. Kao jednu od pripovjednih novina Marijana Terić izdvaja svojevrsnu „otvorenost“ Pavićeva djela: „Uključivši čitaoca u središte svog umjetničkog procesa, autor ga je učinio koautorom djela, koji je obavezan da se suoči sa tekstom i sam pronađe izlaz iz literarne tvorevine u koju je dospio. To znači da 'tekst nije konačan u svojoj formalnoj dovršenosti. Njemu smisao daje svako novo čitanje.' Smisao teksta zapravo leži u čitaočevoj imaginarnoj kompetenciji.“

Kad se sagleda u cjelini monografija *Unutrašnja strana vremena* Marijane Terić, ocjena koju je izrekao njen recenzent Sava Damjanov nameće se kao pouzdan parametar za njeno vrednovanje: „Studija mr Marijane Terić 'Unutrašnja strana vremena' (nastala kao magistarski rad) ukazuje na ključne poetičke premise romana, kao i na osnovne elemente i tehnike Pavićevog romanesknog postupka i tako daje pregled relevantnih kritičkih i teorijskih stavova o fenomenu fantastičke književnosti, ali i o recepciji ovog dela Milorada Pavića, što uz neophodan osvrt na piščevu autopoetiku, pruža uvid u mogućnost čitanja ovakvog tipa teksta i pomera interpretativne modele ka novim izučavanjima.“

Seriozni naučni pristup Marijane Terić primijenjen u monografiji *Unutrašnja strana vremena* preporučuje ovaj naslov kao obaveznu literaturu ne samo studentima i profesorima južnoslovenske književnosti već i širem auditorijumu zainteresovanom za probleme savremene književnosti. Knjiga *Unutrašnja strana vremena* nesumnjivo je vrijedan doprinos recentnim književno-teorijskim i književnoistorijskim izučavanjima u Crnoj Gori.

Aleksandar RADOMAN

MARIJANA TERIĆ'S UNUTRAŠNJA STRANA VREMENA
(Marijana Terić, *Unutrašnja strana vremena. Fantastic elements in*
„Unutrašnja strana vetra“ by Milorad Pavić, Fakultet za crnogorski
jezik i književnost, Cetinje, 2016)

In the present paper the author reviews the book by Marijana Terić entitled *Unutrašnja strana vremena (Inside of Time)*. The book is an adapted version of a master thesis entitled „Fantastic elements in *Unutrašnja strana vetra* by Milorad Pavić“. The serious research approach utilized by Marijana Terić in the reviewed book makes it a very interesting material for students and professors of south Slavic literature, but also for the general public interested in modern literature. As such, *Unutrašnja strana vremena* is a valuable contribution to recent literary theory and literary history studies in Montenegro.

Key words: *Milorad Pavić, Unutrašnja strana vetra, postmodern, fantastic elements*

UDK 012 Nikolić V.

Stručni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

***BIO-BIBLIOGRAFIJA VITOMIRA VITA NIKOLIĆA
FCJK, CETINJE, 2016.***

Vito Nikolić je jedan od rijetkih crnogorskih pjesnika i jedan od najznačajnijih novinarskih stvaralaca, koji je svojom neobičnom pojavom i jedinstvenim poetskim iskazom obilježio crnogorsko pjesništvo 20. vijeka. Da je riječ o nesumnjivo značajnome pjesniku, svjedoči „Bio-bibliografija“ Vere Đukanović, koja je uspjela objediniti svu bibliografsku građu i tako je integrisati u jednu cjelinu. „Bio-bibliografija“ osim pjesničkih knjiga Vita Nikolića, putopisa, reportaža, zapisa, sadrži i brojnu literaturu o samome pjesniku koja je sistematično obrađena. Stoga, Bibliografija predstavlja dragocjeno djelo koje treba da bude polazište za sljedeće istraživačke radove.

Ključne riječi: *Vito Nikolić, bibliografska građa, boemski život, sloboda stvaranja, melodičnost, ljubavna poezija*

Fakultet za crnogorski jezik i književnost s Cetinja publikovao je 2016. godine „Bio-bibliografiju Vitomira Vita Nikolića“, jednoga od rijetkih crnogorskih pjesnika i jednoga od najznačajnijih novinarskih stvaralaca, koji je svojom neobičnom pojavom i jedinstvenim poetskim iskazom obilježio crnogorsko pjesništvo 20. vijeka. Bibliografija broji 1440 bibliografskih jedinica, koje su podijeljene u dvije cjeline: *Stvaralaštvo Vita Nikolića* i *Literatura o Vitu Nikoliću*. Time je autorka Bio-bibliografije Vera Đukanović uspjela objediniti svu bibliografsku građu ovoga crnogorskoga boema, zatim je integrisati u jednu cjelinu, tako da djelo, osim pjesničkih knjiga Vita Nikolića, putopisa, reportaža, zapisa, sadrži i brojnu literaturu o samome pjesniku koja je sistematično obrađena. Posebnu vrijednost knjige prepoznajemo u pažljivo biranim ilustracijama koje obogaćuju njenu strukturu i čine je zanimljivijom. Na taj način, možemo pronaći znatan broj naslova koji su obilježili stvaranje Vita Nikolića.

Prva cjelina knjige sadrži: *Monografske publikacije, Pjesme, Prepjevi, prevodi* i *Novinarski članci*, dok se u drugome dijelu nalaze prilozi koji su

drugi autori posvetili djelu i liku Vita Nikolića. Ova cjelina obuhvata prikaze Nikolićevih zbirki, književne večeri i festivale na kojima je učestvovao pjesnik, kao i one koji su mu posvećeni, zajedno s književnim nagradama *Zaloga*, *Vito Nikolić* i *Marko Miljanov*. U okviru svake tematske jedinice ili podgrupe, Đukanović je napravila popis izdanja koje je pjesnik objavio za života, zatim posthumno objavljenih stihova, anegdota, dnevničkih zapisa koje su priredili pjesnikovi prijatelji. Pored toga, autorka je objedinila pjesme Vita Nikolića koje se nalaze u čitankama počev od 1975. godine, kao i u mnogim antologijama. To su pjesme *Proljeće* (koja je kasnije prenaslovljena u *Moje poštovanje, vrapci*), *Pismo mojoj učiteljici*, *Prvi snijeg...*

Bio-bibliografija sadrži bibliografske jedinice koje se odnose na prepeve pjesama Sergeja Jesenjina, novinarski rad Vita Nikolića, posebno njegove reportaže (*Zapisano u Brezoviku*), kao i prepoznatljive rubrike: *Nikšić od nedjelje do nedjelje*, *Naš reporter u vašoj ulici*, *Život i ostalo*, *Neimari*, *Čovjekova svakodnevnica*, *Tako blizu, a tako daleko...* Navedena bibliografska građa unutar pojedinačnih cjelina, raspoređena je hronološkim nizom – prema godini objavljivanja, a u okviru iste godine složene su po azbučnome redosljedu. Đukanović naglašava da su sve bibliografske jedinice strukturirane u skladu s međunarodnim standardima bibliografskoga opisa: ISBD (M) za monografske publikacije, odnosno ISBD (CP) za članke iz serijskih publikacija i zbornika. Kada je u pitanju pismo jedinica, takođe je korišćeno bibliografsko pravila po kome je pismo jedinice ujedno i pismo publikacije koja se opisuje.

Na kraju Bio-bibliografije nalaze se registri: *Registar imena*, koji sadrži abecedno poređana imena autora, priređivača, prevodilaca, urednika koji se pominju u bibliografskim jedinicama; *Registar stručno obrađene literature – Monografske publikacije* i *Registar stručno obrađene literature – Serijske publikacije*.

Pomenuta bibliografska građa otkriva da je Nikolić, kao ratno siročić i zatočenik okrutne bolesti – tuberkuloze, slijedio svoj težak životni put, koji mu je kasnije donio veliku pjesničku slavu. Svoje prve stihove i novinske tekstove piše u Nikšiću, a u književnost ulazi pjesničkom knjigom *Drumovanja* (1962). Nikšić će tako postati gradom koji će Vito Nikolić oplemeniti svojim stihovima i u kojem će pronaći vječni mir. O popularnosti Nikolićeve ličnosti i stvaralaštva govori podatak da je književna zajednica *Vladimir Mijušković* ustanovila nagradu *Vito Nikolić*, da je šetalište ispod Trebjese u Nikšiću dobilo ime ovoga čuvenoga pjesnika, baš kao i jedna ulica u Podgorici. Time se ime Vita Nikolića čuva od zaborava.

Da je riječ o nesumnjivo značajnome pjesniku koji je volio život i slobodu prije svega, uprkos opakoj bolesti koja ga je „grizla“ iznutra, svjedoči rečenica koju je Nikolić zapisao: „Ja sam uvijek bio na granici stvarnosti u kojoj sam

želio da ostanem, i smrti koja mi je prijetila da će mi tu želju uskratiti...“ Iako je bio nemirnoga duha i vodio prilično neuredan život, Nikolić priznaje da je u bolesti bio kukavica. Pišući prvu biografiju o Vitu Nikoliću „Zatočenik žute gošće“ (2013), Maksim Vujačić nam otkriva brojne pojedinosti iz njegovoga života: o danima provedenim u svom „čarobnom brijegu“, kako je Nikolić nazivao bolnicu u Brezoviku, o teškim zatvorskim danima, o kafanskome životu i velikoj slavi ovoga pjesnika i boema. Milorad Bošković zapisuje da „beskrajno prirodan, neobičan u neobičnosti Vito bijaše spojio dva zanata: zanat novinarstva i dar poete, u sebi ujedinio nekoliko medija: književnost, učenost van redovnog školskog sistema, smisao za humor, mudrost, pješačenje ili drumovanje. Nikada i nigdje takav čovjekov hod u kome unutrašnja pritajena snaga prosto nosi ogromno tijelo, već vidljivo bolno i prebolno, nijesam vidio. (...) Tako je Vito“, piše Bošković, „hodio Crnom Gorom, sjetno se osmjehujući pored međa, ogradica, bostana, idući uvijek negdje drugdje *putem u bespućem*.“ Upravo takav život potvrđuju nam stihovi pjesme *Drumovanje* u kojoj Nikolić kaže:

*Pustite me, pustite da odem
bez pitanja kako i zašto i dokle,
drumovi uvijek nekuda vode,
a ja sam nomadskom glađu proklet.*

Melodičnost, iskrenost, melanholija i lirizam, prepoznatljive su odlike njegovih pjesama. Kao izuzetno zreo stvaralac Nikolić je hodajući drumovima ostavio zapise o svemu što je ga privuklo i tako postao opservator društvenih zbivanja. Bio je pjesnik mekoga srca, ali oštre riječi kojom je znao da uvrijedi. Poigravao se duhovitom opaskom, pa je kako kaže Maksim Vujačić „njegov duh vlast smatrala incidentom“. Izuzetno nadaren i pronicljiv, čitao je Ničea i Sartra, a posebno ostao upamćen po prepjevima Jesenjinove pjesme „Pismo majci“, zbog čega ga u literaturi nazivaju „crnogorskim Jesenjinom“. Njegovi stihovi su poput melodije koja umiruje dušu. Takva je pjesma *Intime*:

*Noćas tako želim da me neko voli,
pregršt nečije nježnosti mi treba,
noćas ću sve da zaboravim i prebolim
i da se vratim u naručje neba.*

*Ja sam kafanski i više ničiji
i bio pust, i prezren, neželjen ko grobar,
noću bih htio dječaku da ličim
i da mi se opet kaže da sam dobar.*

Poezija je za Vita Nikolića „izraz težnje da se bude iznad svoje sudbine, da se ona zaobiđe i izbjegne, a ja mislim“, piše Nikolić, „da je takva težnja uzvišena, jer je paralelna čovjekovoj tako uzvišenoj težnji da se dostigne nemoguće.“ Bio-bibliografija ovoga pjesnika potvrđuje da je Vito Nikolić dostigao upravo to nemoguće – nesumnjivo veliku slavu pjesnika, novinara i čovjeka koji toplinom svojih stihova i danas ispunjava dušu čitalaca. Tako je Vito Nikolić ostao svoj pjesnik, odnosno jedinstveni stvaralac koji nije pripadao nijednoj poetskoj orijentaciji. Njegova poezija je neodvojiva od njegova života, pa možemo reći da pjesništvo Vita Nikolića otkriva biografiju pjesnika.

Iz toga razloga, Bio-bibliografija predstavlja dragocjeno djelo koje, kako naglašava autorka Vera Đukanović, treba da bude polazište za sljedeće istraživačke radove. Uvjereni smo da će publikovanje ove knjige u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost afirmisati brojne književne stvaraoce da temeljnijim analitičkim pristupom uvećaju postojeće bibliografske jedinice, tako da ime Vita Nikolića sve češće ispunjava stranice crnogorske književnosti, posebnoga crnogorskoga pjesništva.

Marijana TERIĆ

BIO-BIBLIOGRAFIJA VITOMIRA VITA NIKOLIĆA
FCJK, CETINJE, 2016.

Vito Nikolić is one of the few Montenegrin poets and one of the most important journalists who, with his unusual appearance and unique poetic expression, marked the Montenegrin poetry of the 20th century. A confirmation of this is the „Bio-bibliography“ composed by Vera Đukanović, who managed to collect all the bibliographic material and integrate it into a single unit. In addition to Nikolić’s poetry books, the Bio-bibliography includes travelogues, reports, records, and literature about the poet. Therefore, the bibliography is a valuable work that should be the starting point for the future research papers in this field.

Key words: *Vito Nikolić, bibliographic material, freedom of creation, love poetry*

UDK 27/36:929 Jovan Vladimir, sveti
Stručni rad

Biljana MIRANOVIĆ (Podgorica)

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica

biljana.miranovic@zuns.me

MONOGRAFIJA *DUKLJANSKI KNEZ SVETI VLADIMIR*

(Fondacija „Sveti Petar Cetinjski“, Narodni muzej Crne Gore, 2016)

Monografija *Dukljanski knez Sveti Vladimir* odabranim naučnoistraživačkim radovima osvjetljava državničku i svetačku povijest dukljanskog kneza Svetog Vladimira, a samim tim i početke crnogorske duhovne, kulturne i državotvorne tradicije. Pozivajući se na izvore koji neposredno pripovijedaju o povijesti kneza Vladimira, posebno na *Ljetopis Popa Dukljanina* i *Pregled istorije* vizantijskog hroničara Jovana Skilice, preispitujući ih, autori osvjetljavaju period vladavine kneza Vladimira, njegovo zatočeništvo, ženidbu s makedonskom princezom Kosarom, mučeničku smrt, rađanje kulta. Pritom nijesu izostavljene one naučne hipoteze koje su odbačene ili koje su suprostavljene prihvaćenoj naučnoj istini većine istraživača. Otvorena su i mnoga pitanja na koja istoriografija tek treba da odgovori.

Ključne riječi: *dukljanski knez Sv. Vladimir, makedonska princeza Kosara, Ljetopis Popa Dukljanina, kult, žitija, Sv. Jovan Vladimir*

Monografija štampana povodom hiljadugodišnjice smrti dukljanskog kneza Vladimira rijedak je primjer knjige u Crnoj Gori, a i šire, da se na istorijska događanja i istorijske procese *Istina* posmatra iz više uglova, iz uglova pisaca i istraživača iz različitih sredina. Multiperspektivan pristup temi ovu knjigu čini posebno kvalitetnom i preporučuje je i laičkoj i stručnoj javnosti kao primjer koji pomaže razumijevanju prošlosti, uz uvažavanje različitih naučnih hipoteza. Kako je i naveo jedan od autora Monografije: „sveto šecanje na kneza Vladimira, stalno se obnavlja uticajem čudotvornih moći – šecanje koje je uvijek vaskrsavalo, objedinjavajući u sebi ne samo Slovene već i Vizantijce, Albance, pravoslavce, katolike, muslimane“. Na ovaj način koncipirana Monografija doprinosi osvjetljavanju najstarijih slojeva naše prošlosti i izučavanja autentičnih sadržaja naše duhovne kulture.

Lijepo grafički oblikovana knjiga, s kvalitetnim fotografijama na odgovarajućem papiru čini ovo izdanje izuzetno privlačnim za sve ljubitelje štampane knjige. Grafičko oblikovanje potpisuju Mile Grozdanić i Branka Vujović-Radunović, a fotografije Dušan Ivanović i Lazar Pejović.

Knjiga je podijeljena na autorske tekstove i priloge. Autorski tekstovi čine dva dijela s ukupno 11 poglavlja. Prvi dio nosi naziv *Dukljanski knez Sveti Vladimir istorija/mit/religija*, a naslov drugoga dijela je *Sveti Vladimir u likovnoj umjetnosti*. Prilozi su takođe podijeljeni u dva dijela. Naslov prvog dijela je *Hagiografije o Svetom Vladimiru*, a naslov drugog je *Književni prilozi o knezu Vladimiru*. Knjiga započinje pjesmom o Vladimiru i Kosari J. N. Aschmana, u prepjevu Sretena Perovića i uvodnom riječju Redakcijskog odbora naslovljenom – *Simbol žrtvene ljubavi*, a završava bibliografijom o knezu Vladimiru Dukljanskom, važnim datumima u crnogorskoj istoriji, sadržajem i popisom onih koji su pomogli izdanje.

Prvi dio knjige **DUKLJANSKI KNEZ SVETI VLADIMIR ISTORIJA/MIT/RELIGIJA** sačinjava deset poglavlja. Prvo poglavlje je *Dukljanski knez Vladimir i makedonska princeza Kosara legenda i istorija*, autora **akademika Sretena Perovića**. Čine ga uvod i jedanaest teza označenih rimskim brojevima. U uvodnom dijelu, čitalac se navodi na promišljanje o prošlosti, historiografiji, o sposobnosti istorijskog mišljenja, potrebi preispitivanja stavova. Na osnovu višegodišnjeg iščitavanja i prosuđivanja historiografskih tekstova, S. Perović izvodi zaključak: istorija je nekad nauka, rjeđe poezija, katkad samo prikrivena recentna politika, a najčešće crnohumorna smješa svih tih spekulativnih disciplina. Dalje ističe da ta spoznaja ni profesionalce ni amate-re ne oslobađa odgovornosti da što objektivnije sagledaju i prevrednuju i vlastitu i „tuđu“ povijest, njihovu kauzalnu međuzavisnost ukazujući na zamke i predrasude, kako je naveo – distancirajući se i od vlastitih i od komšijskih istorijskih maglina.

U tezama S. Perović ukazuje na nedosljednosti, namjerne i nenamjerne *magline*, na paraistorijsku literaturu, kvazireligioznu i parapatriotsku verbalistiku u historiografskim djelima i portalima čiji su predmet povijest kneza Vladimira i Kosare. O dukljanskom knezu Vladimiru, čitaoca uvodi informacijama o legendi koju njeguju crnogorski muslimani i obije hrišćanske crkve u široj balkanskoj regiji, kao i o značaju koji ima u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi koja ga slavi kao svojeg prvog sveca. Životnu putanju, kako je naveo – kojom su prošla ognjena kola sa dva moralno jaka i veoma kratko spokojna, uzajamnoj ljubavi odana bića – započeo je na osnovu djela popa Dukljanina *Kraljevstva Slovena*, poznatom kao *Ljetopis popa Dukljanina* (I), preko *Istoriije makedonskog naroda* (II), *Kraljevine Vojislavljevića*, R. Rotkovića (III), monografije *O Sv. Vladimiru*, Č. Marjanovića (IV), *O Sv. Jovanu Vladimiru*,

D. Ruvarca (V, VI), internet-istorije, I. Jovovića (VII), *Istorijskog leksikona Crne Gore*, Š. Rastodera i Ž. Andrijaševića (VIII), *Ilustrovane istorije Srba*, V. Ćorovića (IX), *Kratke ilustrovane istorije Crne Gore*, R. Rotkovića (X), sve do kvazireligiozne i parapatriotske elektronske publistike – portala ruskih, srpskih, bugarskih, „crnogorskih“, s posebnim osvrtom na priču o Kosari kćeri „bugarskog cara“ (XI), i zaključne riječi.

U zaključku S. Perović navodi da su srednjovjekovnu državu Makedonskih Slovena stvorili preci današnjih Makedonaca; u istoriji ne postoji Sv. Jovan Vladimir, a dvojnost u njegovom imenu javlja se od 1381. godine; Dukljanski knez Vladimir u kalendaru Crnogorske crkve ubilježen je crvenim slovima, kao prvi crnogorski svetitelj; jedna od posljednjih povreda njegovog kulta je limena crkvice – vojnim helikopterima spuštена na vrh planine Rumije, na koju su sve do tog agresivnog čina svake godine, drveni krst Svetog Vladimira zajednički iznosili i slavili građani sve tri vjeroispovijesti; u elbasanskoj akolutiji nastaloj pri kraju XVII vijeka nanijeta je uvreda i velika nepravda Kosari, pripisujući joj osobine kraljice Jakvinte, opake supruge dukljanskog kralja Bodina.

Na kraju teksta stoji zahvalnica časnom Dukljanskom knezu i blagom svecu što nakon hiljadu godina bogougodno i čovjekoljubivo šalje poruke praštanja i primjerom otmjene moralnosti hrabri svoje potomke, sve naše savremnike, posebno Makedonce i Crnogorce.

Drugo poglavlje *Sveti Vladimir Dukljanski*, autora **akademika Rajka Vujičića**. Sastoji se od četiri teze u kojima R. Vujičić otvara mnoga pitanja. U tezi *Kosari je posljednja želja bila da je, kada sklopi oči, pokopaju pored voljenog čovjeka* navedeno je da su istorijski izvori o prošlosti kneza Vladimira oskudni, ali da se približna slika može dobiti kombinujući podatke vizantijskog istoričara Jovana Skilice s onim što o knezu Vladimiru pripovijeda Pop Dukljanin u svom *Ljetopisu*. Opisujući u kratkim crtama život kneza Vladimira, predmet pažnje je usmjeren na razloge prenošenja posmrtnih ostataka kneza Vladimira, prvo iz Prespe, gdje je bio sahranjen nakon pogubljenja u Crkvu Prečiste Bogorodice Krajinske, zatim u Drač, te iz Drača u Elbasan. Razlozi prenosa posmrtnih ostataka kneza Vladimira iz Prespe u Crkvu Prečiste Bogorodice Krajinske dati su u *Ljetopisu Popa dukljanina*. R. Vujičić navodi da u historiografiji nijesu dovoljno objašnjeni razlozi prenosa mošti Svetog Vladimira iz Crkve Prečiste Krajinske u Drač 1215, a da u jednoj grčkoj službi stoji da je Sv. Vladimir poštovan kao zaštitnik Drača. Albanski velikaš Karlo Topija, nakon obnavljanja Manastira Sv. Jovana Vladimira kod Elbasana, u njega prenosi mošti Sv. Vladimira (1381–1383). Svjedočanstva o ovom događaju jesu natpisi na crkvi koji su uklesani na staroslovenskom, grčkom i latinskom jeziku. U ovom manasatiru je prvi put Sv. Vladimir nazvan Jovan. R. Vujičić

smatra da je ovaj čin najvjerojatnije posljedica iste vrste mučeničke smrti Sv. Jovana Preteče i Sv. Vladimira. Naime, oba su stradala ušekovanjem glave, zbog čega se u likovnim predstavama najčešće prikazuju kako na pladnju drže svoje odsečene glave.

Centralno pitanje je: Zbog čega su i pod kojim okolnostima mošti Sv. Vladimira dislocirani iz Krajine. Uz konstataciju da su se dosadašnji istraživači samo ovlaš zadržavali na ovom pitanju, navedeno je da se u istoriografiji odomaćilo, pod uticajem K. Jirečeka, da su to uradili Epirci, koji su oko 1215. zauzeli Skadar. Ova tvrdnja stavljena je pod znak pitanja, jer su u ovo vrijeme odnosi između dinastija Anđela i Nemanjića bili dobri, pa je neshvatljivo da epirski vojnici odnose mošti bez intervencije Nemanjića.

U tezi *Nemanjići su svim raspoloživim sredstvima vjerske propagande udarili po državno-kulturnoj misli Zete*, citirano je nekoliko mjesta iz knjige *Studije o starosrpskoj dinastičkoj hijerarhiji*, austrijskog istraživača S. Hefnera (Minhen, 1964), koji navodi da su Sava i njegov brat Stefan Nemanja starosrpske vladarske biografije stavili u službu državno-političke ideologije, „da su se svim raspoloživim sredstvima državne i vjerske propagande suprotstavili državnoj, kulturnoj i dinastičkoj misli Zete, kako bi se za Stefana Nemanju u kultu i istoriografiji stvorilo ono isto što je za Vladimira u Zeti bila već tradicija...“. Ističući naglašeni antagonizam između Zete i Raške, kaže da se „možda može donekle ili u potpunosti objasniti prećutkivanje imena svih dukljanskih vladara u srpskoj književnosti i istoriografiji srednjeg vijeka“.

U daljem tekstu R. Vujičića izvedene su razlike i paralele između kneza Vladimira i Nemanje koje su išli u prilog popularnosti Vladimirovog kulta. Razlike se odnose na dužinu vladanja i način umiranja (mučenička, odnosno prirodna smrt), kao i različitim načinu vladanja. Paralele se povlače o zatočeništvu. Način vladanja i života kneza Vladimira naizgled daleko je od borbenog viteštva srednjeg vijeka, ali je blisko hrišćanskom žrtvovanju za spas drugih.

U tezi *Krst za koga drže da ga je Vladimir imao prilikom pogubljenja svake se godine iznosi na vrh Rumije*, date su informacije o procesiji sa krstom „Svetog kralja“ za koji se drži da ga je Vladimir imao prilikom pogubljenja u Prespi. Taj krst se iznosio svake godine na Rumiju, na Trojčin dan (22. maja) pri izlasku sunca. U ceremoniji su učestvovali pravoslavci, katolici i muslimani. Krst Svetog Vladimira danas čuva porodica Andrović. U daljem tekstu, R. Vujičić ističe da je neobična činjenica da se na teritoriji Crne Gore nije sačuvala nijedna crkva iz srednjeg vijeka posvećena Sv. Vladimiru. Osim toga, smatra da nije lako objasniti zbog čega u starom živopisu u ikonopisu Crne Gore i Srbije niđe nema lika Sv. Vladimira, a susrijeće se na području pomjesnih crkava izvan jurisdikcije Pečke patrijaršije.

Nepoznanica je đe su mošti Sv. Vladimira počivale u Draču, kao i to zbog čega je bio odabran baš Šin Đon za prenošenje mošti iz Drača.

U tezi *U prvoj polovini prošlog vijeka u Šin Đon je na poklonjenje svetitelju dolazio ogroman narod*, autor navodi da je najautentičniji osvrt na manastir Šin Đon i njegovu crkvu dao S. M. Štedimlija koji ga je posetio tridesetih godina dvadesetog vijeka i o tome objavio djelo s dragocjenim podacima i fotografijama – „Tragom popa Dukljanina“ (Zagreb, 1941). Iz ovog djela je u cjelosti dat opis edikule u kojoj su bile smještene mošti Sv. Vladimira. Pored ovog opisa, dat je i detaljan opis ceremonije iznošenja mošti na dan Sv. Vladimira (22. maj), koji je ostavio episkop Nikolaj Velimirović u knjizi „Čitanka o svetom kralju Jovanu Vladimiru“ (Beograd, 1925). Na kraju R. Vujičić informiše o sudbini Crkve Sv. Jovan i moštiju Sv. Vladimira. Krovna konstrukcija crkve srušila se 1978. godine, a ćivot – drveni sanduk s moštima Sv. Vladimira – prije rušenja prebačen je u Crkvu Sv. Marije u Elbasanu. Tu ih je vidio i opisao novinar Jovan Plamenac (Pobjeda, 9. januar 1991). Danas nijesu u toj crkvi.

Treće je poglavlje *Knjiga o čudima blaženog Vladimira*, autora **akademika Radoslava Rotkovića**. Predmet ovog poglavlja je kult blaženog Vladimira, u čijem je nastanku, kako je navedeno, veliku ulogu imala legenda o *drvenome krstu* koji je Vladimir tražio od Vladislava. Uz citat iz *Kraljevstva Slovena* („Njegovo tijelo leži u cjelosti sačuvano i miriše kao da je namazano mnogobrojnim mirisima...“, zaključno s „...u istoj crkvi okonča život i tu bi sahranjena, do njegovih noga.“), R. Rotković navodi da su tu dati osnovni elementi iz kojih izrasta kult: „cjelokup“, s drvenim krstom u ruci; hodočasnici, bolesnici, egzaltirani; molitve i procesije za dobar rod, kišu i blagodeti; iscjeljenja pod uticajem psihološkog šoka koja se proglašavaju čudima i obrazloženjima svakome kome molba nije uslišena – da se nije dovoljno iskreno molio; vjerna žena koja živi pobožno i sveto i svojim životom i svojom smrću i sahranom dopunjuje cjelinu ove hagiografske legende. Praznične svečanosti su u početku bile vezane za Prečistu Krajinsku, jer su tamo bili grobovi Vladimira i Kosare. Prenosom Vladimirovih mošti u Elbasan – nestalo je najprivlačnijeg objekta za svečanost – ističe R. Rotković. U vrijeme osmanske najeze, stradao je i manastir u Krajini, tada je u Baru napravljen novi krst. Barska nadbiskupija preuzela je njegovanje kulta tek kada je Vladimirovo tijelo odnešeno. Ukazujući na legendu o Vladimiru i Kosari u *Ljetopisu*, analizira djelove u vezi s *knjigom* na koju je uputio barski Anonimus svoje čitaoce. Tokom ovog razmatranja upoznaće čitaoca i s hipotezom vizantologa Anri Gregoara po kojoj osnovni elementi Šekspirove drame *Bura* vode porijeklo iz legende o Vladimiru i Kosari.

Na kraju razmatranja R. Rotković zaključuje da se Popu Dukljaninu (Baraninu) čini nepravda kad se legenda o Vladimiru i Kosari izdvaja iz njegova tobože anonimnoga djela, a da bi se još veća nepravda učinila kaluđeru iz Krajine i slijepcima-pjevačima, ako bismo zapostavili njihov trud. U daljem tekstu čiji naslov je – Elbasanska legenda o „caru“ Vladimiru – raspravlja o ovom, kako je navedeno, falsifikatu.

Četvrto poglavlje *Prološko žitje Sv. Jovana Vladimira*, autora prof. dr Hrista Melovskog. U poglavlju je dat prijevod *Žitija* koje je štampano 1741. godine, s detaljnim i podrobnim objašnjenjima u fusnotama i komentarima u kojima je H. Melovski ukazao na nedostake istorijske zasnovanosti brojnih podataka. U ovom *Žitiju* Sveti Jovan Vladimir podučavan je od svetih sedmočislenika: Klimenta, Nauma, Ćirila, Metodija i ostalih. Otac mu je Nemanja, majka Romejka Ana od carskog roda, a Nemanjin otac je Simeon, bugarski car. Rodio se u selu Vladimirovu odakle je uzeo nadimak Vladimir. „Vaspitan dobro bogougodno“, Jovana Vladimira roditelji su oženili ćerkom cara Samuila. Kao vladar „uveća vjeru postavivši učitelje, propovjednike i vodiče... Izgradi manastire, crkve, prihvatilišta i bolnice“. Jednog dana mu pade na um da sagradi manastir u predjelima s gustom šumom. Mjesto će će podići manastir pokazao mu je orao (Arhangel) „svijetao kao sunce, koji je na leđima, gore na krilima imao presvijetli krst... koji je postavio krst na ovome mjestu će se nalazi preobraženi dom i prečasnii ostaci njegovih mirotočivih moštiju“. Njegova supruga prikazana je kao ljubomorna, *prelukava* žena koja je sa svojim bratom kovala zavjeru protiv Vladimira. Kada se ovome ukazala prilika da ga ubije „...kod drugog pokušaja pravedni mu dade svoj kraljevski mač i reče: 'Uzmi i za istinu i pravoslavlje odrubi moju glavu. Spreman sam kao drugi Isak i Avelj da se žrtvujem za priznavanje Hrista i za vjeru Hristovu'. Nemilosrdni ga tada udari mačem, i vidi čuda, kako ga obezglavi on rukama svojim zgrabi svetu glavu svoju...“. Pisac *Žitija* pominje da je na mjesto starog hrama „koji je starošću i zemljotresom bio satrt“, Karlo Topija podigao novi hram u kojem se svake godine „sve do danas“, u pomen Jovana Vladimira pravi veliki vašar.“ „Od vremena blaženog, i upokojenja njegovog, prošlo je 780 godina i mnogi bolesni i izmučeni izliječiše se“.

U Komentarima koji slijede nakon *Žitija*, H. Melovski daje podatke o njegovom nastanku i doprinosu širenja kulta Sv. Jovana Vladimira. Kao ilustracija širenja njegovog kulta u Makedoniji i u podunavskim krajevima, nabrojano je mnoštvo likovnih predstavljanja portreta Sv. Vladimira u različitim tehnikama (grafika, freskopis, ikonopis). Kao glavni razlog za prodor kulta Svetog Vladimira u podunavske krajeve, H. Melovski navodi iseljavanje velikog broja moskopoljskih porodica u današnju Mađarsku, Austriju i Rumuniju.

Peto poglavlje ima naziv *Kult Svetog kneza Vladimira Dukljanskog u Crnoj Gori i susjedstvu*, autora **mr sc. Ivana Jovovića** u kojem je naveo da je u osnovi kult Svetog Vladimira značajna poveznica Istoka i Zapada – medijum u kojem se susreću i prožimaju različiti narodi, kulture i religije. Počevši od pečata arhonta Petra, kao najstarijeg traga dukljanske državne tradicije, I. Jovović obrazlaže tvrdnju da je do sredine X vijeka bila formirana Dukljanska kneževina. Opisan je vojni položaj i pad grada Duklje u vrijeme napada cara Samuila. Samuilov cilj, navodi autor, bio je da zarobi dukljanskog nadbiskupa Ivana, koji bi mu u Ohridu omogućio da proglasi kanonski patrijarhat, u čemu nije uspio. Dalje, sažeto izlaže ishode sukoba kneza Vladimira sa makedonskim carem Samuilom; date su informacije i o sudbini Vladimirovog strica Dragomira, guvernera Travunije i Zahumlja kojeg su Kotorani usmrtili; ukazano je na promjenu crkvenih politika nakon ulaska Kneževine Duklje u sastav Samuilovog carstva. Poseban osvrt I. Jovović dao je dukljanskom nadbiskupu Ivanu, još jednoj istorijskoj ličnosti koja je povezana s događanjima s kraja desetog i početka jedanaestog vijeka – prvom kompozitoru Duklje. Dalje autor smatra da su najnovija iščitavanja najdubljih slojeva crnogorske istorije pokazala da je pogrešno datirano rođenje utemeljivača dinastije Vojislavljevića, kneza Vojislava. Najvjerojatnije je rođen između 990. i 1000. godine, a ne neposredno poslije pogibije njegovog oca kneza Dragomira 1018. godine, kako se to dosad tvrdilo. Ovo je važno iz razloga što je turbulentno vrijeme u kojem je odrastao uticalo na oblikovanje njegove ličnosti i, posebno je naglašeno, na oblikovanje njegove vojno-političke strategije. Pored toga, oženivši rođaku cara Samuila učvrstio je dukljansko-makedonske odnose. U kontekstu rodbinskih veza, pomenuto je djelo vizantijskog hroničara Mihaila Devolskog s početka XII vijeka, na osnovu kojega je izvedena pretpostavka da je Vladimir bio zet Teodora, sina dračkog velikaša Jovana Hrisilija. To je otvorilo pitanje imena Vladimirove žene i njegovih rodbinskih odnosa sa Samuilom. Navedeno je i djelo Pajsija Hilandarca, u kojem stoji da se u borbi za Drač, knez Vladimir sukobio s novatianima, jeretičkim pokretom čiji su centri bili u zapadnoj Makedoniji i centralnoj Albaniji.

U sljedećem dijelu dat je hronološki osvrt na pisane izvore u kojima se pominje knez Vladimir, precizirajući vremenski kontekst nastanka *Žitija svetog Vladimira*. Oslanjajući se na navode vizantijskog hroničara Jovana Skilice koji pominje kneza Vladimira u *Kratkoj istoriji* s kraja XI vijeka, i *Ljetopis popa Dukljanina* koji je nastao u drugoj polovini XII, podržava ocjenu Tibora Živkovića da je *Žitije* nastalo između 1075. i 1089. godine, jer je trebalo da posluži kao temelj dinastiji Vojislavljevića. Potvrdu ranog uspostavljanja kulta Svetog Vladimira imamo i u starofrancuskoj književnosti u romanu *Florimont*, s kraja XII vijeka. U daljem tekstu, razmatra elemente svetosti koji se

pominju kod Popa Dukljanina (blaženi i sveti), zatim materijalne tragove iz perioda kneza Vladimira. Posebnu pažnju I. Jovović posvećuje dislociranju mošti Sv. Vladimira iz Prečiste Krajinske u Drač, a zatim u Šin Đon. Koristeći pisane tragove, počevši s dokumentom o Manastiru Prečiste Krajišne iz 1417. autor prati svetačku legendu i dešavanja u manastiru, kao simboličkom mjestu, svetinji, oko koje se okupljao narod, pravoslavci, katolici i muslimani, sve do njegovog rušenja koji se pripisuje Sulejman-paši Bušatliji. Uprkos tome, kult Sv. Vladimira ostao je do danas, kako navodi autor, zahvaljujući sačuvanoj relikviji – krstu koji je, po predanju, ležao na odru Svetog Vladimira. U daljem tekstu navedena su istoriografska i književna djela koja se bave kultom Svetog Vladimira: autora s hrvatskog prostora, s posebnim osvrtom na djelo opata Mavra Orbinija, *Kraljevstvo Slovena*, koja su uticala da Sveti Vladimir uđe u korpus strohrvatskih istorijskih tema; preko književnih ostvarenja kult je stigao i do Slovenije. U *Ilirskom listu*, koji je izlazio na njemačkom jeziku, objavljena je 1831. godine pjesma o Vladimiru i Kosari, autora J. N. Aschmana. Časopis *Slovenska bčela*, 1851. godine objavljivao je u nastavcima novelu *Vladimir in Kosara (Izborna povest)*, autora Luke Sveteca, alias Podgorski. Tokom XIX vijeka romantičarske interpretacije legende o Svetom Vladimiru zastupljene su u srpskoj književnosti. Bio je umjetnička inspiracija u istorijskim dramama Laza Lazarevića, Jovana Sterije Popovića, istorijske pripovijetke Stevana Sremca. Srpska pravoslavna crkva proglasila ga je za „prvog srpskog sveca“ u drugoj polovini XIX vijeka, pod imenom Sveti Jovan Vladimir. Tokom balkanskih ratova, ovaj kult politički se koristio za ostvarenje istorijskog prava na novooslobođenim teritorijama. Dalje, dati su podaci o poštovanju kulta Svetog Vladimira u Crnoj Gori u doba kralja Nikole i u Kraljevini Jugoslaviji. Crnogorska pravoslavna crkva označila ga je za prvog crnogorskog svetitelja pod nazivom Sveti mučenik Vladimir Dukljanski. Sveti Vladimir, poznat je i pod imenom Sveti Jovan Vladimir, međutim, kako je navedeno, sveca pod tim imenom ne poznaje ni Pop Dukljanin ni vizantijski izvori toga doba. Zbog naknadnog širenja crkvenog kulta, njegovo ime je kod Makedonaca i Srba – Jovan Vladimir, kod Hrvata i Bugara – Ivan Vladimir, a Albanaca – Djon Vladimiri.

Zahvaljujući ritualu u čast Sv. Vladimira, đe se na Rumiju iznosi drveni krst – najstarija crnogorska relikvija, sačuvana je u pamćenju u najdubljim slojevima dukljanska državna i duhovna tradicija, a kult Sv. Vladimira ima ekumensko, pa samim tim, i internacionalno značenje, zaključuje I. Jovović.

Šesto poglavlje ima naziv ***Dukljanski knez Vladimir i albanski novati***, autora **prof. dr Dragoljuba Dragojlovića**. Autor je posvetio pažnju, *zamršenoj priči* o vezama kneza Vladimira i makedonskog cara Samuila upoređujući podatke iz djela Popa Dukljanina i djela Jovana Skilice, stavljajući

akcenat na ona mjesta koja se razlikuju. Navedeno je mišljenje belgijskog vizantologa Adonca da je Vladimir zet Teodorita (Teodora), sina dračkog velikaša Jovana Hrisilija. Tvrdnja je potkrijepljena podacima prema Skilici, kod kojeg je opisana ženidba Ašota sa drugom Samuilovom ćerkom Miroslavom. Ukazano je na sličnost između braka Ašota i Miroslove kod Skilice i braka Vladimira i Kosare kod Popa Dukljanina. Zaključuje se da je samo Vladimirova tragična smrt istorijska istina, a da se sve ostalo kod Popa Dukljanina temelji na Ašotovoj i Miroslavinoj avanturi, uz neke hagiografske elemente. Osim toga, D. Dragojlović smatra da pitanje imena Vladimirove žene i njihovih rodbinskih veza ostaje otvoreno. Postavlja pitanje da li je *Ljetopis Popa Dukljanina* originalno djelo jednog pisca ili kompilacija više samostalnih djelova. Navedeno je da ovo kompleksno pitanje donekle osvjetljava žitije i služba Sv. Vladimira na grčkom jeziku, koje je prema izgubljenom slovenskom originalu, priredio za štampu mitropolit Kozma, a izdao Jovan Papa u Mlecima 1690. godine. U grčkom žitiju sačuvane su dvije verzije o knezu Vladimiru. U daljem tekstu navedeni su neki detalji iz kraćeg i dužeg žitija, s konstatacijom da se grčka žitija bitno razlikuju od *Ljetopisa Popa Dukljanina*. *Žitije* je prihvaćeno od Ohridske arhiepiskopije i Makedonskih Slovena, djelimično je prerađeno i prilagođeno tadašnjim potrebama vjerskog i političkog života. U ovim žitijima priređivač je Vladimira povezao s bugarskim carem Simeonom. Zaboravljen od Srba, u vrijeme širenja učvršćivanja kulta Nemanjića, Vladimir je postao svetac Ohridske, odnosno grčke crkve, konstatuje D. Dragojlović.

U prvoj verziji grčkog žitija, koje je, kako smatra autor, bliže istini, ne pominje se uopšte ženidbena veza Vladimira sa Samuilovom ćerkom. Vladimirovog šuraka Kozma prikazuje kao visokog činovnika i jeretika, stoga se čini vrlo razložnom Adoncova hipoteza, za koju je naglašeno da je uglavnom naučno odbačena, da je Vladimir bio oženjen Teodoritovom kćerkom iz poznate dračke porodice Hrisilija. Interesantno pitanje, navodi D. Dragojlović, jeste kako je i zašto u žitiju i službi došlo do toga da se borba između Vladimira i dračkih Hrisilija preobrazi u borbu između ortodoksnog i jeretičkog učenja. Polazeći od Adoncove hipoteze da su Hrisilije bili pavlikijani, a da su jake i brojne kolonije pavlikijana na Balkanu postojale i prije pojave bogumilstva, pretpostavlja se da je došlo do sukoba između pravoslavnog Vladimira i jeretičkih rođaka po ženinoj liniji. U žitijima se pominju borbe s masalijanima i bogumilima. Zabilješci Pasija Hilandarca koji je naveo da se Vladimir nije borio s masalijanima i bogumilima već s novatianima, D. Dragojlović daje pun značaj jer se smatra da su ovi jeretici za koje se zna da su živjeli samo na prostoru zapadne Makedonije i centralne Albanije, i iz vjerskih i iz političkih razloga prije mogli ubiti kneza Vladimira, nego da je ubijen za račun i po

nalogu Jovana Vladimira. Na kraju autor konstatuje da je malo vjerovatna priča Popa Dukljanina o ubistvu kneza Vladimira, jer njega ne zanimaju prave historijske činjenice, već pretežno oni motivi hagiografskog karaktera koji su imali interesa za katoličku crkvu i eventualna prava Barske biskupije.

Sedmo poglavlje *Jedan primjer političke upotrebe kulta Sv. Vladimira*, autora **akademika Danila Radojevića**. U ovom članku detaljno je rasvijetljen način na koji država Kraljevina SHS koristi rasprostranjenost kulta Sv. Vladimira u Makedoniji, da bi ukazala na historijsko pravo na novooslobođenim teritorijama. D. Radojević izlaže razloge i tok priprema proslave 910-godišnjice pogibije Vladimira Dukljanskog. Priložene su i fotokopije dokumenata koje je uputilo Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine SHS Ministru vjera, kao i Program proslave Sv. Jovana Vladimira u Ohridu. Prijedlog za održavanje proslave dao je Nikolaj Velimirović, tadašnji ohridski episkop koji je dva puta inicirao prijedlog (krajem 1924. i početkom 1925). Politički razlozi za to bili su jačanje „stare srpske prošlosti“ u borbi protiv makedonske nacionalne ideje. Formiran je Odbor za pripremu proslave koji je smatrao da bi za proslavu u Ohridu, zakazanu za 4. jun 1925. trebalo donijeti krst Sv. Vladimira iz Mikulića. Krst Sv. Vladimira trebao je da se iz Mikulića nosi uz pratnju četiri mještanina, dva pravoslavca i dva muslimana, i načelnika okruga barskog. Nikolaj Velimirović je tražio da se delegaciji pridruže mitropolit crnogorski i nadbiskup barski. U pripremi za proslavu bili su uključeni najviši državni organi Kraljevine SHS i Srpske pravoslavne crkva. Međutim, proslava je odložena.

Osmo poglavlje ima naziv *Knez Vladimir Dukljanski i Annales Barenensis*, autora **akademika Božidara Šekularca**. U ovom poglavlju naglašava se da je *Ljetopis Popa Dukljanina*, nazvan u nauci i *Barski rodoslov*, i latinski *Annales Barenensis*, osnovni historijski izvor za upoznavanje prošlosti prvog crnogorskog kneza, kasnije sveca Vladimira. Tokom stoljeća *Ljetopis Popa Dukljanina* izazivao je i izaziva još uvijek istu pažnju u nauci i umjetnosti što je kao ilustracija, potkrijepljeno nizom od dvadesetak autora. *Ljetopis* je dokaz, tvrdi B. Šekularac, da je pismenost u Duklji bila razvijena pri benediktanskim manastirima još od IX stoljeća. Mnogi od autora koji su koristili Hroniku svjedoče da je Pop Dukljanin koristio pisane izvore i usmena predanja, a da podatke za događaje koje je opisivao nije izmišljao; većina autora se slaže da je djelo nastalo u XII vijeku. E. Peričić u novoj studiji za pisca *Ljetopisa Popa Dukljanina*, s dosta argumenata, tvrdi da je autor Grgur Barski, barski nadbiskup. U svakom slučaju, u pitanju je visoki crkveni dostojanstvenik koji je poznao historiju Duklje, koji je ovim djelom nastojao da obnovi pravo dukljansko-barske nadbiskupije, navedeno je. Hronologija sadrži genealogiju vladara za 600 godina. Počinje gotskim kraljem Totilom, a završava se s

kneževima i kraljevima Duklje u vrijeme cara Manojla. Hronika je napisana u Duklji i za potrebe njenih interesa. Dalje, B. Šekularac navodi da Crna Gora nije imala svoje istoričare u vrijeme kad su nastajali temelji istoriografije u XIX vijeku, tako da se oko dukljansko-zetske istorije vodio dvoboj između dvije škole – srpske i hrvatske istoriografije. Kao posljedica toga u srpskoj istoriografiji Duklja/Zeta je srpska država a u hrvatskoj istoriografiji Duklja je hrvatska država. U daljem tekstu razmatra se pojava imena Jovan; ukazano je na lingvističku analizu i ubiciranje toponima; razmatra se kult Sv. Vladimira; razmatraju se karakteristike Vladimirove ličnosti u *Ljetopisu*, grčkom žitiju i službi. Zaključeno je da je *Ljetopis* napisao jedan pisac; žitija i službe Sv. Vladimira su osnovi slovenske književnosti kod balkanskih Slovena. Po mišljenju mnogih pisaca, pa i onih koji mu osporavaju izvornost, *Ljetopis* je dobar izvor za istorijsku geografiju. Iznijeta je tvrdnja da je *Letopis Popa Dukljanina* prvo crnogorsko istorijsko-geografsko, literarno i genealoško djelo izuzetne vrijednosti, kojemu treba uvijek i iznova kritički pristupati da se dobiju pravi podaci za dukljanski period crnogorske istorije, geografije, književnosti.

Za Popa Dukljanina navedeno je da je školovan na tradicijama viševjekovne pismenosti u Baru đe su benediktanci osnovali škole pri manastirima na Crnogorskom primorju čiji rad možemo pratiti od 840. godine; Bar je bio važan intelektualni centar Zete u kojem se školovao kadar u gradskim, arhiepiskopskim, monaškim i zanatskim školama. Upravo zahvaljujući ranom otvaranju škola, u Baru je i nastalo naše najstarije naučno-istorijsko i književno djelo *Ljetopis Popa Dukljanina*. Na kraju ukazano je na još jednu legendu koja je vezana za grad Bar – najstariju legendu o čudima Sv. Nikole, zaštitnika pomoraca, čiji je kult raširen po cijelom Mediteranu. Legenda je pisana glagoljicom, a čuva se u muzeju u Oksfordu. U Crkvi Sv. Nikole u zaseoku Đurovići blizu Bara čuva se kip – relikvija kojoj na poklonjenje vjekovima dolaze vjernici sve tri konfesije, što je još jedna sličnost i direktna veza s Krstom Sv. Vladimira.

Deveto poglavlje ima naziv ***Šećanje na Svetog Jovana Vladimira u ruskoj duhovnoj kulturi***, autora **prof. dr Bazilev Vladimira Nikolajevića** koji je pripremljen za hiljadugodišnjicu tragične smrti kneza Vladimira. U njemu su prikazani važni i aktuelni pravci naučnih ruskih istraživanja, koja su posvećenja Sv. Jovanu Vladimiru – njegovom svetovnom i podvižničkom životu. Na početku članka navedeno je da je istorija, u stvari šećanje na značajne događaje, ljude i njihova djela. U kulturnom šećanju slovenskih naroda najizrazitije se ispoljava duhovno jedinstvo, koje su zajedno stvarali predstavnici raznih slovenskih naroda. Istorija uzajamnih uticaja između Južnih i Istočnih Slovena ne može se posmatrati kao pravolinijski proces jednakog zajedničkog razvoja, već kao uzajmno smjenjivi talasi uticaja, smatra B. V. Nikolajević. Ruska duhovna kultura čuva uspomenu na Sv. Jovana Vladimira

i ne može se zamisliti bez imena kneza, vladara i mučenika u Hristu. Sveto šećanje na njega stalno se obnavlja uticajem čudotvornih moći – šećanje koje je uvijek vaskrsavalo, objedinjavajući u sebi ne samo Slovence već i Rimljane (Vizantijce), Albance i Latine (katolike). U ovo vrijeme, kada svi slovenski narodi, među njima i Crnogorci i Rusi, ponovo pronalaze sami sebe, uz pomoć svoga sabranog šećanja i svoga narodnog predanja, prirodno se vraćaju u ona mjesta i onim ličnostima koje su ih oživjele i osvijetlale svojim djelima i svojim podvizima. Ličnost i djelo Svetog Jovana Vladimira imaju u tome svoj prvorazredni značaj, tvrdi B. V. Nikolajević.

Naučni radovi koji su nastali u Rusiji na očuvanju šećanja na Jovana Vladimira mogu se podijeliti na: historijsko-filološka i hermenautičko-teološka djela.

Savremene ruske historijsko-filološke studije skoncentrisane su na etnosocijalne procese koji su se događali u Duklji. Prema mišljenju istraživača Duklja je odigrala važnu ulogu u razvoju nove slovenske državnosti i, prema tome, nove etničke samosvijesti stanovništva ove teritorije. Danas se istraživači sve više pozivaju na one izvore, koji do skoro nijesu privlačili njihovu posebnu pažnju a koji pripovijedaju neposredno o historiji Duklje i njenom unutrašnjem uređenju. Među ovim izvorima su: *Ljetopis Popa Dukljanina*, *Pregled istorije*, vizantijskog hroničara Jovana Skilice, *Strategikon*, Kakavmena i *Aleksijada* Ane Komnen. Ruski naučnici obraćaju pažnju upravo na činjenicu da je Jovan Vladimir, vladar Duklje od 990. do 1016. godine, najtalentovaniji vladar toga doba. Filološka istraživanja u posljednje vrijeme u Rusiji posvećena su Jovanu Vladimiru kao knezu dukljanskom. Interesovanja su ispoljena prema spomenicima južnoslovenske pismenosti druge polovine XII vijeka, kao što su *Ljetopis Popa Dukljanina* i hronika Jovana Skilice koja sadrži životopis dukljanskog kneza Vladimira, kao svetog mučenika. Interesovanje ruskih naučnika privlači i mjesecoslav slovenskog Apostola-aprakos na prelazu iz XIII u XIV vijek.

Hermeneutičko-teološka istraživanja predstavljena su u radu jeromonaha Makarija iz Simonopetre: *Sinaksar: Žitija svetih pravoslavne crkve*. Ovo je prva savremena na naučnom nivou pripremljena i opštedostupna zbirka žitija svetih, konstatuje B. V. Nikolajević. Autor je jeromonah u Manastiru Simonopetra, diplomac Sorbone, historičar i hagiograf koji je na ovom djelu radio više od 25 godina. Knjiga je već izdata na francuskom, engleskom, grčkom, njemačkom i italijanskom jeziku. Autor ove najpotpunije priče, kako o svetima pravoslavnog Istoka, tako i o svetima Zapada, koje je crkva proslavljala do X ili XI vijeka, u predgovoru piše da je „žitije leksička ikona sveca, koja je nesumnjivo u obavezi da vjerodostojno prikaže događaje iz njegovog realnog života, i da istovremeno podiže zavjesu iznad skrivene strane njegovog rada“. Prema savremenim teološkim radovima u Rusiji, poštovanje Jovana

Vladimira se rasprostranilo u razdoblju od XII do XV vijeka u Makedoniji, Srbiji i Albaniji, a o njegovom poštovanju u Rusiji zna se s kraja XVII i početka XVIII vijeka. U popisu Novgorodske arhijerejske riznice i imovine za mart 1716. godine, među knjigama u odjeljku „Pismenaupoldest“, nalazi se *Služba i žitije cara Jovana Vladimira Bugarskog i Ilirskog*, međutim do danas nije utvrđeno mjesto đe se rukopis nalazi. Sudeći po naslovu, to je bio ruski prijevod sa venecijanskog izdanja iz 1690. Pojava ovog prijevoda na ruski jezik odgovarala je interesima petrovske epohe prema Jadranskom moru i slovenskoj Dalmaciji. Pronalazak rukopisa, koji je, kako je navedeno, aktuelan zadatak ruske humanističke nauke, imaće prvostepeni značaj u potvrđivanju najtješnijih duhovnih veza crnogorskog i ruskog naroda. Osim toga, naglašeno je da su u posljednjoj deceniji ruski historičari i teolozi najdetaljnije izučavali najstarije slovensko žitije na osnovu kojeg je najvjerojatnije napisana 36. glava *Ljetopisa Popa Dukljanina*. Istorijski i duhovno je dokazano, da je tekst *Ljetopisa* bio korišten u pisanju *Kraljevstva Slovena* Mavra Orbinija, a da je žitije Sv. Jovana Vladimira ponovo postalo poznato u Bugarskoj i Srbiji, zahvaljujući izdanju ruskog prijevoda u Sankt Peterburgu 1722. godine.

Deseto poglavlje *Kult Svetog Jovana Vladimira u Albaniji*, autora **Andrea Lukanija** u kojem je dat detaljan prikaz rasprostranjenosti kulta Svetog Jovana Vladimira u Albaniji. U Elbasanu svecu je posvećen manastir, a u mnogim drugim crkvama nalaze se njegove freske i ikone. Onfarije, najveći majstor albanske ikonografije, kako je naveo A. Lukani, naslikao je Svetog Jovana Vladimira u Crkvi Sv. Nikole u Šelcanu kod Elbasana, 1554. godine. U Crkvi Vaskresenja, koja se nalazi u selu Kozare kod Berata postojala je freska svecu koju su naslikali 1806. Jovan Četirij i njegov sin Naum (Crkva je izgorjela 2014). U Crkvi Sv. Atanasa u Karavasti nalazi se freska Svetog Jovana Vladimira iz 1797. godine, zatim u Crkvi Sv. Đorđa u Libofši kod Fiera nalazi se freska nastala 1782. godine. Na ikonostasu crkve Manastira Sv. Jovan Vladimir nalazila se ikona s njegovim likom uz 12 scena iz njegovog života. Na ikoni postoji natpis a izradio ju je Konstantin Špartaku 1739. godine. Danas se nalazi u Muzeju srednjovjekovne umjetnosti u Korči. U daljem tekstu ikona je detaljno opisana. Braća Zograf iz Korče, Konstantin i Atanas, u svom stvaralaštvu široko su koristili kult Sv. Jovana Vladimira. Naslikali su fresku Sv. Jovana Vladimira 1745. u Crkvi Sv. Atanasa u Moskopolju, a 1750. u Manastiru Sv. Petra i Pavla u Vitkuči kod Korče. Pored manastira, ikona i brojnih freski i toponimi ukazuju na rasprostranjenost kulta Sv. Jovana Vladimira u Albaniji navodi A. Lukani. Selo u kojem se nalazi manastir naziva se Shijon (Svetac), planina iznad se zove Primishijon. Na severozapadu sela Šelcan kod Elbasana nalazi se stijena čiji vrh mještani nazivaju Shijona, jedno selo se zove Vladimirica. Zatim autor daje podatke o smrti kneza Vladimira, koji je ubijen kako

navodi, 22. maja 1015. Prvo je bio sahranjen u Crkvi Prečasne Krajinske u Crnoj Gori. Godine 1215. Teodor Anđel Komneni mošti sveca donio je u Drač, a 1381. princ Karlo Topi je izgradio Manastir Sv. Jovana Vladimira u Elbasanu u koji su prenešene mošti sveca. Na kraju ovog odjeljka A. Lukani iznosi mišljenje da kult Sv. Jovana Vladimira postoji ne samo kod Albanaca, već i kod Crnogoraca, Makedonaca i Hrvata.

U daljem tekstu dat je detaljan opis Manastira Svetog Jovana Vladimira; informacije o sudbini ikonostasa iz crkve; o manastiru kao centru za albansku pismenost; o svetkovini Svetog Jovana Vladimira; o moštima sveca; o crkvenoj službi Jovana Vladimira; tužbalice i o životopisu sveca. Po ovom životopisu Jovan Vladimir je bio sin Nemanjin i unuk bugarskog kralja Simeona Ohridskog, koji je vladao knjaževinom Zetom. Ubijen je u zašedi đe mu je odšećena glava mačem. Svetac je svoju glavu uzeo, uzjahao konja i uputio se ka crkvi. Na kraju izlaganja navedeno je da sveštenik Diokleje drugačije opisuje gore izdvojene detalje iz života Jovana Vladimira, a data je i verzija iz *Ljetopisa Popa Dukljanina*.

Drugi dio knjige **SVETI VLADIMIR U LIKOVNOJ UMJETNOSTI** sadrži jedno poglavlje naslovljeno *Portreti Svetog Jovana Vladimira u umjetnosti Balkana od XVII do XX vijeka*, čiji je autor **dr Sašo Cvetovski**. Razvoj kulta Sv. Vladimira, u ovoj cjelini, autor prati putem likovnog izraza, na preko osamdeset portreta i nekoliko hagiografskih ciklusa urađenih u freskoslikarstvu, ikonoslikarstvu, bakrorezu i grafici, nastalih u periodu od početka XVII do početka XX vijeka. Dat je detaljan opis portreta i hagiografskih ciklusa, informacije o vremenu i mjestu u kojem su nastali, i o zografima koji su ih naslikali. Ukazano je na predloške na osnovu kojih su nastali portreti i na hagiografske izvore na osnovu kojeg su pravljene kompozicije. Tekst je potkrijepljen s 85 fotografija, što olakšava čitaocu praćenje prodora kulta Sv. Jovana Vladimira na balkanskim prostorima od XVII do XX vijeka.

U uvodnom dijelu ove cjeline, S. Cvetovski skicira istorijske prilike koje su dovele do beatifikacije dukljanskog vladara, a posebna pažnja posvećena je onim događanjima iz povijesti koji su predstavljali krucijalne momente u obnavljanju i razvoju kulta Sv. Jovana Vladimira, događaji koji su najviše doprinijeli oživljavanju kulta, njegovom očuvanju i kasnijem širenju a to su: čin prenosa moštiju u obnovljeni hram Sv. Jovana Vladimira u Elbasanu, koji je podigao Karlo Topija i štampanje *Akolutije Svetog Jovana Vladimira* u Veneciji 1690. godine, koju je napisao Kozma Kitijski, a o svojem trošku štampao Jovan Papa iz Elbasana. U *Akolutiji* štampana je, pored dugog i kratkog Prološkog žitija, i služba svetitelju, a na naslovnoj strani štampana je minijatura s predstavom samog svetitelja. Ova predstava Sv. Jovana Vladimira postaće prototip za desetine njegovih portreta naslikanih tokom XVIII i XIX vijeka.

Objavljivanje *Akolutije* dalo je značajan impuls svim onim aktivnostima povezanim, ne samo s građevinskim poduhvatima u samom manastiru, nego i šire, dajući smisao velikom zamahu kulturnog i prosvjetnog razvoja koji je tada zahvatio širu dijecezu Ohridske arhiepiskopije, a o kojoj svjedoče brojni primjeri iz književnosti i likovne umjetnosti. U prvoj polovini XVIII vijeka objavljeno je *Žitije Svetog Jovana Vladimira* na osnovu teksta venecijanskog izdanja iz 1690. godine u okviru Moskopoljske *Akolutije* u kojoj su štampana žitija i službe slovenskih svetitelja koje slavi Ohridska arhiepiskopija (1740–1742). Iseljenici iz Moskopolja i susjednih mjesta koji su tokom druge polovine XVIII vijeka naselili podunavske krajeve Habsburške monarhije koristili su ovu *Akolutiju* i doprinijeli prodoru Vladimirovog kulta sve do Budima. U Veneciji 1774. godine ponovo je štampana *Akolutije Jovana Vladimira*, takozvano drugo venecijansko izdanje. Žitije i služba iz *Akolutije* biće prevedena na crkvenoslovenski jezik 1802. što je doprinijelo da se kult Svetog Jovana Vladimira proširi cijelim Balkanom. Četvrto izdanje *Akolutije Jovana Vladimira* u Veneciji štampano je 1858. godine po prijedlošcima izdanja iz 1774. godine.

Najstariji sačuvani portret Svetog Jovana Vladimira potiče iz Crkve Sv. Nikole u mjestu zvanom Šelcan kod Elbasana. Freska je nastala 1625. kad je, kao novi sloj freskoživopisa prekrrio veći dio crkve, koju je sredinom XVI vijeka oslikao zograf Onufrije, jedan od najznačajnijih slikara koji je radio na području Ohridske arhiepiskopije toga vremena. Detaljno je opisan portret za koji S. Cvetovski pretpostavlja da predstavlja odraz slikanja starije redakcije i zasad jedinu sponu koja svjedoči o njegovim ranijim slikanim portretima. Na minijaturi prvog venecijanskog izdanja *Akolutije Jovana Vladimira* iz 1690. godine Jovan Vladimir je predstavljen do pojasa, kao vladar sa krunom otvorenog tipa na glavi, s bogato dekorisanim ogrtačem, krstom u desnoj ruci i sa svojom odšečenom glavom u lijevoj ruci. Minijaturu u tehnici grafičkog otiska uradila je poznata italijanska umjetnica iz tog perioda, Izabela Picini. Krajem XVII i početkom XVIII vijeka bila je u zamahu izrada prijestonih ikona. Njihov autor je bio jedan od vodećih zografa tog perioda, jeromonah Konstantin. On je naslikao i dvije ikone s predstavom Sv. Jovana Vladimira. Jedna je slikana 1711. za ikonostas Manastira Sv. Nauma na Ohridskom jezeru. Sv. Vladimir je u vladarskoj odeždi s bogato dekorisanim divitisionom, prekrštenim lososom na pojasu, sa crvenim ogrtačem sa zlatnim vezenim okovratnikom i velikom kopčom s prednje strane ispod grla. Na glavi nosi vladarsku krunu nalik vizantijskim, ukrašenu dragim kamenjem i biserima. U desnoj ruci nosi mučenički krst, a lijevu ruku je podigao u visini grudi s dlanom okrenutim prema posmatraču. Sv. Jovan Vladimir naslikan je zajedno s predstavom Sv. Marene. Druga ikona koju je uradio ovaj zograf nalazi se u Crkvi Sv. Nikole u Moskopolju, a danas je u Muzeju srednjovjekovne umjetnosti u

Korči. To je velika ikona na kojoj je Sv. Vladimir predstavljen kao cjelovita figura sa svim osobenostima vladarske ikonografije (vladarska odežda, plašt i kruna na glavi), no sada je u njegovoj lijevoj ruci naslikana i njegova odsečena glava. Upravo ovaj detalj, smatra A. Cvetovski, ikonu datira kasnije od one u Manastiru Sv. Nauma. Među portretima koji su datirani kao rani, ubraja se i portret iz Crkve Svetih Arhanđela u Vitkučima. Autor navodi da je ova varoš zajedno sa susjednim Moskopoljem bila jedna od najrazvijenijih i najmoćnijih varoši u okolini Korče. Pored Sv. Vladimira nalazi se Sv. Naum Ohridski, a pored Sv. Nauma je Sv. Arhanđel kome je crkva posvećena. Slikanje Sv. Nauma i Sv. Vladimira jednog pored drugog, kako je navedeno, jezikom ikonografije podvučena je jaka povezanost kultova ova dva svetitelja, svakako najpoštovanija u dijecezi Ohridske arhiepiskopije. Među brojnim zografima, koji su bili nosioci umjetničkog uspona u dijecezi Ohridske arhiepiskopije u XVIII vijeku, autor izdvaja braću Konstantina i Atanasa iz Korče, koji su svojim radom davali osnovni ton crkvenom slikarstvu u oblastima Ohridske arhiepiskopije i na Svetoj Gori. Oni su svoje porodično prezime Vako, zamijenili za Zograf, pa su u literaturi poznati pod tim prezimenom. Stvorili su brojna djela koja obuhvataju više od dvadeset fresko-ansambala; crkve koje su oslikali karakterišu se brojnim ciklusima i kompozicijama sa složenom tematikom i ikonografijom kao i pojedinačnim predstavama figura svetitelja. Još u svojim ranim djelima (od 1764), slikaju portrete Sv. Jovana Vladimira i njima pripada najveća zasluga za širenje i prodor njegovog kulta van prostora ohridsko-moskopoljskog kulturnog kruga. Dalje u tekstu su nabrojani, opisani i objašnjeni portreti Sv. Vladimira koje su uradila braća Zograf: u Crkvi Sv. Atanasija i Crkvi Sv. Nikole u Moskopolju, u Crkvi Svetih Apostola Petra i Pavla u blizini Vitkuča; u Crkvi Sv. Kozme i u Crkvi Svetog Đorđa u blizini Manastira Ardenica. Nakon smrti braće Zograf, Konstatinov sin, Tripo Zograf (slikao je do kraja druge decenije XIX vijeka), slikao je još samo jedan portret Sv. Jovana Vladimira i to u Manastiru Sv. Naum. Posebna zasluga koja pripada Konstantinu, Atanasi i Tripu Zograf iz Korče, navodi A. Cvetovski, jeste u tome da su oni slikajući portrete Sv. Vladimira pored svetitelja čiji je značaj i slava ekumenski i često sa slovenskim svetiteljima, stvorili jedno programsko i tematsko jezgro koje će dobiti svoje mjesto u određenim spomenicima Svete Gore Atonske, srednje Grčke i Tesalije, kao i južnog Epira. To se odnosi i na podunavske prostore gdje postoje odjeci kulta Sv. Vladimira. Braća Zograf su na Atosu slikali predstavu Sv. Jovana Vladimira u Manastiru Filoteja (1765), u Manastiru Hilandar, u paraklisu Sv. Save (1779). I u Manastiru Vatopedu, u crkvi Sv. Nikole, naslikan je portret Sv. Jovana Vladimira.

Kontinuitet slikanja portreta Sv. Vladimira u oblasti Muzakije i Manastira Ardenice svjedoče portreti koje su uradili zografi braća Georgi i Jovan

Četiri, koji su posebno aktivni krajem XVIII i prvih decenija XIX vijeka: u Crkvi Sv. Nikole u mjestu Vanai (1795), u Crkvi Sv. Blagoveštenja u selu Kozare blizu Berata (1806).

Najstariji hagiografski ciklus sačuvan je na ikoni nacrtanoj na ikonostasu crkve Sv. Bogorodice u Manastiru Ardenica (Muzakija), koja se danas čuva u zbirci Muzeja srednjovjekovne umjetnosti u Korči. Ikona je djelo Konstantina Špatarakua, nastala 1739, na kojoj je, oko središnjeg dijela u kojem dominira predstava dukljanskog vladara Sv. Vladimira na prijestolu, naslikao 12 scena koje obuhvataju najvažnije događaje iz njegovog života. Kao trinaesta scena data je ktitorska kompozicija na kojoj je postavljen Karlo Topija ispred svog manastira. Pretpostavlja se da je portret Karla Topije nastao po uzoru na stariji original koji je još postojao i bio vidljiv sredinom XVIII vijeka. Tokom druge polovine XVIII vijeka nastalo je još nekoliko portreta Sv. Vladimira: na ikoni koja se odnedavno nalazi u Umjetničkoj galeriji u Tirani, zatim u Crkvi Sv. Bogorodice u Vitkučima. Krajem XVIII vijeka nastala je ikona, jako zanimljiva kako je navedeno, zbog neobičnog sklopa ikonografskih motiva, koja se čuva u Manastiru Sv. Katarine na Sinaju. A. Cvetovski pretpostavlja da ova ikona na Sinaju predstavlja samo dio otpočetog probijanja i širenja kulta Sv. Vladimira širom Balkana od Tesalije i Svete Gore na jugu do podunavskih krajeva na severu. Najzaslužniji za prodor njegovih portreta na prostore srednje Grčke imaju zografi Konstantin i Mihajlo iz Hjonadesa (severni Epir), koji su između 1774. i 1779. naslikali više portreta Sv. Jovana Vladimira: u Crkvi Sv. Ahilaja u mjestu Pentalofos blizu Kažana, u Crkvi Sv. Bogorodica Farenomeni u Tirnavi, u Crkvi Sv. Đorđa u Oksiniji u podnožju Meteora. Prilikom slikanja portreta ovi zografi slijede tradiciju korčanskih radionica, ponajviše djela braće Konstantina i Atanasa Zografa. Portreti Sv. Jovana Vladimira naslikani su tokom prve polovine XIX vijeka u Manastiru Filoteju, sredinom XIX vijeka u paraklisu Preobraženja Hristovog manastira Zograf, a u istom manastiru, krajem XIX vijeka naslikana je mala ikona ovog sveca.

Prodor kulta Sv. Jovana Vladimira od sredine XVIII vijeka zapaža se i u podunavskom prostoru na teritoriji Habsburške monarhije. Tome su doprinijeli iseljenici iz gradskih sredina Ohridske arhiepiskopije: Moskopolja, Vitkuča, Korče. Centralna figura koja je dala vlastiti doprinos u umjetnosti i umjetničkom stvaralaštvu u podunavskim krajevima bio je Hristifor Žefarović. Među djelima koje je ovaj umjetnik stvarao u prvoj polovini XVIII vijeka, izdvaja se knjiga bakroreza *Stemtografija*. Knjiga ima 54 strane, na prvih 16 strana nalaze se dvadeset i četiri figure južnoslovenskih svetitelja, a na listu 8 data je predstava Sv. Jovana Vladimira. Svetac je predstavljen u duhu barokne estetike, ali sa svim osobenostima postvizantijske ikonografije. Ova predstava Sv. Jovana Vladimira postaće ikonografski obrazac i prototip niza njegovih

portreta nastalih od XVIII vijeka do početka XX vijeka – izvijena figura, đe se napušta stroga i prenaplašena frontalnost, raskošan i kitnjast divitision s lorosom, ogrtač postavljen krznom koji se spušta u velikim naborima i kruna zapadnog tipa, prekrivena platnenom kapom i obrubljena nizovima bisera i dragog kamenja. U njegovoj desnoj ruci je kratko žezlo, krst i palmina grančica, a u lijevoj odsečena glava. U daljem tekstu hronološkim redom prati se nastajanje portreta Sv. Jovana Vladimira širom Balkana.

Prodor kulta Sv. Jovana Vladimira zapaža se i na teritoriji Bugarske tokom prve polovine XIX vijeka. Interesovanje za njega pojačava se nakon objavljivanja *Istorije slavjanobugarske*, autora jeromonaha Pajsija Hilandarca. Zografi koji su koristili Pajsijevu knjigu, prilikom oslikavanja portreta Sv. Jovana Vladimira, gotovo uvijek ga signiraju kao bugarskog cara. Na kraju, ovog detaljnog i opisima bogatog teksta, A. Cvetovski navodi da se portreti Sv. Jovana Vladimira nastavljaju slikati do Prvog svjetskog rata, a da ima primjera i nakon toga perioda čime se još jednom potvrđuje da je kult Sv. Jovana Vladimira najprodorniji i najzastupljeniji među svetiteljima od kasnog srednjeg vijeka sve do naših dana.

Treća cjelina **HAGIOGRAFIJE O SVETOM VLADIMIRU** sadrži: *Ljetopis Popa Dukljanina* (35. i 36. glavu), s prevodom; *Akolutiju; Posmrtnu odu u Slavu mučenika kralja i velikomučenika Jovana Vladimirovog Čudotvorca; Vita & Martyrium B. Vladimir*, Croatea regis i *Život i mučeništvo Blaženog Vladimira hrvatskog kralja*.

Četvrta cjelina **KNJIŽEVNI PRILOZI O KNEZU VLADIMIRU** sadrži: *Bogatstvo i ubožtvo, pievanje trinaesto*; Andrija Kačić Miošić, *Pisma od kralja Vladimira; Korčulanska narodna pjesma; Vladimir i Kosara*; J. N. Achman, *Vladimir i Kosara, Podgorski alias Luka Svetac*, Slovenska Bčela; D. O. Nova Zeta, *Vladimir i Kosara romansa*.

Biljana MIRANOVIĆ

MONOGRAPH *DUKLJANSKI KNEZ SVETI VLADIMIR*

(Foundation „Sveti Petar Cetinjski“, Narodni muzej Crne Gore, 2016)

Monograph *Dukljanski knez Sveti Vladimir (Prince of Doclea St. Vladimir)* provides selected studies to shed light on the statesman's and saint's history of Prince St. Vladimir, and thus the beginnings of Montenegrin spiritual, cultural and state-building tradition. Citing and questioning direct sources about the history of Prince Vladimir, especially the Chronicle of the Priest of Duklja and Jovan Skilica's Historical Study, the authors illuminate the period of the reign of Prince Vladimir, his captivity, marriage with Macedonian princess Kosara, martyrdom, the birth of the cult. In doing so, the authors are open many questions that historiography has yet to answer.

Key words: *Prince of Doclea St. Vladimir, Macedonian Princess Kosara, Chronicle of the Priest of Duklja, hagiographies, St. Jovan Vladimir*

ARHIVA

Vojislav P. NIKČEVIĆ

**GENEZA, FUNKCIJE I ZNAČENJA TEME
„ISTRAGA POTURICA“ U GORSKOM VIJENCU***

Još od vremena nastanka najpoznatijega Njegoševa književnog djela – *Gorskog vijenca* (1847) pa sve do našega doba proučavao ce različiti naučni disciplina, u prvome redu istoričare i književne povjesničare, veoma je živo zanimao problem geneze njegove glavne teme – „istrage poturica“. Poblize, ta ih je tema ponajviše interesovala sa stanovišta njezina odnosa prema istoriji i poeziji u vidu široko prisutne dileme: da li ona kao okosnica njegova genijalnog spjeva predstavlja stvarni povijesni događaj ili je pak samo produkt piščeve imaginacije? Za primjer dovoljno je iz postojeće literature jedino navesti dvije šire potvrde iz nama najbližeg vremena u kojima isključivo dominiraju opredjeljenja autora o „istrazi poturica“ kao vjerodostojnome istorijskom zbivanju kako u rečenom djelu, tako i u stvarnosti.

S gledišta proučavanja povijesne osnove završne scene Njegoševa *Gorskog vijenca*, u potonje vrijeme prvi autor postavio je sebi u obavezu analitičko obavljanje važnih zadataka: 1. da događaje prikazane u dramsko-poetskoj sceni *Gorskog vijenca* uporedi sa sličnim zbivanjima o kojima je ostalo tragova u pisanim dokumentima nastalim „pri svršetku XVII vijeka“, pa i početkom XVIII stoljeća u narodnom predanju; 2. da književna lica prisutna u opjevanom događaju (Vuk Mandušić, Radun i dr.) uporedi s istorijskim ličnostima, učesnicima stvarnih događaja koje je Njegoš ugradio u svoju pjesničku sintezu; 3. da pokaže, koliko to bude moguće, kako se pjesnik koristio istorijskom građom o događajima i ličnostima i 4. da kaže neka svoja zapažanja o „istoričeskom sobitju pri svršetku XVII vijeka“.

Na temelju kompleksno sprovedene analize istorijske osnove završne scene *Gorskog vijenca*, isti naučnik je došao do ovih zaključaka: 1. Borba Crnogoraca s Turcima u Progonovićima može se identifikovati s jednom borбом iz vremena Morejskog rata, koja se u istom mjestu vodila 23. maja 1691. godine (po starome kalendaru), tj. u vrijeme cetinjskog vladike Vi-sariona; 2. Događaj Badnje večeri, što znači „istragu poturica“ iz vremena

* Referat s naučnog skupa *O poeziji Petra II Petrovića Njegoša* (povodom 175. godišnjice pjesnikovog rođenja), održanog 20. i 21. oktobra 1988. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

vladike Danila, Njegoš „vraća“ prema hronici stvarnih historijskih događaja, u doba prije borbi Crnogoraca s Turcima iz 1689. godine (u Crmnici) i 1691. godine (u Rijeci i u Progonovićima), za koje i sam kaže da su bili odjek „sobitija pri svršetku XVII vijeka“, 3. Naziv „sela Komana“ iz vremena vladike Visariona i Danila tokom XVIII ili početkom XIX vijeka izmijenjen je tako što se za djelove te teritorije javljaju nazivi Progonovići i Gornja Lješanska nahija; 4. Na primjeru završne scene *Gorskoga vijenca* može se dokazati da Njegoš u tome svojem poetskom djelu nije izmišljao događaje i ličnosti, jer o svima njima nalazimo i vjerodostojne potvrde u historijskim izvorima i narodnome predanju; 5. Njegošev prikaz događaja i ličnosti, ipak, ne predstavlja njihovu prostu kopiju, jer događaji i ličnosti su modifikovani u skladu sa dramsko-poetskim zahtjevima djela; 6. Stvarni događaji i poslije pjesničke obrade zadržavaju svoje osnovne karakteristike; na primjer, borba u Progonovićima ima karakter (smisao) poznatih sukoba Crnogoraca s Turcima iz vremena Morejskog rata „pri završetku XVII vijeka“; 7. Stvarno učešće historijskog kneza Vuka iz Bandića u pomenutoj borbi u „Komanima“ (Progonovićima) u poetskoj obradi *Gorskog vijenca* pripisano je Vuku Mandušiću; 8. Stih „pripijeva Baja i Novaka“ (2757) ne odnosi se na poznate hajdučke harambaše Baja Pivljanina i Starinu Novaka, već na braću Baja i Novaka iz sela Štitara, koji su bili savremenici historijskog kneza Raduna i učesnici borbe u Progonovićima; 9. Iz narodne poezije i narodnoga predanja Njegoš uzima samo vjerodostojne elemente koji se mogu usklađivati podacima iz historijskih dokumenata; 10. O Njegoševom stavu prema povijesnim događajima opjevanim u *Gorskom vijencu* najtačnije kazuje upravo njegovo svjedočenje o karakteru crnogorskih narodnih pjesama iz predgovora *Ogledalu srpskom*: „Za crnogorske narodne pjesme može se reći da u njima sadržava istorija ovoga naroda (...) Istina da poezije na nekim mjestima ponešto uveličava podvige Crnogoraca, no na mnogima i važnijima drži se strogo tačnosti“ i 11. U svom „Primječaniju“ uz *Ogledalo srpsko* Njegoš zapisuje: „1. Od 1510. do 1702. god. od sviju crnogorskih bojevah koji su se u ove gotovo dvije stotine godinah događali nikakve pjesme nemamo koja bi od tih bojevah što nama opjevala; premda se mnoga mjesta i dan današnji u Crnu Goru znaju na koja su Turci gomilama ginuli, kao npr. Limljani u Nahiju Crničku, Vrtijeljka u Nahiju Riječku, Progonovići u Nahiju Lješansku, Čevo i Velestovo nekoliko putah...“ Nakon ovoga autor studije istu završava s uvjerenjem da je Njegoš svojim *Gorskim vijencem* ispunio zapravo tu prazninu u kontinuitetu crnogorske epske poezije i da je još tada, „na Blagovijest 1845. god.“, imao gotovu koncepciju za svoje „Istorijsko sobitije

pri svršetku XVII vijeka“, objavljeno u Beču, na Novo ljeto 1847. god.“¹ J. Ruvarac je pretpostavljao da je istraga završena 1687.

Drugi autor je analizirao zajedničke motive u kolima Njegoševog *Gorskog vijenca* i narodnih pjesama iz Vukovih i drugih zbirki. U tom sklopu obratio je posebnu pažnju i na sadržaj poznate pjesme „na narodnu“ Petra I Petrovića-Njegoša koju je Simeon Milutinović Sarajlija u budimskome izdanju *Pjevanije crnogorske i hercegovačke* (1833) naslovio kao *Oslobod*, potom u njezinome drugome, lajpciškom izdanju (1837) kao *Sveoslobod*, a Petar II Petrović-Njegoš u *Ogledalu srpskom* (1845) kao *Srpski Badnji veče* (oko 1702. god).²

Književni historičar o kojemu je riječ polazi od toga da su u pjesmi *Oslobod*, kao što je davno primijećeno, spojena dva motiva: prvi – o hvatanju, mučenju i otkupljivanju vladike Danila, te drugi – o organizovanju i izvršavanju istrage poturica. Oba događaja našla su na nekoliko načina svoj odjek u *Gorskom vijencu*. Ono što je karakteristično za pjesme ove vrste o događajima iz prošlosti, da u velikoj mjeri ostaju vjerne historijskoj istini, obilježje je i ove tvorevine. Pitanje njenog autorstva pritom nije od primarnog značaja. Naime, nezavisno od činjenice da li je poznatu verziju *Srpski Badnji veče* uobličio pjevač Mato Martinović ili je u njenom oblikovanju (na neki od mogućih načina) imao udjela Petar Prvi, kako je pretpostavljao Banašević, pjesma je svakako nastala na temelju još starijeg motivskog jezgra. Historijska vjerodostojnost njezine predmetne osnove danas se može nedvosmisleno potvrditi kroz poredbene veze s autentičnom historijskog građom iz istoga ili ne mnogo poznijeg vremena. U vezi s tim, neka nova tumačenja ovog kompleksa, prema kojima je Petar Prvi iz političko-strateških i propagandnih razloga, ispjevao pjesmu čiji je prvi motiv autentičan, a drugi izmišljen i iskonstruisan, ne mogu se drugačije ocijeniti osim kao konstrukcija, koja s građom i poetološkim osnovama pjesme nema nikakvog doticaja.³

Oslanjajući se na pjesmu *Srpski Badnji veče*, Njegoš je u šestom kolu *Gorskog vijenca* postupio onako kako je postupio i u prijetnim slučajevima. Siže pjesme, naime, on nije reprodukovao, nego je snop poetske svjetlosti usmjerio na dvije bitne stvari: na potvrdu izvršenja značajnog događaja te na

¹ Risto V. Radunović, *Istorijska osnova završne scene Njegoševog Gorskog vijenca*, Istorijski zapisi, Godina XXXIX (LIX), br. 4, Titograd 1986, str. 139–156.

² Dr Vojislav Nikčević, *O autorstvu pjesama Sinovi Ivanbegovi i Srpski Badnji veče*, Bibliografski vjesnik, br. 1–2, Cetinje 1976, str. 143–151, i Dr Vojislav Nikčević, *Mladi Njegoš. Pjesnikovi putevi ka sintezi*, Obod, Cetinje, 1978, str. 77–83, nap. 85.

³ Ovo se odnosi na moju studiju *Pjesma „Oslobod“ Petra I u kontekstu promjena usmene književnosti i prema historiji*, Zadarska revija, br. 3–4, Zadar, 1986, str. 269–294. O njezinim sadržajima se izriču neodmjerene i neargumentovane ocjene iako sam u njoj za sve nove postavke donio i odgovarajuće dokaze.

identifikovanje i slavljenje glavnih izvršitelja, koje se preobraća u glorifikaciju slobode kao najveće vrijednosti. U pjesmi je istraga opisana u sažetim, informativnim crtama, ali s navođenjem niza detalja o lokalitetima na kojima se događaj odigrao i poturčenjačkim porodicama koje su postale žrtve zavjerenika. U fragmentu *Gorskog vijenca* sva ta građa je svedena na samu potvrdu događaja, i to posrednu – metonimijskim obilježjem „svijetla praznika“ i funkcionalnim apostrofiranjem junaka – „koji prvi udriste na Turke“. Drugi sloj, identifikovanje protagonista u narodnoj pjesmi i kolu Njegoševa spjeva ima zajedničko jezgro – pet Martinovića i Vuk Borilović, dok u detaljima postoji razlika. U pjesmi se pominje neizdiferencirano mnoštvo učesnika, a u *Gorskom vijencu* – „dva Novaka s barjaktarom Pimom“. U trećem sloju, sa značenjem glorifikacije zatočenika, u oba djela je istovjetna tendencija – to je slavljenje slobode, nezavisno od činjenice da je ostvareno različitim sredstvima i s nejednakim umjetničkim efektima.⁴

Kao što se iz pokazanoga i nepokazanoga vidi, nijedan od dvojice interpretatora *Gorskog vijenca* po istorijskoj i književnoj liniji nije donio bilo kakav konkretni argument u prilog postojanja „istrage poturica“ kao povijesnog čina u tome djelu i u stvarnosti. Uostalom, to i nijesu mogli uraditi kao god ni brojni njihovi prijethodnici jer ih uopšte nema. Dvojica posljednjih proučavalaca su se manje-više zadovoljili samo izricanjem načelnih konstatacija o njezinome postojanju kao takve. To se u znatno većoj mjeri može reći za drugoga nego za prvog istraživača koji, iako je vrlo savjesno proučavao predmet svojega naučnog bavljenja, nedvosmisleno pokazuje i dokazuje da „istrage poturica“ nije bilo godine 1707. On doslovno veli da je u toku procesa razjašnjenja te sporne teme pošao od pomena u *Gorskome vijencu* da je borba vođena „na Šćepandan“ i od pretpostavke, koju zastupa veći broj istoričara, da se centralni događaj „istoričeskoga sobitija“ tzv. „istrage poturica“, ili „događaj Badnje večeri na Cetinju“ desio na samome početku 1707. No, ipak, uprkos i nesaglasno tome, sâm odmah zatim izjavljuje i sljedeće: „Istorija nije evidentirala borbu na početku ili u toku 1707. godine, kao ni nekoliko godina prije i poslije, koja bi odgovarala mjestu i događaju o kojima se govori u *Gorskom vijencu*“.⁵ Ovo je jako indikativno i direktno upereno protiv zaključka dru-

⁴ Slobodan Kalezić, *Zajednički motivi u kolima Njegoševog „Gorskog vijenca“ i narodnih pjesama iz Vukovih i drugih zbirki*, Ovdje, br. 216, Titograd, maj 1987, str. 22. Slobodan Kalezić, *Opredjeljenja i ostvarenja*, Ovdje, br. 229, Titograd, jun 1988, str. 3, postavlja čak i ovakvo pitanje: „Kakva je idejna pozadina teze nekolicine naučnika o istorijskom nepostojanju, odnosno o literarnoj konstrukciji istrage poturica?“ Ne vidim da bi mogao postojati bilo kakav drugi idejni razlog za to osim njihovoga nastojanja za utvrđivanjem naučne spoznaje.

⁵ Risto V. Radunović, Isto, str. 142. Mišel Oben, *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*, Beograd, 1989, str. 185, ukazuje na vrlo važnu činjenicu: „A i oni istoričari koji istragu poturica

goga autora o istorijskoj vjerodostojnosti predmetnog sadržaja drugog dijela pjesme *Oslobod (Srpski Badnji večje)* Petra I kao glavnoga izvora od kojega je, kao god i prije nje od takođe njegove pjesme *Sinovi Ivanbegovi*, Njegoš pošao pri stvaranju svojega spjeva.

Za istraživanje geneze, funkcija i značenja teme „istraga poturica“ u *Gorskom vijencu* od prvorazrednog je značaja da se prouči da li je u tzv. podlovcenskoj Crnoj Gori, gdje se ta istraga locira, bilo islamiziranih Crnogoraca prije godine 1707. Jer, ako ih u njoj nije bilo kao kolaboranata vrhovne turske vlasti do tada, očevitno je da nije ni mogla biti izvršena njihova istraga na Badnje večje iste godine niti pak prije nje, pa ni nakon te godine. A to do sada ni dvojica proučavalaca niti bilo koji drugi, koliko mi je poznato, nije ni pokušao da valjanije uradi. Stoga se prirodno nameće kao prioritetan zadatak da se pokaže što o „poturicama“ i njihovoj navodnoj istrazi piše u najstarijim historiografsko-etnografskim djelima o Crnoj Gori i Crnogorcima kojima se Petar II morao koristiti kao primarnim izvorima za saznavanje njihove prošlosti prilikom pisanja *Gorskog vijenca*. To su: *Istorija Crne Gore* Petra I Petrovića (Cetinje, 1830) i *Istorija Crne Gore od iskona do novijega vremena* (Beograd, 1835) Simeona Milutinovića Sarajlije.⁶ Na bazi upoređivanja saznanja o porijeklu crnogorskih islamiziranih hrišćana iz tih djela s njihovom genezom u *Gorskom vijencu*, zaista će se ne samo provjeriti pisanje o njima dvojice maloprije prikazanih istraživača, nego i posigurno ustanoviti karakter teme „istraga poturica“ kako u životu, tako isto i u pjesmi *Oslobod* Petra I i *Gorskom vijencu* Petra II Petrovića-Njegoša. Za uporedno proučavanje toga pitanja od posebne koristi će biti i naznaka Vuka Stef. Karadžića, u prvoj verziji i Njegošu poznata.

smatraju stvarnim događanjem imaju, uostalom, najveće muke da ga datiraju. Vladičino putovanje u Peć, na tursku teritoriju, 1709, postaje neobjašnjivo: kako to da se Turci nisu potrudili da osvete svoje istovernike pobijene nekoliko godina ranije?“ – pita se Oben, naravno bez ikakvoga pozitivnog odgovora do dana današnjega. Na strani iste knjige Oben još izjavljuje kako je ne manje zanimljiva Njegoševa nesigurnost kad treba da datira istragu poturica. U *Ogledalu srbskom*, reprodukujući pjesmu koju je objavio Simo Milutinović, on usvaja i datum što ovaj označava u *Istoriji Crne Gore* i stavlja događaj „oko 1702.“. U *Gorskom vijencu* Danilo je već vladika, i već posvećen. Datiranje „pri svršetku XVII vijeka“ potpuno je, dakle, nedosljedno, što je piscu, bez sumnje, promaklo, ali što spjev isključuje iz istorijskog vremena. Njegošu nije moglo biti nepoznato da je Danilo posvećen za vladiku 1700. Datum Danilovog posvećenja nalazi se u Milutinovićevoj istoriji i u istoriji Petra I, kao i u *Montenegro und die Montenegriner* Vuka Karadžića – upozorava Mišel Oben.

⁶ Slobodan Kalezić, *Zajednički motivi u kolima Njegoševog „Gorskog vijenca“ i narodnih pjesama iz Vukovih i drugih zbirki*, str. 4, tvrdi: „Literatura koja mu je (Njegošu – V. P. N.) stajala na raspolaganju i kojom se služio, uglavnom razne istorije, od 'Istorije o Crnoj Gori' Vasilija Petrovića, preko Rajičeve 'Istorije raznih slavenskih naroda...' do „Istorije Crne Gore od iskona do novijega vremena“ Sima Milutinovića, najvećim dijelom su se takođe oslanjale na tradiciju“.

Iako je vladika Vasilije Petrović-Njegoš (1709–1766) djelimično bio savremenik svojega pretka i prijethodnika na mitropolitskoj stolici – vladike Danila Petrovića-Njegoša (pravim imenom Nikole Šćepčevića, oko 1670–1735) – u njegovoj *Istoriji o Crnoj Gori* nema ni pomena o Badnjemu večeru. To je utoliko čudnije kad se zna da je u njoj iz političkih razloga išao za tim da Crnu Goru i Crnogorce ruskoj zvaničnoj javnosti predstavi u što veličanstvenijem svijetlu. O Badnjemu večeru tu niti bilo gdje nije ni moglo biti riječi jer XVIII stoljeće uopšte ne zna za „istragu poturica“ usljed toga što se još nije bilo formiralo narodno predanje o sukobu vladike Danila i ostalih Crnogoraca s manastirskim kovačima Medovićima (Medojevićima), o čemu je bilo govora na širokoj osnovi u mojoj posebnoj studiji.⁷ Zapravo u Vasilijevoj *Istoriji* iz tih razloga nema ni traga o bilo kakvim „poturicama“ u smislu kako su prikazane u pjesmi *Oslobod i Istoriji Crne Gore* Petra I, pa u *Diki crnogorskoj* (Cetinje, 1834) i u *Istoriji Crne Gore* S. Milutinovića Sarajlije i u Njegoševome *Gorskom vijencu*. O njima nije ni moglo biti uopšte zбора još i zbog toga što su, kako pored mnoštva drugih vrela i činjenica opet rječito svjedoči *Istorija o Crnoj Gori* vladike Vasilija Petrovića, Crnogorci u podlavlčenskom dijelu svoje zemlje i tokom trajanja cijeloga tzv. „turskog perioda“ (XV–XVIII vijeka) trajno bili slobodni i od turske vrhovne uprave stalno defakto nezavisni.⁸

⁷ Vojislav P. Nikčević, *Istrage poturica nije ni bilo*. Geneza narodne tradicije o „istrazi poturica“ u Njegoševom *Gorskom vijencu*, Ovdje, br. 189, Titograd, februar 1985, str. 8–10.

⁸ Mitropolit Vasilije Petrović, *Istorija o Crnoj Gori*, Leksikografski zavod Crne Gore, Obod, Biblioteka Montenegrina, 3, Izdavači Leksikografski zavod Crne Gore, Obod, Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1985. Mišel Oben, *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*, str. 191–192 naglašava kako ne samo da Njegoš, bez sumnje, nije smatrao istragu poturica pouzdano utvrđenim događajem nego je vjerovatno i to da legenda, onakva kakva je prenose Simo Milutinović i Petar I, nije bila po njegovom ukusu. Ona je, u svojoj jednostavnosti, odicala zadahom vjerskog pokolja. A ličila je i na ličnu Danilovu osvetu, poslije njegovoga zatočenja u Zeti. Oben ukazuje i na to da u opisivanju istrage poturica u svojemu spjevju Njegoš je, ipak ne zasniva na legendi kako je prenosi Petar I i Simo Milutinović. Jedino što od njih pozajmljuje jeste to što uklanjanje muslimana proširuje na cjelinu teritorije Crne Gore, a ne samo na Cetinjskog pleme i Čekliče, kao što je to u pjesmi *Srpski Badnji večer*. Pa i tu je uzdržaniji od tvrdnji svojega strica i nekadašnjega vlastitog učitelja. Muslimani su u *Gorskom vijencu* izgnani samo iz Katunske i Riječke nahije iz Crmnice. Boj Vuka Mandušića u Lješanskoj nahiji nije vođen protiv poturica, nego protivu Turaka, tačnije Albanaca (stih 2759). Po Mišelu Obenu, iz pjesme *Srpski Badnji večer* Njegoš je pozajmio samo detalje: kako su braća Martinovići vojevali u Cetinjskom plemenu i u Čekličima. On ne preuzima razloge istrage koje pjesma izlaže. Toj pjesmi Njegoš gotovo i ne duguje više nego drugim narodnim pjesmama čije motive takođe koristi u *Gorskom vijencu*: *Osveti Batrića Perovića* (*Ogledalo srpsko*, br. 11), odakle je uzeo ubistvo mladog Batrića, junačkoj legendi o Lazaru Pecirepu (*Pjevanija*, 1837, br. 133), i drugima još, iz kojih je uzeo svoje glavne ličnosti – tvrdi Mišel Oben.

U *Istoriji Crne Gore* Petra I Petrovića-Njegoša se veli da je Stefan, prozvani Staniša, poslije smrti oca Ivana, uzeo sa sobom nekoliko Crnogoraca i pošao u Carigrad moliti cara turskog da mu dozvoli povratak u Zetu koju Turci bjehu porobili, s tim da mu on danak od zemlje daje. Tamo su i on i svi Crnogorci bili primorani da se „poturče“. Narečen drugim Skender-begom, povrnue se u svoju otadžbinu. Budući nešto prekoren od svoje savjesti, a nešto od svojega brata i svega naroda, povrati se opet s velikim pokajanjem u prvo blagočestije i na kraju primi monaški čin, u kojemu se i prestavi. A ostali, s njim „poturčeni“ Crnogorci, ostadoše svaki u svojem mjestu, držeći se turskoga zakona (vjere), u kojemu se, za nesreću svojega otačastva, umnožavaju. Mudri i vrijedni vladalac Georgije staraše se svim silama za povratiti rečene „poturčenjake“ u pravoslavlje. Ali nije mogao ništa učiniti, jer u koga duh razvraćenoga Muhameda uljeze, na skoro iz njega ne izlazi. Turke to obnadeždi da posredstvom „poturčenjaka“ neće im biti teško Crnu Goru u svoje vrijeme osvojiti. Živeći u toj nadi, prestadoše na nju često i snažno napadati.

Docnije, čujući sandžak-beg da je crnogorski gospodar pošao u Mletke a Crna Gora ostala bez svojega zakonitog vladaoca, pod načelstvom vladike Germana, videći da se spomenuti „poturčenjaci“ u njoj umnožavaju, stade po turskome običaju svoju lukavstvo upotrebljavati. Poče davati naredbe svojim potčinjenima da se niko ne usudi Crnogorcima pakostiti i zlo činiti, a potajnim načinom ne prestajše unositi u Crnu Goru posredstvom rečenih „poturčenjaka“ razdor i neslogu. Međutim, ni on niti raniji sandžak-begovi ništa nijesu mogli učiniti za vrijeme mitropolita Germana i njegovih prijethodnika jer oni ne prestajahu utvrđivati narod u slogu i jedinstvo, dokazujući da mu se u tome sva sreća njegova sastoji. No, i pored njegovih velikih nastojanja, „domaće poturčenjake“ ni pod koji način u hrišćansku vjeru ne mogaše povratiti.

Kada umrije Nikodim mitropolit, vidjevši sandžak-beg da je Crna Gora ostala bez načelstva, nađe da je to jedino sredstvo po kojemu bi on mogao pomoću crnogorskih „poturčenjaka“ Crnu Goru bez krvoprolića osvojiti pređe nego li vrijeme dođe dolaska srpskog patrijarha koji je u Eparhiju crnogorskoga mitropolita obično sedmo godišće dolazio, a i znavaše da Crnogorci ne mogu u tursku zemlju nikoga k patrijarhu poslati da ga na stepen mitropolita proizvede. On potkupi „poturčenjake“, a osobito one koji okolo Rijeke Crnojevića i kreposti Ivan-begom sagrađene življahu. I oni, s obzirom na to da su se nalazili u najbližemu susjedstvu turskome, uvedoše po noći Turke u onu krepost i učiniše se vlasnici od pazara Rijeke Crnojevića, bez kojega narod crnogorski ni pod koji način živjeti ne mogaše.

Domaći, crnogorski „Turci“, ostadoše zapovjednici od pazara i kreposti kod Rijeke Crnojevića dokle s opštega dogovora Crnogorci izabraše Danila Petrovića-Njegoša, protivu njegove volje, za svojega načalnika i arhipastira,

koji godišta 1700. na arhijerejsko dostojanstvo proizveden bi svetopočivšim patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem u mađarskome gradu Sečuju.

Kad se povrati vladika Danilo u svoju otadžbinu, glavna je njegova briga bila očistiti Crnu Goru od „unutrašnjih Turakah“ i povratiti crnogorsku slobodu koja bijaše izgubljena za vrijeme Visariona Bajice. Zato zapovijedi da se učini opšti zbor crnogorski, na kojemu ovako stade govoriti: „...al vidite šta učiniše ovi prokleti poturčenjaci? pak još promislite šta unaprijed rade učiniti. Ovo su ljute i otrovne zmije, koje ja nikojako u njedra naša trpjeti ne mogu, i ako ove pogane razvraćenoga Muhameda posljedovatelje, koji se ne bi kćeli pokrstiti, ne istrijebite iz sve naše zemlje, ja vašijem načelnikom i pastirom biti neću. I ako mene slušati hoćete, ja vam govorim da što skorije Crnu Goru od turskoga duha očistite, i da za povraćanje svoje slobode viteški radite“.

Po ovome Crnogorci pobiše i prognashe sve svoje „poturčenjake“ koji se krstiti ne hćeše. Od njih i danas nalaze se potomci na različitim mjestima po Turskoj, a i u Crnoj Gori od onih koji su sveto krštenje primili, „i svaki gotovo naziva se turskijem prozvanijem, neki Muhadinovići, a neki Alići, Ramadanovići, Huseinovići i pr.“⁹

U Milutinovićevoj *Istoriji Crne Gore* Staništa (kršteno ime Stefan), polaskav sebi da može u sultana povratiti svukoliku očevinu pod svoju ruku, s tim da mu se predade i obeća harač plaćati, s nekoliko Crnogoraca pođe u Skadar. Predade se carevu namjesniku koji ga opremi caru svojem u Carigrad. Car Stanišu lijepo primi i dade mu Zetu na upravu pod uslovom da se „poturči“. Staništa ili ne htio ili ne smio odreći se takve milosti silnoga cara primi različne darove, očinstvo i „poturči“ se zajedno s Crnogorcima. Tada se on sa svojom družinom u Crnu Goru povrati. No, savjest ga poče obličavati i mučiti što je vjeru promijenio, te se on iznova pokrsti i štaviše uzme monaški čin, u kojemu je i umro. A oni s njime „isturčeni“ Crnogorci, došavši bogati natrag, pođoše među svoju braću. Nastaviše, kao i otprije, stajati i živjeti, ali u turskome zakonu, koji im je bio toliko omililo da su oni ne samo u njemu živjeli i pomrli, nego su ga i đeci svojoj nametnuli i ostavili i množinu Crnogoraca time otrovali i premamljivali. Tako oni samovoljstvom i kratkim umom svojim rajsko drvo sopstvene slobode uložili bijahu svojom rukom podsijecati. Ono se za dlaku ne podsiječe kad se „Turci s vremenom proz bijednu Crnu

⁹ *Kratka istorija Crne Gore*, Grlica, kalendar crnogorski za godinu 1835, str. 62–64, 69, 70–72. Ostaje da se u nauci utvrdi genealogija Muhadinovića, Alića, Ramadanovića, Huseinovića, pa i nekih drugih čekličkih bratstava koje Petar I ne spominje (npr. Džakovića i Sinanovića), da se vidi vode li oni stvarno porijeklo od Crnogoraca koji su se tobože „poturčili“ sa Stanišom, što nije nevjerovatno. Ipak ima nekih indikacija da je njihov raniji predek bio Turčin koji je svojevremeno iz određenih razloga prebjegao u Čekliće, što će reći u slobodni dio Crne Gore, i tu s islama priješao na pravoslavlje. Takvih slučajeva je bilo i poznije u tome dijelu Crne Gore.

Goru priumlože, i preodolijevati počnu domorodne i Hristoljubive starosjedioce“. U prilog ovome Milutinović donosi *Pjesmu o Ivan-begu Crnojeviću* i njegovim sinovima Petra I, izvedenu iz *Grlice*, kalendara i almanaha crnogorskog za 1835. godinu.¹⁰

Poslije odlaska iz Crne Gore gospodara Đurđa u Italiju mitropolit Vavila ostatak života proveo na Cetinju, živeći spokojno i ne goneći one „domaće poturčenjake“, koji se bjehu sa Stanišom „isturčili“, da ne bi protivu sebe uzbudio gnjev strašnoga sultana. Naprotiv, laskajući im, utvrđivao ih je duhom krotkosti da svoje porijeklo ne bi zaboravili, nego da sopstveni narod i otadžbinu i čak iz te vjere od zuluma štite i brane od svake sile i nužde.

Turci su nastojali Crnu Goru osvojiti vjerom, a Boku silom. No, nijesu mogli ni jedno ni drugo jer se Boka odbrani pomoću Crne Gore i principa mletačkoga, a crnogorska sirotinja milošću božjom i svojom mišicom. Kad je serašcer Sulejman-paša Begajlija iz Skadra vojštio na Crnu Goru, upotrijebio je i one „poturice“ crnogorske i mnoge druge lakomce. Oni ga radosno sretu, prihvate i, po malome protivljenju na Vrtijeljci, đe slavni vitez Bajo Pivljanin su šest druga poginu, izvedu njegovu vojsku na Cetinje. Tu Sulejman usput u lagum digne manastir i dvor gospodarom Ivanom Crnojevićem sazidani. Odatle se opet u Skadar povrnu.

Za vladiku Danila imade se nešto poviše kazivati, smatrajući ga kao čovjeka, duhovnu osobu i kao zavičajca nadobičnoga. No, „i to će se sve u toliko razmatrajući predložiti, ukoliko se tek doznati može, budući je svijeh dosle imenovanijeh Vladika povijest iz samoga usmenoga priječanja prifaćena, pak i njegova, premda je i danas na njegovo mjesto potomak iste kuće, koja je i Danila rodila, i druge oba pred današnjijem Vladike; no i on kako mu i predci samo se dešto priječanjoga opomenjuje, odveć žaleći što pismenoga opisanija iz onijeh važnijeh vremenah nejma, ili se u tolikijem ratovima i čestijem razoravanjima pogubilo, ako je što i bilo, tek do njega ništa takvoga došlo nije“ – tvrdi Sarajlija katkada nerazgovjetno spojenim riječima.

Vladika Danilo je prvi počeo umišljati kako bi se oni „Turci“ iz Crne Gore očistili. Za to je čekao samo zgodu. Povod mu dade neki Demir-paša koji je s nešto vojske bio poslan iz Carigarada da „teftiši rajū“ i odmetnike u

¹⁰ U ovoj pjesmi, koja je pod naslovom *Sinovi Ivanbegovi* objavljena i u Njegoševu *Ogledalu srpskom*, prvi put se javljaju islamizirani Crnogorci. Oni takođe vode porijeklo od onih Crnogoraca što su zajedno sa Stankom, sinom Ivana Crnojevića, „na vjeru“ pošli u Stambol, gdje su ih Turci, pod prijetnjom smrti, silom preveli u islam. Nakon poraza turske vojske u sudaru s Crnogorcima na Lješkopolju i Stankova bjekstva iz Crne Gore, Đuro Crnojević, brat Stankov, „poturčene“ Crnogorce koji nijesu izginuli u boju, oko 1500. godišta ponovo naseljava u Crnu Goru (Tu je Đuro Stanka predobio, / mnogo njemu vojske pogubio, / zarobio mlade Crnogorce / što se bjehu poturčili s Stankom, / naseli ih na njih otačastvo). – Vidi: Grlicu, kalendar crnogorski za 1835. godinu, str. 88–96.

posluh dovede caru. Zatim se opisuje kako je on došao u Podgoricu i okupio „Zetu ravnu (područnu), što je tajno u sebi podozrijevaio njihov (Zećanah) rajaluk po pričini obližnjosti Cerne-gore, koja se nikako još nije posve terpila, i nekijema se izvanskijem Turcima na Obod rijeku pored pazara i trgovine baviti dopuštala“. Demir reče Zećanima da dovedu pred nj svojega vladiku s Cetinja, da ga vezir i većil carev zove na važni razgovor. Došao je vladika Danilo na riječ Zećana. Demir ga uhapsi, okova, uprti mu stržev kolac na rame i povede ga da sam izabere mjesto gdje će ga nabiti na kolac. Mučio ga je na razne načine da ga strahom prinudi „poturčiti se“, da Crnu Goru svukoliku i posve sultanu podloži te da i nju „poturči“ primjerom svojim. Demir ga je oslobodio tek kada su ga Crnogorci otkupili.

Po povratku na Cetinje, vladika Danilo istoga godišta tajno podgovori vojvodu cetinjskoga i ostale uzdane Crnogorce da svoj davni umišljaj o „istrazi poturica“ u djelo sprovedu. Tako oni na sami Badnji dan večerom udare „svuđ proz Crnu Goru na Turke“. Sretno ih iskopaju, neke posjekavši, druge prognavši, a neke mlađe iskrstivši. Eto tako se tad Crna Gora sva sasvim očisti i oslobodi od „Turaka“. Na kraju Milutinović za dokaz svega maločas kazanog objavljuje pjesmu *Oslobod (Srpski Badnji večje)* Petra I Petrovića-Njegoša, tretirajući je narodnom tvorevinom koja tu treba da ukrasi povijest i da, ko hoće, vidi, „kako duh prirodnoga pjesmotvorstva to sve izobražava po svojem umozreniju“.¹¹

Tako je naziva zato što je bila anonimna, bezimena.

Sarajlija je u *Predisloviu k čitatelju* ostavio i vrlo važne podatke o karakteru svoje *Istorije Crne Gore*, o načinu na koji je nastala: – Ona je iz ustnoga pričanja nekijeh starijih Crnogoracah, a osobito gorepomenutoga Bogougodnog pokojnika (Petra I – V. P. N.) samo vjerno primljena, i na papir svedena. Koliko je u njoj ozbiljnosti, i gole istine, to neka izvoli zamijetiti i opredijeliti osobiti Slavenskih i Serbskij Historik; a ovo se ovdje predstavlja

¹¹ *Istorija Crne Gore od iskona do novijega vremena* spisana Simeonom Milutinovićem Sarajlijom. U knjaževskoj-srbskoj knjigopečatnji, 1835, str. 12, 13, 20–21, 24–27, 33–34. Mišel Oben, *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*, str. 190–191, smatra da je zanimljivo utvrditi koliko Njegoš malo uvažava djela koja govore o istrazi poturica. On 1836. izriče strog sud o Milutinovićevoj *Istoriji Crne Gore*. A 1834. iskazao je podsmješljiv sud o *Diki crnogorskoj*: „Ova *Dika* nije diki slika“. U jednom razgovoru s arheologom i povjesničarom Franom Korarom (Carrara) Njegoš je za poznavanje istorije svoje zemlje preporučio *Istoriju o Černoj Gori* vladike Vasilija, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* Vijalede Somjera, rezime koji je Dimitrije Milaković objavio u *Grlici* od 1836. do 1839. i Karadžićevo djelo *Montenegro und dio Montenegriner*. Nije preporučio ni *Kratku istoriju Crne Gore* Petra I, objavlvenu u *Grlici* 1835, niti pak Milutinovićevu *Istoriju Crne Gore*. Od knjiga koje je naveo, istraga poturica se pominje samo kod Vuka Karadžića, ali tek u nekoliko redova, kao događaj čiji se značaj ograničava na Katunsku nahiju – ističe Mišel Oben.

ovako za to jedincato što se namjerenje predizabralo saslušati i po zavjetu vjerno spisati samo izustno prićanje; nit je i ciglovetna vrsta povijesti ove Spisateljem igđe napisana nađena bila, sem Gramatah, kako što su i nekolike popijevke iz narodnoga pametovanja uzete, i na svoja mjesta za svjedožbu i smiljanije Historije stavljene. Spisatelj ove knjige nije tražio nikakve rukopise starije, predizviješćen bivši, da su morali propasti, ako su i bili koi, u tolikome vremenu i razoravatel'nima razmiricima; pak i o svojem ručnome opisivanju svetopoćivši (Petar I – V. P. N.) ga je uvjeravao sobom, da je i toga jedva što, jer ga je pod samu starost započeo, kada mu je i krajnja slabost u svemu dosađivala i pometala; što li je prekinuta ova pri novijemu vremenu, i to se ovako dogodilo, kako što je na samome kraju ove knjige u primjećeniju pokazano, to jest smrt je pokojnoga to prekinula.¹² A u *Primjećaniju* o udjelu Petra I Petrovića-Njegoša u sastavljanju njegove *Istorije* Milutinović je doslovno napisao: „U njemu sam ja kako velikoga Blagodjatelja, tako i revnivoga Spomoćnika i Rukovodioca za Crne-gore *Istoriju* izgubio. Ovoliko sam dakle od iskona prijmio i spisao, i radujem se da sam uspio to od zaborava spasti, i za savremenike i potomstvo doćuvati i za štampu izložit, što bi se s pokojnijem gotovo sve ovo i ukopalo“.¹³

Kad se upoređi sadržaj navedenih tekstova u kojima se opisuje islami-zacija u Crnoj Gori, uočava se da u svima njima „poturice“ vode porijeklo navodno od Crnogoraca koji su se sa Stanišom Crnojevićem islamizirali. Uz to, iz izloženog biva očevidno i to da su se „domaći Turci“ u pjesmi *Oslobod* i *Istoriji Crne Gore* Petra I i u Milutinovićevoj *Istoriji crne Gore od iskona do novijega vremena* u Crnu Goru uselili „na sramotu i na prijeveru“ te da su oni tokom vremena, umnožavajući se, bili eksponenti turske vlasti posredstvom kojih su u crnogorski narod unosili razdor i neslogu, nastojali Crnu Goru „vjerom“, bez krvoprolića osvojiti, u islam prevesti, preko njih ugasiti slobodu crnogorsku. To je, i pored određenih neslaganja na koje je ranije upozorio Nikola Banašević u jednoj studiji o Badnjem večeru kao pjesničkoj legendi u sastavu *Oslobod*,¹⁴ nepodudarnosti u pojedinostima koje ipak nije suštinske prirode, i bio glavni razlog zbog kojega se preuzima čin „istrage poturica“ u svima tekstovima o njoj. Iz Sarajlijinih riječi osobito u *Predisloviju k čitatelju* i *Primjećaniju* biva očito i to da te podudarnosti ponajviše dolaze otuda što je i u njima sadržana usmena predaja, u osnovi pjesama *Sinovi Ivanbegovi* i *Oslobod*, a zatim ga pod sam kraj života u vidu proznog teksta zabilježio u *Istoriji Crne Gore*, odnosno Milutinoviću u pero saopštio. Na ondašnjemu nivou

¹² Isto, VII–VIII.

¹³ Isto, str. 120.

¹⁴ N. Banašević, *Pesnička legenda o Badnjem večeru*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knj. XXIII, sv. 1–2, Beograd, 1957, str. 5–21.

saznanja, u nedostatku pisanih izvora, i pored Sarajlijinih ograda, oba autora su se prema njemu moguće s povjerenjem odnosili, na zbivanja iz narodne tradicije gledali kao istorijski vjerodostojne životne sadržaje. U protivnom, ne bi ih unosili u svoja istoriografska djela o Crnoj Gori i Crnogorcima. U njih nema pomena ni o tzv. Danilovome zapisu.

Poznato je da je Petar I Petrović stvarao pjesme za potrebe svoje narodotvorne, državotvorne i čovjekotvorne politike, pjesničke proizvode koji nijesu imali za cilj da budu književne tvorevine.¹⁵ Drugim riječima, posve didaktičke pjesme *Poučenje u stihovima* i njegovi istorijski poetski sastavi *Sinovi Ivanbegovi*, *Oslobod (Srpski Badnji večer)* i dr. omogućavaju da se sagleda ne samo način autorova moralnog djelovanja na svoje sunarodnike, način njegova poučavanja na primjerima, negativnim i pozitivnim iz istorije i epske narodne poezije, nego i pjesnikovo viđenje istorije koje je nastalo prevashodno za njegove državotvorne, odnosno crnogorske narodotvorne i čovjekotvorne potrebe, koje je saobraženo s njegovim političko-istorijskim koncepcijama.¹⁶ Petar I „se trudio da u njima kao i u drugim književnim spisima (*Poslanice crnogorskim plemenima*, *Kratka istorija Crne Gore*) učvršćuje zvaničnu crnogorsku tradiciju i da je učini osloncem svoje politike. Njega u tom poslu nastavlja Sima Milutinović, a zatim Njegoš. Taj proces trajaće i dalje i dovešće do toga da će narodna pesma biti često monopol u rukama vladajućih krugova“.¹⁷ Petar I se u svojim tvorevinama posebno javlja i kao utemeljivač zvanične vladičanske politike loze Petrovića.

Analizirajući pomenute pjesničke tvorevine Petra I, dolazi se do zaključka da je on narodnu tradiciju o crnogorskim „poturicama“ zaista iskoristio za potrebe svoje politike. Kao načelnik naroda na čijem je sjedinjavanju mnogo radio, državnik i učitelj koji je Crnogorcima preko pjesama, poslanica i ostalih spisa čitavog života slao poruke sa željom da oni uvijek budu „narod slavni, narod poštenu, hrabri i uzdani, koji svoju slobodu poznaje i svojim oružjem brani“, da izgrađuju i na savremenim osnovama utvrđuju državni red i poredak, ta mu je tradicija dobro poslužila kao mobilizatorski faktor. U okolnostima kad su Turci neprestano nastojali da silom, snagom svojega oružja pokore slobodni dio Crne Gore, u prilikama kada su žabljački i podgorički prvaci ili skadarski paša stalno radili da mitom, potkupljivanjem slabih i koristoljubivih pojedinaca tajnim kanalima podriju slobodu crnogorskog naroda, da novcem ostvare ono što nijesu mogli oružjem, iskazima o kolaboraciji „poturica“ s Turcima, osudom njihova života i ponašanja u službi Turaka kao neprijatelja Crnogoraca, Petar I je oštro žigosao izdaju i neslogu

¹⁵ Dr Vojislav Nikčević, *Mladi Njegoš*, str. 178.

¹⁶ Isto, str. 190.

¹⁷ Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Beograd, 1969, str. 27.

kao zla od kojih je postojala neprestana opasnost u uzvišene etike crnogorske, nalaze se u funkciji izgrađivanja čvrstoga, besporočnog društva, sposobnog da u neprestanoj odbrambenoj i oslobodilačkoj borbi podnese sve polome i satiranja, znače ideale koji učvršćuju i snaže duh borenja, otpora i jedinstva, moćno ideološko-političko sredstvo koje autorove sunarodnike i savremenike pokreće na najveće podvige. Na njih je, u smislu razvijanja samosvijesti i samoodržanja, heroizma i samopouzdanja, ponosa i slave, posebno djelovao čin „istrage poturica“, bio izuzetan podvig koji je posjedovao snagu neprestanog izvora inspiracije za nova pregnuća, za još teža fizička, duhovna i moralna naprezanja.

Pokretajući vladiku Danila kao duhovnu osobu i kao zavičajca nadobičnoga, koji snagom intelektualnoga i visokomoralnog shvatanja i postupanja upravlja ljudima i događajima, kao glavara koji vlastitim autoritetom okuplja Crnogorce iz slobodnog dijela Crne Gore i one koji su pod turskom vlašću u čvrstu zajednicu, kao glavni stub koji vrši ulogu tvorca svojega naroda, Petar I iz vladičanskih i narodotvornih pobuda utvrđuje njegov kult (prenoseći ga svojim velikim uticajem kako na Milutinovića, tako isto i na mladog Njegoša). U tome se ogleda još jedan od vidova propagandno-političkog djelovanja čina „istrage poturica“.

Stavljajući narodno predanje o „poturicama“ u sadržaj deseteračkih pjesama sačinjenih po ugledu na narodnu poeziju, koje je puštao da anonimno u narodu vrše vaspitnu, narodnosno-propagandnu misiju u skladu s pokazanim istorijsko-političkim koncepcijama, tvorevinâ za koje su slušaoci i čitaoci vjerovali da poput crnogorskih epskih pjesama vjerno prikazuju ljude i događaje, unoseći isto predanje u Milutinovićevu *Istoriju Crne Gore*, Petar I Petrović-Njegoš je tradiciji o „istrazi poturica“ u očima auditorijuma njegova vremena dao snagu autentičnoga, istorijski vjerodostojnoga događaja. Ovo pogotovo vrijedi ako se zna da je takvo njezino tumačenje i predstavljanje dolazilo s najvišeg mjesta, da potiče od zvanične, veoma autoritativne ličnosti, od duhovnoga i svjetovnog predvodnika kojega su Crnogorci, zbog izuzetnih zasluga, još za života proglasili svetim.

Na temelju svega izloženog, biva vidljivo da je tema „istraga poturica“ bila vrlo pogodna, privlačna, zanimljiva i umjetnički stimulatívna za književnu obradu. Posjedujući, po onome što se do sada zna, u osnovi predanje koje je narodna mašta isplela oko „turčenja“ Staniše Crnojevića kao negativnoga junaka, nacionalnog simbola izdaje, radi toga da se njime, za potrebe boračke stvarnosti, sjedinjavanja Crnogoraca u otporu protiv Turaka kao zajedničkog neprijatelja, žigosanjem istrebljuju izdaja i nesloga, da se moralno preventívno djeluje na narod u smislu onemogućavanja tih poroka, bolje reći radi stvaranja i održavanja moralnoga zdravlja crnogorskog naroda, ta je tema još

prije obrade u *Gorskom vijencu* (posredstvom stvaranja i narodne predaje o već spomenutom stvarnom sukobu vladike Danila i Crnogoraca s manastirskim kovačima Medovićima) bila poprimila veoma važan društveno-politički, istorijsko-narodnosni, pa i literarni karakter, imala vrijednost izabranoga, izvornoga i probranog materijala iz društvene stvarnosti koji je još ranije bio ušao u književnost. Naime, ušavši u sadržaj pjesama Petra I za koje je rečeno da su u narodu kružile usmenim i pismenim putem kako bi smišljeno i planski izgrađivale i učvršćivale zvaničnu crnogorsku državnu tradiciju, pa i u Sarajlijinu *Diku crnogorsku*, dobivši ulaskom u *Istoriju Crne Gore* Petra I i u Milutinovićevu *Istoriju Crne Gore* rang istorijski autentičnog događaja, u dvjema *Istorijama* koje su isto kao i spomenute literarne tvorevine bile objavljene u vrijeme formiranja Petra II Petrovića-Njegoša kao pjesnika, u proizvodima čiji mu je sadržaj bio poznat iz usmene tradicije i publikovanih tekstova, predaja o „poturicama“ kao najvećemu domaćem zlu i njihovom iskorijenjivanju u trenutku kada se on susreo s njom odista je bila izgubila prostornu ograničenost i lokalni smisao, svojstva koja je posjedovala tradicija u crnogorskoj plemenskoj epici; bila je već stekla status opštega „istoričeskog sobitja“, za budućnost Crnogoraca osobito važnog; predstavljala je zbivanje od opštenarodnog značaja. Kao takvu je Petar II Petrović oblikovao u *Gorskome vijencu*. U tome se najviše ogleđa udio Petra I u stvaranju pjesničke legende o Badnjemu večeru.¹⁸

A sada pogledajmo šta o „istrazi poturica“ stoji u Karadžićevu istoriografsko-etnografskom spisu *Crna Gora i Boka Kotorska*. U njemu konstatuje kako je po crnogorskome predanju Ivan (Crnojević) imao dva sina, Đurđa i Stevana, prozvanog Staniša. Kad je Đurđ, koji je bio oženjen Mlečankom od porodice Močeniga, po smrti očevoj primio vladu, njegov brat Staniša skupivši nešto Crnogoraca, ode s njima u Carigrad zamoliti sultana da mu da Zetu u državu, a on da mu plaća godišnje danak kao kneževi moldavski i vlaški. Sultan ga lijepo primi, ali ga prinudi da se „poturči“ zajedno s cijelom pratnjom, i dobije ime drugi Skender-beg. Kad se poslije nekog vremena skupa sa svojim „poturčenim“ pratiocima vrati u Crnu Goru, stane ga koriti brat i rođaci, te se pokrsti i povuče u manastir, gdje kao monah umre. Ostali pak Crnogorci koji su se s njim iz Carigrada vratili ostanu kao „poturčenjaci“.

Vuk Karadžić drži da je vrijedno pomenuti kako postoji jedna crnogorska narodna pjesma (misli na sastav *Sinovi Ivanbegovi* Petra I) koja ovo priča sličnije gore pomenutoj pjesmi (*Ženidba Maksima Crnojevića*). Po toj pjesmi Staništa je, pošto se sa svojom pratnjom „poturčio“ i sedam godina (vele pro-

¹⁸ Vojislav Nikčević, *Udio Petra I Petrovića u stvaranju pjesničke legende o Badnjem večeru*, Rad 27. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Banja Vrućica – Teslić, Sarajevo, 1982, str. 349–351.

tiv Bagdada) služio cara, dobio od njega pašaluk od Skadra do mora, i osim svojih pratilaca još i jednu tursku vojsku, da zavojšti na Crnu Goru. Njegov brat sretne ga kod Lješkopolja, potuče mu do noge vojsku i zarobi mnogo „poturčenijeh“ Crnogoraca, Staniša pobjegne ka Skadru, ali kako ga Skadrani ne puštiše unutra, ode u selo Bušate, i po tome je, vele, njegova porodica dobila poznato prezime Bušatlje. Elem bilo ovako ili onako, tek ostaje kao pouzdano da se jedan sin Ivanov „poturčio“, i da se neki broj „poturčenijeh“ Crnogoraca vratio u domovinu, a nastanio se među svoje na starim sjedištima i vremenom se namnožio.

Novom duhovnom poglavaru najpreče je bilo da narodu preporuči da živi u slozi i da se čuva ako bi ga Turci napali, i u isto vrijeme da se mirno vlada i pazi da im ne bi dao nikakva izgovora za neprijateljstva. Sandžak-beg pak videći da se „poturčenjaci“ sve više namnožavaju i postaju sve snažniji, i nadajući se da će se Crnogorci, ostavši odlaskom Đurđa Crnojevića bez poglavice, sami potčiniti, obustaviti napade, i samo je s „poturčenjacima“ sijao intrige po narodu. Tako prođe neko vrijeme bez neprijateljstava.

Po starom običaju predašnje zetske a sad cetinjske mitropolitice posvećivao je pečki patrijarh koji je obično u sedam godina jednom dolazio radi kantske posjete u ovu eparhiju. Kad Nikodim, treći mitropolit poslije Germana, naprasno umre na nekolike godine prije patrijarhove posjete, niko se ne usudi ići kroz Turke u Peć, i tako ostade cijela zemlja bez mitropolita. Sandžak-beg, videći da se u svojim nadama prevario, upotrijebi ovu priliku da učini ozbiljan korak, i pomoću „poturčenjaka“ zauze grad Obod. Tim „poturčenjaci“ dobiše još većeg ugleda i važnosti, a Crnogorci izgubiše jedan trg, koji im je bio vrlo potreban. Tako ostade do Visariona, po redu sedmog mitropolita, koga Mletačka Republika nagovori da prekine dotadašnje mirno držanje, i on 1620. i 1623. godine napadne na Turke. Sulejman, skadarski paša, krene godine 1623. s velikom silom na Crnu Goru, i poslije krvavo savladanog očajnog otpora prodre na Cetinje, i spali crkvu, manastir i druge građevine koje je podigao Ivan Crnojević. Ali kako za Turke, koji su voljeli ugodnost i uživanja, u ovoj siromašnoj i divljoj kamenitoj zemlji, koju je narod napuštio, nije bilo nikakvih varoši, i uopšte nikakve prilike, da bi svoje navike mogli zadovoljiti, to se vrati natrag. Ovim upadom utvrđena je u Crnoj Gori prevlast „poturčenjaka“, tako da su i hrišćani već morali plaćati harač. Poslije toga nastalo je neko vrijeme primirje.

Krajem XVII stoljeća, i kako vele protiv njegove volje, bude izabran za mitropolita Danilo Petrović-Njogoš ili Njeguš, iz plemena Njeguša. Njega je 1700. godine posvetio u Sečuju, u Ugarskoj, srpski patrijarh Arsenije III, koji je tamo izbjegao za vrijeme austrijskog rata s Portom. Za njega se priča da su ga Zečani pozvali da im osveti novu crkvu pošto su mu za dolazak izradili

dopust u paše skadarskoga, i on oslanjajući se na datu mu vjeru, ode da izvrši svoju vladličansku dužnost. Ali tek što je stigao, Turci ga vjerolomno uhvate, vežu i dovedu u Podgoricu, i nesumnjivo bi ga nabili na kolac, da se nije iskupio za 3000 dukata (1000 su skupili Zećani, a 2000 Crnogorci, što su dobili od prodaje skupocjenih crkvenih odežda). Jedno zbog ovoga, a drugo što je vidio da muhamedanstvo sve jače korijenjena hvata u Crnoj Gori, stane mitropolit Danilo nagovarati svoje zemljake da sve „poturčenjake“ koji se ne htjedu pokrstiti, pobiju ili iz zemlje istjeraju, prijeteći im da će ih ostaviti, ako to ne učine. Crnogorci pristanu, naprave plan, i jedne noći, uoči Božića, i izvrše. Svi, koji se nijesu mogli spasiti bjekstvom, budu isječeni, osim maloga broja onih koji se pokrstiše. Od ovih ima i danas u Crnoj Gori turskih prezimena, kao Alić (od Alija), Husejinović (od Husejin) itd.

Tako se Crna Gora oslobodi od opakog zla koje se u njenoj sredini širilo, i bar Katunska nahija povrati svoju potpunu nezavisnost. Ostale nahije, bliže Turcima, plaćale su istina pokatkad Turcima neki mali danak, ali su se u svemu inače držali sa svojom braćom.

Ovo se moglo dogoditi u prvih pet godina XVIII vijeka, jer već 1706. godine napadnu Turci iz Hercegovine na Crnu Goru. Time se na ovoj strani otvori mali rat, koji s kratkim prekidima traje do naših dana.¹⁹

Kao što se na bazi sravnjivanja vidi, i Vuk Stef. Karadžić je do ovakvih saznanja o porijeklu islamiziranih Crnogoraca u slobodnome dijelu njihove zemlje i o tobožnjoj istrazi istih za vrijeme vladike Danila Petrovića-Njegoša svakako došao čitanjem pjesama *Sinovi Ivanbegovi* i *Oslobod Petra I* i pogotovo njegove *Istorije Crne Gore*, s kojima se susreo preko *Grlice* i Milutinovićeve djela – budimskog izdanja *Pjevanije crnogorske i hercegovačke* iz 1833. i njegove *Istorije Crne Gore od iskona do novijega vremena* još iz 1835. godine. Uostalom, zna se već od ranije da je Vuk godine 1837. objavio knjigu *Montenegro und die Montenegriner...* kao 11. svesku serije izdanja *Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neusten Zeit*, koju je izdala Kotova knjižara u Štutgardu. Ona predstavlja nukleus knjige *Crna Gora i Boka Kotorska*, sačinjene na osnovu istoriografske i ostale literature do koje je Karadžić došao prilikom boravka u slobodnome dijelu Crne Gore i u njezinom primor-

¹⁹ *Crna Gora i Boka Kotorska*. Napisao Vuk Stef. Karadžić, Srpska književna zadruka, kolo XXIV, br. 161, Beograd, 1922, str. 25–29. Mišel Oben, *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*, str. 190–191, podvlači: „Posle objavljivanja *Kratke istorije Crne Gore* Petra I i Milutinovićeve dela koja govore o istrazi poturica, svi srpski ili strani autori koji se bave crnogorskom prošlošću pominju pokolj po naređenju vladike Danila. Vuk Karadžić, 1837, u *Montenegro und die Montenegriner*, ukratko priča o tome i čini od toga polaznu tačku stvarne nezavisnosti Katunske nahije oslanjajući se, dakle, jedino na narodnu pesmu. S manje istorijskih skrupula, Hajnrih Štiglić 1841. upoređuje istragu poturica sa Sicilijanskim večernjim. Siprijen Rober, pak, 1844, u *Sloveni u Turskoj*, vidi u tome početak crnogorske hidže“.

skom pojasu tokom 1834. i 1835. godine. U toj literaturi dvije *Istorije* o Crnoj Gori i Crnogorcima Petra I i S. Milutinovića zauzimaju centralno mjesto. Njihov nesporni uticaj i dvaju maločas spomenutih sastava Petra I je vidljiv i svakome prepoznatljiv čak i na prvi pogled. Vuk zacijelo, kao što je maloprije pokazano, i deklarativno upućuje na pjesmu *Sinovi Ivanbegovi* kao na važan izvor svoga djela, čiji je sadržaj prepričao.

Sada biva svakome jasno da sam bio posve u pravu kada sam prije nekoliko godina na temelju široko i kompleksno sprovedene analize sa sigurnošću zaključio da Petar II Petrović-Njegoš glavnu temu *Gorskog vijenca* – „istragu poturica“ – nije oslonio na vjerodostojni istorijski događaj s početka XVIII vijeka u smislu značenja te sintagme, kako se do sada gotovo isključivo smatralo, već na narodnu tradiciju. Usmena je narodna predaja u tome djelu i ostalim izvorima temu „istraga poturica“ oblikovala tako što je povezala sukob vladike Danila i manastirskih kovača Medojevića iz godine 1704. s Crnogorcima koji su zajedno sa Stanišom Crnojevićem 1485. godine bili silom prevedeni u islam i, u skladu s tim, Medoviće predstavila kao „poturčenjake“. Prema narodnome predanju (i u *Gorskome vijencu* sadržanom), Skender-beg je s Turcima i „poturčenim“ Crnogorcima napao na Crnu Goru, ali ga je na Lješkopolju, zapadno od Podgorice, hametom potukao brat Đurađ. A od zarobljenih Crnogoraca, naseljenih po Crnoj Gori, i u Njegoševu spjevu navodno vode porijeklo sve „poturice“ koje je tobože „istražio“ vladika Danilo. U tome se potpuno slaže s ostalim pisanim vrelima.

U mutnome sjećanju Medovići su bili „istraženi“ stoga što su se „poturčili“, a ne zbog toga što su, kako je bilo u stvarnosti, usljed vladčina prokletstva, ostali bez poroda, oko sredine XVIII stoljeća izumrli, posve nestali u slobodnom dijelu zemlje. Njihov sukob s vladikom Danilom zbog manastirskih baština i osobito njegovo prokletstvo Medovića imali su snažnoga odjeka u narodnoj mašti, bili događaji, koji su se pamtili, prenosili, što su tek u prvoj polovini XIX vijeka i u stvarnosti i u literaturi poprimili legendarno obilježje i značenje. Zato do toga vremena nema ni traga o „istrazi poturica“ u pisanim izvorima. S manastirskim kovačima Medovićima stoje u direktnoj vezi kadija hadži-Ali Medović i Skender-aga Medović kao najrječitija potvrda prisustva narodne tradicije o „istrazi poturica“ u *Gorskome vijencu*. To je djelo, iz literarnih razloga, tom tradicijom snažno djelovalo na pjesnikove sunarodnike, imalo povratno dejstvo na njih – u njihovoj svijesti stvorilo iluziju o tome da je „istraga poturica“ bila stvarni istorijski događaj („istoričeskoje sobitije pri svršetku XVII vijeka“).²⁰

²⁰ Vojslav P. Nikčević, *Istrage poturica nije ni bilo*, str. 9.

Sa svim izloženim su u potpunoj saglasnosti i moji zaključci o tome da prvi dio pjesme *Oslobod* Petra I Petrovića-Njegoša sadrži istinito historijsko jezgro, čiju podlogu čini odlazak vladike Danila u Zetu. A drugi dio te iste pjesme ima za sadržaj „istragu poturica“, to jest čin neposrednoga pripremanja i odigravanja u historiji nepostojećega samog Badnjeg večera. On je u ovoj tvorevini Petra I poprimio legendarni smisao i značenje isto kao i u stvarnosti jer je bio zasnovan na predanju koje se u narodnoj imaginaciji isplelo oko realnoga događaja – sukoba Crnogoraca pod vođstvom vladike Danila s manastirskim kovačima Medovićima godine 1704. i njihovoga nešto docnijega izumiranja, ili kako bi Crnogorci rekli istrage, u tzv. Staroj Crnoj Gori. Od drugoga dijela iste pjesme i njezina narodnog predanja o „istrazi poturica“ široko je pošao Petar II Petrović-Njegoš kao od „istoričeskog sobitija“ za koji je vjerovao da se odigrao pri svršetku XVII vijeka kad je stvarao svoje najveće književno djelo *Gorski vijenac*.

Budući da je pjesma *Oslobod* bila prvi sastavljeni (1827. ili 1828) i objavljeni (u *Pjevaniji crnogorskoj i hercegovačkoj* 1833) proizvod s predmetom pjevanja o Badnjemu večeru, njom se, još prije nego u *Ogledalu srpskom* i *Gorskom vijencu* Petar II, koristio i oplodio Simeon Milutinović u drami *Dika crnogorska*. Ona je kao stihovani sastav ušla i u *Istoriju Crne Gore* Petra I, a potom u *Istoriju Crne Gore od iskona do novijega vremena* Milutinovića, i to kao ilustrativni paralelizam radi toga da se njome potkrijepi sadržaj tih historiografskih djela u djelovima koji se odnose na zajedničke događaje i ličnosti.

Iako se u pjesmi *Oslobod* ne spominju Medovići kao akteri u Badnjemu večeru, oni stoje u njezinoj dubokoj pozadini kao jedan od glavnih činilaca koji u njoj, stvarnosti i narodnome predanju učestvuju u istinitome sukobu s vladikom Danilom i Crnogorcima iz godine 1704. Kako su pod tim prezimenom opjevana dvojica „poglavica turskih“ u Njegoševu *Gorskom vijencu*, to je presudno uticalo da su sve Medoviće, pa samim tim i manastirske kovače pod istim prezimenom po kojima je jedno predgrađe Cetinja dobilo ime Medovina (Medojevina), koji se javljaju u nekoliko pisanih dokumenata, naučnici proglasili za „poturčenjake“. S obzirom na to da svi oni u tim dokumentima u dužemu vremenskome razmaku nose muslimansko prezime Medović (Medojević) i pravoslavna imena, ti isti naučnici su ih, u stvari, tretirali kao islamizirane hrišćane koji su tek nakon navodno izvršene „istrage poturica“ povratili u istočno-pravoslavnu vjeru. Takvo njihovo gledište se potpuno poklopilo s narodnim identifikovanjem i jednačenjem manastirskih kovača Medovića s Turcima, zato što su i jedni i drugi napadali i otimali dobra pravoslavni crkva i manastira, pa i zato što su kao manastirski kovači smatrani i nazivani „Ciganima“ i kao takvi poistovjećivani s Turcima, kod kojih su vršili najgore poslove. A u narodnoj su tradiciji povezani sa Stanišom Crnojevićem i Crno-

gorcima islamiziranim sa njim u Stambolu 1485. godine zbog toga što ih je, izgleda, te iste godine, a u svakome slučaju u to vrijeme, iz Kotora doveo Ivan Crnojević u novosagrađeni Manastir cetinjski da obavljaju kovačke poslove. Ti su Medovići i prije i poslije odlaska bili i ostali kovači istočno-pravoslavne vjeroispovijesti. Kao takvi, najvjerovatnije su dobili prezime po imenici međ, kojom se imenuje materijal od kojega su pravili zanatske proizvode.²¹

Umjesto da genezu islamiziranih Crnogoraca iz *Gorskog vijenca* traže i nalaze u narodnoj tradiciji, da o njoj prosuđuju i objašnjavaju je na odgovarajući način, zavisno od toga šta je usmena predaja o njima zapamtila i zabilježila pjesme *Sinovi Ivanbegovi*, *Oslobod*, *Istorija Crne Petra I*, *Dika crnogorska* i *Istorija Crne Gore od iskona do novijega vremena* S. Milutinovića Sarajlije, *Crna Gora i Boka Kotorska* Vuka Karadžića, proučavaoci mahom o „istrazi poturica“ u tome djelu sude tako kao da je jedino tzv. Stara Crna Gora, njezin trajno slobodni, podlovcenski dio, sve do Badnje večeri 1707. godine, ili pak samo do nekoga godišta nešto ranije ili poslije nje, bila potpuno islamizirana. Opredjeljujući se za takav pristup ponajviše pod uticajem umjetničkoga djelovanja Njegoševa besmrtnog spjeva, oni su bezuspješno pokušali da njegovu glavnu temu protumače izvan narodne tradicije legendarnog karaktera tražeći „poturice“ u društveno-političkoj stvarnosti crnogorskoj, nastaloj nakon dolaska Turaka. Čak se Badnje večer i u jednome reprezentativnome enciklopedijskom izdanju sa stanovišta istoriografije dijelom oslanja i na *Gorski vijenac*, tako kao da je to povijesno, a ne beletrističko djelo, da sadrži „iskru“ ili „izviiskru“ nacionalne revolucije Crnogoraca, kao da njegova umjetnička spoznaja do detalja odgovara faktografskim činjenicama dokumentarnog značaja.

Naime, jedan ugledni crnogorski istoričar na primjer pretpostavlja da je islamizacija dijela Crnogoraca započela, kako izgleda, odmah poslije pada Crne Gore pod tursku vrhovnu vlast, a pojačana je od 1521. godine, kada je osnovan Crnogorski sandžakat i za sandžak-bega postavljen Skender-beg Crnojević (Staniša), islamizirani sin Ivana Crnojevića. Konfesionalne suprotnosti na tlu Crne Gore nijesu, čini se, barem ne u početku turske vlasti, uticale na oslobodilački pokret Crnogoraca. Ali, kako je oslobodilački pokret u suštini bio inspirisan razlozima socijalne i ekonomske prirode, te suprotnosti su brzo počele da poprimaju karakter duhovnog klasnog sukoba. Poslije turskoga sloma pod Bečom i oslobodilačka borba Crnogoraca ulazi u novu fazu. Osjećajući značaj pokreta koji se učvršćivao na tlu Crne Gore, turske vlasti su preduzele široku akciju za pridobijanje Crnogoraca za prelazak na islam, smatrajući da je to najefikasniji način suprotstavljanja antiturskom raspolože-

²¹ Vojislav Nikčević, *Pjesma „Oslobod“ Petra I u kontekstu promjena usmene književnosti i prema istoriji*, str. 282–283.

nju. Vladika Danilo, uzdržana i oprezna ličnost, osjetio je opasnost od politike islamizacije, ali nije činio odlučne korake protiv toga sve dok nije pao u tursko zatočenje i dokle ga Crnogorci nijesu oslobodili otkupom. Po oslobođenju, vladika Danilo je došao do uvjerenja da je korjeniti sukob s Turcima istorijska neminovnost, uslov opstanka i jedinstva Crne Gore. Stoga je za razvoj oslobodilačkog pokreta bilo neophodno uništiti sve bojazni od protivakcije skadarskoga vezira, vladika je čitavom poduhvatu dao zavjerenički karakter. Pripreme vladike Danila trajale su čitavu godinu; prvi dogovor s crnogorskim glavarima na domaće „Turke“ održan je u Manastiru Stanjevićima na početku 1706, drugi na Lovćenu u maju iste godine. U međuvremenu je došlo do novog pritiska turskih vlasti iz Skadra, te je vladika po treći put sakupio svoje ljude i privolio ih da oružjem riješe svoje odnose s islamiziranom braćom. Djelovanje vladičinih ljudi bilo je koncentrisano na Cetinje i Čekliće, tj. na centar onovremene Crne Gore, a izvedeno je veoma radikalno. Prema jednim izvorima, poubijani su svi islamizirani Crnogorci, a prema drugima dio islamiziranih Crnogoraca pobjegao je ili je prognat na tursku teritoriju. Obračun te krvave večeri nije bio sveden samo na Cetinje i Čekliće, već se raširio i na druge krajeve Crne Gore – Crmnicu, Riječku i Lješansku nahiju. Zasad se, kao najsigurnija, mora prihvatiti tvrdnja vladike Petra I, iznešena u njegovoj *Istoriji*, da su tada Crnogorci „poubijali“ i „prognali“ „sve svoje poturčenjake koji se krstiti ne kćeše“.²²

Prije svega, iako je država Crnojevića propala pred najezdom Turaka, podlovćenski dio zemlje nikada nije de fakto pao pod tursku vrhovnu upravu. Za sve vrijeme njihova prisustva na Balkanu, neprestano je bio ne samo slobodan, nego istovremeno i centar odbrambene i oslobodilačke borbe svih Crnogoraca, pa i njezin koordinator, svojevrсна reorganizovana, atipična država u kojoj „poturice“ kao neprijatelji nijesu mogle javno opstati i egzistirati. Uostalom, da ne navodim druge izvore, i sam turski sultan Selim-Emir-Han u jednom fermanu priznaje da su Crnogorci u tome dijelu njihove zemlje uvijek bili slobodni i od turske vrhovne vlasti faktički nezavisni: „Mi sultan Selim-Emir-Han, koji vlada od neba do zemlje, od Istoka do Zapada, obavještavamo naše vezire, paše i kadije u Bosni, Hercegovini, Albaniji i Makedoniji – provincije koje se graniče sa Crnom Gorom – da Crnogorci nikada nijesu bili podanici Visoke Porte, i naređujem da (ih) lijepo primete na našim granicama; mi se nadamo da će i oni na isti način postupati s našim podanicima“.²³ A to

²² B(ranko) Pav(ićević), *Badnje veče (istraga poturica)*, Enciklopedija Jugoslavije, 1, A–Biz, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980, str. 416.

²³ Jovan P. Roganović, *Černogorskih teokratizam 1496–1851*, Kazan, 1899, str. 93. U toj Roganovićevoj knjizi, koja će se uskoro u izdanju cetinjskoga „Oboda“ pojaviti kao prevedena (objavljena je 1991), nalaze se brojni dokazi što uvjerljivo opovrgavaju Ruvarčeve

da li je u prvim decenijama XVI vijeka bilo islamiziranih Crnogoraca i u podlovcenskoj Crnoj Gori, lako je provjeriti preko dva turska deftera iz vremena Skender-bega Crnojevića (iz 1521. i 1523.).

Detaljnim uvidom u *Registar za istraživanje važnijih ličnih imena i zanimanja Crnogorskoga haračkog deftera iz 1521. godine i Carskog deftera za Crnu Goru i nahije Grbalj iz 1523. godine*, nijesam našao nijedno muslimansko ime na području najužeg, podlovcenskog dijela Crne Gore (Katunske nahije). U ostalim njezinim okolnim krajevima takvih imena ima podalje. Najbliže Cetinju registrovano je samo jedno muslimansko ime u Ceklinu (Riječka nahija): Hamza – II, f. 48v, 131.²⁴ Tu se za nj u nap. 49. doslovno kaže: „Uveden kao spomenuti, jer je već ranije upisan u selu Gornje Dobro. Taj muselem Hamza Stjepanov je sin Stjepana Ilijina, koji je upisan kao muselem u Ceklinu u prvom defteru“. Drugi put se javlja pod imenom Hamza veled-i Stjepan (muselem) – II, f. 48v, 131. U nap. 77. na istome mjestu stoji uputstvo: „Vidi u selu Ceklinu“.²⁵ Prema tome, i ovim se još jednom na posve valjan

postavke iz Montenegrina o autonomiji podlovcenske Crne Gore u okviru Turske Carevine od kraja XV do početka XVIII vijeka, odnosno zasniva da je ona i u tome periodu bila kontinuirano slobodna. Sa sadržajem citiranog fermata slaže se i tvrdnja Asima Peca kad u radu *Gledanje Vuka Karadžića na povezanost jezika i nacije i savremena slika srpskohrvatskog jezika*, Zbornik radova o Vuku Karadžiću, Sarajevo 1987, str. 27, izričito kaže da je tokom vremena o kojemu je riječ „bilo slobodnih krajeva (Dubrovnik, dio Crne Gore)“.

²⁴ Branislav Đurđev i Lamija Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* (druga sveska), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga 9/2, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 2/2, Sarajevo, 1973, str. 183, u nap. dodaju: „Registri su izrađeni samo za tekst jednog i drugog deftera. Kod registra oznake I i II znače prvi i drugi defter (inače i na drugim mestima znače prva i druga sveska ovog izdanja), listovi rukopisa su označeni sa f i brojem, a strane sa brojevima bez ikakve oznake“.

²⁵ Očevidno je da je ovdje riječ o islamiziranom Crnogorcu pod uslovom da ime Hamza nije dobio istočno-pravoslavni hrišćanin iz sujeverja. Ne treba smetnuti s uma da su u Crnoj Gori nakon XV vijeka muškim glavama (jedincima), da bi ih zaštitili od uroka, često davana muslimanska imena, od kojih su vremenom izvođena i prezimena. Petar II Petrović-Njegoš u *Ogledalu srpskom*, Beograd, 1845, pod br. XIV, str. 90–101, objavio je pjesmu pod naslovom *Vuk Tomanović* (oko 1735. god.). U njoj se, pored ostalih ličnosti, pojavljuje i „s Čeva Gavrilov Turčina“. U vezi s tim likom, pjesnik u *Prijemčanju* svojega djela izričito tvrdi: „U ovoj pjesmi vidi ime tursko: Turčin Gavrilović, koji je bio mužestven arambaša. Mnoga će se imena Turska po granicama crnogorskim naći, a ta imena majke im daju kako djeca iz kolijevke izmile, i to iz nekog slijepod predrasudjenja“. Dr Novak Kilibarda u *Objašnjenjima uz Ogledalo srpsko* Gavrilov Turčina identifikuje kao Tura Gavrila Gardaševića, čuvenog junaka, kojemu se ne zna kršteno ime (*Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga peta, *Ogledalo srpsko*, III izdanje, Beograd, 1974, str. 480, 516). I danas se po Crnoj Gori zna za mnogo imena, krštenih i nekrštenih pravoslavni hrišćana, nadimaka i prezimena koja nose brojni Crnogorci poput Njegoševa Turčina Gavrilova: Jusuf (Juso) Filipov Krivokapić, Alija Petrov Marković, Turkovići, mnogo Muja, Beća, Šaća, Muša, Turčinovića, osim navedenih Ramadanovića, Muhadinovića, Sinanovića, Džakovića,

način potvrđuje istina o nepostojanju poislamljenih hrišćana u slobodnome dijelu Crne Gore kako za vlade Skender-bega Crnojevića, tako isto i docnije.

Podsticaji za nastanak *Gorskog vijenca*, bolje reći njegovi osnovni istorijski korijeni, prevashodno se nalaze u veoma složenim životnim, prirodnim i društveno-političkim zbivanjima koja su neposredno prethodila njegovom objavljivanju. To je djelo uglavnom nastalo tokom godine 1846. A tada je bilo došlo do izuzetno velike suše i njom prouzrokovane strahovite gladi u Crnoj Gori. To je stanje iskoristio za svoje zavjereničke ciljeve protivu nje skadarski vezir Osman-paša Skopljak, koji je inače još od samoga dolaska na tu dužnost počeo sijati sjeme razdora, unositi sumnju i nemir među Crnogorce. Održavajući tajne odnose s pojedinim njihovim glavarima, mitom u žitu i novcu te darovima u oružju i raznim ostalim obećanjima uspio je da organizuje masovnu izdaju širom Crne Gore.

Stojeći pod teretom velikih duševnih patnji, izazvanih masovnom izdajom širokih razmjera što je bila iznuđena neviđenom sušom, glađu i organizovanim rovaranjem Osman-paše Skopljaka iz Skadra, Njegoš je tu izdaju iz svojega doba u *Gorskom vijencu* projektovao kao „istoričeskoje sobotije“ u vrijeme vladike Danila Petrovića-Njegoša krajem XVII vijeka.²⁶ To je učinio

Osmajići, Bećirovići, Šabani, Bećiri, Memedovići, Bajramovići, Asanovići itd. Ovakva i slična imena i prezimena redovno se javljaju u dokumentima prije i nakon tobožne izvršene „istrage poturica“, što kod neupućenih stvara iluziju o njihovome postojanju i tamo gdje ih nije bilo. Polazeći od njih i od Medovića (Medojevića), Mišel Oben, *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*, str. 105–106, neosnovano piše o tome kako se postojanje muslimana u (podlovcenskoj – V. P. N.) Crnoj Gori potvrđuje tokom cijele polovine XVIII vijeka, još i podosta nakon smrti vladike Danila. S pozivom na *Staru Crnu Goru* Jovana Erdeljanovića, str. 61, Oben ukazuje na sljedeće dvojstvo: Dok legenda navodi kao prve žrtve muslimane s Cetinja i iz Čeklića, po narodnom predanju Turci su nestali iz plemena Čeklića tek „u toku XVIII veka“. Iza ovoga M. Oben pogodbeno nastavlja: „Ako je dokazano da je u užoj Crnoj Gori još bilo muslimana oko 1750, znamo ipak da ih onda više nije bilo na kraju veka. Opravdano je pitati se kako su nestali“. Mišel Oben na postavljeno pitanje sam daje odgovor: „Više je nego verovatno da je i klima nesigurnosti prisilila crnogorske muslimane, malobrojne uostalom, da se iseše ili da se pokrste. Vladike i krupni zemljoposjednici imali su interesa da podstiču iseljavanje, da bi jeftino otkupljivali imanja muslimana koji odlaze“ – završava Mišel Oben. Ova njegova interpretacija je takođe nerealna jer Muslimana u slobodnome dijelu Crne Gore stvarno nije bilo u smislu kako ih on prikazuje.

²⁶ Dr M. Rakočević, *Njegoš kod Slovenaca*, Stvaranje, br. 5–6, Cetinje, 1951, str. 471, upoznaje nas s vrlo interesantnom činjenicom kako je Slovenac Rajko Perušek, rođen u Ljubljani, prvi prevodilac *Gorskog vijenca* na slovenački jezik godine 1907, bio mišljenja da je u istome djelu „sva povijest o tom pokolju (tj. „istrazi poturica“ – V. P. N.) za to doba izmišljena“. A Niko St. Vujović, *Gnijezdo slobode*, Zagreb, 1936, polazi od toga da je vladika Rade, u nevolji i očajanju pritiješnjen sa svih strana neprijateljima, a imajući i tradicije što su ostale u Crnoj Gori od cara Dušana do njega, poslije ugušene bune koja je izbila protivu njegove despotske vladavine (1844–1845), od toga cjelokupnoga materijala sastavio *Gorski vijenac* i *Ogledalo srpsko* radi toga da na prošlosti Crne Gore podigne oronuli ugled

posredstvom glavne teme kao spoljašnjega okvira – „istrage poturica“, u spjevu uveličane do mitskog značenja, odista isključivo zasnovane na narodnoj tradiciji bez odgovarajuće faktografske podloge. Projicirao je u vidu opštegornogorskoga narodnog ustanka protiv navodno masovno islamiziranih Crnogoraca u Katunskoj, Riječkoj, Crmničkoj i Lješanskoj nahiji (provinciji) i pored toga što je podlavlčenski dio Crne Gore (Katunska provincija) za sve vrijeme turskog prisustva u južnoslovenskim zemljama, pa samim tim i do vremena vladike Danila, bio slobodan. Petar II je tako postupio iz nekoliko osnovnih razloga političke i književne naravi.

I da zaključim: kao načelnik crnogorskog naroda, njegov duhovni i svjetovni poglavar, i kao pjesnik koji je podložan djelovanju zakona umjetničkoga

svoj i najbliže okoline njegove, da izmišljeno gospodstvo Radonjića nad svom Crnom Gorom potpuno uništi, a uz Radonjiće i gospodstvo Bogdanovića na Njegušima od Crnojevića do vladike Danila. Plemenima takode nije dao nikakvu ulogu iako su ona pomagala njegovim prijehodnicima da se održe na vlasti, iz razloga što je 1844–1845. godine piperski senator Todor Božović sa svojim pobratimom vojvodom Markom Plamencom, po nagovoru skadarskog paše Osmana Molcana i uz njegovu pomoć, digao bunu u Crnoj Gori protiv vladike Rada i njegove vladavine. Vujović dalje veli da je ova pobjeda, koju su izveli 4000 Crnogoraca, vladičinih pristalica, nad 12000 Crnogoraca, pobunjenika na Vir-Pazaru i okolini, dala Petru II „povoda da napiše istragu poturica u Crnoj Gori i da svoju ličnu ulogu prenese na rodonačelnika kuće Petrovića, vladiku Danila, a da ulogu njegovih pristalica iz sela i bratstava plemena Dupila istakne između ostalih Crmničana, njegovih protivnika“. Vujović još smatra kako je Njegoš, da bi se zaboravile ove međusobne borbe i utrlj tragovi tolikih grobova oko Besca i Virpazara, navlasito označio tako kao da se to događalo pod upravom dupilskog kneza Nikole kao suvremenika vladike Danila. A za čuvara ovakvog predanja izabrao je Đurovića iz Dupila poradi toga da ih istakne i održi na čelu Crmnice (Isto, str. 14–15, 17–18). Dr Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, Putovanja u godinama 1930–1932, I knjiga, Zagreb, 1951, str. 423, prihvata da je s razlogom Niko St. Vujović svojom knjigom kao kritičar djela o crnogorskom „gnijezdu slobode“ došao do zaključka kako su mnoge pjesme, naročito crnogorske, imale „sigurnu istorijsku podlogu“, pri čemu još izjavljuje kako se narodna tradicija daje udešavati, mijenjati, prilagodavati mislima i potrebama određenog trenutka misleći prevashodno na Njegoša. S pozivom na N. Vujovića, i dr Vido Latković, *Narodna književnost*, I, drugo izdanje, Beograd, 1975, str. 19, uzima da su u prošlosti, bez svake sumnje i politički faktori potiskivali ovu ili onu vrstu usmenog pjesništva ili pojedine tvorevine koje im po svojim idejama ili sadržini nijesu odgovarale, te je i to uticalo na gubljenje pjesama i pripovijedaka. Opravdano kvalifikujući Vujovićev spis kao diletantski pisano djelo iz istorije Crne Gore, s uputom na Murka, i prof. Latković vjeruje da je u Crnoj Gori pri kraju XVIII i na početku XIX vijeka „suzbijana prava narodna tradicija“ i pjesme koje su tu tradiciju sadržavale zamjenjivane novim pjesmama drukčijeg smjera, što nije nemoguće. Ovo potiskivanje usmenog pjesništva ili pojedinih vrsta njegovih može se na osnovu dokumenata pratiti naročito ukoliko su u tome učestvovalе crkvene ustanove – završava dr V. Latković. I, naposljetku, neophodno je imati na umu da je Vujović, ma koliko njegovi podaci i zaključci bili tačni, u odnosu na Njegoša i ostale Petroviće ipak pretjerivao, podosta bio pristrasan, surevnjiv iz agonalnih plemenskih razloga, nadgovornjava Vujovića u rivalstvu s Petrovićima.

književnog stvaranja oličenim u invenciji, imaginaciji i licenti poetici, Njegoš je iz ideoloških i literarnih pobuda pitanje „istrage poturica“ u Crnoj Gori izdigao na rang univerzalnoga, opštečovječanskog i sjevremenoga značaja i trajanja, tj. radi borbe protiv izdaje, koja je trajni problem svih naroda, a osobito brojno malih. U stvari, borba protiv „domaćeg“ islamiziranog feudalizma i odnarođavanja u njegovoj pjesničkoj inspiraciji i sintezi nije ništa drugo do borba za neophodno nacionalno i svojinsko jedinstvo toga naroda i njegovu centralizovanu nacionalnu državu. Drugim riječima kazano, to znači da borba protiv Turaka kao tuđinskoga feudalnog osvajača i gospodara, pa i „domaćih“ kolaborantskih snaga kao njihovih eksponenata, podrazumijeva i nužno predstavlja borbu za državnu i nacionalnu zajednicu. A ta se zajednica ne može ostvariti bez višega oblika društvene slobode, tačnije iznutra stvorenoga modela kvalitetnijih svojinskih odnosa preko nacionalizacije i centralizacije države.

Pored ovih sjedinjavajućih razloga, na izbor i široko oblikovanje teme „istraga poturica“ u *Gorskom vijencu* još je uticala i Njegoševa namjera da posredstvom nje kao spoljašnjega okvira utemelji i razvije kult svojega pretka, vladike Danila kao rodonačelnika mitropolitsko-gospodarske loze Petrovića. To je svoje glavno djelo Petar II i u ideološkome i u strukturnom pogledu oslonio na sadržaj drugoga dijela pjesme *Oslobod* njegova strica Petra I Petrovića-Njegoša kao utemeljivača zvanične crnogorske državne tradicije i književnog prijetodnika na kojega se ugledao. To je učinio zbog toga što je i Petar I drugi dio svoje deseteračke pjesme „na narodnu“ zasnovao na mitu o Badnjemu večeru. I jedan i drugi su tako uradili ne samo iz navedenih razloga, nego i poradi toga da bi, u skladu s tradicionalnim geslom viševjekovne odbrambene i oslobodilačke borbe Crnogoraca „za krst časni i slobodu zlatnu“, snažno mobilisali crnogorski narod i sve ostale hrišćane koji čame u turskom ropstvu da se u ime pravoslavlja a na štetu širenja neprijateljski nastrojenoga agresivnog islama bore protiv izdaje.

Naznačeni razlozi bili su glavni faktori zbog kojih je mit o „istrazi poturica“ preko tvorevina dva Petra Petrovića-Njegoša stvoren u krilu istočnoppravoslavne Crnogorsko-primorske mitropolije (odnosno još od poodavno autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve) na Cetinju. Taj je mit, isto kao i narodno predanje iz *Gorskog vijenca* o tome da su se Crnogorci tobože poslije kosovskog poraza iz Raške, Hercegovine i s Kosova jedini sklonili u nepristupačne gorske predjele Crne Gore da vode borbu, koje je takođe nastalo u krilu te mitropolije, odigrao prvorazrednu istorijsku ulogu na planu mobilizacije i crnogorske nacionalne i državotvorne homogenizacije, u smislu borbe protiv Turaka kao neprijatelja i domaćih izdajnika. Stoga se prema toj tradiciji moramo odnositi s najvećim dužnim poštovanjem, kao prema konstituensima koji su nas stvorili.

Petar II je temu o Badnjemu večeru iz *Gorskog vijenca* svakako oslonio na narodno predanje o Crnogorcima koji su godine 1485, zajedno sa Stanišom Crnojevićem, u Stambolu bili prisilno islamizirani. Prema istome predanju, te su crnogorske „poturčenjake“ poznije Crnogorci tobože zarobili u boju na Lješkopolju i kao takve navodno nastanili po raznim krajevima Crne Gore. Od njih vode porijeklo sve „poturice“, koje je u pjesnikovoj stvaralačkoj imagini istražio vladika Danilo u *Gorskom vijencu* pri svršetku XIX stoljeća.²⁷ Vezujući ih za ime Staniše Crnojevića kao simbola za crnogorsku nacionalnu izdaju, Njegoš je zaista pronašao najefikasniji način da u tome djelu i u stvarnosti ostvari svoje projektovane zadatke univerzalnoga i svezremenskog humanističkog karaktera. Stoga je to njegovo besmrtno djelo upereno protiv svih vidova izdaje i otuđenja od svojega naroda.²⁸

Analitičko-komparativnim proučavanjem geneze, funkcija i značenja teme „istraga poturica“ u *Gorskom vijencu* dolazi se do spoznaje da je Petar I Petrović zbilja bio centralna ličnosti koja je svojim poetskim i proznim oblikovanjem i preoblikovanjem iste teme mnogo doprinijela da se za tu temu probudi široki interes i rasplamsa ljubav prvo Simeona Milutinovića Sarajlije, a potom Petra II Petrovića-Njegoša i Vuka Stef. Karadžića. Rezultati ranijih istraživanja i novih saznanja do kojih sam došao u ovoj studiji, još jednom nedvosmisleno potvrđuju da je Petar II u susretu s književnim opusom svojega velikog strica, direktno i posredno preko Milutinovića, ostvario srećan spoj, u njemu već u mnogome našao pripremljen temelj za stvaranje svojega glavnog djela koje, po intenzitetu i dubini njegovih misaonih i emocionalnih proživljavanja, po ljepoti vlastitih etičkih i herojskih zanosa, po snazi evociranja prošlosti i vizionarskoga najavljanja budućnosti, predstavlja remek djelo, izuzetnu pojavu ne samo u crnogorskoj literaturi nego i u južnoslovenskim književnostima. Inspirativni, plodotvorni, u osnovi epsko-lirsko-dramski karakter teme „istraga poturica“, omogućio je pjesniku da u obliku analize i sinteze obradi vrlo važnu nacionalnu i moralno-filozofsku problematiku, koja se ne manifestuje samo u crnogorskim nacionalnim okvirima, već zacijelo poprima i šira, opšte, univerzalna značenja i trajanja, upravo da u viđenju i u komponovanju pjesničkoga svijeta svojega genijalnoga djela ujedini ličnu, nacionalnu i opštjeljudsku komponentu. U toj interpretaciji i sintezi borba Crnogoraca protivu „poturica“, u stvari, prerasta u širu koncepciju života, koja ima svoj glavni, opšti princip – borbu kao vid ostvarivanja univerzalne slobode, ideala za kojim je Petar II najviše težio. U tome se ponajviše sastoji idejni,

²⁷ Vrlo je zanimljivo da i pripadnici muslimanskog prezimena Skenderovići od Bijelog Polja svoje plemensko predanje takođe vezuju za Skender-bega Crnojevića izmiješano s narodnom tradicijom iz pjesma *Ženidba Maksima Crnojevića*.

²⁸ Dr Vojislav Nikčević, *Od trnja ka zvijezdama*, Pobjeda, br. 7613, Titograd, 1987, str. 13.

etički, filozofski, nacionalni i opšteljudski smisao teme „istraga poturica“. U njemu se ogleda viša i dublja umjetnička istina, koja stoji iznad faktografske i empirijske istine u *Gorskom vijencu*, produbljena, šira i punija spoznaja o svijetu i životu u njemu.

Iako je Petar II Petrović-Njegoš u *Gorskom vijencu* obradio i preoblikovao društveno-političku problematiku koja je od vremena nastanka toga djela bila udaljena nešto manje od sto pedeset godina, izbor i oblikovanje teme „istrage poturica“ u tome djelu omogućili su mu da preko nje doista razriješi protivrječnosti svojega doba, koje iguman Stefan lapidarno prikazuje kao „sostav paklene nesloge“,²⁹ da posredstvom nje iskaže ličnu dramu prouzrokovanu crnogorskom dramom njegova vremena. Konkretno, splet veoma složenih, nepovoljnih okolnosti u kojima su se našli Crnogorci u trenutku štampanja *Gorskog vijenca* (1847), dale su povoda pjesniku da izdaju u Piperima i u Crmnici, epski opjevanu u deseteračkoj pjesmi Kula Đurišića od strane samog Njegoša (1847),³⁰ u svojem glavnome djelu svakako identifikuje s činom „turčenja“, da taj događaj iz stvarnoga života njegova doba preoblikuje na širokoj podlozi i retrogradno izdigne na pijedestal nacionalnoga simbola za izdaju.

Preuzimajući u osnovi narodno predanje koje je u tvorevinama Petra I i Milutinovića već bilo poprimilo mitske konture, Petar II ga je snagom svojega genija dotle razvio, stvaralački obogatio, da ono na publiku, čitaoce i slušaoce djeluje tako kao da je između tog predanja i stvarnosti prestala da postoji bilo kakva granica, u toku umjetničkoga procesa oživio ga, udahnuo mu život u tolikoj mjeri, da čin „istrage poturica“ u *Gorskome vijencu* na auditorijum ostavlja utisak kao da je stvaran, istinit. A kad se imaginarni svijet i život literarnog djela poistovjeti s realnim, ovozemaljskim svijetom i životom, kad među njima prestanu da postoje razlike do njihovoga potpunog potiranja, to je najbolji dokaz da je to djelo dostiglo i vrhunski estetički domet koji ga svrstava u riznicu opšte ili svjetske književnosti.

²⁹ Vidi: *Gorski vijenac – Luča mikrokozma*, Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, knjiga treća, III izdanje, Beograd, 1974, str. 118.

³⁰ Vidi: *Pjesme Petra II Petrovića Njegoša*, Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, III izdanje, knjiga prva, str. 176–195.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Milenko A. PEROVIĆ Filozofija jezika u Platonovom <i>Kratilu</i>	3
Miomir ABOVIĆ Kongruencija sa složenim skraćenicama i nazivima jedne vrste kolektiva; kolebanje u vezi sa istom i normativni aspekt ove pojave	27
Serhii PETRENKO & Maryna ANTONOVA Linguistic Means of Knowledge Representation in Literary Criticism.....	41
Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ Fonetsko-fonološke osobitosti pravnih dokumenata iz XIII stoljeća.....	55
Ružica ZELJKO-ZUBAC Složeni pridjevi koji opisuju boje u njemačkom i njihova prijevodna ostvarenja u hrvatskom jeziku	69
Aleksandra KNOLL Značenja španjolskog prijedloga <i>sobre</i> i njegovu prijevodni ekvivalenti u hrvatskom jeziku.....	87
Aleksandar ČOGURIĆ <i>Ženidba Smailagić Meha</i> – izraz orijentalno-islamskoga duhovnoga i religijskoga nasljeđa u Crnoj Gori	103
Vladimir VOJINOVIĆ O romanu <i>Zaloga</i> Vladimira Mijuškovića.....	121
Milan MARKOVIĆ <i>Čudo u Jabnelu</i> – ili neka stari Bog ustupi mjesto novom	131

Marijana TERIĆ „Odlazak u drugo tijelo“ put do besmrtnosti / samospoznaje?	145
Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ Novo ruho starih priča – <i>Iščašene Bajke</i> Dragana Radulovića.....	157
Sofija KALEZIĆ <i>Life lift</i> Slavice Perović – priča o svima nama	169
Sladana KAVARIĆ Uzroci političko-kritičke prakse u djelima Emila Siorana.....	195
Adnan HASANOVIĆ & Amela LUKAČ-ZORANIĆ „Nestanak“ prošlosti u romanu <i>Floberov papagaj</i>	217
Boban BATRIĆEVIĆ Kako je sve počelo – Njegošev lik u službi promocije Danila I Petrovića.....	227
Srđa MARTINOVIĆ Doprinos vojne elite JNA iz Crne Gore kulturnom i naučnom stvaralaštvu	241
Stevo VUČINIĆ Kur'an Husein-paše Boljanića.....	253
Ivana ODŽA Žena u tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore	265
GRADA	
Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Izveštaj o proučavanju pjesmarice Krsta Mazarovića iz Nadžupskog arhiva u Perastu	283

PORTRETI

- Adnan ČIRGIĆ
Doprinos Milije Stanića crnogorskoj dijalektologiji..... 321

PRIKAZI

- Milorad NIKČEVIĆ
Vanda Babić, *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke*, HNVCG, Tivat, 2016. 331

- Milica NIKOLIĆ
Osvrt na knjigu *Crnogorska usmena tužbalica* Adnana Čirgića..... 339

- Nikola POPOVIĆ
Trijumf montenegristike 345

- Aleksandar RADOMAN
Unutrašnja strana vremena Marijane Terić..... 353

- Marijana TERIĆ
Bio-bibliografija Vitomira Vita Nikolića
FCJK, Cetinje, 2016. 357

- Biljana MIRANOVIĆ
Monografija Dukljanski knez Sveti Vladimir 361

ARHIVA

- Vojislav P. NIKČEVIĆ
Geneza, funkcije i značenja teme
„Istraga poturica“ u Gorskom vijencu 383

TABLE OF CONTENTS

Milenko A. PEROVIĆ Philosophy of Language in Plato's <i>Cratylus</i>	3
Miomir ABOVIĆ Agreement With Acronyms and Collective Nouns and Their Fluctuations and Normative Aspect of This Phenomenon	27
Serhii PETRENKO & Maryna ANTONOVA Linguistic Means of Knowledge Representation in Literary Criticism.....	41
Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ Phonetic-Phonological Characteristics of Legal Documents From the XIII Century.....	55
Ružica ZELJKO-ZUBAC Compound Adjectives Describing Colors in German and Their Translation Equivalents in Croatian	69
Aleksandra KNOLL Meanings of the Spanish Preposition <i>Sobre</i> and its Translational Equivalents in Croatian	87
Aleksandar ČOGURIĆ <i>Ženidba Smailagić Meha</i> – an Expression of Oriental-Islamic Spiritual and Religious Heritage in Montenegro	103
Vladimir VOJINOVIĆ On <i>Zaloga</i> by Vladimir Mijušković.....	121
Milan MARKOVIĆ The Miracle at Jabneel – or Let the Old God Make Room for The New One.....	131

Marijana TERIĆ “Departure to Other Body” Path to Immortality / Self-Realization?	145
Svetlana Kalezić-Radonjić The New Attire of Old Stories – <i>Iščašene Bajke</i> (<i>Twisted Fairytales</i>) by Dragan Radulović	157
Sofija KALEZIĆ Slavica Perović’s <i>Life Lift</i> : a Story About All of Us	169
Slađana KAVARIĆ Causes of Political and Critical Practice in Literary Works of Emil Cioran	195
Adnan HASANOVIĆ & Amela LUKAČ-ZORANIĆ The „Disappearance“ of Past in <i>Flaubert’s Parrot</i>	217
Boban BATRIĆEVIĆ How it All Began – Njegoš in the Service of Promoting Danilo I Petrović	227
Srđa MARTINOVIĆ Contribution of YPA Military Elite From Montenegro to Cultural and Scientific Creation	241
Stevo VUČINIĆ Husein-Paša Boljanić’s Quran	253
Ivana ODŽA Woman in Traditional Culture of Dalmatinska Zagora.....	265
MATERIAL	
Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Report on the Study of Krsto Mazarović’s Book of Poetry From the State Archives in Perast	283

PORTRAITS

- Adnan ČIRGIĆ
Contribution of Milija Stanić
to Montenegrin Dialectology 321

REVIEWS

- Milorad NIKČEVIĆ
Vanda Babić, *Kulturalno Pamćenje – Oglеди o Hrvatskoj
Kulturi I Književnosti Boke*, HNVCG, Tivat, 2016 331

- Milica NIKOLIĆ
A Reflection on Adnan Čirgić's
Crnogorska Usmena Tužbalica..... 339

- Nikola POPOVIĆ
Triumph of Montenegristics..... 345

- Aleksandar RADOMAN
Marijana Terić's *Unutrašnja Strana Vremena* 353

- Marijana TERIĆ
*Bio-Bibliografija Vitomira Vita
Nikolića* FCJK, Cetinje, 2016. 357

- Biljana MIRANOVIĆ
Monograph *Dukljanski Knez Sveti Vladimir*..... 361

ARCHIVE

- Vojislav P. NIKČEVIĆ
Genesis, Functions and Meaning Topics
„Istraga Poturica“ in The Mountain Wreath 383

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi - Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnim bazama WOS (thomsonreuters.com) i DOAJ (doaj.org)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina : the magazin of linguistic, literary and cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1 (2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića 1) : Institut za crnogorski jezik i književnost, 2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)